ითარ ჯაფარიძე

ჭართველი ტომების ეთნო-კულტურული ისტორიისათვის ძველი წერილობითი მესამე ათასწლეულში

ოთარ ჯაფარიძე

ქართველი ტომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძვ.წ. III ათასწლეულში

(ადრეყორღანული კულტურა)

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
თბილისი 1998

63.4(2Г)
902/904(479.22)
ჯ 272

წიგნში განხილულია ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველოში მოსახლე ტომებისა ცხოვრებაში მიმდინარე ძირეული გარდაქმნების პროცესი არქეოლოგიური წინაპირობის საფუძველზე. ფართო ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით გაშუქებულია იმ დროის საზოგადოების ეკონომიკური განვითარების, კულტურული დონის, გარე სამყაროსთან ურთიერთობის, ეთნიკური ხასიათის ცვლების და სხვა საკითხები. ამ პერიოდში დიდი გარდატეხების ხანა დგება. დასრულდა წინარე ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურის. მრავალსაუკუნოვანი ისტორია და საფუძველი ეძლევა ახალ ადრეუცრდანული კულტურას.

ნაშრომში განკუთვნილია არქეოლოგების, ისტორიკოსებისა და აღნიშნული საკითხებით დაინტერესებულ მკითხველთათვის.

In der Monographie wird anhand archäologischer Angaben der Prozeß der wichtigen Umwälzungen im Leben der in Ostgeorgien in der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. wohnenden Stämme untersucht. Auf Grund eines umfangreichen faktischen Materialien werden Fragen der wirtschaftlichen Entwicklung, des kulturellen Niveaus, der Beziehungen zur Außenwelt, der ethnischen Wandlungen der damaligen Gesellschaft erläutert. Das ist die Zeit eines großen Umbruchs. Die jahrhundertelange Geschichte der vorangehenden Kura-Araxs-Kultur geht zu Ende. Es entsteht eine neue Kultur der frühen Hügelgräber.

Die Adressaten dieses Buches sind Archäologen, Historiker und alle Interessenten.

რედაქტორი ალ. ჯავახიშვილი

რეცენზენტები: გ. აგალიშვილი
ნ. ბრიგოლია

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1998

0504000000
608(06)-98

ISBN 5-511-00704-8

წინათქმა

ნაწარმოები უძველესი ისტორიის იმ მონაკვეთს მოიცავს, როდესაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს ტერიტორიაზე ჰოსახლე ტომები ძვ.წ. III და II ათასწლეულების ზღურბლს მიეახლოვდნენ. მაშინ აქ დიდი გარდატეხების ხანა დადგა, ცხოვრების სრულიად ახალ ჭიას ჩაეყარა საფუძველი. ახლაც, ახალი წელთაღრიცხვის II და III ათასწლეულების გასაყარზე ქართველი ხალხი დიდი განსაცდელის წინაშე აღმოჩნდა. მის ცხოვრებაში დიდი გადახალისების, ახალი ერის ჩამოყალიბების დრო დგება. ისტორია, რომ ქართველი ხალხი იმედს წარმატებით გადალახავს ამ ზღვარს, როგორც ეს ძვ. წ. III და II ათასწლეულების მიჯნაზე მოხდა, დადგა შედარებით ნაშვიდობარი ცხოვრების დრო, რომ შედეგადაც ახალი, შუამდინარეთის ხანის „ურიაღლეთის დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურა“ აღმოცენდა.

საერთოდ, ძვ.წ. III ათასწლეული მნიშვნელოვანი პერიოდია ყველა აღმოსავლეთის ისტორიაში. აქ გარკვეულ რეგიონებში ამ დროს ეკვე არსებობდა ეპალკვლური ახალქმნილობრივი წარმონაქმნები. აქ, სადაც ეს პროცესი ცრარხანს დაყოვნდა, საკმაოდ ძალიან დონეს მიღწეული კულტურები ყალიბდება. მახლობელი აღმოსავლეთის ჩრდილოპერიფერიულ რეგიონში, ამიერკავკასიაში ამ დროს გავრცელებული იყო საკმაოდ დაწინაურებული მტკვარ-არაქსის კულტურა. ამ კულტურის მატარებელ ტომებს, ჩანს, გარკვეული როლი ეთქმა ეთნიკურად ჩანა ახლის უძველეს ისტორიაში. ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში დასრულდა მტკვარ-არაქსის კულტურის მრავალსაუკუნოვანი არსებობის ხანა და მის ნაცვლად აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ვრცელდება ადრეყორღანული კულტურა. ამ პერიოდში საკმაოდ მკვეთრი ცვლილებები შეინიშნება ცხოვრების წესიერებაში, საგრძნობლად იმატა ჩრდილოეთიდან მომდინარე გავლენებმა. ამავე დროს მომზადდა ნიადაგი ქართველური ტომებისა და მათი ენის თანდათანობითი დაშლისა. ამიტომ, არქეოლოგიური მონაცემების სწორ ანალიზს და ინტერპრეტაციას არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ამ საკმაოდ საინტერესო, მაგრამ საკმაოდ ბუნდოვანი პერიოდის გელვებისას.

სწორედ ამ ხანის ძეგლების შესწავლას ისახავდა მიზნად ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელსაც თავის საშუალოს გეგმავდა თბილისის მახლობლად სოფ. მარტყოფის მიდამოებში. აქ 1979-1982 წწ. ექსპედიცია გაუსწრებს აწარმოებდა უღელვარის ველზე აღგილ „ბინდიანთ ხეში“, „ჯატყლაპელ გორებზე“, „დად გებეებში“ და „გრაკლიანო გორებზე“. 1989-1990 წწ. აქ რეგიონში გათხრებს ავრცელებდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიური ექსპედიცია პროფ. გ. ლეონიშვილის ხელმძღვანელობით.

1979-1982 წწ. ექსპედიციის მუშაობაში მონაწილეობდნენ: ო. ჯაფარიძე, ი. კაკვაძე,

წინათქმა

ნამროში უღელვეია ისტორიის იმ მონაკვეთს მოიცავს, როდესაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე ტომები ძვ.წ. III და II ათასწლეულების ზღვრებს მიეახლოვდნენ. მაშინ აქ დიდი გარდატეხების ხანა დადგა, ცხოვრების სრულიად ახალ გზას ჩაეყარა საფუძველი. ასევე, ახალი წელთაღრიცხვის II და III ათასწლეულების გასაყარზე ქართველი ხალხი დიდი გამოსაცდელის წინაშე აღმოჩნდა. მის ცხოვრებაში დიდი გადახალისების, ახალი ერის ჩამოყალიბების დრო დგება. იქედან, რომ ქართველი ხალხი ისევე წარეატებით გადალახავს ამ ზღვარს, როგორც ეს ძვ. წ. III და II ათასწლეულების მიჯნაზე მოხდა, დადგა წედარებით მშვიდობიანი ცხოვრების დრო, რის შედეგადაც ახალი, შუაბრინჯაოს ხანის „თრიალეთის დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურა" აღმოცენდა.

საერთოდ, ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლოსათვის ბერიოდია ძველი აღმოსავლეთის ისტორიაში. აქ გარკვეულ რეგიონებში ამ დროს უკვე არსებობდა ცალკეული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები. იქ, სადაც ეს პროცესი ერთბაშად დაყოვნდა, საკმაოდ მაღალ დონეს მიღწეული კულტურები ჟღერდებოდა. მახლობელი აღმოსავლეთის ჩრდილობერიფერიულ რეგიონში, ამიერკავკასიაში ამ დროს გავრცელებული იყო საკმაოდ დაწინაურებული მტკვარ-არაქსის კულტურა. ამ კულტურას მატარებელ ტომებს, ჩანს, გარკვეული რიცხვი ემიგრანტად წასვლა მოუხდა ისტორიაში. ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლო ნახევარში დასრულდა მტკვარ-არაქსის კულტურის მრავალსაუკუნოვანი არსებობის ხანა და მას ნაცვლად აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ვრცელდება ადრებრინჯაოს კულტურა. ამ პერიოდში საკმაოდ მკვეთრი ცვლილებები შეინიშნება ცხოვრების სახეობაში, განსაკუთრებით მატერიალური მოპოვების სფეროში. ამავე დროს ნომადიზაციის ნაცვლად ქართველური ტომების და მათი ენის თანდათანობითი დამკვიდრება, ამიტომ, არქეოლოგიური მონაცემების სწორი ანალიზის და ინტერპრეტაციის არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ამ მეტად საინტერესო, მაგრამ საკმაოდ ბნელდროინ პერიოდის კვლევისას.

სწორედ ამ ხანის ძეგლების შესწავლას ისახავდა ზიზნად ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელიც ოკის საბუთაოს გეგმავდა თბილისის მახლობლად სოფ. მარტყოფის მიდამოებში. აქ 1979-1982 წწ. ექსპედიცია გათხრებს აწარმოებდა ფლეგარის ველზე ადგილ „შინდიანთ ხევნი", „ბატკნაბაღ გორებზე", „დიდ გუბეებში" და „ჭრაკლიანთ გორებზე". 1989-1990 წწ. ამ რეგიონში გათხრებს აგრძელებდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიური ექსპედიცია პროფ. გ. აბალიშვილის ხელმძღვანელობით.

1979-1982 წწ. ექსპედიციის ნუშაობაში მონაწილეობდნენ: ო. ჭაფარიძე, ი. კვაჭაძე,

გ. აკალიშვილი, ა. წერეთელი, ზ. ბაქრაძე, კ. მეგრელიშვილი, ა. მათიაშვილი, ნ. ასათიანი, ლ. ფანცხავა, არქიტექტორი მ. მუქმარიაშვილი.

1982 წელს სამეშაოები N 4 კორპუსზე გეიან შემოდგომამდე გაგრძელდა. მუშები, ძირითადად სკოლის მოსწავლეები, სწავლის დაწყების გამო სამუშაოდ ვეღარ გამოდიოდნენ. გათხრების ბიტოვება კი ალარ შეიძლებოდა, ვინაიდან დასაკრძალავი კამერის დიდი ნაწილი უკვე გამოშვლებული იყო. უნივერსიტეტის პრორექტორის, შემდეგში მისი რექტორის, აკად. ნ. ამაღლობელის წინადადებით და ინიციატივით ექსპედიციის გათხრით სამუშაოებში ჩაერთვნენ უნივერსიტეტის თანამშრომლები, ძირითადად ძალალ ენერგიების ფიზიკის და აკად. ი. ვეკუას სახელობის გამოყენებითი მათემატიკის ინსტიტუტების თანამშრომლების დიდი ჯგუფი. მათი უანგარო, თავდადებული შრომის გარეშე ექსპედიციას ნამდვილად დიდად გაჭირდებოდა სამუშაოების ბოლომდე მიყვანა. ყველას ულრმესი მადლობა გაწეული შრომისათვის. განსაკუთრებული მადლიერების გრძნობით უნდა მოვიხსენიოთ აკად. ნ. ამაღლობელი, რომელმაც დიდი ძალი დასდო ამ საქმეს. იგი ყოველნაირად ხელს უწყობდა, მზრუნველობას არ აკლებდა და დიდი ინტერესით აღევსებდა თავლებურს ექსპედიციის მუშაობას. მადლობა ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებს, რომლებიც დიდი პონდომებით და ინტერესით მოეკიდნენ საკმაოდ რთულსა და ძნელ საქმეს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია 1982-1983 სასწავლო წლის პირველკურსელების — ლ. ასათიანის, ნ. ასათიანის, ნ. ქადაგიძის, ქ. ხერგიანის, კ. სტურუას, ი. გოგიჩაიშვილის, ხ. მელიქიშვილის, ი. სოსელიას, ნ. თორაძის, ე. ხაბერიშვილის თავდაუზოგავი შრომა.

დიდი სამსახური გაუწია ექსპედიციას დოც. ბ. მარგველაშვილმა, რომელმაც ამერიკის ლოველის უნივერსიტეტის ლაბორატორიაში რადიონახშირბადის მეთოდით გაანახლა რიგი მარტყოფის N4 კორპუსიდან აღებული ხის ნიმუშების თარიღი. ამავე კორპუსის ხეობანება განსაზღვრულია ბერლინის ლაბორატორიაში, რისთვისაც დიდი მადლობა პროფ. ჰ. ქვიტას. განსაკუთრებული მადლიერების გრძნობით უნდა მივიხსენიოთ ე. ჯაფაბიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფიზიკის ფაკულტეტის რადიონახშირბადის ლაბორატორიის თანამშრომლები, მისი ხელმძღვანელი, აწ განსვენებული პროფ. ა. ბერჯულაძე, დაღგენილი თარიღებისათვის.

ხის ნიმუშები მარტყოფის კორპუსებიდან განსაზღვრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ბიოლოგიის ფაკულტეტზე, რისთვისაც მადლობას გუძღვნით პროფ. გ. თუმანიშვილს, დოც. ე. მირიანაშვილს და დოც. ე. ცინცაძეს. დიდად დავალებული ვართ პროფ. ა. გვენეთაძის, რომელმაც შეისწავლა ძვლოვანი მასალა, განსაზღვრა ცხოველთა ჯიშებიდან და ეშვებიდან ნაკეთები ნივთები და საერთოდ იმ ერთობლივი შრომისათვის, რომელსაც ეგი წლების მანძილზე არქეოლოგებთან თანამშრომლობით ეწეოდა.

ნამრომი ეძღვნება ამაღლობელის ნათელ ხსოვნას ეძღვნება, რომელიც არაერთგზის ახლდა თავის მაშას აკად. ნოდარ ამაღლობელს მარტყოფში და დიდი გულისყურით ადევნებდა თვალყურს არქეოლოგიურ სამუშაოებს. იგი, ჩანს, ერთნაირად იყო დაინტერესებული როგორც თავის ქვეყნის წარსულით, ისე მისი აწმყოთი და მომავლით. აკი შეეწირა კიდეც მისი სიცოცხლე საქართველოს მთლიანობისათვის ბრძოლას. არჩილს და მის მეგობრებს თავისი ქვეყნისათვის ბევრი სიკეთია მოტანა შეეძლოთ, მაგრამ სრულიად გაუმართლებელმა, თავშეზღუდულმა ომმა, რომელიც შავ ლაქად დარჩება საქართველოს ისტორიაში, ამხსენებლა დიდი მომავლის მქონე ახალგაზრდების სიცოცხლე.

შესავალი

ბოლო რამდენიმე ათეული წლის არქეოლოგიურმა აღმოჩენებმა ძველ სამყაროში სრულიად ახლებურად გააშუქეს აღრეული ისტორიის რიგი კარდინალური საკითხები. კიდევ უფრო ხაზგასმით გაირკვა კავკასიის როლი უძველეს ისტორიაში: აქ გადიოდა ხმელეთით ერთ-ერთი ძირითადი დამაკავშირებელი გზა წინა აზიასა და აღმოსავლეთ ევროპას შორის. სწორედ, გასაკუთრებული გეოგრაფიული მდებარეობა მნიშვნელოვნად განსაზღვრავდა ინტერესს კავკასიის უძველესი ისტორიისადმი. კავკასია ოდითგანვე ხალხთა მოძრაობის ასპარეზი იყო და კავკასიონის ქედი, ჩანს, ნათელი ისტორიის მანძილზე, გადალახვ სიძნელეს არ წარმოადგენდა. ამ გზით სარგებლობდნენ ჯერ ველური დროიდან და ხალხთა მიგრაციის ხანის ბოლომდეც შეფერხებული. აქედან ხორციელდებოდა აღრეული მიგრაციები კავკასიის მიღმა მდებარე სტეპურ ზოლში, ამ გზით სარგებლობენ შემდეგ ინდოევროპელი ტომები, უფრო მოგვიანებით კი კიმერიელები, სკვითები და სხვ. ეს მოვლენები სათანადოდ აისახა მატერიალურ კულტურაში და ამიტომ არქეოლოგიური წყაროების ინტერპრეტაცია გარკვეულ ინტერესს იწვევს.

ამიერკავკასია, რომელიც წინააზიური სამყაროს ჩრდილო, ჩრდილო-დასავლური რეგიონი იყო, ქვის ხანიდან მოკიდებული, უფრო ნეტად სამხრეთთან იყო დაკავშირებული. ეს ტრადიცია, ბრინჯაოს ხანის აღრეულ საფეხურზე, მტკვარ-არაქსის კულტურის დროსაც გრძელდებოდა. მაგრამ, მტკვარ-არაქსის კულტურის შემდეგ, ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლოს ხანგრძლივ პერიოდში, როდესაც ირღვევა თითქმის მთელ ცირკუმმონტურ ზონაში აღრე-ბრინჯაოს ხანის კულტურების ატიპიური ხასიათი, ვითარება საგრძნობლად იცვლება, რასაც შედეგად ამიერკავკასიაში საზოგადოების შიგნით მნიშვნელოვანი ძვრები მოყვა. საზოგადოება განვითარების ახალ, განსხვავებულ გზას დაადგა. არქეოლოგიურად ეს აღრე-ბრინჯაოს ხანიდან შეა-ბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი საფეხურია, რომელიც ჰტკვარ-არაქსისა და „თრიალეთის დიდი ყორღანების ბრწყინვალე“ კულტურებს შორის ეჭცევა. ეს სრულიად ახალი მოვლენაა, რომელსაც, მართალია, ზოგი რამ წინარე პერიოდიდან შემორჩა, მაგრამ უკვე საგრძნობლადაა დაშორებული ძველ. ცვლილებები შეეხო საზოგადოების ცხოვრების თითქმის ყველა მხარეს. საფუძველი ეძრება არსებულად ახალ ტრადიციებს და საერთოდ ეთნოკულტურულ ურთიერთობაში ღნიშვნელოვანი გარდატეხები შეინიშნება. იცვლება ორიენტაციის სფეროები, სესტდება კავშირები სამხრეთის ზონებთან და პირიქით, ძლიერდება ურთიერთობა ჩრდილო რეგიონებთან. მკვეთრი კონტრასტი განსაკუთრებით საზოგადოების ცხოვრების ხასიათში გამოიკვეთა. ახლად ჩამოყალიბებული სისტემა საკმაოდ მყარი გამოდგა. ნომდევნო ხანაში, თრიალეთის კულტურის დროს თითქმის კვლავ ძლიერდება ურთიერთობა წინაზიურ სამყაროსთან, რაც სათანადოდ აისახა კიდეც კულტურაში, მაგრამ ცხოვრების საერთო ხასიათზე ამას გაგლენა ვერ მოახდენინა და საზოგადოება აღრეყორღანული კულტურის დროს ნაწყალიბებული წესით განაგრძობს არსებობას. მართებული ჩანს მოსაზრება, რომ ის კარდინალური ცვლილებები, რომლებიც ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში შეიმჩნევა

ამიერკავკასიაში, შეუძლებელია ათწლეულის განმავლობაში ჩრდილოეთით გავრცელებული კულტურების გათვალისწინების გარეშე[1]. სწორედ არქეოლოგიურ მასალაში კარგად ირეკლა ის ახალი მოვლენები, რომლებიც შეინიშნება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში.

პირველი, ვინც შენიშნა და კურადღება მიაქცია კულტურაში მომხდარ ცვლილებებს, იყო ბ. კუფტინი იყო. ორიალურში მოპოვებული მასალების და მეზობელში დაცული კოლექციების საფუძველზე შექმნილ პერიოდიზაციის სქემაში მან ცალკე გამოყო ერთი ჯგუფი ძეგლებისა, ძირითადად ყორღანებისა, რომელიც „მტკვარ-არაქსის ენეოლითის" მომდევნო პერიოდს, ადრებრინჯაოს ხანას მიაკუთვნა. ბ. კუფტინმა კარგად იგრძნო, რომ, მიუხედავად წინარე კულტურასთან გარკვეული მსგავსებისა, აქ უკვე განვითარების სხვა საფეხურთან უნდა გვქონდეს საქმე. მთლად ზუსტი არ უნდა იყოს ბ. კუფტინის მიმართ გამოთქმული საყვედური, რომ შეცდომაა ყორღანების ერთი ჯგუფის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებად მიჩნევა და თითქოს ადრეული ყორღანები უდაოდ „მტკვარ-არაქსის ენეოლითს" უნდა მიეკუთვნოს[2]. მაგრამ ეს ყორღანები, მიუხედავად სიდიდისა, მეტად ღარიბულ ინვენტარს შეიცავდნენ, უპირატესად მსხლისებრ ფორმის ჭურჭელს და მოზრდილ ცალყურა ტოლჩას. როგორც ფორმით, ასე ორნამენტის ხასიათით ბ. კუფტინი ამ კერამიკას გვიანტიკურ ქაშორის სედაცდა წინამორბედ, „მტკვარ-არაქსის ენეოლითის" თიხის ნაწარმთან[3]. უფრო გვიან ადრებრინჯაოს ხანის მან აგრეთვე მეორე ჯგუფის ყორღანები მიაკუთვნა, რომლებისთვისაც დაბახასიათებელი იყო განსხვავებული ხასიათის თხელკედლიანი ჭურჭელი, ხშირად წერილად ნაკაწრი ორნამენტით შემკული[4]. თავის დროს ეს ყორღანები ბ. კუფტანმა თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის კულტურას მიაკუთვნა, თუმცა იმთავითვე მათ გარკვეულ თავისებურებაზე მიუთითებდა[5]. მან თრიალეთში ადრებრინჯაოს ხანაში გამოყო ორი ჯგუფი ყორღანებისა, ერთი ადრეული, მეორე კი რამდენადმე უფრო გვიანდელი, რომლებსაც გარეგნულად თითქმის არ განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. შედეგში ბ. კუფტინის ეს ვარაუდი საბოლოოდ დადასტურდა და მტკვარ-არაქსისა და თრიალეთის კულტურებს შორის გამოიყოფა ორი ჯგუფი ადრეული ყორღანებისა, რომლებიც სამარხეული ინვენტარის ხასიათით განსხვავდებიან ერთი ნეორიისაგან[6], როგორც შენდეგში გაირკვა, ამათგან ერთი ბედენის კულტურას მიეკუთვნება.

ბ. კუფტინის მიერ თრიალეთის ყორღანული კულტურის სწავლა ძირითადად სწორი გამოდგა. ცხადია, ყორღანებია ქრონოლოგიურ თანმიმდევრობაში შეტანილ იქნა გარკვეული კორექტივები, მაგრამ ეს ძირითადად შეეხებოდა თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის „დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურას". ადრეული ჯგუფის ყორღანებს

---

1. Ch. Burney, D. Lang. The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus. London 1971, გვ. 78.

2. Х.Х. Куфтинская. Т.Н. Кубленишвили. Древние культуры Южного Кавказа. Москва 1970, стр. 156.

3. Б.А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941, стр. 102.

4. Б.А. Куфтин. Археологические раскопки 1947 года в Ленкоранской зоне. Тбилиси 1948, стр. 23.

5. Б.А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети, стр. 86.

6. ა. ჯაფარიძე. ადრეული ყორღანული კულტურა საქართველოში. ენა, ლიტერატურა, ეთნოგრაფია და ხელოვნება ისტორიის სერია. N 2. თბილისი, 1988, გვ. 28.

ზოგადად ადრებრინჯაოს ხანას, ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარს ამ მის ბოლო პერიოდს მიაკუთვნებდნენ.

ბ. კუფტინის ქრონოლოგიური სქემით თრიალეთის ადრეული ყორღანებს, რომლებიც ადრებრინჯაოს ხანით თარიღდებიან, წინ უსწრებდა მტკვარ-არაქსის ენეოლითური კულტურა, ნაგრამ, შემდეგში გაირკვა, რომ მტკვარ-არაქსია კულტურა ძირითადად უკვე ლითონის ხანის კულტურაა და ბრინჯაოს ეპოქაა ადრეულ ეტაპს მიეკუთვნება. რაგი ადრეული ყორღანები და ზოგი სვავ ქვეგლი მტკვარ-არაქსია კულტურასთან ერთად ერთ პერიოდში გაერთიანდნენ, ამიტომ ზოგიერთი წკნელეული ადრებრინჯაოს ხანაში რამდენიმე საუკუნის გამოლოგს, მტკვარ-არაქსის კულტურას ადრებრინჯაოს ხანის I და II საფეხურს მიაკუთვნებს, ადრეულ ყორღანებს კი უფრო გვიანი დროით, III საფეხურით ათარიღებს[7] ყორღანული კულტურა გამოჩენას საზოგადოების ცხოვრებაში ისეთი მნიშვნელოვანი ძვრები ნიშნავს, და იგი უკვე იმდენად განსხვავდება წინარე კულტურისაგან, რომ მათი განვითარების ერთ სტადიაში მოქცევა მთლად გასართლებული არ უნდა იყოს. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ყორღანული კულტურის გავრცელება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში უკვე შეადრინჯაოს ხანის დასაწყისს ეხებოდა[8]. როგორც აღინიშნა, ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი ადრეული ყორღანების ერთი ნაწილი შეადრინჯაოს ხანაში აქცევდა. ამიტომ, ეჭვს არ იწვევს მართალ სიმართლეს წარმოადგენდა, თუ ადრეყორღანების ორი ჯგუფიდან ერთს ადრეული შეადრინჯაოს ხანაზე გადადამავალ საფეხურად მიაჩნდა, მეორეს კი, რომელიც უმეტესად წინ უძღვის თრიალეთის დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურას, შეადრინჯაოს ხანას ადრეულ საფეხურს მივაკუთვნებთ. დასკვნებით ასევეა აზრს თრიალეთის ადრეული ყორღანების შესახებ გამოთქვამს ალ. ჯავახიშვილი, თუმცა იგი ყორღანების ადრეულ ჯგუფს ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურს აკუთვნებს, მეორე, უფრო მოგვიანო ჯგუფს კი უკვე შეადრინჯაოს ხანისად მიიჩნევს[9].

აღნ ეფრო საინტერესი ამიერკავკასიაში ძვ. წ. III ათასწლეულში მიმდინარე პროცესებისადმი. რა ვითარება შეიქმნა აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის მოძდევნო ხანაში? ამ მიზნის ყველაზე სწორედ ივ. ჯავახიშვილის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიური ექსპედიცია. ტრიალეთის ამოწმებები 1955 წლიდან ძირითადად ყორღანული კულტურის შესწავლას ეძღვნება. პირველ რიგში ყურადღება მიექცა მდ. ყვირილის ზემო წელის ჭეშტებს, ადრინდელ ყორღანული ტიპის სამარხოებიც აქ ცნობილი. სამხერეთში ჯერ კიდევ 1910 წ. ე. თაყაიშვილმა[10] მცირე სამუშაოები ჩაატარა ყორღანულ სამაროვანზე. ძირითადად სწორად განსაზღვრა ამ

---

7. АА Иессен. Кавказ и Древний Восток в IV-III тысячелетиях до нашей эры КСИА, вып. 33, Москва, 1953, стр. 5

C.A. Burney. Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. Anatolian Studies. Vol. VIII, 1958, pp. 175.

8. ვ. ბერძენიშვილი, საქართველოს, კავკასიის და ახლო-აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის საკითხები, ნაწილი I, 1965, გვ. 131.

9. АИ. Джавахишвили. Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V-III тысяч. до н.э., Тбилиси, 1979, стр. 265.

10. ЕС. Такайшвили. О раскопках курганов Шорапанского уезда. Изв. Кавказского отделения Московского археологического общества, вып. 3, Тбилиси, 1913, стр. 167.

ძეგლის ხნოვანება და ისე სპილენძის ხანას მიაკუთვნა. 1929 წ. საქართველოს ახალგაზრდა მუზეუმში სამხერეთიდან იმავე ხასიათის საკმაოდ მდიდარი კოლექცია შეწოვიდა. მუზეუმის არქეოლოგიური განყოფილების ფონდებზე მუშაობის დროს ბ. კუფტინი დაინტერესდა სამხერეთიდან შემოსული კოლექციებით და სხვადასხვა წლებში ამ რეგიონში რამდენიმე ძეგლი შეისწავლა. აქ მოპოვებულ მასალებს იგი ადრე და შედარებით ხანით ათარიღებდა[11].

თბილისის უნივერსიტეტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1955 წელს სამხერეთში საკონტროლო ხასიათის გათხრები ჩაატარა ბ. კუფტინის ადრევე გათხრილ ძეგლებზე — ნამერქვეზე და ცარცის გორაზე. ექსპედიციამ ერთი ყორღანელი ტიპის სამაროვანი შეისწავლა სოფ. ქორეთში[12]. ეს სამაროვნები, ჩანს, დროის საკმაოდ დიდ ხანას მანძილზე იყო გამოყენებული, ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან, გიდრე II ათასწლეულის დასაწყისამდე[13].

1957 წლიდან უნივერსიტეტის და საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის გაერთიანებულმა ექსპედიციამ დაიწყო მუშაობა ქვემო ქართლში, სადაც ერთი ყორღანი გათხარა ალგეთის წყაროს მახლობლად[14]. შემდეგ წელს ექსპედიცია სამუშაოდ გადადის თრიალეთის მაღალწახნაგ ზოლში წალკის პლატოზე და ტაბაწყურის ტბის მიდამოებში, სადაც თრიალეთის კულტურის რამდენიმე ყორღანი შეისწავლა[15].

1959-1964 წწ. ექსპედიცია სამუშაოებს აწარმოებს დმანისის რაიონში, გომარეთის პლატოზე, ზერტაკეტში. აქ შესწავლილი იყო თრიალეთია „დიდი ყორღანების ბორცვიანად ველტერის[16] დროიდელი ყორღანები[17].

1965-1971 წწ. თბილისის უნივერსიტეტის ექსპედიცია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმთან ერთად ქვემო ქართლში, მარნეულის ველზე სწავლობს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესაბრინჯაოხანის კულტურის ხანისახლარებს. პარალელურად ექსპედიციამ აქვე გათხარა და შეისწავლა ადრეული ხანის ყორღანელი სამარხები.[17]

1971 წელს თბილისის უნივერსიტეტის და საქართველოს მუზეუმის ექსპედიცია სამუშაოდ წავიდა სამხერეთში გადადის, სადაც არტახის მტკვრის ხეობაში, გარძიას მახლობლად თრიალეთური კულტურის ახალი კერა გამოვლინდა. აქ ახჩიაზე და ნიალის ველზე გათხრილი და შესწავლილი იყო დიდი ჯგუფი ყორღანებისა[18].

---

11. Б.А. К у ф т и н. Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию. Тбилиси, 1949, стр. 64.

12. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ზღაპრის ველიდან ზემო ქედზე 1955 წ. ხატარიძეული არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები. ძველი საქართველო, ტ. 87, თბილისი, 1960, გვ. 327.

13. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ქართული ეთნოსის ანთროპოლოგიური ტიპობანი ადრეულ საფეხურზე, თბილისი, 1961, გვ. 194.

14. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1960, გვ. 4.

15. იქვე, გვ. 6.

16. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, ქართული ტომების ისტორიისათვის ძვ. წ. II ათასწლეულში, თბილისი, 1969, გვ. 14.

17. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, თბილისი, 1975, გვ. 137.

18. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ა. ც ი ც ა ძ ე, გ. ვ ე ფ ხ ვ ი შ ვ ი ლ ი. წერილი ფხიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგებში, თბილისი, 1981 წ., გვ. 6.

1978 წ. ექსპედიციამ სოფ. მარტყოფის მიდამოებში დაზვერვების შედეგად გამოავლინა ერთი ჯგუფი ყორღანული სამარხების. 1978-1982 წწ. ექსპედიციამ აქ ოთხი ყორღანი შეისწავლა[19].

1989-1990 წლებში თბილისის უნივერსიტეტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ პროფ. გ. ავალიანელის ხელმძღვანელობით კვლავ განაახლა მუშაობა ამ რეგიონში და გათხარა ორი საკმაოდ დამრიანებული სამარხი, ყორღანი NN 5 და 6.

ყორღანული კულტურის შესწავლასთან დაკავშირებით დიდი სამუშაოები ჩატარდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში. გამოიცა თრიალეთის ადრე და წყალთხანჯალის ხანის ჭეგლების სრული კატალოგი[20]. თრიალეთის ყორღანული კულტურის გენეზისს და პერიოდიზაციას მიეძღვნა ცალკე მონოგრაფიული გამოკვლევა, სადაც ავტორმა სათანადო ყურადღება მიაქცია ადრეული ყორღანების მტკვარ-არაქსის კულტურასთან დამოკიდებულების საკითხს და შემდეგ მათ ურთიერთობის „თრიალეთის დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურასთან". ავტორი თრიალეთის ადრეულ ყორღანებში ორ ჯგუფს გამოყოფს, უფრო ადრეულს და რამდენადმე უფრო მოგვიანოს[21].

ადრეყორღანებია კულტურის წეშავლასთან დაკავშირებით განსაკუთრებული ღნიშვნელობა ჰქონდა თეთრი წყაროს რაიონში, ბედენის პლატეზე და ალაზნის ველზე ჩატარებულ სამუშაოებს. სწორედ ბედენზე შესწავლილი ყორღანების საფუძველზე გამოიყო ახალი, მანამდე უცნობი ყორღანული კულტურა, რომელსაც ბედენური კულტურა ეწოდა[22]. ამ კულტურის ბრწყინვალე ძეგლები გამოვლინდა ალაზნის ველზე[23]. მისი ნაკვალევი გამოჩნდა ივრის ზეგნის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში, შირაქის ველზე[24]. გაირკვა, რომ ბედენურ კულტურას მიეკუთვნება წალკის პლატოს ადრეული ყორღანების ერთი ჯგუფი. ადრეყორღანების კულტურა საკმაოდ ფართოდ ვრცელდება. იგი წოიცავს ორალაზნის ორმდინარეთს, ქვემო და შიდა ქართლს. დასავლეთით იგი ლიხის მთას აღწევს. გადადიოდა თუ არა იგი დასავლეთ საქართველოში, ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის. რა ხასიათისაა კოლხეთის დაბლობის ზოგიერთ ნამოსახლარზე აღმოჩენილი წავბრიალა კერამიკის ფრაგმენტები, რომლებიც თავისი ფაქტურით ადრეყორღანულ ჭურჭელს ჰგავთ, ჯერჯერობით გაურკვეველი რჩება. ადრეყორღანული კულტურა სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაშიც ცნობილი მილისა და ყარაბაღის ველზე. მთიან ყარაბაღში ჯერ კიდევ გასული საუკუნის ბოლოს ა. რცხილაძემ წდ. ხაჩანაგჯტის ჭირუში ამ დროის რამდენიმე ყორღანი შეისწავლა[25]. ამავე დროისაა ი. ჰემელის მიერ ოცდაათიანი წლების

---

19. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნ. ა ბ ა შ ი ძ ე, გ. ა ვ ა ლ ი ა ნ ი, ნ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, კასპის (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1978-1979 წლების შუშაობის შედეგები. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები. VII, თბილისი, 1980, გვ. 35.

ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, გ. ა ვ ა ლ ი ა ნ ი, ნ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, კასპის (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1980-1981 წლების ანგარში. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები. VIII, თბილისი, 1986, გვ. 29.

20. А. Ж о р ж и к а ш в и л и. Э. Г о г а д з е. Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы, Тбилиси, 1974.

21. ე. ჭ ა ხ ა ტ ა ი ა, თრიალეთის კულტურის ჩრდილოეთური ვარიანტი. თბილისი, 1972, გვ. 15.

22. გ. გ ო გ ა დ ზ ე, ბედენის ყორღანებიდან. ძველი, თბილისი, 1981.

23. Ш. А м и р а н а ш в и л и, Курганы Алазанской долины, Тбилиси, 1949.

24. ნ. ა ბ ა შ ი ძ ე, ნ. ბ ა ი ბ უ რ ძ ე, შირაქის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1985-1987 წწ. მუშაობის შედეგები. ანუ შიდაწია, ისტორია, არქეოლოგია. ხელოვნებათმცოდნეობა, კრებული, თბილისი, 1992, გვ. 151.

25. Э. Р и ц а в а. ОАК за 1887 г., СПБ, 1900, стр. 153.

ბოლოს გათხრილი ყორღანები სტეპანაკერტთან[26], ასტარიანის ყორღანები[27], მილის სტეპის ყორღანი უჩ-თეფე[28] და სხვ. ბედენის კულტურის ნაკვალევი ჩრდილო კავკასიაშიცაა ცნობილი[29].

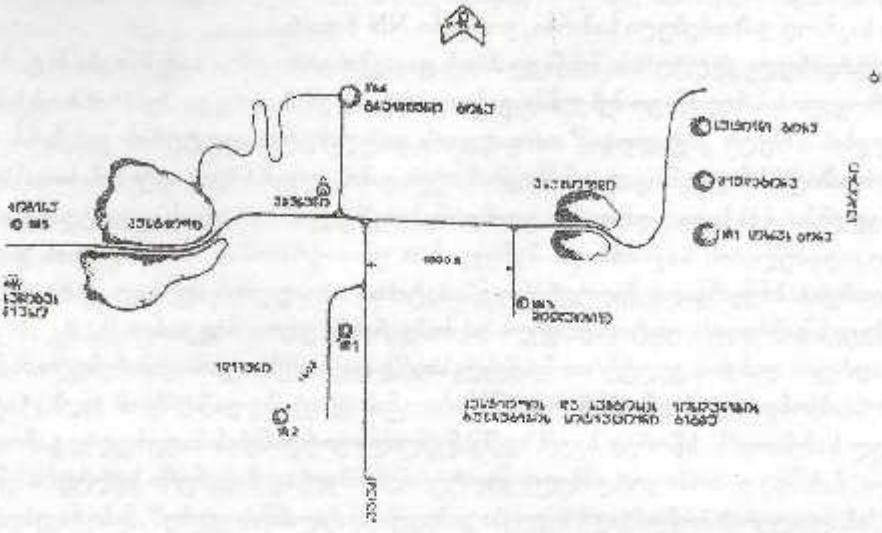

ნახ. 1. მარტყოფი და სამგორის ყორღანების განლაგების სქემა.

მართალია, ახალმა აღმოჩენებმა გარკვეული სიბნელე შეიტანა აღრეყორღანული კულტურის შესწავლაში, ცალკე გამოიყო ბედენის კულტურა, მაგრამ ბევრი რამ ჯერ კიდევ ბუნდოვანი რჩება. მთლად ნათელი არ არის, თუ რა მოვლენაა ბედენური კულტურა, მისი წარმომავლობა, ურთიერთობა წინარე მტკვარ-არაქსისა და მომდევნო ორიენტაციის კულტურებთან. არ არის გარკვეული მისი დამოკიდებულება აღრეული ყორღანების ჯგუფთან, არც მათ შორის ქრონოლოგიის საკითხებშია ყველაფერი ნათელი. სწორედ ამ საკითხებში გარკვეული სიბნელის შეტანას ისახავდა მიზნად თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიური ექსპედიცია, როდესაც მუშაობას გეგმავდა მარტყოფსა და სამგორის მიდამოებში. იქნის ზეგნის ეს რეგიონი სამეშაოდ შეირჩა იმის გამო, რომ აქ ჯერ კიდევ 1950-1951 წწ. პროფ. გ. ნიორაძემ სამგორის ველზე შეისწავლა ერთი აღრეული ხანის ყორღანი, არჩევანი სწორი გამოდგა და მარტყოფის მიდამოებში, სამგორის მახლობლად, გამოვლინდა აღრეყორღანული კულტურის სამარხები (სურ. 1). როგორც ვახუშტი აღნიშნავს „სამგორ. ეწოდებენ სამი გორისათვის, რომელი არს ველსა სწორსა ზედა"[30]. ერთ-ერთი მათგანის არქეოლოგიურმა გათხრებმა დაადასტურა, რომ ეს გორები

---

25. Я.И. Гумилевский. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана КСИИМК, XX. Москва, 1948, стр. 15.

27. Ф.А. Махмудова, Р.М. Мунчаева, И.Г. Нариманова, О древнейшей металлургии Кавказа, СА, 4. Москва, 1968, стр. 17.

28. А.А. Иессен, Раскопки большого кургана в урочище Уч-Тепе, МИА, 23. М.-Л., 1955, стр. 153.

29. М.Г. Гаджиев, С.Н. Корпусовский, Металл Великокорской катакомбы, Древние промыслы, ремесло, и торговля в Дагестане. Махачкала, 1987, стр. 9.

30. ქართლის ცხოვრება, IV, თბილისი, 1973, გვ. 538.

ყორღანულ სამარხს წარმოადგენენ. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ამგვარადვე სურათს ვხედებით აღმოსავლეთ ამერკაზიის სხვა რეგიონშიც. ბერბაიჯანში მიღის ატების ერთ-ერთმა ადგილმა უჩ-თეფემ თავისი სახელწოდება მიიღო აქ აღმოჩენილ ათმა გორისაგან. ერთ-ერთი გორის შესწავლისას აქაც ყორღანული სამარხი გამოვლინდა[31].

თბილისის ქვაბულის აღმოსავლეთით იწყება ივრის ზეგანი, რომელიც ადგილად ფართო ტერიტორიაზე ვრცელდება ცივ-გომბორის ქედსა და გარეჯის მთებს შორის[32]. ზეგნის მთელ სიგრძეზე მოედინება მდ. იორი, რომელიც მას ორად ყოფს. ნარჯვნა მხარე მოქცეულია იორსა და მტკვარს შორის, მარცხენა კი მოიცავს იორის და ალაზნის შუამდინარეთს. ვახუშტი აღნიშნავს – „ხოლო მდინარე იორის კიდე იბერია და ამიერი არს ფრიად ნაყოფიერი...“[33] ივრის ზეგნის სიმაღლე მერყეობს 100-200 მ, ვიდრე 1000-1200 მ. მაგა კონტინენტურია, გვალვიანი, საკმაოდ მერყეები ტემპერატურით[34]. ზეგნის დასავლეთი ნაწილი, მარტყოფის ველაძოები და სამგორის ბლატო გამოირჩევა თავისი კლიმატური პირობებით. ვახუშტი წერს, რომ „არამყად არს ესე მარტყოფი ვენახოვანი, ხილიანი და ყოველთა შეკეთილი...“[35]. აქ ივრის ზეგნია სხვა მხარეებთან შედარებით მაგა ნაკლებ კონტინენტურია, სინოტივე შედარებით მაღალი და ჭარბობს შავმიწანიადაგი[36].

---

31. А.А. И в е с с е н. დას. ნაშრომი, გვ.153

32. А.П. Ж а в е х и ш в и л и. Геоморфологические районы Грузинской ССР. М.-Л. 1947, стр. 138

33. ქართლის ცხოვრება, IV, თბილისი, 1973, გვ. 528.

34. А.И. М а р у а ш в и л и. Физическая география Грузии, II, стр. 238.

35. ქართლის ცხოვრება, გვ. 538.

36. А.И. М а р у а ш в и л и. დას. ნაშრომი, გვ. 239.

I ᲗᲐᲕᲘ

ᲛᲐᲠᲢᲧᲝᲤᲘᲡ ᲧᲠᲘᲚᲔᲑᲘ

მარტყოფის მიდამოებში სულ ექვსი ყორღანი გაითხარა, აქედან N N 3,5,6 ყორღანი შედგება ერთ ჯგუფად და ერთიანად განვიხილავთ.

ყ ო რ ღ ა ნ ი N 1 მდებარეობდა მარტყოფის აღმოსავლეთით, 2 კმ დაშორებით, ადგილ ულუგორში [37]. ჭლების მახლობლად მოსახლეობა აქედან ქვას ზიდავდა და ამიტომ ყრილი ძლიერ დაზიანებული იყო. შერჩენილი ყრილის სიმაღლე 5,0 მ, უდრიდა, დიამეტრი – აღმოსავლეთიდან დასავლეთით – 60,0 მ; ჩრდილოეთიდან სამხრეთით – 70,0 მ. (ტაბ. I). ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში 20-30 სმ. სისქის თიხნარის ქვეშ აღმოჩნდა რიყის მოხარდილი ქვებისაგან შემდგარი ყრილი (სურ.2). ქვაყრილის სიმაღლე 3,0 მ. აღწევდა, დიამეტრი კი 20,0 მ. შეტი იყო. ქვაყრილას ქვეშ ცენტრალურ ნაწილში თხელი ფილებისაგან ნაგები დასაკრძალავი კამერა აღმოჩნდა (ტაბ. I). მისი ზომებია 3.20 x 2.70 მ. ნაგებობას კედლები დაზიანებული იყო. ზოგან წყობის 5-6 რიგი იყო შემორჩენილი. სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედლის წინ ფილებით ნაგები მოედანი აღმოჩნდა (ტაბ.II). მოედანთან ცენტრალურ ნაწილში კედლის განსხვავებული წყობა შეინიშნებოდა. შეიძლება, აქ შესასვლელი იყო, რომელიც შემდეგ ჩაშენებიათ. გარეთა მოედანზე დადა რამდენობით აღმოჩნდა მიმოფანტული სხვადასხვა ფორმის სადაფის საკიდები.

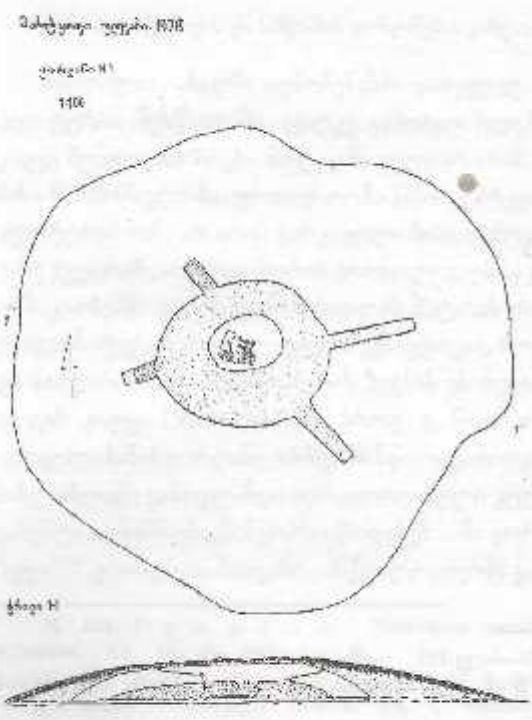

სურ. 2. მარტყოფის N1 ყორღანი

ნაგებობის ქვის ფილებისაგან შემდგარი იატაკი ჰქონდა. ჩრდილო-დასავლეთ კედლებთან იატაკში ჩაჭრილ ორმოს გადატრიალებული კონუსის მოყვანილობა ჰქონდა (სიღრმე – 0,50 მ, დი-

37. ო ქ ა ფ ხ ა ძ ე, ი. ქ ა ვ თ ა ძ ე, გ. ა ბ ა შ ი ძ ე, ა. წ ე რ ე თ ე ლ ი, კახეთის (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1978-1979 წლების მუშაობის ანგარიში, საქართველოს ისტორიული ძეგლების არქეოლოგიური ექსპედიციები, VII, თბილისი, 1980, გვ. 35.

ამეტრი ზემოთ – 0,50მ, ძირზე – 0,10 მ.) (ტაბ. II). ორმო ამოვსებული იყო ქვებით და კარგად შეიშნეოდა ცეცხლის კვალი. კამერა ჩანს შიგნით ოვალური მოყვანილობისა იყო. როგორ იყო იგი გადახურული ძნელი სათქმელია. შეიძლება მას თაღური გადახურვა ჰქონდა. ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედელი შენარჩუნებული არ იყო.

კამერის შიგნით, გარდა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებისა, აღმოჩნდა სადაფის საკიდები, ბრინჯაოს ისრის პირი და გახვრეტილი ქვა. სამხრეთ-დასავლეთ კედლის შუა ნაწილში გარედან შერჩობილა იყო ბრინჯაოს ოთხწახნაგა ისრის პირი. ზედ ნაგებობის თაღზე ქვაყრილში აღმოჩნდა ქვის გახვრეტილი ცული. ჩრდილო-დასავლეთ კედელთან ცხვრის სამი კოჭი იდო.

დასაგრძელად კამერაში მიცვალებულის ძვლები არ აღმოჩენილა. არ არის გამორიცხული, რომ კრემაციასთან გვქონდეს საქმე. ამის თითქოს უხდა მოწმობდეს ორმოში შენიშნული ცეცხლის კვალი.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმია არქეოლოგიის განყოფილების კატალოგში ბარტყოფის ყორღანებში მოპოვებული მასალა გატარებულია – N 6-979. მასალის აღწერისას დაცულია კოლექციის რიგითი ნომერი.

1. ღერგი, შავპრიალა თიხისა, მოყავისფრო სარჩენილით, მსხლისებრი ფორმის, ქვედაბალი, გადაწელილი პირით, ყველი თანდათანობით გადადის მხარზე. ზედაპირზე გადასელის ადგილას მკვეთრი წიბური აქვს. მეცელი ჯერ თანდათანობით, შემდეგ კი სწრაფად ვიწროვდება ძირისაკენ. ძირივწრო. ყელზე აჭედ-იქით პატარა ბრტყელი ყურებია მიერთებული. სიმაღლე – 37,0 სმ, უდიდესი დიამეტრი – 35,0 სმ, პირის დიამეტრი – 13,3 სმ, ძირის დიამეტრი – 9,0 სმ. (სურ. 3. ტაბ. III)

2. ღერგი, შავპრიალა თიხისა, მოყავისფრო სარჩენილით, მსხლისებრი ფორმის, პირგადაშლილი-ცილა თანდათან გადადის მხარში. მეცელზე გადასელის ადგილას მკვეთრი წიბერი აქმნება. მეცელი სწრაფად ვიწროვდება ძირისაკენ. ძირივწრო. მხარსა და მეცელს შორის ურთი ფაროო ბრტყელი ყურია მიძერწილი.

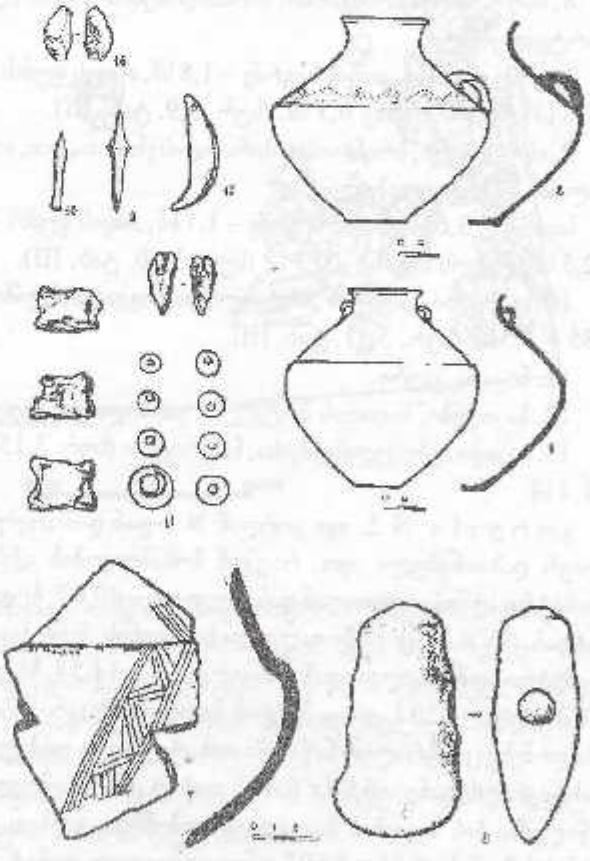

სურ. 3. ბარტყოფის N 1 ყორღანის ინვენტარი: 1-6 – თიხის ჭურჭელი, 7 – თიხის ჭურჭლის ნატეხები, 8 – ქვის ცული, 9-10 – ბრინჯაოს ისრისპირები, 11 – სადაფის რგოლები, 15 – საკიდი ძვლის ნეკნისა, 16 – თხისებრთა ნატეხი.

სიმაღლე – 39,2 სმ; უდიდესი დიამეტრი – 49,0 სმ; პირის დიამეტრი – 16,4 სმ; ძირის დიამეტრი –13,0 სმ (სურ.3. ტაბ. III).

3. ნატეხები, შეკრებილია თიხის ჭურჭლისა, მოვარდისფრო სარჩულით; ყველა ნატეხზე რელიეფური ორნამენტია შერჩენილი. ერთ-ერთ ფრაგმენტზე პატარა ყურია მიძერწილი.

4. ნატეხები, შეკრებილია თიხის ჭურჭლისა, ვარდისფერი სარჩულით. ერთ ნატეხზე შერჩენილია წოხრდილი ღერო, რომელსაც შეუმჩნეველი წიბური გადასდევს. მეორე ნატეხზე წვრილი ხაზებისაგან შემდგარი გეომეტრიული ორნამენტია.

5. ნატეხები, შეკრებილია თიხის ჭურჭლისა, მოწითალისფრო სარჩულით. ნატეხებზე შერჩენილია ამოღარული ხაზებისაგან შედგენილი ორნამენტი.

6. ნატეხები, შეკრებილია თიხის ჭურჭლისა, მოყავისფრო სარჩულით. თხელკედლიანი ჭიქიდან მცირეზე გადასვლის ადგილას მკვეთრი წიბო იქმნება. შერჩენილია ამოღარული ხაზებისაგან შემდგარი გეომეტრიული ორნამენტი. (სურ. 3,7).

7. ცული, რიგის ქვისა

სიგრძე –10,0 სმ, პირის სიგანე – 5,3 სმ; სისქე – 3,7 სმ; ხვრელის დიამეტრი – 1,6 სმ. (სურ. 3,8. ტაბ.III).

8. ცხვირის პირა, ბრინჯაოსი. პირამდისებრი თავით; ღეროთ ოთხწახნაგა, ბოლოსკენ გაბრტყელებული.

სიგრძე – 4,6 სმ, თავის სიგრძე – 1,8 სმ, თავის ფუძის სიგანე – 0,8 სმ, ღეროს სიგრძე – 2,8 სმ, ღეროს სიგანე 0,3 სმ. (სურ. 3,9. ტაბ. III).

9. ცხვირის პირი, ბრინჯაოსი, პირამდისებრი თავით, ოთხწახნაგა ღეროთი, რომელიც ბოლოში გაბრტყელებულია.

სიგრძე _ 3,6 სმ, თავის სიგრძე – 1,1 სმ, თავის ფუძის სიგანე – 0,4 სმ, ღეროს სიგრძე – 2,5 სმ, ღეროს სიგანე – 0,3 სმ (სურ. 3,10. ტაბ. III).

10. საკიდები, სადაფის, ბრტყელი დამრგვალო. შუაში ნახვრეტით. სხვადასხვა ზომის: 0,85 – 1,5 სმ (სურ. 3,11. ტაბ. III).

11. ნიგბარა კაური.

12. საკიდები, სადაფის ბრტყელი, დაკბილული კიდეებით.

13. საკიდი, ცხოველის ძვლისა. ნახვრეტით (სურ. 3,15. ტაბ. III).სიგრძე, 5,3სმ, სიგანე 1,4 სმ.

ყ ო რ ღ ა ნ ი N 2. იგი ყორღან N 1-დან დაშორებული იყო 160 მ.[38]. მისი ყრილი ძლიერ დაზიანებული იყო, რადგან მოსახლეობას აქედან ქვა გაჰქონდა. ყორღანის დიამეტრი აღმოსავლეთიდან დასავლეთით – 40,0 მ; ჩრდილოეთიდან სამხრეთით – 46,0 მ. (ტაბ. IV). აქაც ნიშანთაღო თიხის ფენის ქვეშ ქვაყრილი აღმოჩნდა. ქვაყრილის დიამეტრი აღმოსავლეთიდან დასავლეთით – 14,5 მ, ჩრდილოეთიდან სამხრეთით 19,0 მ, სიმაღლე – 1,20 მ. ეროი ბეტრის სიღრმეზე ქვაყრილში ხის ნარჩენები აღმოჩნდა. 1,20 მ. სიღრმეზე ცენტრალურ ნაწილში თიხატკეპნილი ოთხკუთხა მოედანი გამოვლინდა; რომლის სიგრძე-სიგანე – 6,80 x 6,40 მ. თიხატკეპნილი მოედნის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებში ხის ძელების ნაკვალევი აღმოჩნდა. ალბათ დასაკრძალავი შენობის ნაშთი, რომლის ზომები 6,30 x 5,50 მ. ჭანდა ყოფილიყო. თიხატკეპნილი იატაკის კიდეებს გასწვრივ თიხის ჭურჭელი ელაგა. მის ცენტრალურ ნაწილში აღმოჩნდა ჯვრაცხლის სატევრის

38. ო. ჯაფარიძე, ი. კიკვიძე და სხვ. დასახელ. ნაშრომი, გვ. 38.

პირი, ბრინჯაოს რამდენიმე მძივი და ბრინჯაოს სამი ისრის პირი. მიცვალებული დაკრძალული იყო სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, მოკრუნჩხული პოზით, ცუდად დაცული. ჩონჩხთან აღმოჩნდა ხარის თავის ქალა. მოედნის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ნაპოვნი იყო წვრილფეხა საქონლის ძვლები (სურ. 4). ჩონჩხის ქვეშ აღმოჩნდა ბრინჯაოს პატარა სატევრის პირი, მიცვალებულის ძვლებზე და მთელ იატაკზე კარგად შეიმჩნეოდა წითელი ოქრის კვალი.

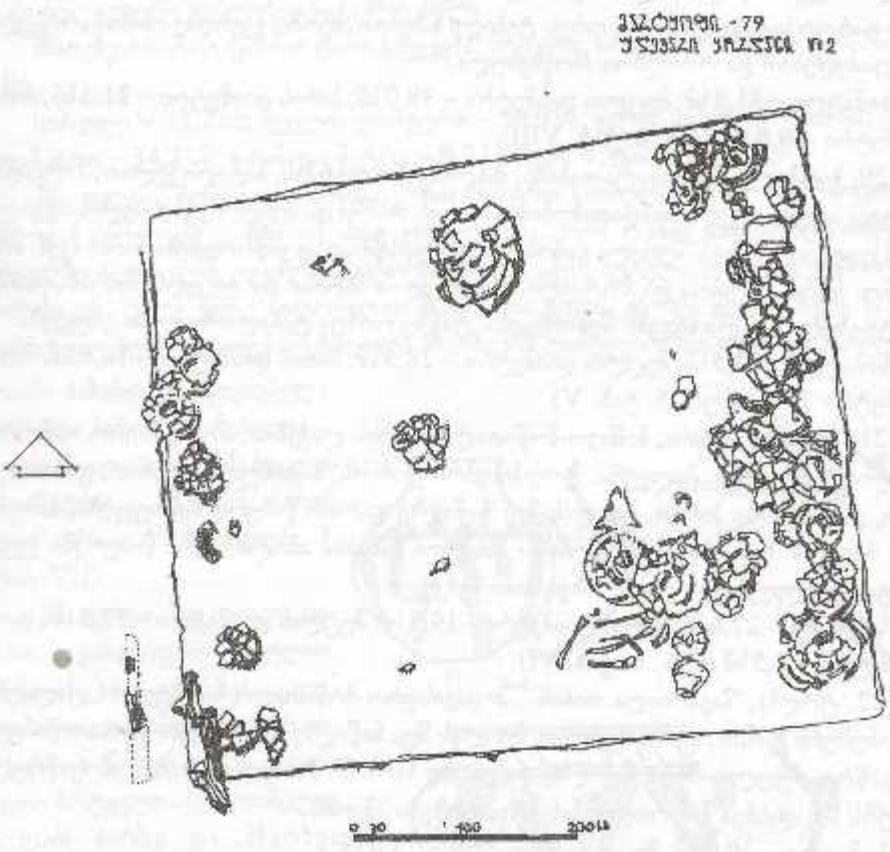

სურ. 4. ნარტაღის N 2 ყორღანი.

17. ჭურჭელი, შავი თიხისა, მონაცრისფრო – ნოყავისფრო სარჩულით, ბიკონუსური ტანით, ყელდაბალი, გადაშლილი პირით, ძირეწრო. მუცლის ზედა ნაწილზე აქვთ-იქით ჟურები ასხია. ცალ ჟურთან ბრტყელი ჩაღრმავებული შვერილი აქვს. მუცლის ზედა ნაწილი მთლიანად შემკულია ამოკაწრული ხაზებით შესრულებული ორნამენტით – თევზისფხერი, სამკუთხედები და ირიბი ხაზები.

სიმაღლე – 29,5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 40,0 სმ; პირის დიამეტრი – 24,0 სმ; ყელის სიმაღლე – 4,0 სმ; ძირის დიამეტრი – 8,1 სმ (სურ. 5. ტაბ. V.).

18. ჭურჭელი, წავპრიალა თიხისა, მოვარდისფრო-ნოყავისფრო სარჩულით, ბიკონუსური ტანით. მუცლის ზედა ნაწილზე აქვთ-იქით ჟურები ასხია. ფართო ყელით, პირგადაშლილი. მუცლის შუა ნაწილზე ფართო წიბური შემოდევებია, რომელიც ირიბი ხაზებითაა

შემკვლელი. ძირვიწრო. ჭურჭლის ზედა ნაწილი შემკვლელია ჩარჩოში ჩასმული ორიბი ხაზებით.

სიმაღლე – 28,5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 34,0 სმ; პირის დიამეტრი – 23,3 სმ; ძირის დიამეტრი – 10,0 სმ (სურ. 6. ტაბ. VI).

19. ჭურჭელი, წაგვრილა თიხისა, მოყავისფრო სარჩულით, ბიკონუსური ტანით, მუცლის ზედა ნაწილზე ორი ყურა აქვია; ყელდაწალი, უართო, გადაშლილი პირით. ყელის ძირზე მთლიანად არაკვეთრი წიბური აქვს, რომელზედაც ფართო ჭდეებია. ძირვიწრო, მუცლის ზედა ნაწილი მთლიანად ამოღარული ორნამენტითაა შემკული. ცალ გვერდზე ორი ფართო სარტყელია, წიგ ორფა ტეხილი ხაზებით. მეორე გვერდზე ოთხი სარტყელია სამკუთხედებით და რომბებით ამოვსებული.

სიმაღლე – 31,5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 38,0 სმ; პირის დიამეტრი – 21,5 სმ; ძირის დიამეტრი – 9,0 სმ (სურ. 6. ტაბ. VIII).

20. ჭურჭელი, წაგვრილა თიხისა, მსხლისებრი ფორმის, მაღალი ყელით, ძირგადმოღილი, ცალყურა. ყელი თანდათანობით გადადის მხარში და მუცელზე გადასვლის ადგილას არაკვეთრი წიბურია; მუცელი გაბებერილია და სწრაფად ვიწროვდება ძირისაკენ. ძირვიწრო. ყურა ფართოა და ბრტყელი, მიმერწილია მხრისა და მუცლის შორის. მხარზე დამტკრიხული სამკუთხედები შემოწყვეტა. ტანზე ოთხჯა ტეხილი ხოლები გაუყვება.

სიმაღლე _ 29,5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 28,5 სმ; პირის დიამეტრი – 14,0 სმ; ძირის დიამეტრი 7,7 სმ (სურ. 5. ტაბ. V).

21. ჭოროხი, თიხისა, მოშავო-მოწითალო ფერის ლაქებით, მოყავისფრო – მოვარდისფრო სარჩულით. ცალყურა. ტოლჩისებრი ფორმის, ბიკონუსური ტანით, ფართო ყელით, გადაშლილი პირით. მუცლის შუა ნაწილზე ფართო წიბური შემოწყვეტა, პირვიწრო. მუცლის ზედა ნაწილზე ჩარჩოში ჩასმული ხაზებია ამოღარული. წიბურები ჯგუფ-ჯგუფად განლაგებული ირიბი ხაზებითაა შევსებული.

სიმაღლე – 27,6 სმ; პირის დიამეტრი –19,5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 27,5 სმ; ძირის დიამეტრი – 7,5 სმ (სურ. 6. ტაბ. VI).

22. ტოლჩა, წაგვრილა თიხისა, მოყავისფრო-მოწითალო სარჩულით, ცალყურა, ბიკონუსური ტანით, ფართო ყელით, მუცლის შუა ნაწილზე შემოყვება ფართო წიბური, ძირვიწრო. მუცლის ზედა ნაწილზე და ყელზე ჩარჩოში ჩასმული ხაზებია ამოკაწრული. წიბურა სხვადასხვა მიმართულების ირიბი ხაზები ამკობს.

სიმაღლე – 20,0 სმ; მუცლის დიამეტრი – 23,0 სმ;

პირის დიამეტრი –15,6 სმ; ძირის დიამეტრი 6,6 სმ (სურ 6. ტაბ.VI).

23. დერგი, წაგვრილა თიხისა, მოვარდისფრო სარჩულით, ცალყურა მსხლისებრი ფორმის ფართო ყელით, პირგადმოღილი. მხრიდან მუცელზე გადასვლის ადგილას წვეთრი წიბური აქვს. მუცელი ოდნავ გამობერილი, რომელიც სწრაფად ვიწროვდება ძირისაკენ. მუცელზე დატანებულია სხვადასხვა მიმართულების ხაზებისაგან შეხდგარი ხოლები, მხარზე დამტკრიხული სამკუთხედები.

სიმაღლე – 51,4 სმ; მუცლის დიამეტრი – 40,5 სმ; პირის დიამეტრი – 20,4 სმ; ძირის დიამეტრი – 12,7 სმ (სურ. 7. ტაბ. V).

24. ჭურჭელი, ჰონაცრისფრო თიხისა, შავი და მოწითალო ლაქებით, მონაცრისფრო სარჩულით, ყელმაღალი, გადაშლილი პირით, ბრტყელი ბაკოთი. მსხლისებრი ფორმის, მხრიდან მუცელზე გადასვლის ადგილას წიბურა აქვს. მუცელგაბერილი. მუცელი სწრაფად ვიწროვდება ძირისაკენ. ძირვიწრო. ფართო ყურზე სამი მკვეთრი წიბური დატყვება.

მუცელზე არაჩვეულებრივად ამოღარული ხაზებისაგან შეჯდგარი სვეტრული ორნამენტია გამოსახული. მხარზე დამტრახული სამკუთხედების რიგია.

სიმაღლე 39,5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 38,0 სმ; პირის დიამეტრი 18,0 სმ; ძირის დიამეტრი – 7,7 სმ (სურ. 7. ტაბ. VII).

25. ქვაბი, შავპრიალა თიხისა, მონაცრისფრო სარჩულით, კეცდაბალი, ფარდით, გადაშლილი პირით; მუცელი გამობერილი აქვს, რომელიც სწრაფად ვიწროვდება ძირისაკენ. ცალი ყური მუცლის ზედა ნაწილზე ასხია. ყელის ძირზე ხუთ ადგილას სამ-სამი რელიეფური სამკუთხედია გამოვანილი.

მხარეზე ორ-ორი ფართო ღარი გაუყვება მუცელზე სამფენა რელიეფური ტეხილი ხაზი აქვს.

სიმაღლე – 32,2 სმ; მუცლის დიამეტრი – 39,0 სმ; ყელის სიმაღლე – 6,8 სმ; პირის დიამეტრი – 34,2 სმ; ძირის დიამეტრი – 9,2 სმ (სურ. 5. ტაბ. VIII).

26. ღერგი, შავპრიალა თიხისა, მონაცრისფრო სარჩულით, მსხლისებრი ფორმის. მხრიდან პირისაკენ თანდათანობით ვიწროვდება, პირი ოდნავ გადაშლილი. ძხრიდან მეცელზე გადასვლის ადგილას მკვეთრი წიბური აქვს; მუცელი სწრაფად ვიწროვდება ძირისაკენ, ცალი ყური მიძერწილია მხარსა და ყელის ძირზე. ყურია ზედა ნაწილი გაბრტყელებულია და ოდნავ ჩაბნექილი. მხარზე სამკუთხედებია ამოკაწრული, რომლებიც ირიბი ხაზებითაა ამოვსებული. ყური და პირი დაზიანებულია.

სიმაღლე – 44,0 სმ; მუცლის დიამეტრი – 41,0 სმ; ძირის დიამეტრი – 12,4 სმ (სურ. 7. ტაბ. VII).

27. ღერგი, შავპრიალა თიხისა, მონარდისფრო სარჩულით, მსხლისებრი ფორმის, ყელდაბალი, გადაშლილი პირით, მხართან წიბური აქვს. ცალი ყური ბრტყელი აქვს, რომელიც ყელის ძირზე და მხარზეა მიძერწილი. ნაკლული.

პირის დიამეტრი 17,0 სმ; ყელის სიმაღლე – 6,7 სმ (სურ. 5).

28. ღერგი, შავპრიალა თიხისა, მონაცრისფრო სარჩულით, მსხლისებრი ფორმის, ცალი ბა-ტარა ყური აქვს, რომელიც მხრიდან და ყელის ძირზეა მიძერწილი. მხარზე სამი ამოღარული ხაზი და სამკუთხედები შემოუყვება. სამკუთხედები ირიბი ხაზე-

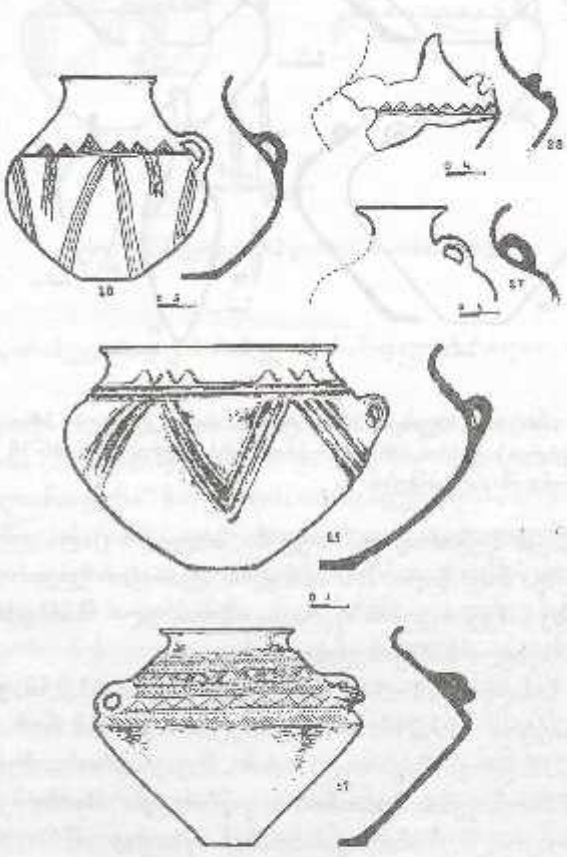

სურ. 5. ბარტყოფის N 2 ყორღანის თიხის ჭურჭელი.

ბითაა ამოვსებული. ნაკლული (სურ. 5. ტაბ. V).

29. დერგი. მომავალ თიხისა, პოწითალო სარჩულით. ყელდაბალი, ოდნავ გადაშლილი პირით; მეცელი მკვეთრად გამობერილი აქვს, რომელიც ძირისკენ სწრაფად ვიწროვდება. ორი პატარა ყური მიძერწილი აქვს მხარზე.

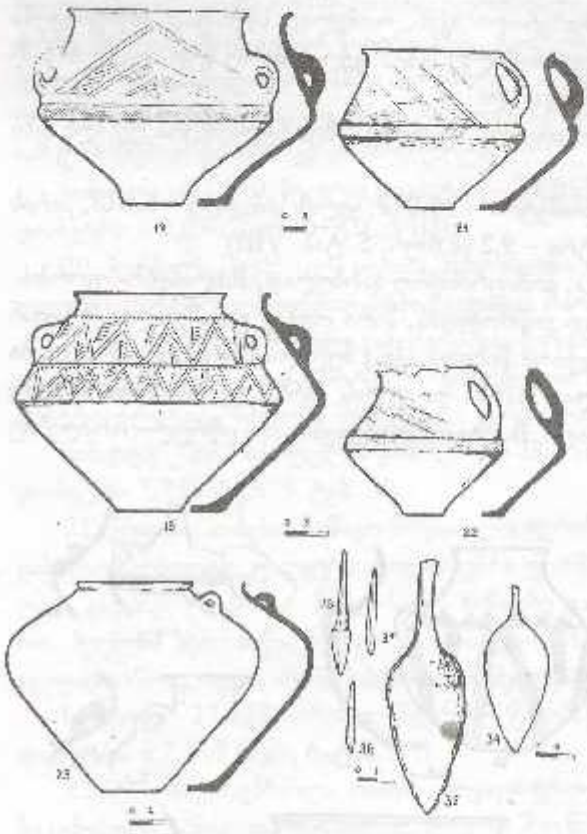

სურ. 6. მარტყოფის №2 ყორღანის თიხის ჭურჭელი, 34 – ვერცხლის საბეჭდის პირი, 35 – ბრინჯაოს საბეჭდის პირი, 36-38 ბრინჯაოს ისრისპირები.

სიმაღლე – 42,0 სმ; ყელის სიმაღლე – 3,5 სმ; მეცლის დიამეტრი – 48,0 სმ; ძირის დიამეტრი – 12,7 სმ (სურ. 6. ტაბ. VII).

30. დერგი, შავპრიალა თიხისა, მომავალ სარჩულით, მსხლისებრი ფორმის; მხარზე მკვეთრი წიბური, მეცელგამობერილი. ცალი მაღალი ყური მხრისა და ყელის ძირს შორისაა მიძერწილი. ყურს შუა ნაწილში ვრგვალი ხვრელი აქვს. ყელის ძირას შემოყვება ირიბი ხაზებით ამოვსებული სამკუთხედები. მხარზე რამდენიმე ალგილას ამოკაწრული ტეხილი ხაზები აქვს. ნაკლული მეცლის დიამეტრი – 53,0 სმ. (სურ. 7. ტაბ. V).

31. დერგი, შავპრიალა თიხისა, ნაცრისფერი სარჩულით. მსხლისებრი ფორმის. მხრიდან პირისკენ თანდათანობით ვიწროვდება, ყელდაბალი, გადაშლილი პირით, მხარზე მკვეთრი წიბური. მეცელი ძირისაკენ მკვეთრად ვიწროვდება. ბრტყელი ცალი ყური მხარსა და მეცლის ზედა ნაწილზეა მიძერწილი. მხართან ყურს აქეთ-იქით მკვეთრი, ოვალური წიბური აქვს. ყელის ძირზე სამკუთხედების მწკრივია ამოღარული. მხარზე სხვადასხვა ზომის ირიბი ხაზებით ამოვსებული სამკუთხედებია.

სიმაღლე – 47,5 სმ; მეცლის დიამეტრი 42,0 სმ; ყელის სიმაღლე – 4,0 სმ; პირის დიამეტრი – 19,2 სმ; ძირის დიამეტრი – 11,7 სმ (სურ. 7. ტაბ. VI).

32. დერგი, შავპრიალა თიხისა, მოყავისფრო სარჩულით, მსხლისებრი ფორმის, მხრიდან პირისაკენ თანდათანობით ვიწროვდება. მხარზე მკვეთრი წიბურია, მეცელი ოდნავ გამობერილი, რომელიც ძირისაკენ სწრაფად ვიწროვდება. ცალი პატარა ყური მხარზე ასხია. ყელი ნაკლული აქვს.

შერჩენილი სიმაღლე – 46,0 სმ; მეცლის დიამეტრი – 42,0 სმ; ძირის დიამეტრი 11,7

სმ (სურ. 7. ტაბ. VII).

33. ნატეხები სხვადასხვა ჭურჭლებისა.

34. სატევრის პირი, ვერცხლისა, ბრტყელი, ფოთლისებრი, ყუნწით. სიგრძე – 15,6 სმ; პირის სიგანე 5,6 სმ; ყუნწის სიმაღლე 2,0 სმ (სურ. 6. ტაბ. IV).

35. სატევრის პირი, ბრინჯაოსი, ბრტყელი, ფოთლისებრი, ბაღალი ყუნწით.

სიგრძე 11,4 სმ; პირის სიგანე – 3,5 სმ. ყუნწის სიმაღლე – 3,6 სმ (სურ. 6. ტაბ.IV).

36. ისრის პირი, ბრინჯაოსი, პირამიდალური თავით, ოთხკუთხაგანივკვეთიანი ყუნწით.

სიგრძე – 5,7 სმ; პირის სიგრძე – 2,0 სმ; ყუნწის სიგრძე – 3,8 სმ; პირის სიგანე – 0,8 სმ (სურ. 6. ტაბ. IV).

37. ისრის პირი, ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგა ყუნწით და პირით. სიგრძე – 4,0 სმ; სიგანე – 3,0 სმ (სურ. 6. ტაბ. IV).

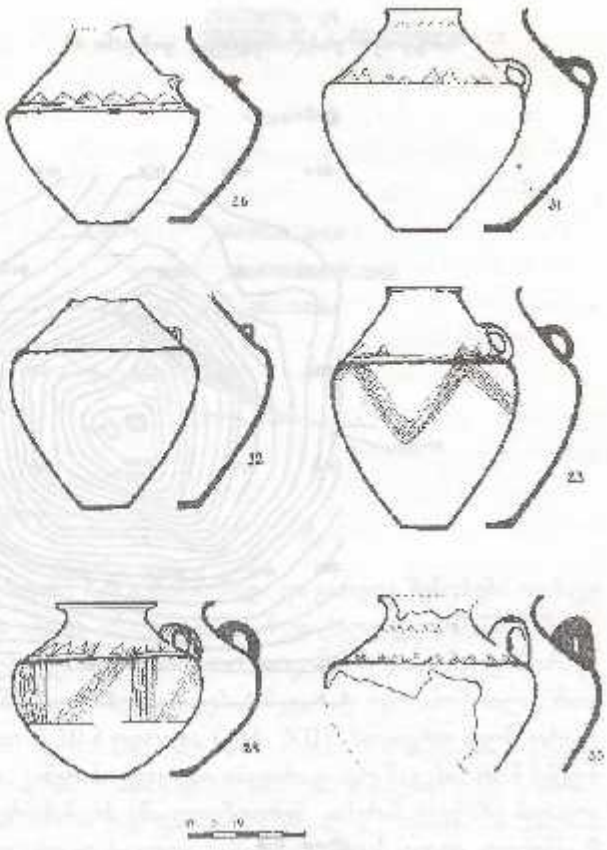

სურ. 7. ჰარტეოფის N2 ყორღანის ინვენტარი ჭურჭელი.

38. ისრის პირი, ბრინჯაოსი, არამკვეთრად გამოსახული პირამიდალური თავით, ოთხწახნაგა ყუნწით.

სიგრძე – 3,4 სმ; პირის სიგრძე – 1,0 სმ; პირის სიგანე – 0,4 სმ (სურ. 6. ტაბ. IV).

39. მძივები, ლითონის წიდისა (?), სხვადასხვა ზომისა და მოყვანილობის (ტაბ. IV).

ყ ო რ ღ ა ნ ი N4, „გრაკლიანთ გორა" ჰარტეოფის ველზე მდებარეობს ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით 1,5 კმ. დაშორებით; ადარანია საკმაო ჩრდილოეთით იგი დაცილებულია 1,0 კმ. ყორღანი საკმაოდ ბაღალ ადგილას დგას და კარგად გამოირჩევა თითქმის ყოველი მხრიდან (სურ. 8). მისი სიმაღლე 12,0 მ. აღმოჩენება. მიგრამ ჩანს იგი უფრო მაღალი უნდა ყოფილიყო (ტაბ. IX). ყორღანის ყრილი საკმაოდ დაზიანებულია, აქედან ქვის ჯამოზიდვის გამო. ყორღანის დიამეტრია აღმოსავლეთიდან – დასავლეთით 100 მ-ზე მეტი. ყრილის შემორჩენილი ნაწილის კუბატურა დაახლოებით 11.700 კმ³ უნდა ყოფილიყო. ყორღანის ყრილი სრულად თავისუფალი იყო და არავითარი ნაშენი ეფრო მოგვიანო ხანის ჩაშენებული სამარხობრივი არსებობისა არ ჩანდა. სულ ზედა ფენა ყრილისა 0,5 მ. სისქის ქვისა და მიწისაგან შედგებოდა. შენდეგ იწყებოდა საკმაოდ ბაგრად დატკეპნილი 6,0 მ მოწითალო თიხის ფენა (სურ. 9). აღსანიშნავია, რომ ყველა გათხრილ ყორღანში ერთანაირი თიხა იყო გამოყენებული ყრილისათვის, რომელიც ასევე მორი

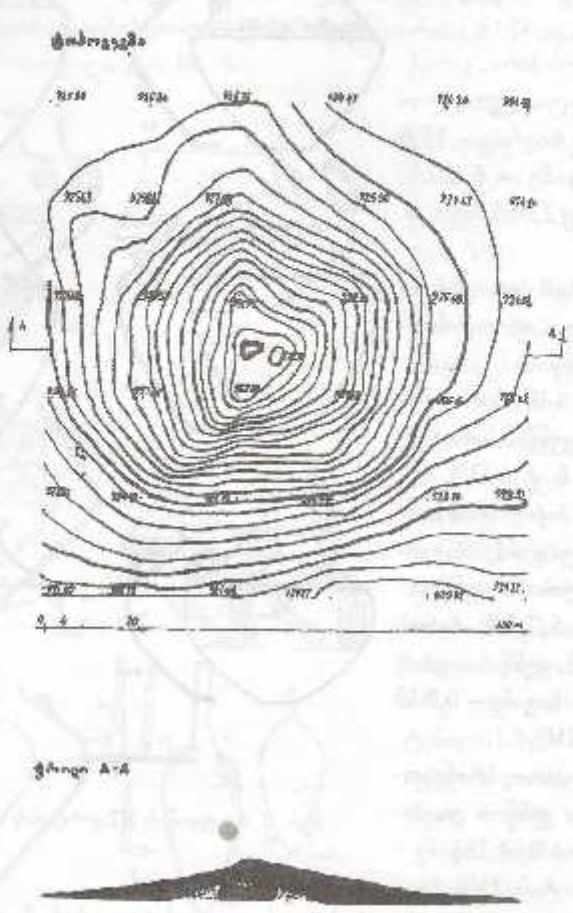

სურ. 8. მარტყოფის N 4 ტოპოგეგმა.

ნანძალიდან უნდა მოეხიდათ. ამგვარი თიხა ადგილ ტეკალში მოიპოვება, რომელიც უკუღარიდან 10,0 კმ-ით იყო დაშორებული.

თიხის ფენის ქვეშ ქრილის ცენტრალურ ნაწილში ქვაყრილია ზეინული იყო, რომლის დიამეტრი 40,0 მ, სიმაღლე კი — 4,0 მ. უდრიდა (ტაბ. X). ზეინული ამოყვანილი იყო მიწის პირზე მაგრად დატკეპნილ 0,50 მ. სისქის თიხის მოედანზე. ამ მოედანზე ქვაყრილის ქვეშ, ცენტრალურ ნაწილში ხის დიდი მორებისაგან ნაგები დასაკრძალავი კამერა აღმოჩნდა (სურ. 10. ტაბ. XI). არავითარი კვალი შესასვლელისა, დრომოჭრილა ქრილში არ ჩანდა. დასაკრძალავი კამერის არც ერთ კედელში შესასვლელი კარის ნაკვალევი არ შეიმჩნეოდა. საკვირაოდ ითა, რომ ჯერ კამერა იგებოდა, შემდეგ კი სრულდებოდა დაკრძალვის ცერემონიალი.

დასაკრძალავი კამერა მეხის მოხრდილი მორებისაგან იყო ნაგები და საკმაოდ კარგად იყო შემონახული. კამერას ორმაგი კედლები ჰქონდა; უფრო სწორედ ამ ორი კონცენტრში ჩადგმული შენობა იყო, კონცენტრად ნაგები ხუთის მთლიანი მორებისაგან, ნაძვისა თათ მორის რაც მოხრდილი ქვებით იყო ამოვსებული. (ტაბ. XII). კამერა დამხრობილი იყო აღმოსავლეთიდან-დასავლეთით, ოდნავ აღმოსავლეთით გადახრილი. გარეთა

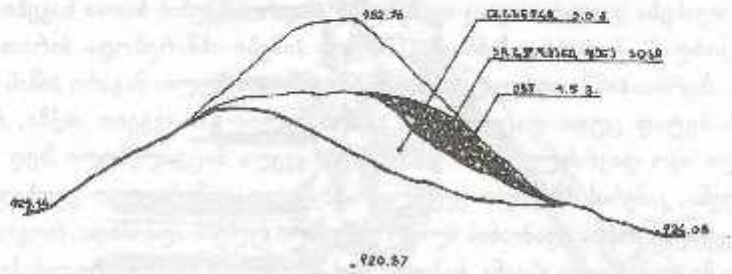

სურ. 9. მარტყოფის N4 ყორღანის ჭრილი.

შენობის ზომებია 11,0 x10,0 მ, შიდაა 8,0 x 6,0 მ. შიდა და გარეთა შენობები ოთხივე მხრიდან დაახლოებით თანაბრად იყვნენ ერთმანეთისაგან დაცილებული 0,70 მ (სურ. 10). ორივე შენობაში მუხის ძელები კუთხეებში ამოჭრილი ფოსოებით საკმაოდ ღრმად, ჰქიდროდ ჯდებოდნენ ერთმანეთში. ძელებზე ფოსოები იმგვარად იყო ამოჭრილი, რომ ძელის ორივე ბოლო დაახლოებით 0,30 მ უდრიდა (ტაბ. XII). ზოგიერთ ძელს ორივე ბოლოზე ნახერეტი უკეთდებოდა. კამერის კედლები იმგვარად იყო ნაგები, რომ სქელი და შედარებით წვრილი ძელები ერთმანეთს ენაცვლებოდნენ. კამერის ყველაზე მაღალი წერტილი შემორჩენილი იყო ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში. აქ დასავლეთ კედელში 9 ძელი იდო, რომლის სიმაღლე 2,10 მ ტოლდებოდა. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში ჩანდა 2 მ სიმაღლის 8 ძელი. სამხრეთის ნაწილი შედარებით ცუდად იყო შემონახული. სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში კედლის სიმაღლე 1,60 მ იყო. სამხრეთ-დასავლეთის კუთხე კამერასა თითქმის არ შემორჩენილა.

დასავლეთის კედლის ჩრდილო ნაწილში კუთხიდან 1,60 მ დაშორებით, გარედან შიგ ქვაყრილში საყრდენი ძელი აღმოჩნდა. იგი ცალი ბოლოთი ებჯინებოდა კედლის ზედა რიგის ძელს, ქვედათი კი — ქვაყრილს. ძელის სიგრძე 2,0 მ უდრიდა და კედლიდან იგი ვირზე დაცილებული იყო დაახლოებით 1,0 მ (სურ. 11). ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ჩრდილო კედლის მხრიდან ერთი ასეთივე საყრდენი ძელი აღმოჩნდა. კუთხიდან იგი 3,0 მ იყო დაშორებული. ჩრდილო კედელს საყრდენი ძელი ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეშიც ჰქონდა, რომელიც კუთხიდან 1,20 მ იყო დაცილებული. საყრდენი ძელის ცალი ბოლო ებჯინებოდა კედლის ზედა რიგის შორს, ქვედა კი ქვაყრილში ჩადიოდა. მისი სიგრძე 1,40 მ უდრიდა, ჩრდილო კედლია საბჯენ ელებს შორის მანძილი 7,0 მ უდრიდა. აღსანიშნავია, რომ ამ ძელებთან აღმოჩნდა 7,0 მ სიგრძის ძელი, რომელიც პორიზონტალად იდო ქვაყრილში. ელის ორივე ბოლოზე ფოსოები იყო ამოჭრილი. სავარაუდოა, რომ იგი აღბათ ჩრდილო კედლის ორივე საყრდენი ელის ბოლოებს ამაგრებდა. საფიქრებელია, რომ აღგვარი საყრდენები გარედან შენობის ოთხივე კედელს უნდა ჰქონოდა.

დასაკრძალავი კამერის იატაკი ქვის პრტყელი ფილებისაგან იყო ნაგები (ტაბ. XIII). იატაკის ფილები კამერის კედლებს არ აღწევდა. მანძილი იატაკსა და დასავლეთ კედელს

შორის ღრიდა – 0,60 მ, სამხრეთის კედელთან – 0,55 მ, აღმოსავლეთის კედელთან – 0,30 მ. ჩრდილო კედელთან – 0,40 მ. იატაკის ზომები 7,30 X 5,20 მ (სურ. 10). დასაკრძალავი კამერის გადახურვის არავითარი კვალი არ ჩანდა. საფიქრებელია, რომ იგი ხის მთლიანი მორებით უნდა ყოფილიყო გადახურული. კამერის ასაგებად მხოლოდ ნუჩის ზეა გამოყენებული. მუხა ალბათ ადგილობრივ იზრდებოდა, ჩანს, უკვე კარგად იყო ცნობილი ამ ჯიშის ხის თვისება და ფართოდაც იყენებდნენ ამ დროს. მუხის ხითაა ნაგები ბედენის ყორღანის „სახლი". როგორც ჩანს, მაგარი ხის ჯიშები იხმარებოდა ძირითადად ამ მიზნისათვის. აზერბაიჯანში აღრეულ ყორღანებში გამოყენებულია მაგარი ჯიშის ხე-ღვია.

ძვლების მეტად ცუდი დაცულობის გამო ძნელია გარკვევით თქმა, რამდენი მიცვალებული იყო დაკრძალული ამ ყორღანში. ყველა მიცვალებული ზედ იატაკის ფილებზე ესვენა. კამერის ჩრდილო კედელთან ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხიდან 2,0 მ დაშორებით კედლის ძირას ადამიანის ძლიერ დაშლილი ძვლები აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, აქ რამდენიმე მიცვალებული ესვენა. ნაპოვნი იყო ერთ-ერთი მიცვალებულის ქვედა ყბის ნატეხები ზედ შერჩენილი კბილებით, ჩანს – ახალგაზრდასი. ერთი მეტრის დაშორებით მიცვალებულის სხვა ძვლები აღმოჩნდა – მენჯის, ბარძაყის, თავის ქალას ნატეხები და სხვ. აქვე ნაპოვნი იყო ბრინჯაოს ორი საკიდი, ვერცხლის ხვიები, ბრინჯაოს ნემსი, სერდოლიკის რამდენიმე სამკუთხა მძივსაკიდი, ბლომადაა თეთრი პასტის „დომინოს" ტიპის მძივები, სერდოლიკის მძივები, კერამიკის ფრაგმენტები და სხვ.

ძირითადი მიცვალებული, ჩანს, დასაკრძალავი კამერის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ესვენა, სამხრეთის კედლიდან – 1,60 მ და დასავლეთის კედლიდან – 2,10 მ დაშორებით. ძვლები აქაც ძლიერ დახიანებული იყო. როგორ ესვენა მიცვალებული, როგორ იყო დაწყობილი, გარკვევით არაფრის თქმა შეიძლება. ჩონჩხთან აღმოჩნდა კარგად შერჩენილი ხის ქარქაშში ჩადებული ბრინჯაოს ოთხი სატევრის პირი. იქვე შახლობლად იდო ბრინჯაოს ოთხი ცული, სამი ბრტყელი ცული, სატყეხი და სადგისი.

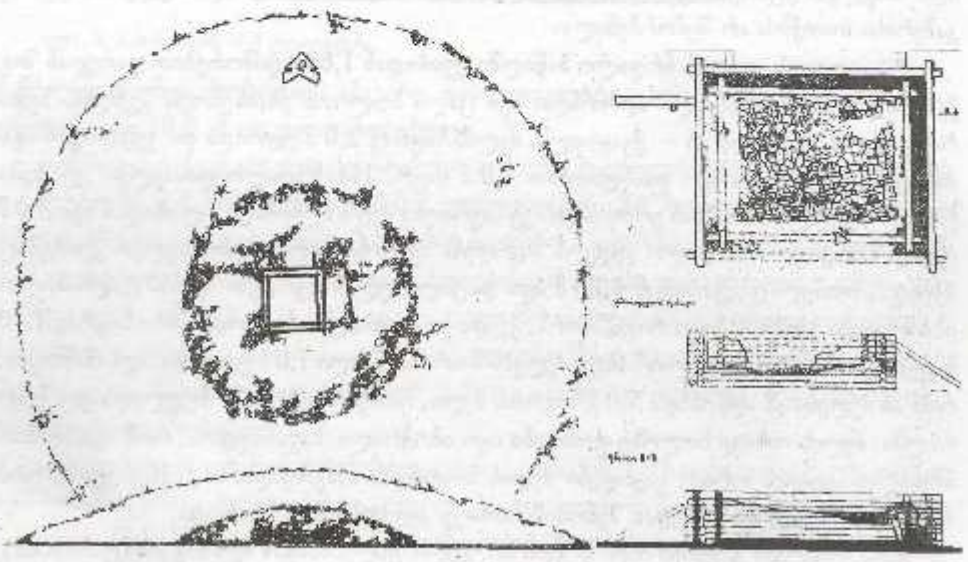

სურ. 10. ბარტყოფის N4 ყორღანის დასაკრძალავი კამერა.

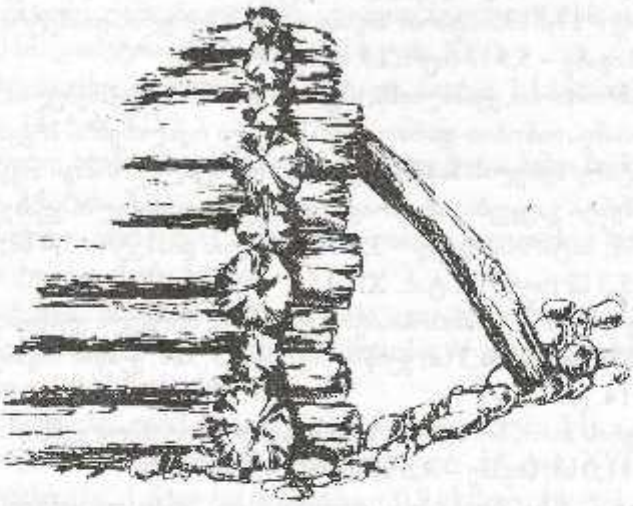

სურ. 11. მარტყოფის N4 ყორღანის დასაკრძალავი კამერა კედლით.

დასაკრძალავი კამერის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ნაპოვნი იყო ოქროს და ვერცხლის მძივები, ოქროს ორი რგოლი, რამდენიმე ბიკონუსური ფორმის ძვლის ნივთი ანაკეწრული ხახვებით შემკული. სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ბლომად იდო სადაფის სხვადასხვა ფორმის საკიდები; აქვე იყო ცხოველის კბილებისაგან ნაკეთები საკიდები, ძვლის, სადაფის რგოლები და სხვ. აღმოსავლეთ კედლის ძირას, შუა ნაწილში 20-ოდე ბრინჯაოს პირამიდულთავიანი ისრის პირები აღმოჩნდა, ზოგიერთზე კარგად იყო შერჩენილი ხის ნაწილები. კამერის კედლების გასწვრივ ძლიერ დაბიანებული ოხრის ჭურჭელი ელაგა.

აღსანიშნავია, რომ ამ ყორღანში საქონლის ძვლები თითქმის არ აღმოჩენილა, თუ არ ჩავთვლით ცხვრის რამდენიმე ლოკს და მსხვილფეხა საქონლის ერთ კბილს.

71. ცული, ბრინჯაოსი, ყუაბილიანი, სატარის წინა მხარე დაჭანებულია; ტანი პირისაკენ თანდათანობით ფართოვდება, შუბლი რკალისებური მოყვანილობისა აქვს. სატარე ხვრელს ორივე მხარეს ორ-ორი ღარი შემოუყვება. სიგრძე – 16,8 სმ; სატარის სიგრძე – 4,5 სმ; ხვრელის დიამეტრი – 2,6 სმ; პირის სიგანე – 5,8 სმ (სურ. 12. ტაბ. XIV).

72. ცული, ბრინჯაოსი, ყუამილიანი, სატარის წინა მხარე დაჭანებულია; ტანი პირისაკენ თანდათანობით ფართოვდება; შუბლი რკალისებრი მოყვანილობისაა. სატარე ხვრელს ორივე მხარეს ოთხ-ოთხი ღარი შემოუყვება. სიგრძე – 18,5 სმ; სატარის სიგრძე – 4,5 სმ; ხვრელის დიამეტრი – 3,5 სმ; პირის სიგანე – 5,5 სმ (სურ. 13. ტაბ. XIV).

73. ცული, ბრინჯაოსი, ყვამილიახი, სატარის წინა მხარე დაჭანებულია; ტანი პირისაკენ თანდათანობით ფართოვდება; შუბლი რკალისებრი მოყვანილობისაა. სატარე ხვრელს ორივე მხარეს ორ-ორი ღარი შემოუყვება. სიგრძე 17,8 სმ; სატარის სიგანე – 4,5 სმ; ხვრელის დიამეტრი – 3,3 სმ; პირის სიგანე – 5,5 სმ (ტურ. 13. ტაბ. XIV).

74. ცული ბრინჯაოსი, ყვამილიანი. სატარის წინა მხარე დაჭანებულია; ტანი პირისაკენ თანდათანობით ფართოვდება; შუბლი რკალისებრი მოყვანილობისაა; სატარე ხვრელია ნაპირებზე კაბაა და შუბლზე ორშაგი ცვეთისებური ორნამენტი გადაუყვება; ანგვეროვე ორნამენტი დატანილია ყუაზე. სიგრძე – 17,5 სმ; სატარის სიგრძე – 3,9 სმ; ხვრელის დიამეტრი 3,4 სმ; პირის სიგანე – 5,3 სმ (ტურ. 12. ტაბ. XIV).

75. სატევრის პირი, ბრინჯაოსი, ფოთლისებრი, ბრტყელი ყუნწით; სიგრძე – 18,5 სმ; სიგანე – 6,3 სმ; ყუნწის სიგრძე – 3,5 სმ; ყუნწის სიგანე – 0,8 სმ (ტურ. 14. ტაბ. XV).

76. სატევრის პირი, ბრინჯაოსი, ფოთლისებრი, მოტეხილი ყუნწით. პირის სიგრძე – 11,0 სმ; სიგანე – 4,5 სმ (ტურ. 14. ტაბ. XV).

77. სატევრის პირი, ბრინჯაოსი, ფოთლისებრი, ბრტყელი ყუნწით. სიგრძე –13,8; სიგანე – 4,6 სმ; ყუნწის სიგრძე – 3,0 სმ; ყუნწის სიგანე 0,9 სმ (ტურ. 14. ტაბ. XV).

78. სატევრის პირი, ბრინჯაოსი, ფოთლისებრი, ბრტყელი ყუნწით, წვერწატეხილი. პირის სიგრძე – 14,5 სმ; პირის სიგანე – 6,1 სმ; ყუნწის სიგრძე – 3,6 სმ; ყუნწის სიგანე – 0,8 სმ (ტურ. 14. ტაბ. XV).

79. ბრტყელი ცული, ბრინჯაოსი, პირისაკენ თანდათანობით ფართოვდება. სიგრძე – 10,0 სმ; პირის სიგანე – 3,3 სმ (ტურ. 14. ტაბ. XIV).

80. ბრტყელი ცული, ბრინჯაოსი, პირისაკენ თანდათანობით ფართოვდება. სიგრძე

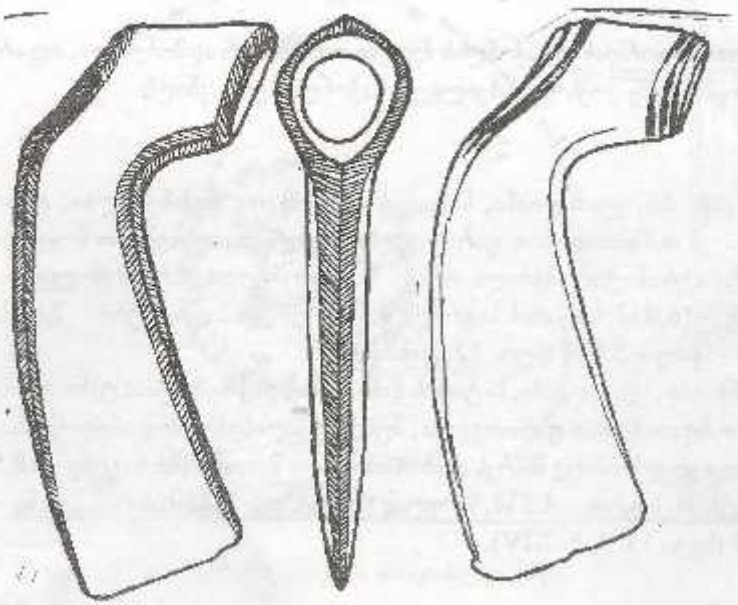

ტურ. 12. ბრტყელი N4 კოლექცია. ბრინჯაოს ცულები.

– 11,2სმ; სიგანე – 3,7 სმ (სურ. 14. ტაბ. XIV).

81. ბრტყელი ცული, ბრინჯაოსი, პირის კენტ თანდათანობით ფართოვდება, გაღუნული. სიგრძე – 8,3 სმ; სიგანე – 2,8 სმ (სურ. 14. ტაბ. XIV).

82. სატეხი, ბრინჯაოსი, ღარიანი, ოთხწახნაგა თავით. სიგრძე – 9,2 სმ; თავის სიგრძე – 2,0 სმ; დიამეტრი – 0,7 სმ (სურ. 14. ტაბ. XIV).

83. სადგისი, ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგა, წაწვეტილი. სიგრძე 7,1 სმ; სისქე – 0,3 სმ (სურ. 14. ტაბ. XIV).

84-85. ისრის პირა. ბრინჯაოსი, პირამიდული თავით, ღერო ხვრია ჩასმული (2 ც.) (სურ. 14. ტაბ. XV).

86-103. ისრის პირა, ბრინჯაოსი, პირამიდული თავით. სხვადასხვა ზომის. ყველა ერთი ტიპისაა (სურ. 14. ტაბ. XV).

104. ღეროს ნატეხები, ბრინჯაოსი, მრგვალკვანიანი (სურ. 14).

105. სატევრის პირის ფრაგმენტი, ბრინჯაოსი, ბრტყელი. სიგრძე – 3,1 სმ; სიგანე – 1,0 სმ (სურ. 14).

106. საკეთი, ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგა ღეროთი, ნაკლული (სურ. 14).

107-108. ნატეხები ბრინჯაოს: ბრტყელი მაკრატლის (სურ. 14. ტაბ. XVI).

109. საკიდი, ბრინჯაოსი, 1,5 ხვიისა; დიამეტრი – 0,9 სმ (სურ. 14. ტაბ. XVI).

110. მძივები, კვერცხლისა, კასრისებური ფორმის – 62 ც. ერთ. სიგრძე – 0,8 სმ; დიამეტრი – 0,5 სმ (სურ. 15. ტაბ. XVI).

111. თვლები, სერდოლიკისა, მოვარდისფრო ფერის, ოვალური ფორმის, ერთ მხარეს შვიდი ნაჭდევი აქვს, 2 ცალი. სიგრძე – 1,2 სმ; სისქე – 0,8 სმ (სურ. 15. ტაბ. XVI).

112. მძივები, თეთრი პასტისა, წვრილი – 78 ც. (სურ. 15. ტაბ. XVIII).

113. მძივები, თეთრი პასტისა, ოთხკუთხა; ერთ მხარეს ორი წრიული ღარია, შუაში წერტილი, გვერდებზე თითო გაჭოლი ნასვრეტი აქვს (40 ც.) სხვადასხვა ზომისა და სისქის. სიგრძე – 0,5 სმ; სისქე – 0,3 სმ (სურ. 15. ტაბ. XVIII).

114. მძივები, საფაიანსი, ბრტყელი, მრგვალი, შუაში ნახვრეტით (154 ც.). დიამეტრი – 1,6 სმ (სურ. 15. ტაბ. XVIII).

115. მძივები, სადაფისა, ბრტყელი, მრგვალი, კიდეებდაკბილული, შუაში ნახვრეტით (10 ც.) დიამეტრი 1,9 სმ. ზოგი ნაკლული (სურ. 15. ტაბ. XVII).

116. საკიდი, სადაფის ფირფიტისა, მრგვალი, შუაში ერთმანეთის მოპირდაპირეთ სამკუთხისებრ ამოჭრილი. სხვადასხვა ზომის, დიამეტრი – 1,6 სმ (97 ც.). (სურ. 15. ტაბ. XVI).

117. ფირფიტა, სადაფისა, სწორკუთხა, გვერდებდაკბილული, სიგრძე – 1,80 სმ; სიგანე – 1,0 სმ (19 ც.) (სურ. 15. ტაბ. XVII).

118. რგოლები, ძვლისა, ბრტყელი და მრგვალა, შუაში ნახვრეტით სხვადასხვა ზომის. დიამეტრი – 2,3 სმ (11 ც.) (სურ. 16).

119. რგოლები, ძვლისა, ბრტყელი, შუაში ნახვრეტით, სხვადასხვა ზომის. დიამეტრი 1,3 სმ (29 ც.) (სურ. 16. ტაბ. XVIII).

120. ნაკეთი ძვლისა, შვიდწვდია კერკის ფორმის, ცალ გვერდზე ზოგიერთს წვრილად ნაკაწრი ბადეები აქვს. სიგრძე – 2,0 სმ; სისქე – 1,2 სმ (8 ც.) (სურ. 16. ტაბ. XIX).

121. საკიდები, ძაღლის საძირე კბილებისა, ნახვრეტით (5 ც.) სიგრძე – 1,4 სმ (სურ. 16. ტაბ. XIX).

122. საკიდები, ცხოველის ეშვებისა, ნახვრეტით (14 ც.) (სურ. 16. ტაბ. XIX).

123. საკიდები, ცხოველის კბილების (2 ც.) (ტაბ. XIX).

124. მძივები, სერდოლიკისა, მრგვალი (8 ც.) (სურ. 15. ტაბ. XVIII).

125. საკიდები, სერდოლიკისა, სამკუთხა ფორმის (11 ც.) სიმაღლე – 1,7 სმ; სიგანე – 1,1 სმ (სურ. 15. ტაბ. XVIII).

126. მძივები, ქარვისა, ცილინდრული ფორმის (7 ც.) სიგრძე – 0,5 სმ; დიამეტრი 0,6 სმ (სურ. 15. ტაბ. XVIII).

127. საკიდები, ქარვისა, სამკუთხა ფორმის (7 ც.) სიგრძე 1,5 სმ; სიგანე – 1,0 სმ (სურ. 15. ტაბ. XVIII).

128. მძივი, გიშრისა, კასრისებური ფორმის. სიგრძე – 1,3 სმ; დიამეტრი – 1,0 სმ.

129. რგოლი, ოქროსი, ბრტყელი პიდეებაწეული, სიმაღლე – 1,1 სმ; დიამეტრი – 2,3 სმ (სურ. 15. ტაბ. XVI).

130. რგოლი, ოქროსი, ბრტყელი, კიდეებაწეული. სიმაღლე 0,8 სმ; დიამეტრი 2.1სმ (სურ. 15. ტაბ. XVI).

131. მძივები, ოქროსი, კასრისებრი (9 ც.), ერთი ცალი სფეროსებრია (სურ. 15. ტაბ. XVI).

132. მძივები, ოქროსი, მილისებრი, ორი წიბურით, ერთი ოთხი წიბურით (7 ც.) (სურ. 15. ტაბ. XVI).

133. დერგი, შავპრიალა თიხის, მოყავისფრო სარჩულით, მხრიდან ყელისაკენ თანდათანობით ეიწროვდება, პირგადაშლილი. ჭიქაზე მკვეთრი წიბერი, რომელიც გამობერილ მუცელზე გადადის. მუცელი ძირისაკენ სწრაფად ვიწროვდება. ძირვიწრო. სიმაღლე – 41,5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 41,0 სმ; პირის დიამეტრი – 15,7 სმ; ძირის დიამეტრი – 11,0 სმ. (ტაბ. XX).

134. დერგი, შავპრიალა თიხისა, მოყავისფრო სარჩულით, ცილინდრული ყელით,

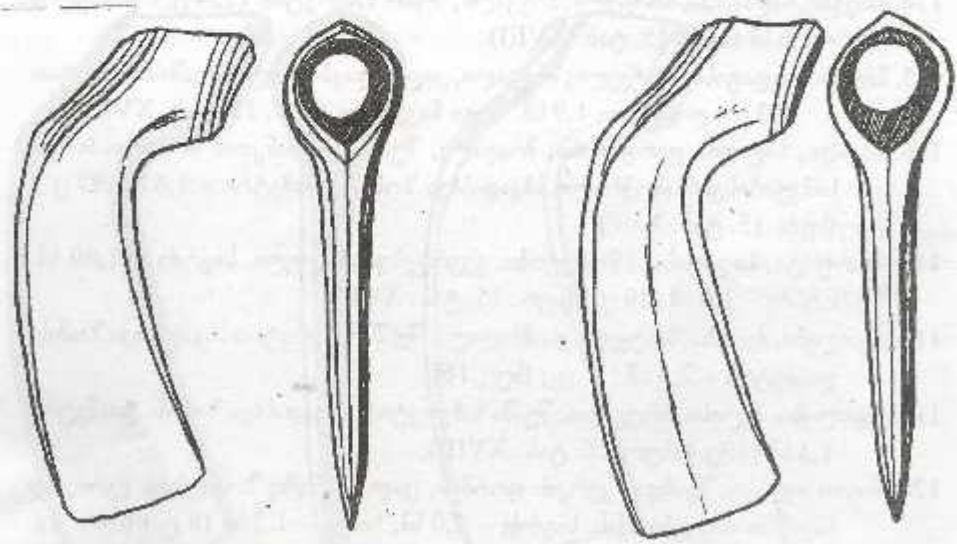

სურ. 13. მარტყოფის N4 ყორღანი. ბრინჯაოს ცულები.

პირგაღაშლილი, მხრიდან ყელზე გადასვლის ადგილას წიბური აქვს. მხარი ოდნავ დაქანებულია და მუცელზე გადასვლის ადგილას არამკვეთრ წიბურს ქმნის. მუცელგამობერილი, რომელიც ძირისაკენ სწრაფად ვიწროვდება, ძირვიწრო. მხარზე ორი ამოკაწრული ხაზისაგან შემდგარი ტეხილი ზოლი შემოუყვება, რომელიც სწორი ხაზებითაა ამოვსებული. ირიბი ხაზებითაა შევსებული აგრეთვე სამკუთხედები, ფუძით წიბურს მობჯენილი. სიმაღლე – 39,8 სმ; მუცლის დიამეტრი – 47,0 სმ; პირის დიამეტრი – 17,0 სმ; ყელის სიმაღლე – 7,3 სმ; ძირის დიამეტრი – 12,9 სმ (ტაბ. XXI).

135. დერგი, შაგბრიალა თიხისა, მოყავისფრო საპრხულით, ყელი სწორი აქვს, პირგადაშლილი; მხრიდან მუცელზე გადასვლის ადგილას წიბერი აქვს. მუცელი გამობერილია, რომელიც ძირისაკენ თანდათანობით ვიწროვდება. მხარზე მატარა ყურია დაკერწილი. სიმაღლე – 35.6 სმ; მუცლის დიამეტრი – 40,5 სმ; პირის დიამეტრი – 17,1 სმ; ძირის დიამეტრი – 14 სმ (სურ. 17. ტაბ. XX).

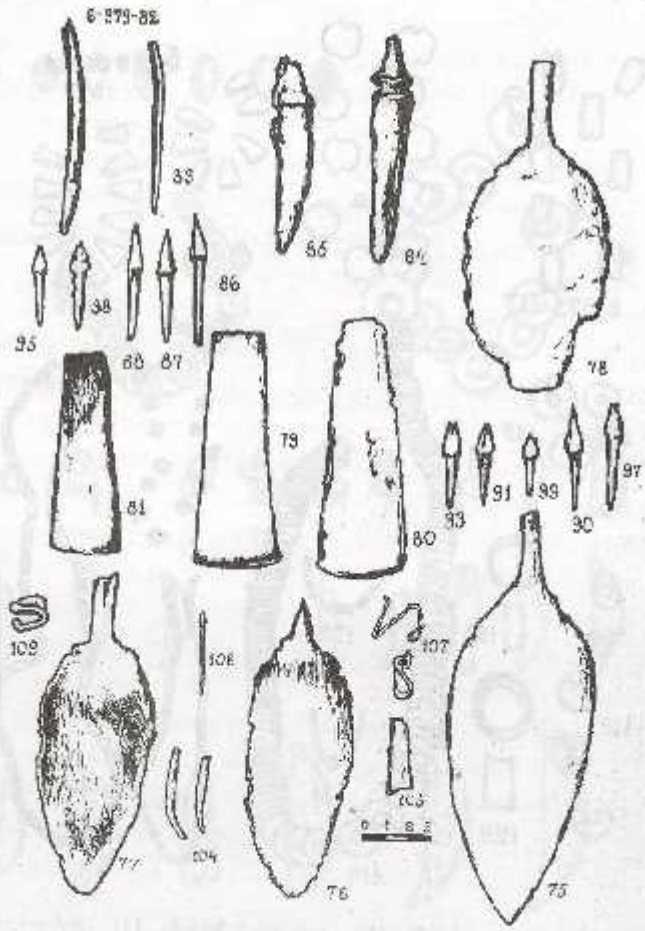

სურ. 14. მარტყოფის N4 ყორღანი: 75-78 – სატევრის პირები, 79-81 – ბრტყელი ცულები, 82 – სატესი, 83 – სადგისი, 84-99 – ისრის პირები, 104 – ცერის ნატეხი, 105 – სატევრის პირის ყუნწის ნატეხი, 106 – საკინძი, 107 – ბრინჯაოს ბრტყელმაყუჟიანი სატყეპები, 109 – ბრინჯაოს საკიდი.

136. დერგი, შავი თიხისა, მოყავისფრო სარჩულით, ბიკონუსური, დაბალყელიანი, პირგადაშლილი. ყური ასხია მუცლის ზედა ნაწილზე. სიმაღლე 30.9 სმ; მუცლის დიამეტრი – 40,0 სმ; პირის დიამეტრი – 18,2 სმ; ყელის სიმაღლე – 5,0 სმ; ძირის დიამეტრი – 14.5 სმ (სურ. 17).

137. დერგი, შავპრიალა თიხისა, მოყავისფრო სარჩულით, მსხლისებრი, პირგადაშლილი, მხარზე, მუცელზე გადასვლის ადგილას, წიბური აქვს. მუცელგამობერილი, რომელიც სწრაფად ვიწროვდება ძირისაკენ. ძირვიწრო. წიბურთან და მხართან ერთი ფართო ყური აქვს მიძერწილი, რომელსაც მხარზე აქეთ-ქვით რკალისებური რელიეფური წიბური აქვს. სიმაღლე 36.5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 36,0 სმ; პირის დიამეტრი – 18,0 სმ; ძირის დიამეტრი – 7,0 სმ (სურ. 17).

138. დერგი, ნაცრისფერი თიხისა, მოყავისფრო სარჩულით, დაბალყელიანი, პირგადაშლილი. მხრიდან მუცელზე გადასვლის ადგილას წიბური აქვს. მე-

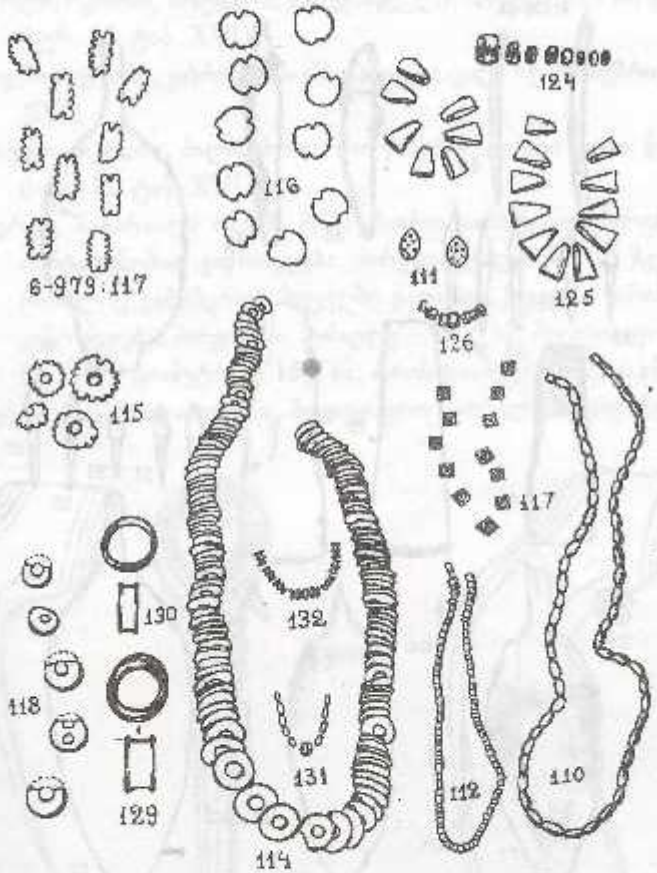

სურ. 15. ჩარტყოფის N4 ყორღანი: 110 – ვერცხლის მძივები, 111 – სერდოლიკის თვლები, 112 – პასტის მძივები, 113 – პასტის მძივები, 114-117 – სადაფის მძივები და საკიდები, 118 – ძვლის რგოლები, 124 – სერდოლიკის მძივები, 125 – სერდოლიკის სამკუთხა საკიდები, 126 – ქარვის მძივები, 127 – ქარვის სამკუთხა საკიდები, 129-130 – ოქროს რგოლები, 131 – ოქროს მძივები, 132 – ოქროს მძივები.

ცულგამობერილი. ძირისაკენ სწრაფად ვიწროვდება. პირზე ჯერი ასხია. სიმაღლე – 42,0 სმ; მეცლის დიამეტრი – 50,5 სმ; პირის დიამეტრი – 22,0 სმ; ყელის სიმაღლე – 4,5 სმ; ძირის დიამეტრი – 17,2 სმ (ტაბ. XX).

139. დერგი, შავპრიალა თიხისა, მონაცრისფრო სარჩულით. მსხლიაებრი. პირისაკენ თანდათანობით ვიწროვდება. მხრიდან ბუცულზე გადასვლის ადგილას წიბური აქვს. ბუცული გამობერილია; ვიწრო ძირით. მხარზე ფართო ჯერი აქვს. სიმაღლე – 31,0 სმ; მეცლის დიამეტრი – 36,5 სმ; ძირის დიამეტრი – 8,2 სმ (სურ. 17, ტაბ. XX).

140. დერგი, შავი თიხისა, მოვარდისფრო სარჩულით, ბიკონუსური, დაბალი ყელით, პირგადაშლილი. ყელის ძირზე არამკვეთრი წიბური შეწოლყვება. მხარზე ერთი ჯერი აქვს. სიმაღლე – 46,5სმ; მეცლის დიამეტრი – 53,0 სმ; ყელის სიმაღლე – 6,0 სმ; პირის დიამეტრი – 26, 0 სმ; ძირის დიამეტრი – 15,3 სმ.

141. დერგი, შავპრიალა თიხისა, მოყავისფრო სარჩულით. ყელი პირისაკენ თანდათანობით ვიწროვდება. მხარი სწორი და განიერი აქვს, რომელიც მკვეთ-

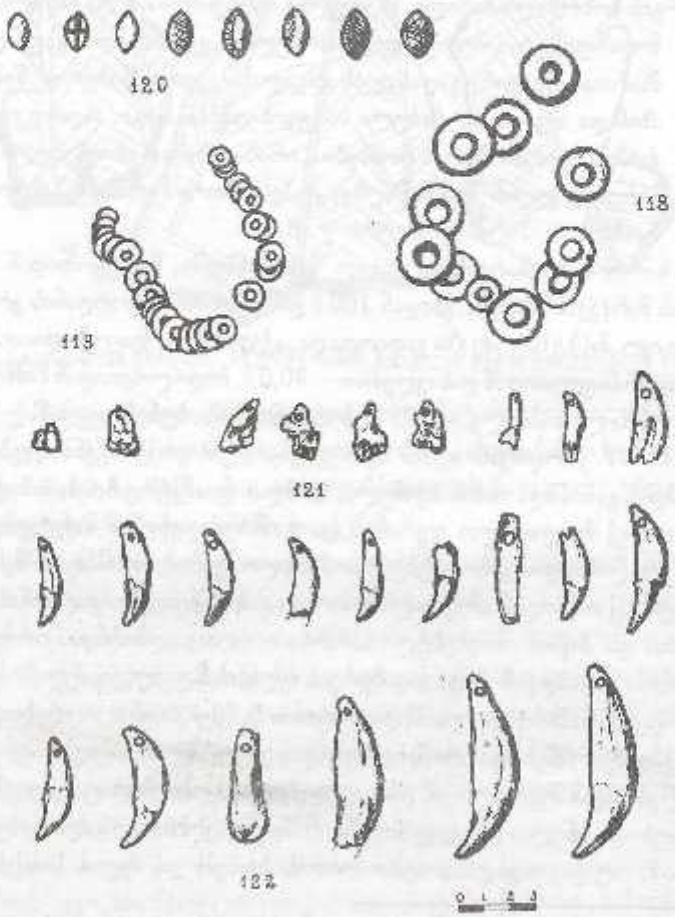

სურ. 16. პარტაკის N4 ყორღანი: 118-119 – ძვლის რკალები, 120 – ძვლის ნივთები, 121 – ადრეული ბრინჯაოს ხანის საკიდები, 122 – ცხოველის ეშვის საკიდები.

რად გადადის მუცელზე. გადასვლის ადგილას მოკლე რელიეფური ხაზები აქვს. მხრიდან მუცელი ძირისაკენ სწრაფად ვიწროვდება. სიმაღლე – 50,0 სმ; მუცლის დიამეტრი – 61,7 სმ; ძირის დიამეტრი – 18,7 სმ (ტაბ. XXI).

142. ტოლჩა, შავპრიალა თიხისა, მოვარდისფრო-მოყავისფრო სარჩულით, ბიკონუსური, პირგადაშლილი, ძნარსა და მუცელს შორის ფართო წიბური აქვს. ძირისაკენ სწრაფად ვიწროვდება. ყური მიერთებულია პირსა და წიბოზე. ყურის მოპირდაპირე მხარეს, ზედა ნაწილზე ამოღარული ხაზებისაგან შემდგარი ორნამენტი აქვს. სიმაღლე – 17,8 სმ; ღიობის დიამეტრი – 22,0 სმ; პირის დიამეტრი – 15,3 სმ; ძირის დიამეტრი – 8,9 სმ.

143. ტოლჩა, შავპრიალა თიხისა, მოვარდისფრო სარჩულით, ბიკონუსური, პირგადაშლილი, ძნარსა და მუცელს შორის ფართო წიბურია. ძირისაკენ სწრაფად ვიწროვდება. ყური მიძერწილია პირსა და წიბოზე. მხარზე ნაკაწრი ხაზებისაგან შემდგარი ორნამენტი აქვს. სიმაღლე – 16,6 სმ; მუცლის დიამეტრი – 20,5 სმ; პირის დიამეტრი – 13,2 სმ; ძირის დიამეტრი – 6,2 სმ.

144-159. თიხის ჩურჩლის ნატეხები (სურ. 17-21. ტაბ. XX, XXI).

160. დერგის მოხრდილი ნაწილი, ნაკლული. შერჩენილია ზედა ნაწილი, შავპრიალა, მოვარდისფრო-მოყავისფრო სარჩულით. ცილმაღალი, გადაშლილი პირით. მხართან მუცელზე გადასვლის ადგილას მკვეთრი წიბურია. წიბურზე კბეჩები აზის და აქვეა დამტრიხული სამკეთხედების რიგი. ასეთივე კბეჩები ყელის ძირზეა, კბეჩს შორის რომბებია, ირიბი ხაზებით ამოვსებული. კბეჩები ასხია ავრეთვე ყელის შუა ნაწილზე. კბეჩს შორის ირიბი ხაზებით ამოვსებული რომბებია. პირის დიამეტრი – 28,8 სმ.

ყორღანი N 3 მდებარეობდა ადგილ შინდიანხევში, ნარტყოფიდან ახალქალაქში მიმავალი გზის მარჯვენა მხარეს, გზიდან 100 მ დაშორებით[39]. ყორღანის ცრიალა საკმაოდ დაზიანებული იყო, მასზე საურმე გზა გადიოდა და, აქედან ჩანს, ქვაც უწიდიათ. მისი ზომებია – დიამეტრი აღმოსავლეთიდან დასავლეთით – 30,0 მ, ჩრდილოეთიდან სამხრეთით – 27,0 მ. ყრილის შერჩენილი სიმაღლე – 1,75 მ. ყორღანი, ჩანს, ბუნებრივ დაბალ ბორცვზე იყო გამართული. 0,40 მ. კორდოვანი ფენის შემდეგ ქვაყრილის თხელი ფენა იწყებოდა, რომლის ალაგების შემდეგ გამოჩნდა თიხის ზვინული, რომლის დიამეტრი 8,0 მ, სიმაღლე კი 0,70 მ. უღრიდა. თიხა აქ წოვადთალო ფერისაა და განსხვავდებოდა ნარტყოფის ყორღნის ყორღანების ცრიალისათვის გამოყენებულ მოწითალო ფერის თიხისაგან. შესაძლოა თიხის ზვინულისათვის აქ ორმოდან ამოყრილი თიხა იყო გამოყენებული. ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში ქვითა და მიწით ამოვსებული სამარხი – ორმო აღმოჩნდა. ორმოს თავზე, მის სამხრეთ ნაწილში კარგად გამოჩნდა გადახურვის ძელების ნაკვალევი. ძელები საკრძე ელაგა და ორმოს კიდეებს სამხრეთით და ჩრდილოეთით 0,50-0,60 მ სცილდებოდნენ. სამხრეთ ნაწილში კარგად შეინიშნებოდა ყორღანებზე გადადებული ძელის ნამსხვრევები. შესაძლოა, ორმოს თავზე ხის ძელებისაგან შეკრული კარკასი ყოფილიყო, რომელზედაც შემდეგში გადახურვის ძელები დაგებულიყო. ძნელია გარკვევით თქმა, რამდენი ძელით იყო გადახურული სამარხი – ორმო. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ ორმოს ზომებს და ძელის სისქეს 0,25-0,30 მ

39. ა. ფიცხელაური, ნ. გაგოშიძე, ა. წერეთელი, ნარტყოფის (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1980-1981 წლების მუშაობის ანგარიში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VIII, თბილისი, 1986, გვ. 29.

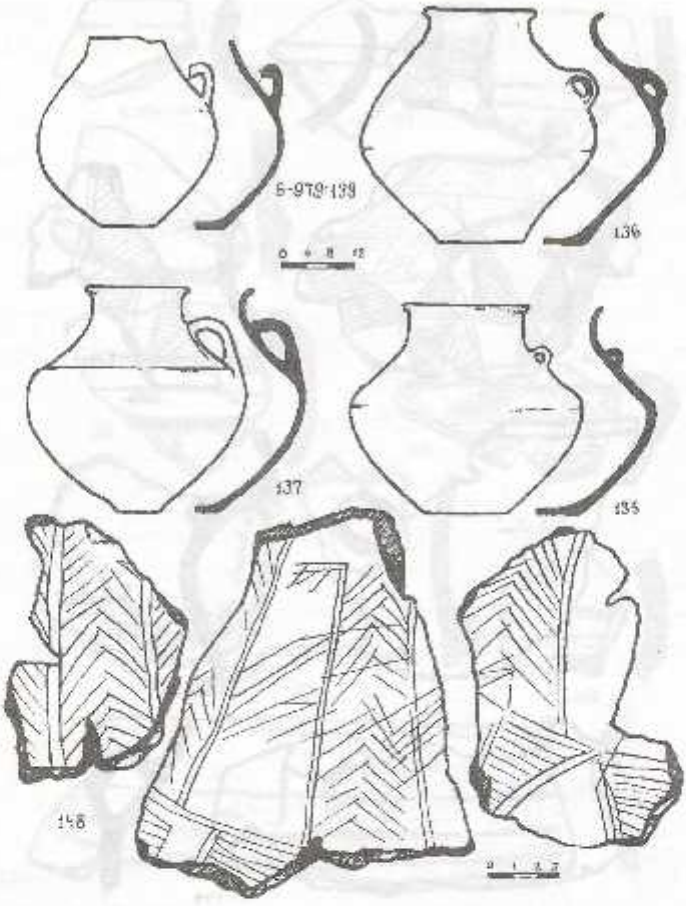

ილ. 17. მარტყოფის N4 ყორღანი: 135-139 თიხის ჭურჭელი, 148 თიხის ჭრელხელა ჭიქები.

ვივარაუდებთ, მაშინ გადასახლრავად აქედ ცოტა ახლომდებარე ხის ნორი დასჭირდებოდა.

ორმოს თავიდან 0,80 მ სიღრმეზე სამხრეთ ნაწილში კარგად ჩანდა სიგრძივ ჩაწოლილი ძელების ნაშთი. როგორც ჩანს, ეს გადახურვის ძელების ნაკვალევი უნდა ყოფილიყო, რომლებიც ჩანგრევის შემდეგ ორმოში მოექცნენ.

სამარხი – ორმოს ჩრდილო აღმოსავლეთ კუთხეში ორმოს თავიდან 0,80 მ სიღრმეზე ჩაშვებული სამარხი აღმოჩნდა. ისე ჩანდა, თითქოს სამარხი ორმოს გადახურვის ძელებზე იყო გამართული კუთხეში; გადახურვის ჩაწოლის შემდეგ მან დეფორმაცია მიიღო და ორმოში ჩაწვა. მიცვალებული მარცხენა გვერდზე ეკიდა, თავით დასავლეთით, ძლიერ მოკეცილი ფეხებით; ხელი კიდურები მხრიდან ზედ თავის ქალასთან იყო ნატანები. ჩონჩხი ისე ძლიერად იყო მოკუნტული, რომ მისი სიგრძე 0,60 მ უდრიდა. მიცვალებული, ჩანს, შუა ხნისა უნდა ყოფილიყო. სამარხი მიმართული იყო დასავლეთიდან აღმოსავლეთით, მისი ზომებია 1,70x0,85 მ.

მიცვალებულის თავის ქალასთან თეფშის სასაფლაო ხელა აღმოჩნდა. ქვედა კიდურების ძვლებთან იდო ბრინჯაოს ცხრის პირი და ბატარა ალმასი. სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში ნაპოვნი იყო ბრინჯაოს ბრტყელი ყუნწიანი დისკო „წტანდარტი“ ხის გვერდით თიხის ჭურჭელი იდო. სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში თიხის რამდენიმე

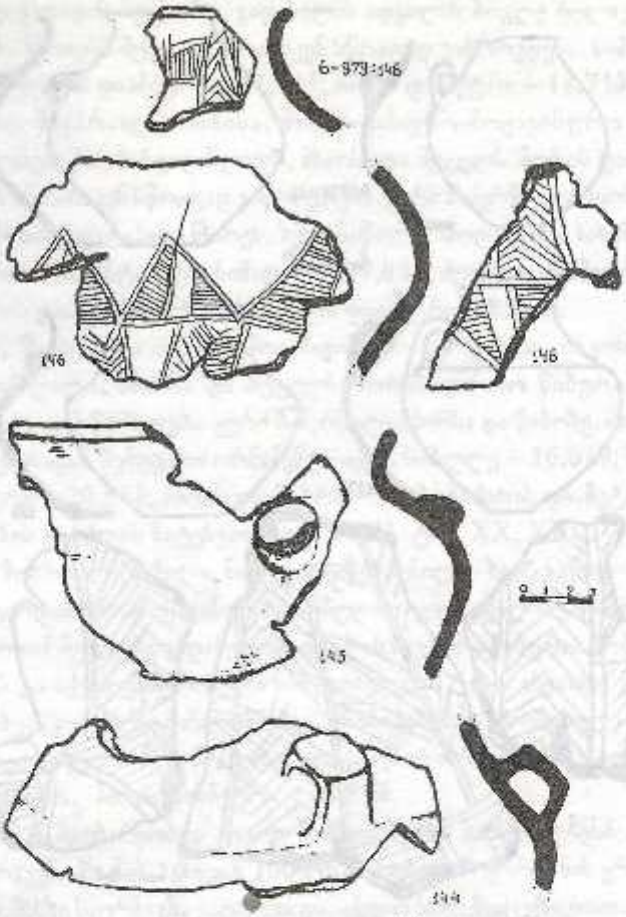

სურ. 18. ძარტყოფის N4 ყორღანი: თიხის ჭურჭლის ნატეხები.

ჭურჭელი აღმოჩნდა. სამარხის აღების შემდეგ მის ქვეშ ხის ნაშთი აღმოჩნდა, ცეცხ, გადახურვის ძელებისა.

დასაკრძალავი ორმოს თავის ზომებია: სამხრეთის კედლის სიგრძე – 3,70 მ, აღმოსავლეთის კედლის – 3,50 მ, დასავლეთის კედლის – 3,20მ, ჩრდილო კედლის – 4,0 მ. ორმო აწყებოდა ყორღანის თავიდან 1,0 მ სიღრმეზე. ორმოს ზომები ძირზე – სამხრეთის კედლის – 3,50 მ, დასავლეთის კედლის – 2,65 მ, აღმოსავლეთის კედლის – 2,96 მ, ჩრდილოეთის – 3,80 მ. სიღრმე ყორღანის თავიდან ორმოს ძირამდე – 4,10მ.

ორმოს ძირზე მეორე ტრაპეციის ფორმა ჰქონდა. ორმო დაზიანებული იყო აღმოსავლეთიდან დასავლეთით.

ორმოს კედლებზე, განსაკუთრებით სამხრეთის კედელზე, კარგად შეიმჩნეოდა ხის ძელების ნაკვალევი. ორმოში, ჩანს, ჩადგმული იყო ნაგებობა, ვერტიკალურად წყობარი ხის ძელებისაგან შეკრული. ძელის ბოლოები, ჩანს, პირდაპირ ორმოს ძირზე იდო.

ორმოს ძირზე, ცენტრალურ ნაწილში, გამართული იყო ხის ძელებისაგან შემდგარი ბოქლანი. იგი ჩრდილო კედლიდან 0,60 მ-ით იყო დაშორებული. სამხრეთის – 0,40 მ, დასავლეთ და სამხრეთ კედლებიდან – 0,80 მ-ით. მოედნის ზომებია 2,85x1,57 მ. ხის ბოქლანის სამხრეთ და ჩრდილო კიდეებზე კარგად შეინიშნებოდა ღარისებური ღრმულები,

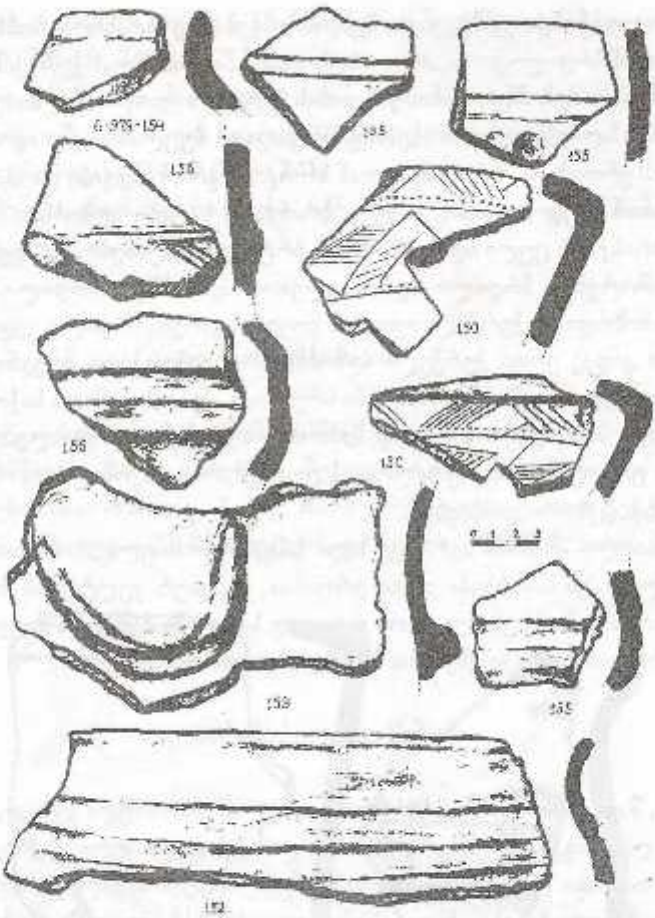

სურ. 19. ნარტყოფის N4 ფორღანი: თიხის ჭურჭლის ნატეხები.

რომლებშიაც კარგად ჩანდა ხის ნაშთი. შესაძლოა, რომ ეს ხის ტრელის თვლების ნაკვალევი იყო. ღრმულების სიგრძეა 1,20 მ, სიღრმე – 0,30 მ.

ხის მოედანზე ორი მიცვალებული ესვენა (სურ. 23). ერთის ჩონჩხი მოყვანის დასავლეთ ნაწილში იდო ფეხებმოკეცილი, მარცხენა მხარეზე. მისი მკლავის თავები თითქმის მოედნის ცენტრალურ ნაწილს აღწევდა. თავის ქალა ადგილიდან დაძრული და ჩონჩხიდან ჩრდილოეთით დაახლოებით 0,40 მ-ით იყო დაშორებული. თავის ქალა მხრის ძვლებთან ერთად, ჩანს, კაბერის ჩამოვის შემდეგ ღია გადაბორებულიყო. საბარძის ზომებია 1,55 მ x 0,60 მ. ჩონჩხი ზუსტად დასავლეთიდან – აღმოსავლეთით იყო დაწყობილი, თავით დასავლეთით. ჩონჩხი კეთილწყობილად ძვალმსხვილ. მეჯ ხნის მამაკაცს, რომლის სიმაღლე 1,90 მ აღემატებოდა. თავის ქალასთან აღმოჩნდა გრძრის ფართო რგოლი. მენჯის ძვალთან იდო ოქროს მასიური ხვია და ბრინჯაოს ერთი კაპრიზებრი მიწვი. მუხლის ძვლებთან მოყვანის ცენტრალურ ნაწილში თიხის თხელკედლიანი ჭურჭელი იდო. აქვე აღმოჩნდა სერდოლიკის ხანი სამკეთის მძივისაგან და ორი მძივი. სამი ცალი სერდოლიკის სამკლავის ბრილიანტი ნაწილები იყო წვივის ძვლებთან.

ნეორე ჩონჩხი ხის ნოდების აღმოსავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა. პირველი მიცვალებულის ფეხთით. მიცვალებული მარჯვენა გვერდზე ესვენა ძლიერ მოკუნტული ფეხებით.

ხელები გაწელილი ჰქონდა და მტევნები მუხლის თავებამდე მიტანილი. ჩონჩხი მიმართული იყო სამხრეთიდან ჩრდილოეთით, თავით სამხრეთით. თავის ქალის ქვეშ, კისრის ძვლებთან ბრინჯაოს სამი ხვია აღმოჩნდა. სახის წინ იატაკს ჭურჭელი ადგა, რომელშიაც სერდოლიკის სამი მძივსაკიდი აღმოჩნდა. ორი ასეთივე მძივსაკიდი მუცლის არეში იყო ხაპოვნი. აქვე იდო ბრინჯაოს ერთი ხვია, მენჯის ძვალთან ბრინჯაოს ერთი სადგისი და ისრის პირი იდო. ფეხის ძვლებთან, ზედ მოყოლილ კიდეში, ბრინჯაოს სატევრის ნატეხი აღმოჩნდა. ნისვის ოდხივ დამორებით ბრინჯაოს ცული იდო. ბრინჯაოს ბრტყელი „ცხვირარტი" ფეხის ძვლებიდან 0,30 მ-ია დამორებით ჩრდილო-აღმოსავლეთით აღმოჩნდა. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში ორი ბოხრდილი ჭურჭელი იდო, ხის ჭიქების გარეშე, ჩრდილო კედლის გაყოლებით. ცალ ფეხთან კიდევ ერთი ჭურჭელი აღმოჩნდა. ორი ჭურჭელი მოკიდნის გარეშე იდო სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. სამარხში სრულიად არ აღმოჩენილა საქონლის ძვლები.

ახლა ძნელი სათქმელია ძირითად სამარხში აღმოჩენილ მიცვალებულებს შორის სიცოცხლეში ურთიერთობა. შესაძლოა ეს ცოლ-ქმარია დაკრძალული. ჭეშმარიტ ქმარს ჩაატანეს და მის ფეხთით დაასვენეს.

ბოლოდ ხათელი არ არის აგრეთვე ზედა ჩაწვებული საფლავის ძირითად სამარხთან დამოკიდებულება. ეს სამარხები ერთი დროისაა, ბედენურ კულტურას მიეკუთვნებიან. ამიტომ, არ არის გამორიცხული, რომ ძირითად სამარხში შამაკაცს ფეხთით ჩაატანეს, მერე კი სამარხი — ორივეს თავზე მძიმე თაბაშირებით პირამდე დაკრიალეს.

ჩაწვებული სამარხი

40. ქვაბი, შავი თიხისა, მონაცრისფრო საპრიალით, ხელადოსებური ყელით, პირგადმოღილი, მრგვალძირიანი, შერჩენილი აქვს ცალი ყური. მხარზე კობების ერთი რიგი შემოუყვება. ხელზე და მუცლის ზედა ნაწილზე არამკვეთრად ამოდარტყმული პაპების ბადეა. სიმაღლე — 17,2 სმ; მუცლის დიამეტრი 24,0 სმ; პირის დიამეტრი 19,5 სმ; ყელის სიმაღლე — 1,7 სმ; ძირის დიამეტრი — 9,0 სმ (ტურ. 24. ტაბ. XXII).
41. კოპაბი, შავპრიალა თიხის, წონაცრისფრო საპრიალით, ხელადოსებური ყელით, პირგადმოღილი, მუცელი გამობერილი აქვს, რომელიც ძირისაკენ სწრაფად ვიწროვდება. ცალი ყური მუცლის გამობერილ ნაწილზე ასხია. მუცელია ზედა ნაწილზე კვერტიკალური რელიეფური ზოლები ჰამოუვლია. ყურის ზემოდაპირე მხარეც ბარმაცებულია. სიმაღლე — 10,2 სმ; მუცლის დიამეტრი — 16,5 სმ; ყელის სიმაღლე — 1,8 სმ; პირის დიამეტრი 12,3 სმ; ძირის დიამეტრი — 5,8 სმ (ტურ. 24. ტაბ. XXII).
42. კოპაბი, შავპრიალა თიხისა, ნაცრისფერი საპრიალით, ხელადოსებური ყელით, პირგადმოღილი, მრგვალძირიანი, ბუცელზე ყური აქვს. მუცლის ზედა ნაწილი წერტილოვანი ორნამენტითაა შემკული.
სიმაღლე — 6,4 სმ; მუცლის დიამეტრი — 8,7 სმ; ყელის სიმაღლე — 1,2 სმ; პირის დიამეტრი — 6,0 სმ; ძირის დიამეტრი — 4,2 სმ (ტურ. 24. ტაბ. XXII).
43. „ცხვირარტი". ბრინჯაოს ფირფიტისა, ფართო მრგვალი თავით, რომელსაც შუახე ორიც მხარეს მთელ სიგრძეზე მკვეთრი წიბური გადასდევს. ფართო, ბრტყელი ღეროთი.

სიგრძე – 19,5 სმ; სიგანე – 15,5 სმ; ღეროს სიგრძე – 4,3სმ; ღეროს სიგანე – 2,0 სმ (სურ. 24. ტაბ. XXII).

44. ასრილ პირი, ბრინჯაოსი, პირამიდული თავით, ოთხწახნაგა ღეროთი. სიგრძე – 2,7 სმ; თავის სიგრძე – 1,0სმ; ღეროს სიმაღლე – 1,7 სმ; პირის ყდიდეხი სიგანე 0,4 სმ (სურ. 24).

45. საკეცი, ოქროსი, ერთნახევარი ხვიისა. ოქროს ფირფიტა გადაკრულია ბრინჯაოზე (სურ. 24. ტაბ. XXII).

ძირითადი საბარხი

46. ჭურჭელი, ბოყაკისფერ თიხისა, მოშავო-მოყავისფერო ანგობით, არათანაბრად გამომწვარი, პირგადაშლილი, მეცელი ოდნავ გამობერილი; ორკერა, ყურები ასხია ზედაზე და პირზე, მაჯაზე შემოყვანილია ფართო ბეჭედის ერთი რიგი. სიმაღლე – 23,4 სმ; მეცლის დიამეტრი – 25,0 სმ; პირის დიამეტრი

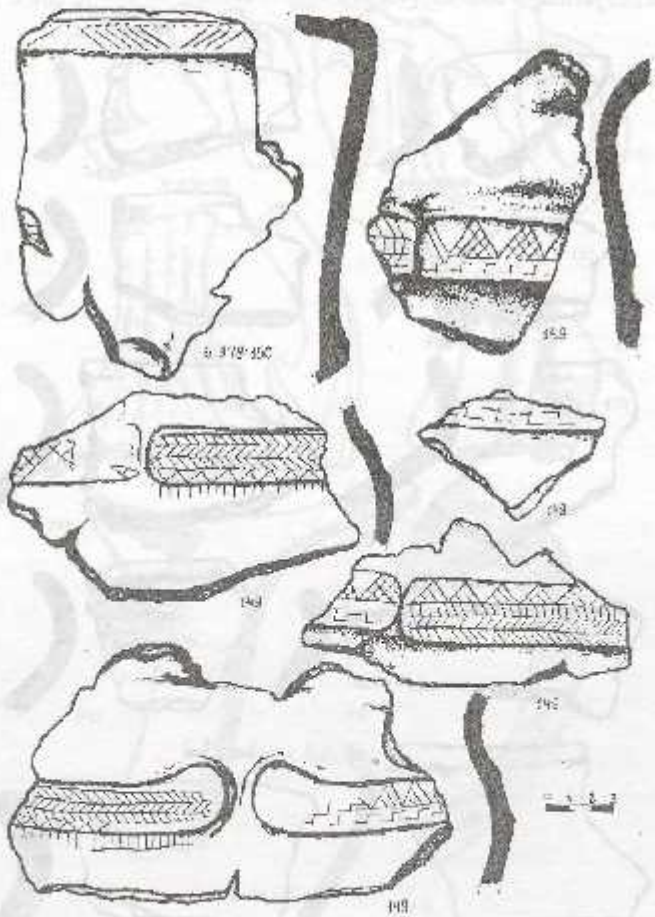

ნახ. 20. ბარტყოფის N4 კორღანი: თიხის ჭურჭლის ნატეხები.

– 18,4 სმ; ძირის დიამეტრი – 9,2 სმ (სურ. 25. ტაბ. XXIV).

47. ქოთანი, მოყავისფრო თიხისა, მოყავისფრო სარჩელით, არათანაბრად გამოწვარა, ოდნავ გაბრტყილი მუცლით; ყურები ასხია პირსა და მხარზე. მთელ ტანზე წვრილი ღარები ჩამოუყვება.
სიმაღლე – 20,2 სმ; მუცლის დიამეტრი – 22,0 სმ; პირის დიამეტრი – 17,3 სმ; ძირის დიამეტრი – 10,5 სმ (სურ. 26. ტაბ. XXV).

48. ქოთანი მოყავისფრო თიხისა, ნაცრისფერი სარჩელით, პირგადაშლილი, ოდნავ გამობურცული მუცლით; ყურები ასხია მხარსა და პირზე.
სიმაღლე – 19,2 სმ; მუცლის დიამეტრი – 19,5 სმ; პირის დიამეტრი – 15,2 სმ; ძირის დიამეტრი – 7,9 სმ (სურ. 26. ტაბ. XXIV).

49. ქოთანი, მოყავისფრო თიხისა, მონაცრისფრო სარჩელით, ოდნავ გამობერილი მუცლით, ყურები ასხია პირსა და მხარზე. მთელ ტანზე სხვადასხვა მიმართულების ამოდარღული ხაზები დაუყვება. ნაკლული.
სიმაღლე – 18,3 სმ, მუცლის დიამეტრი 20,5 სმ; პირის დიამეტრი – 17,0 სმ (სურ. 26. ტაბ. XXIV).

50. ტოლჩა, შავპრიალა თიხისა, ღია ყავისფერი სარჩელით, თხელკედლიანი, თითების

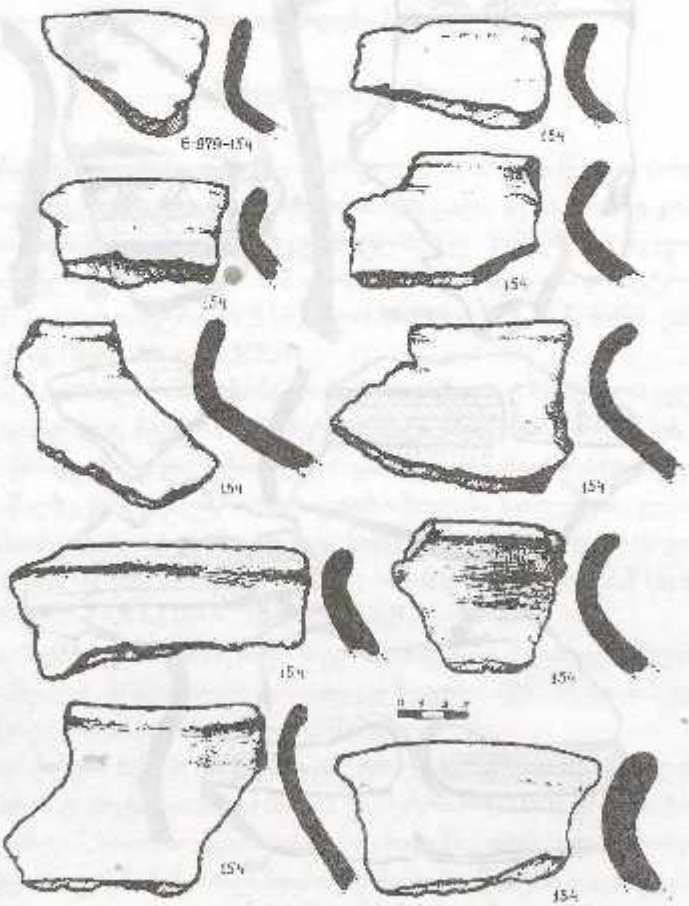

სურ. 21. მარტყოფის №4 ჯარღანი: თიხის ჭურჭლის ნატეხები.

სწორი ტანით. ქვედა ნაწილი წიბურით სწრაფად გადადის ძირზე. ცალი ყურა პირსა და მუცლის შუა ნაწილზეა აქვს. მხარზე აქვთ-იქით ეიეთო შვერილი აქვს. მხარს ორი ამოკაწრული ხაზებისაგან შემდგარი სარტყელი შემოუყვება, ხაზებს შორის ჯგუფ-ჯგუფად ირიბი ხაზები და წერტილებისაგან შემდგარი ზოლებია მოთავსებული. ამ სარტყელს ზემოთ წვრილად ნაკაწრი სამკუთხედების რიგია, რომლებიც ირიბი ხაზებითაა ამოვსებული. ტანზე სამი ამოკაწრული ხაზისაგან შემდგარი, წვეროთ ძირისაკენ მოქცეული სამკუთხედებია გამოსახული. ხაზებს შორის სივრცე წერტილებითაა შეესებული.

სიმაღლე – 12,4 სმ; მუცლის დიამეტრი – 15,0 სმ; პირის დიამეტრი – 12,7 სმ; ძირის დიამეტრი – 4,2 სმ (სურ. 25. ტაბ. XXIV).

51. ლანგარი, მოყავისფრო თიხისა, მრმალ შიდა პირით. პატარა ყური პირთანაა მიბრწყილი. მცირეა ჭრილით. სიმაღლე –11,2 სმ; პირის დიამეტრი – 27,3 სმ; ჭრილის სიმაღლე – 2,5 სმ (სურ. 26. ტაბ. XXV).

52. ლანგარი, მოყავისფრო თიხისა, ოდნავ პირმოკრილი, პირთან ფართო შვერილი აქვს, რომელზედაც სამი ნახვრეტია. ცალ მხარეს პირთან ორი ნახვრეტი

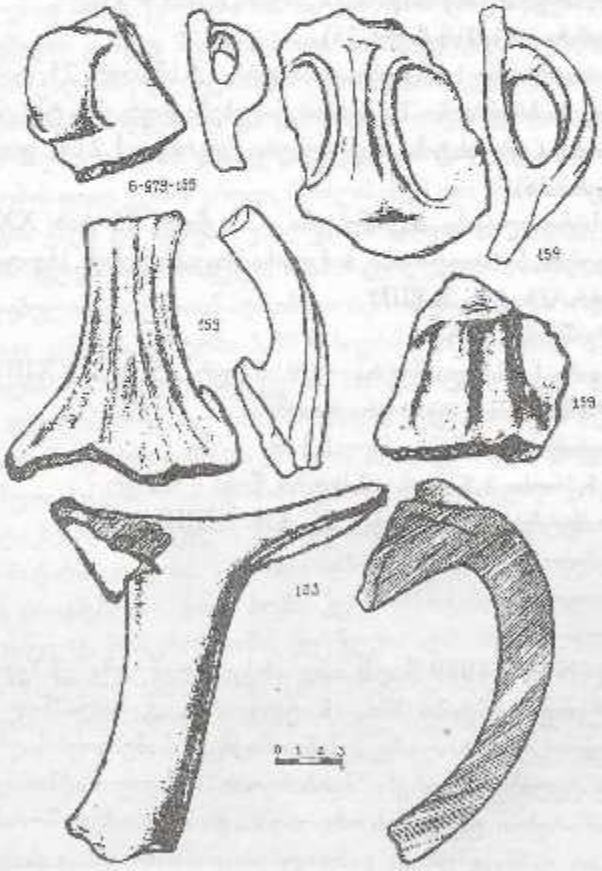

სურ. 22. მარტყოფის №4 ყორღანი: თიხის ჭურჭლის ნატეხები.

აქვს; ძირზე სამი მოკლე ფეხი აქვს მიძერწილი. სიმაღლე 9,0 სმ; პირის დიამეტრი – 26,0 სმ (სურ. 26. ტაბ. XXV).

53. ჭოთანი, წაგვარიალა თიხისა, მოშავო სარჩულით, ჩაღარული ყელით, პირგადაშლილი. ორი ყური მხარსა და პირს შორისაა მიძერწილი. ერთი ყური ზუცლის ზედა ნაწილზეა მიძერწილი. შესაძლოა ასევითვე ყური მეცლის მიპირდაპირე მხარეზეც იყო, ოღონდ ჭურჭელს ეს ნაწილი აკლია. მეცელზე ირიბი ხაზებია ამოღარული. ნაკლული. პირის დიამეტრი – 10,7 სმ (სურ.26).

54-57. სხვადასხვა ჭურჭლის ნატეხები (სურ. 26).

58. ცლილი, ბრინჯაოსი, ყდაბილიანი, სიგრძე 15,3 სმ; ყუის სიგრძე – 4,5 სმ; ხვრელის დიამეტრი – 2,8 სმ; პირის სიგანე – 7,3 სმ (სურ. 25. ტაბ. XXIII).

59. შტანდარტი, ბრინჯაოსი, ფოთლისებური, ჰოკლე ბრტყელი ჯენჯით. სიგრძე 18,0 სმ; სიგანე – 10.0 სმ; ჯენჯის სიგრძე – 4,3 სმ; ჯენჯის სიგანე – 0,6 სმ (სურ. 25. ტაბ. XXIII).

60. სატევი, ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგა თავით, ბოლოამოღარული. სიგრძე – 20.5 სმ; დიამეტრი – 1,5 სმ (სურ. 25. ტაბ. XXIII).

61. სადგისი, ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგა თავით, ღერო მრგვალი. სიგრძე – 11,0 სმ (სურ. 25).

62. საკიდი, ბრინჯაოსი 1,5 ხვიისა, დიამეტრი 1,5 სმ (სურ. 25. ტაბ. XXIII).

63-64. საკიდები ბრინჯაოსი 1,5 ხვიისა, ნატეხები (სურ. 25. ტაბ. XXIII).

65. მძივი, წიდისა თუ ჯასტისა, ბიკონუსური, სიგრძე – 1,2 სმ; დიამეტრი – 1,2 სმ (სურ. 25).

66. მძივები სერდოლიკისა, ბიკონუსური – 3 ც (სურ. 25. ტაბ. XXIII).

67. მძივსაკიდები, სერდოლიკისა, სამკუთხა მოყვანილობის, სხვადასხვა ზომის, რ ც (სურ. 25. ტაბ. XXIII).

68. რგოლი გრძრისა, ფართო. სიგანე 1,1 სმ. დიამეტრი – 1,9 სმ (სურ. 25. ტაბ. XXIII).

69. ფირფიტა ნიღარისა, ოვალური ფორმის. სიგრძე – 2,0 სმ; სიგანე – 1,3 სმ.

70. საკიდი, ოქროსი 1,5 ხვიისა, მასიური, წონა – 6,2 გრ. დიამეტრი – 1,5 სმ (სურ. 25. ტაბ. XXIII).

ჯორჯანი N 5. 1989 წელს ოსუ არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გაანაახლა გათხრები ბარტყოფის ბადამოებში, აქ ულეგაროში „გატყლაპნილ (გატყლაპული) გორებად" წოდებულ ტერიტორიაზე, სამაწათმოქმედო ამოშეთაების დროს ზიანდებოდა მიწაყრილები. „გატყლაპული გორები" შედგებარეობა ბარტყოფის აღმოსავლეთით ორიოდე კილომეტრის დაშორებით, ულეგაროს ორგორებსა და შინდათხევს შორის. „გატყლაპული გორები" დროთა განმავლობაში გამოიყენებოდა სახნავ-სათესად და ამიტომ აქ მიწაყრილების შენიშვნა მეტად ჭირს. მიუხედავად ამისა, აქ დადასტურდა 4-5 მიწაყრილი, ზოგან დიდი ზომის რიყის ქვებით შერეული. მიწაყრილების მოხაზულობა თითქმის მთლიანად წაშლილია, მათ არც სიმაღლე შემორჩათ და ზუსტად არც დიამეტრი იზომება.

ჯორღანი N 5 მდებარეობს ულეგარის ველზე, ადგილ „გატყაბული გორებზე", აბაროანის საყდრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით სოფ. საკაიასკენ მიმავალი გზის მარცხენა მხარეს, ხოლო მარტყოფიდან ახალსოფელში მიმავალი გზიდან დარჩვნივ 200 მ-ის დაშორებით.[39]

ყორღანის შემორჩენილი სიმაღლეა 0,80-0,90 მ, დიამეტრი 45-50 მ. ყრილი ძირითადად მიწისა იყო, დიდი და საშუალო ზომის რიყის ქვით შერეული. მიწაყრილის ქვეშ აღმოჩნდა დიდი ქვებისაგან ორ-სამ წყებად ნაგები სარტყელი, რომელიც მოზრდილ წრეს ქმნიდა. სარტყლის დიამეტრი აღმოსავლეთიდან დასავლეთით 25 მ, ჩრდილოეთიდან სამხრეთით – 24,5 მ. სარტყლის სიგანე 1,40-1,60 მ. ზოგან სარტყელი დარღვეული იყო. სარტყელის ცენტრში აღმოჩნდა დასაკრძალავი ორმო, რომელიც სავარე იყო მოწითალო, სუფთა მიწით, (თიხამიწით), თიხამიწა, როგორც ჩანს, ჰოტანილია ადგილ ტეგალიდან, რომელიც „გატყაბული გორებიდან" 6-7 კმ. დაშორებითაა.

დასაკრძალავი ორმოს ზომებია: აღმოსავლეთიდან დასავლეთით 6 მ, ჩრდილოეთიდან სამხრეთით – 4,50 მ, სიღრმე – 3,30 - 3,50 მ. როგორც ჩანს, ორმოში ჩადგმული იყო ხის ძელური შენობა, რომელიც ხის მორებით იყო გადახურული. გათხრების დროს ორმოს თავზე შეინიშნებოდა ხის ნაშთი და ძელების მიმართულება ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. ამავე მიმართულებით იყო გაწყობილი ხის იატაკი, რომელიც წოფენილი იყო ჭილობით (ჭილობის ანაბეჭდები კარგად შეინიშნებოდა თიხის ჭურჭლის ნატეხებზე, რომლებიც ეტყობა პირდაპირ ჭილობზე დაუწყვიათ). როგორც ჩანს, კედლები ჰორიზონტალურად გადებული ძელებისაგან შედგებოდა და გამაგრებული იყო ვერტიკალურად ჩადგმული ძელებით. დასაკრძალავი კამერის დასავლეთ კედელთან (სიღრმე 2,5 მ) აღმოჩნდა ელიფსური მოყვანილობის დიდი ქვების გროვა, რომლის ქვეშ იყო ადამიანის ძლიერ დაშლილი და არეული თავის ქალა და ძვლები. კბილების მიხედვით მიცვალებული ახალგაზრდა ქნდა ყოფილიყო. ძვლები ისეა არეული, რომ მიცვალებულის პოზის დადგენა ვერ მოხერხდა. მიცვალებულის კბილებთან აღმოჩნდა ოქროს ერთი პატარა მძივი (სურ. 27).

დასაკრძალავი კამერის ცენტრში 3,30 მ. სიღრმეზე აღმოჩენილ იქნა ბრინჯაოს ღარიანი სატევი, ყვამილიანი ცული, სატევრის პირი, ბრტყელი ცული და ქვის ლახტის თავი. აქვე იყო ფოთლის მოყვანილობის ბრინჯაოს ყუნწიანი „შტანდარტი", ბრინჯაოს ოთხი ცრაგალთავიანი, გრძელყუნწიანი „საკინძი", და კაჟისა და ობსიდიანის მშვენივრად დამუშავებული ხუთი ტუსლამოღარული ისრისპირი. დასაკრძალავი კამერის სამხრეთ კედელთან ხის იატაკზე იდო ვერცხლის წვრილი მავთულის მორკალული სახსურა, როგორც ჩანს, ხის პატარა სკივრისა. კამერაში აღმოჩნდა საკმაო რაოდენობით შაპრიალა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. დიდი ზომის ჭურჭლები განლაგებული იყო აღმოსავლეთის კედლის გასწვრივ, შემცირო ზომის ჭურჭლები აღმოჩნდა როგორც ცენტრალური ნაწილში, ისე დასავლეთის კედელთან მიცვალებულის ძვლების გარშემო. აღმოსავლეთ კედელთან აღმოჩნდა წითელი თიხის ანგობირებული ჭურჭელი შავი ფერის მოხატულობით.

---

39 გ. ავალიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ი. ქორიძე, მ. კობალაძე, ვ. ჩერქეზიშვილი, ა. წერეთელი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1989-1990 წლების მუშაობის ანგარიში, არქეოლოგიური კრებული, თბილისი, 1994, გვ. 61.

161. ცული ბრინჯაოსი ყუაბილიანი, ტანი ოდნავ მოხრილი, პირი ოდნავ მოკვლეფილია. სიგრძე – 13,5 სმ; პირის სიგანე – 6,0 სმ; ყუის სიგრძე – 6,0 სმ; ხვრელის დიამეტრი 2,6 სმ (ტერ. 28).

162. სატევი ბრინჯაოსი, ოთხკუთხა თავით, მრგვალგანივკვეთიანი ტანით, ამოღარული ბასრი პირით. სიგრძე – 23,5 სმ; დიამეტრი – 1,8 სმ (ტერ. 28).

163. ცული ბრინჯაოსი ბრტყელი, თავი გათხელებული და კუთხეებში ოდნავ მომრგვალებული, სიგრძე – 11,1 სმ; პირის სიგანე – 4,3 სმ (ტერ. 28).

164. სატევარი ბრინჯაოსი ფოთლისებური, ყბებიანი, მჭრებდაჭანებული. სიგრძე – 15,6 სმ; ყუნწის სიგრძე – 3,8 სმ (ტერ. 28).

165. „შტანდარტი" ბრინჯაოსი, ბრტყელ ელიფსური ფორმის, მოკლე ყბებით. სიგრძე – 27,3 სმ; თავის სიგანე – 10,7 სმ; ყუნწია სიგრძე – 3,7 სმ (ტაბ. XXVI).

166. „საკინძი" ბრინჯაოსი, მრგვალი ბრტყელი თავით, ოთხწახნაგა გრძელი ღეროთი. სიგრძე – 18,8 სმ; თავის სიგანე – 7,7 სმ; ღეროს სიგრძე – 10,5 სმ (ტაბ. XXVI).

167. „საკინძი" ბრინჯაოსი, ბრტყელი თავით, ოთხწახნაგა, გრძელი ღეროთი, სიგრძე 16,8 სმ; თავის სიგანე – 7,3 სმ; ღეროს სიგრძე – 9,4 სმ (ტაბ. XXVI).

168. „საკინძი" ბრინჯაოსი, ბრტყელი თავით, ოთხწახნაგა ღეროთი, მოღუნული

ტერ. 23. ბორჯომის N3 ყორღანი: ძირითადი სამარხი.

გაბრტყელებული. სიგრძე – 18,3 სმ (ტაბ. XXVI).

169. „საკინძი" ბრიანჯაოსი, ბრტყელი თავით, ოთხწახნაგა, ბოლოში გაბრტყელებული ღეროთი. სიგრძე – 18,3 სმ; თავის სიგანე – 7,9 სმ. ყუნწის სიგრძე – 10,4 სმ (ტაბ. XXVI).

170. ლახტის თავი წონაცრისფრო-ნოთეთრი მარმარილოსი, წაკვეთილი კონუსის ფორმის, ძირისკენ შევიწროვებული მრგვალი ნახვრეტით. სიმაღლე – 5,1 სმ; დიამეტრი – 5,7 სმ; ნახვრეტის დიამეტრი 1,8-2,1 სმ.

171. ისრის პირი კაჟის, ჭუსლამოღარული, კარგად რეტუშირებული, სიგრძე – 7,9 სმ; სიგანე – 2,2 სმ (სურ. 28).

172. ისრის პირი ნახევრადგამქვირვალე ობსიდიანის, ჭუსლაშოღარული, კარგად რეტუშირებული, სიგრძე – 5,5 სმ; უდ. სიგანე – 2,0 სმ (სურ. 28).

173. ისრის პირი, ნახევრადგამქვირვალე ობსიდიანის, ჭუსლამოღარული, კარგად

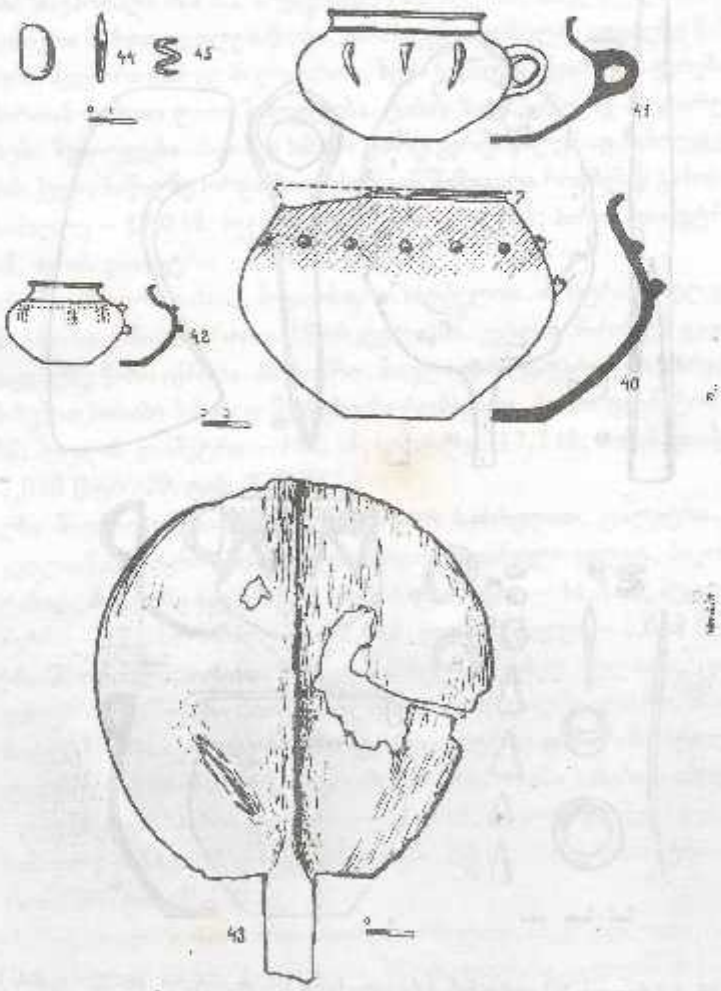

სურ. 24. მარტყოფის N3 ყორღანი: ზემდგომი სამარხის ინვენტარი. 40-42 – თიხის ჭურჭელი. 43 – "შტახდარტი", 44 – ბრიანჯაოს ისრის პირი, 45 – ოქროს ხვია.

რეტუშირებული, სიგრძე 5,5 სმ, უდიდესი სიგანე 1,9 სმ (სურ.28)

174. ისრის პირი, ნახევრადგამჭვირვალე ობსიდიანის, ჩუსლამოლარული. კარგად რეტუშირებული; სიგრძე – 3,4 სმ; უდ. სიგანე – 1,7 სმ (სურ. 28).

175. ისრის პირი ნახევრადგამჭვირვალე ობსიდიანის, ჩუსლამოლარული, ფრთამოტეხილი, სიგრძე – 4,8 სმ; უდ. სიგანე – 1,8 სმ (სურ. 28).

176. ლამელა ობსიდიანის, სესტად რეტუშირებული. სიგრძე 8,6 სმ; სიგანე –2,2 სმ (სურ. 28).

177. მძივი ოქროსი, ბიკონუსური ფორმის.

178. სარწყულის სახელური, ვერცხლის მრგვალგანივკვეთიანი ღეროსი, ნახევარწრიული მოყვანილობის, ბოლოებმოკვეცილი. სიგანე ბოლოებს შორის 10 სმ; ღეროს დიამეტრი – 0,4 სმ (სურ. 28).

179. ისრის პირი ძელის, მრგვალგანივკვეთიანი, გამოყვანილი ჟუნწით, სიგრძე –6.8 სმ, ღეროს დიამეტრი – 0,7 სმ (სურ. 28).

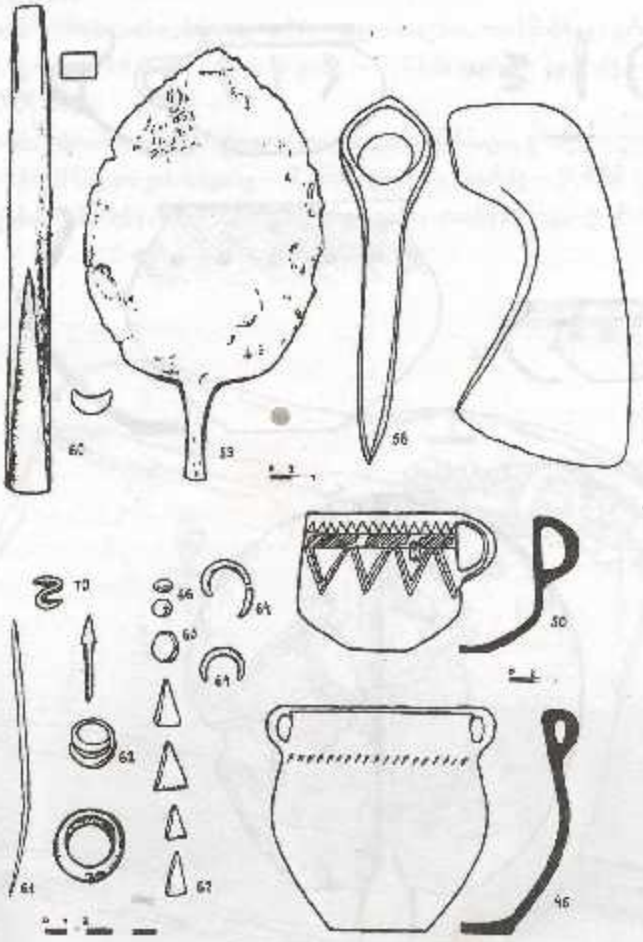

სურ. 25. მარტყოფის N3 ყორღანის ძირითადი სამარხის ინვენტარი. 46-50 – თიხის ჭურჭელი, 58 – ცული, 59 – „შტანდარტი", 60 – სატეხი, 61 – სალგასი, 62-64 – ბრინჯაოს სკიპები, 65 – პასტის მძივები, 66 – სერდოლიკის მძივები, 67 – სერდოლიკის სამკუთხა საკიდები, 68 – გიშრის რგოლი, 70 – ოქროს ხვია.

180. ჭოთანი შავპრიალა თიხისა, მოყავისფრო სარჩულით. გადაშლილი განიერი პირით, ყელდაბალი. მხრებსწორი, მუცელი ოდნავ გამობერილი, ძირბრტყელი. მხარზე შემოუყვება 7 ღარი, მუცლის ზედა ნაწილზე სამი, წერტილებით ამოვსებული ხოლია და მათ შორის ვერტიკალური ხაზებისაგან შედგარი გადაკეთული ორნამენტია. პირის დიამეტრი – 16,4 სმ; მუცლის დიამეტრი – 24,5 სმ; სიმაღლე – 24,8 სმ; ძირის დიამეტრი – 11,0 სმ; ყელის სიმაღლე – 3,0 სმ (სურ. 29).

181. ჭოთანი შავპრიალა თიხისა. მოყავისფრო სარჩულით. თხელკედლიანი, ორყურა,პირგანიერი. კედლებსწორი, კედლიდან ძირისკენ გარდამავალ ადგილზე წიბო იქმნება, ვიწრო ძირით. მთელი ტანი ფაქიზად ნაკაწრი რთული გეომეტრიული ორნამენტითაა შემკული. პირის დიამეტრი – 18,1 სმ; მუცლის დიამეტრი – 20,3 სმ; სიმაღლე – 17,1 სმ; ძირის დიამეტრი 18,5 სმ (ტაბ. XXVI).

182. ჭოთანი შავპრიალა თიხისა. მოყავისფრო სარჩულით, თხელკედლიანი, სწორი განიერი პირით, კედლებსწორი, ძირისაკენ გადაავლის ადგილზე წიბო იქმნება, მკვეთრი გამოყვანილი ძირით, ზედა ნაწილზე აქეთ-იქით ყურები ასხია. პირთან ფართო ღარი შემოუყვება. ტანის ზედა ნაწილზე ამოღარული ხაზები შემოუყვება. ასევეა ხაზები ტანზე ვერტიკალურად ჩამოუყვება. ტანის ქვედა ნაწილზე ორფა ხოლებისაგან შემდგარი რომბებია გამოსახული. სიმაღლე – 17,0 სმ; მუცლის დიამეტრი – 16,0სმ; პირის დიამეტრი – 14 სმ; ძირის დიამეტრი – 7,2 სმ (სურ. 29).

183. ჭოთანი შავპრიალა თიხისა. მოყავისფრო სარჩულით. ორყურა, თხელკედლიანი,სწორი განიერი პირით. სწორკედლიანი. კედლის ძირისკენ გადასვლის ადგილზე წიბო იქმნება. ძირვიწრო. მთელი ტანი დაფარულია ამოკაწრული ხაზებით, ირიბი ხაზებით შევსებული რომბებით. პირის დიამეტრი – 16,6 სმ; მუცლის დიამეტრი – 18,0 სმ; სიმაღლე –17,7 სმ; ძირის დიამეტრი – 7,0 სმ (სურ. 29. ტაბ. XXVI).

184. ტოლჩა შავპრიალა თიხისა, მოყავისფრო სარჩულით, ცალყურა, თხელკედლიანი,განიერი გადაშლილი პირით, ჩაღარული ყელით, ბიკონუსური ტანით, მუცელზე ჩაღრმავება. პირის დიამეტრი – 11,3 სმ; მუცლის დიამეტრი – 17,5 სმ; სიმაღლე – 12,4 სმ; ყელის სიმაღლე – 1,6 სმ (სურ. 29).

185. ტოლჩა შავპრიალა თიხისა, მოწავო სარჩულით, თხელკედლიანი, ცალყურა, განიერი გადაშლილი პირით, ყელდაბალი, მრგვალმუცლიანი, ზედაზე შემოყვება ურთიერთგადამკვეთი ვერტიკალურად და ჰორიზონტულად განლაგებული ღარები, მუცელზე გამოსახულია ირიბი ხაზებით ამოვსებული სამკუთხედები. პირის დიამეტრი – 10,5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 14,5 სმ; სიმაღლე – 13,6 სმ; ყელის სიმაღლე – 2,3 სმ; ძირის დიამეტრი – 5,6 სმ (სურ. 29. ტაბ. XXVI).

186. ტოლჩა შავპრიალა თიხისა. მოყავისფრო სარჩულით, თხელკედლიანი, ცალყურა, პირგანიერი, ოდნავ გადაშლილი, სწორკედლიანი, კედლის ძირისკენ გადასვლის ადგილზე იქმნება წიბო, ძირვიწრო. ცალი ყური ტანზე აქვს. მთელ ტანზე წერტილებით ამოვსებული ხოლებია და მათ შორის მოქცეულია

წვერათ ქვევით განლაგებული სამკუთხედები, რომლებიც ჰორიზონტული ხაზებითაა ამოვსებული. პირის დიამეტრი 9,0 და 9.5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 10.5 სმ; სიმაღლე – 10,9 სმ; ძირის დიამეტრი – 5,2 სმ (სურ. 29. ტაბ. XXVI).

187. ტოლჩა შავპრიალა თიხისა, მოყავისფრო სარჩულით, თხელკედლიანი, ცალყურა, განიერი გადაშლილი პირით, ბიკონუსური ტანით. მხარზე ბრგეალი ფოსოები. პირის დიამეტრი – 10,5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 16,5 სმ; სიმაღლე – 23,4 სმ.

188. ტოლჩის ფრაგმენტი შავპრიალა თიხისა, მოყავისფრო სარჩულით, თხელკედლიანი პირგადაშლილი ბიკონუსური ტანით, მხარზე ბრგეალი ფოსოთი.

189. ტოლჩის პირის ფრაგმენტი, შავპრიალა თიხისა. მოყავისფრო სარჩულით, ორნამენტით.

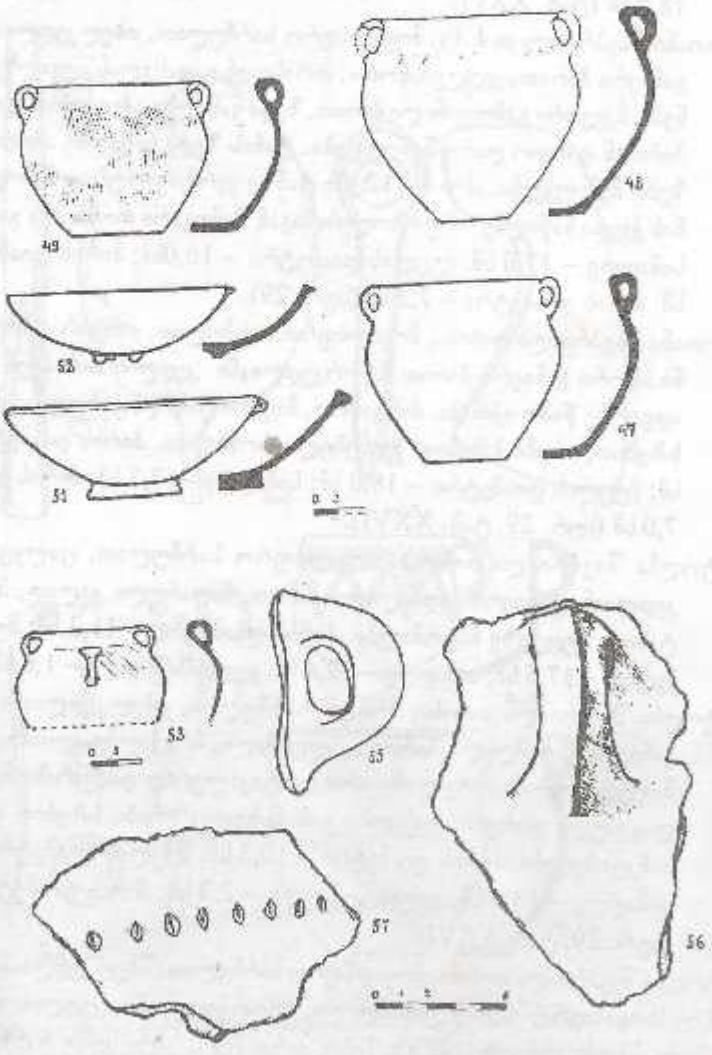

სურ. 26. ბორჯომის N3 კორდანი, თიხის ჭურჭელი.

190. ტოლჩის პირის ფრაგმენტი წაგპრიალა თიხისა, ბოყავისფრო სარჩელით, გარეცხვის გადამდილი პირით.

191. ტოლჩის კედლის ფრაგმენტი, შაგპრიალა, შემორჩენილია ყურის ძირი.

192. დერგი შაგპრიალა თიხის, ბოყავისფრო სარჩულით, პირი ოდნავ გადაწლილი, ყელდაბალი, ჰორიზონტალურად ჩაღარული, წახნაგებრი, ორყურა, ზედაპირზე შემოყვანილია განიერი ღარი, ბეცელზე ყურებს შორის განლაგებულია 7-7 ბრილიანტური ღარი. პირია დიამეტრი – 23,8 სმ; მუცლის დიამეტრი – 46,0 სმ; სიმაღლე – 54,0 სმ; ძირის დიამეტრი – 12,0 სმ; ყელის სიმაღლე – 5,0 სმ (სურ. 30. ტაბ. XXVII).

193. დერგი შაგპრიალა თიხისა, ბოყავისფრო სარჩულით, გადაშლილი, ქვევრისებრი ბრტყელი პირით, ყელდაბალი, მრგვალმუცლიანი, ძირბრტყელი, ორყურა, ზედაპირზე კობების ერთი რიგი. პირის დიამეტრი – 18,5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 45 სმ; სიმაღლე – 44,5 სმ; ძირის დიამეტრი – 15,3 სმ; ყელის სიმაღლე – 4,5 სმ (სურ. 30. ტაბ. XXVII).

194. დერგი, ზოწითალო ფერის თიხისა, დაბალყელიანი, ციცრო, გადაშლილი პირით, მრგვალმუცლიანი, ნაძერგვალებული ძირით. ზედაპირსა და მუცელზე შემორჩენილია შავად მოხატული გეომეტრიული ხაზი. პირის დიამეტრი – 18,5 სმ; მუცლის დიამეტრი – 41 სმ; სიმაღლე – 51,0 სმ; ყელის სიმაღლე – 5,0 სმ (სურ. 31. ტაბ. XXVII).

ყორღანი N 6. 1990 წელს არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გათხარა სამშობლო ჩატარა ფლეგარში „ბატყლაბნელი გორების“ სამხრეთით, ადგილ „დიდგუბეებში“.

„დიდგუბეები“ მდებარეობა ფლეგარის ველზე, „ბატყლაბნელი გორებიდან“ სამხრეთით, ორიოდე კილომეტრის დაშორებით სოფ. საკაბანაკენ მიმავალი გზისპირია, გზიდან დაახლოებით 200 მეტრია დაშორებით [39].

მიწის ხანგრძლივი დამუშავების შედეგად ყორღანი მთლიანად გასწორებული იყო ზედაპირთან. მხოლოდ 60-80 სანტრის რადიუსით მამოფენტული რიყის ქვების დიდი რიცხვობა მიგვანიშნებდა მათ კავშირს ყორღანურ სამარხთან. ქვების გროვამ ოვალური ფორმა მიიღო. ზომები 6 მ x 4 მ. შემოვლება ორმოც, რომელიც 2,50 მეტრის სიგრძემდე დიდი ზომებია ქვებით იყო სავსე (სურ. 32. ტაბ. XXVIII). ორმოს პრეპარაციას შემდეგ გამოვნდა ქვის ბრტყელი ფილებით მოწყობილი იატაკი, რომლის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში იდგა თიხის შაგპრიალა ჭურჭელი რელიეფური ორნამენტით. მთელი დანარჩენი ფართობი ეჭირა მსხვილფენა და წვრილფენა სქოლის ქვებს. აღმოჩნდა ფრონტონის ფილებიც, საინტერესოა მათი განლაგება: იატაკის თითქმის კუთხეში აღმოჩნდა ხარის მთლიანი ჩონჩხები, თავებით მიმართული ქვეყნის შიგნეთისაკენ, ასე, რომ მათი უკანა ნაწილები იატაკის ცენტრში ერთიანდებოდნენ (სურ. 33. ტაბ. XXVIII). იატაკის სხვადასხვა ნაწილში გაფანტული იყო ადამიანის ხერხემლის რამდენიმე მალა და კბილები. აღმოსავლეთ კუთხეში ხარის თავებს ჩრდ. შორის აღმოჩნდა ბრინჯაოს ბიკონუსური

39). გ. ჯალიაშვილი, ნ. ოფიცერია და ანდრეას ნიშნები, გვ. 70.

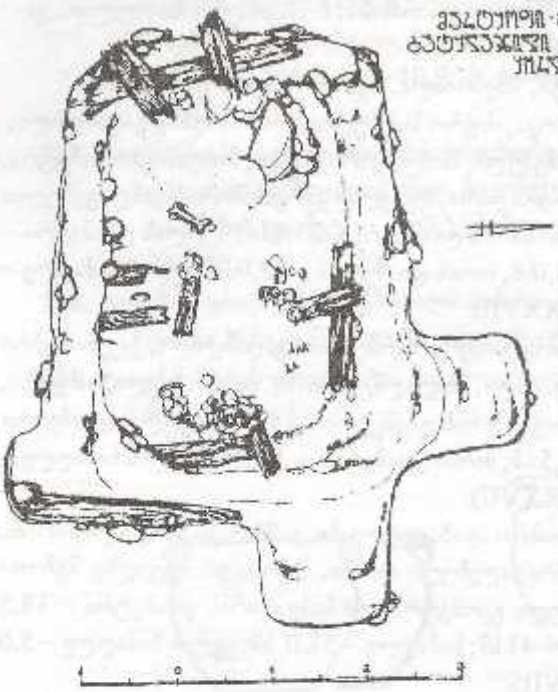

სურ. 27. მარტყოფის N5 ყორღანის სამარხი.

ისრისპირი. ორმოს ზომები ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ იყო 4 მეტრი, აღმოსავლეთიდან დასავლეთით – 3,70 მეტრი, სიღრმე – 3 მეტრი. ქვის ფილებით მოწყობილი მოედანი (ვატაკი) ზომებია: აღმოსავლეთიდან დასავლეთით (წახნაგიდან წახნაგამდე) – 2,35 მ. ჩრდილოეთიდან სამხრეთით – 2,35 მ. ორმოში ჩაღებული მოედანი ორმოს ძირიდან 0,25 მ-ით არის ამაღლებული, ხოლო ორმოს კიდეებს დამორჩენილია 0,30-0,40 მ-ით. მოედანი მოსაწყობად გამოყენებულია სხვადასხვა ზომის ფილები (სამუშაოდ 0,50 მ x 0,40 მ ზომისა) (სურ. 33).

195. დერგი ითხისა, არათანაბრად გამომწვარი, მომაგო ფერის, წიდაბერი ბოჭვიალო; პირგანიერა სწორი ყელი მხრისკენ შეუმჩნეველად დართოვდება. ყელის მაჩხე გადასვლის ადგილას შემოუყვება თხელი დარი. მხარზე დაიერწილია სამი პატარა ყური. მკვრივი ოდნავ გამობერილი, ძირის კენ თანდათან ვიწროვდება, ძირმრგვალი. მეცელზე რელიეფური ხაზით შესრულებული სპირალური ორნამენტი: ქმნის „სათვალესებრ“ სახეს შუაში წაგრძელებული ზოლით. პირის დიამეტრი – 22,5 სმ; ძირის დიამეტრი – 14,5 სმ; შუაცლის დიამეტრი – 40 სმ, სიმაღლე – 52,5 სმ (სურ. 34, ტაბ. XXIX).

196. ისრისპირი ბრინჯაოსი, პიკონუსური. სიგრძე – 4,5 სმ; სიგანე ფუძეზე – 0,5 სმ (სურ. 34).

ვარტყოფიდან შესწავლილ ყორღანებში ორი ჯგუფი გამოიყოფა – ერთი ყორნილი, მეორე კი ორმოიანი. ყრილის კონსტრუქციითაც ეს ყორღანები საკმაოდ განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან. პირველი ჯგუფის ყორნილი ყორღანებისათვის ორმაგი ყრილია დამახასიათებელი – შიგნიდან ქვისა, გარედან მიწისა. მარტყოფთან გათხრილ სამივე ორმოიან ყორღანს ყრილი დაზიანებული ჰქონდა და ამიტომ ყრილის ხასიათის შესახებ გარკვეული რაიმეს თქმა ძნელია. შეგრჩა, ჩანს, რომ მათი ყრილი კონსტრუქციულად განსხვავებული იყო და ძირითადად ქვამიწაყრილისაგან შედგებოდა. სამარხეული ინვენტარის ხასიათითაც ორნიანი და უორმოო ყორღანებს შორის საგრძნობი ხვედრა იყო. ამიტომ აქ გათხრილი ორმოიანი ყორღანი ბედენურ კულტურას მიეკუთვნებოდა.

პირველი ჯგუფის ყორმოო ყორღანები ვარტყოფში ყველა მთხრდალი ზომისა იყო; ყორღანის ცენტრში მიწის პარზე ქვის ან ხის დასაკრძალავი კამერა იყო გამართული. კამერა ქვის ყრილით იფარებოდა, რომელსაც ზემოდან მიწის ძალაური ფენა ედო.

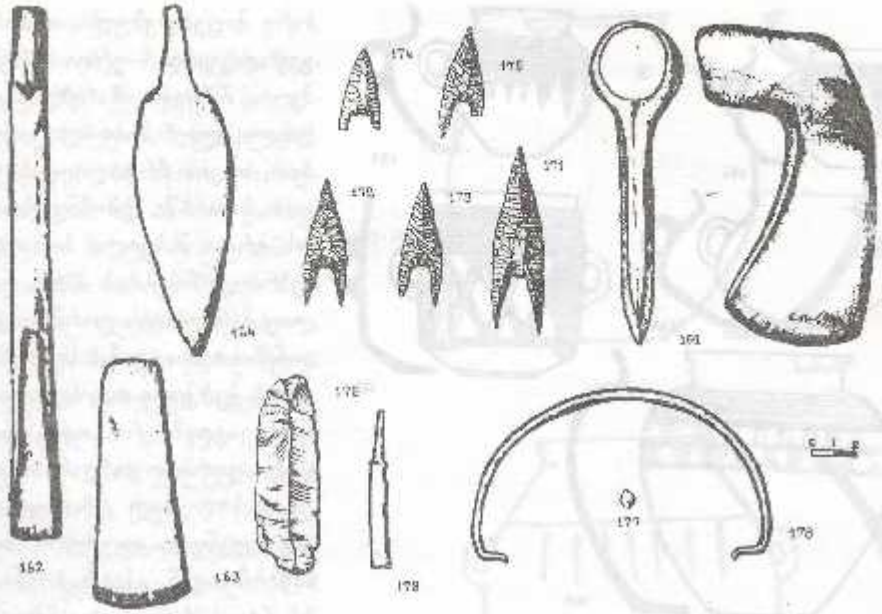

სურ. 28. ბარტყოფის N5 ყორღანის ინვენტარი: 161 – ცული, 162 – სატევი, 163 – ბრტყელი ცული, 164 – სატყვრის პირი, 171-175 – ობსიდიანის ისრის პირები, 177 – ოქროს ბეჭედი, 178 – სარჭულის გრეხილის სახელური, 179 – ძვლის იარის პირი.

სამგორის ყორღანი ყრილის ხასიათით და დასაკრძალავი კამერის კონსტრუქციით თითქმის სრულიად არ განსხვავდებოდა ბარტყოფის პირველი წყების ყორღანებისაგან. სხვაობა მხოლოდ ზორის დაკრძალვის რიტუალში შეინიშნება. სამგორის ყორღანში მიცვალებულის დამწვარი ძვლები თიხის ურნაში იყო მოთავსებული; ურნა კი იატაკში სპეციალურად გათხრილ ორმოში იდო[40]. ძალიროსთან შესწავლილ მოზრდილ ყორღანს ორმაგი ყრილი ჰქონდა, რომლის ცენტრში ხის ჭერგებისაგან გამართული დასაკრძალავი კამერა იდგა (სურ. 35, ტაბ.XXXI). ინვენტარის ხასიათით, იგი უფრო ბეტ საყრთოს მარტყოფის ყორღანებთან ნახულობს (სურ. 45). ივრის ზეგანის მოზრდილი ყორმოიანი ყორღანები კონსტრუქციის ხასიათით თითქმის ერთნაირია. მსგავსი მოზრდილი ყორმოიანი ყორღანები ჯვარში და, საერთოდ, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში აგვიანებით სადღეისოდ ცნობილი არ არის.

ივრისპირეთში გავრცელებული იყო აგრეთვე ორმოიანი ყორღანები. ეს ყორღანები არ გამოირჩეოდნენ თავისი ზომებით და თითქმის ყველა ბედნიერ კულტურას მიეკუთვნებიან. ავგარყოს რაიონში, მდ. ივრის მარცხენა ნაპირზე ფურცელწყარის სამარხოვანზე გაითხარა ერთი ორმოიანი ყორღანი, რომელშიც ბედენური კულტურისათვის დამახასიათებელი ჭერგელი აღმოჩნდა. აქვე ნაპოვნი იყო ობსიდიანის ფუძეამოღარული ისრის პირი, რომელიც სავსებით იმეორებს მოწდევნო, თრიალეთის კულტურაში გავრცელებული ამგვარი ისრების ფორმას[41]. ამავე რეგიონში, ადგილ ზეიან, შესწავლილი იყო ერთი ორმოიანი ყორღანი N 1, საკმაოდ რთული კონსტრუქციისა. სამარხ-ორმოში

40. ს. ჯაფარიძე, არქეოლოგია, თბილისი 1959, გვ. 92.

41. ნ. ლორთქიფანიძე, ივრისპირეთის ბრინჯაოს ხანის სამარხოებში, ეძღვნება აკად. ნ. კეცხოველის ნაშრომები, VI, თბილისი, 1984, გვ. 38.

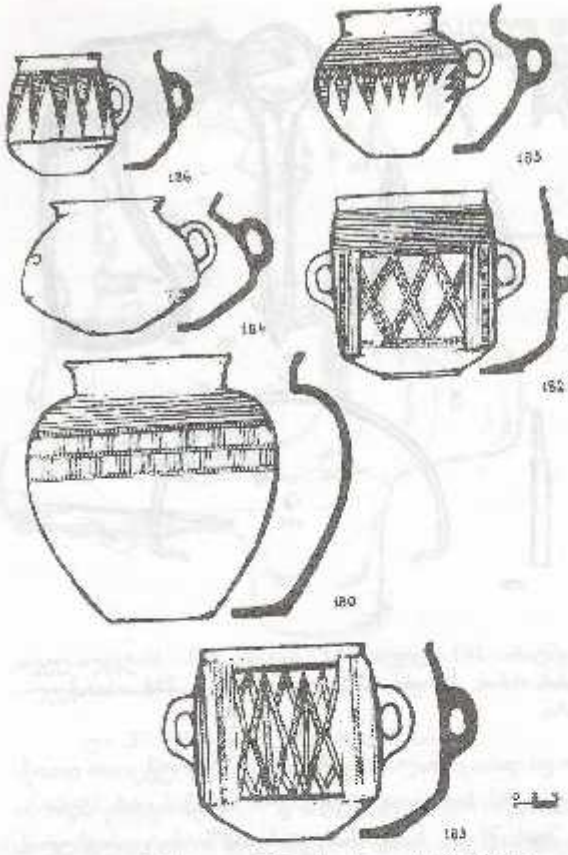

ნახ. 29. მარტყოფი N5 ყორღანი. თიხის ჭურჭელი

ორი მიცვალებული აღმოჩნდა გვერდიგვერდ — ერთი მარცხენა, მეორე მარჯვენა მხარეზე დაკრძალული, ძლიერ მოხრილი კიდურებით, თავით ჩრდილო-დასავლეთით. სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს ერთი მსხვილი პირამიდისებრთავიანი ისრის პირი, რომელიც მარტყოფის ყორმოო ყორღანებისთვისაა დამახასიათებელი. თიხის ჭურჭელი თავისებურია და განსხვავდება როგორც მარტყოფის ყორმოო ყორღანებისთვის დამახასიათებელ კერამიკისაგან, ისე ბედენური კულტურის თიხის ნაწარმისაგან. აქვე ნაპოვნი იყო ბრინჯაოს რგოლი და მძივები[42]. ორმოს ძირზე აღმოჩენილი ხის ოთხფეხა ეტლის ნაკვალევი, აქ სამარხს თითქოს ეფრო ბედენური ხანის ყორღანებთან ახლოვებს. შესაძლოა, ეს ყორღანი ეფრო გარდამავალი ხანისა იყოს მარტყოფის ადრეული ჯგუფის და ბედენური დროის ყორღანთა შორის. ზეიანია ყორღანთათვის მიღებული ნახწირბადის თარიღება ნაადრევიც სიცხადე არ შეეტანა ეორღანის ასაკის დადგენაში.

სანტყურესა ჯგუფის ყორღანები გამოვლინდა ლეღოდლისწყაროს რეგიონში ად. ალაბნის ქვემო დინების მხარეს. აქ „დალის მთის" და ზილიჩის მიდამოებში შეფარებით პატარა ზომის ყორღანები აღმოჩნდა ქვაყრილიანი და ქვამოწყობილიანი, ორმოიანი, უპირატესად ბედენია კულტურისა დროისადმი[43] (სურ. 26.). ამავე რეგიონში შესწავლილი იყო ყორღანები, რომლებიც სამარხეული ინვენტარით ეფრო ჩემ საერთოს ნახულობენ მარტყოფის ყორმოო ყორღანებში ნაპოვნ მასალებთან. ნაკმთის N 1 ორმოიანი ყორღანის ცენტრალური ნაწილში აღმოჩნდა ძირითადი ნიცვალებული, რომელიც ნარჩენები გვერდზე იწვა, თავით დასავლეთით. ორმოს ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ადამიანის ხუთი თავის ქალა და სხვა ძვლები იდო. ჩრდილო-აღმოსავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ნაპოვნი იყო მსხვილეზეა საქონლის ძვლები და ხარის მთლიანი თავის ქალა. ყორღანში აღმოჩენილი კერამიკა მჭიქვარ-არაქსის კულტურის თიხის ჭურჭელთან ნაცნობობს გარკვეულ სიახლოვეს. მაგრამ, აქვე ნაპოვნი იყო ერთი წონბრდილი ჭურჭელი, რომელიც თავისი ფორმითა და ადგილი

---

42. კ. ტ ი ც ი ა ნ ი, ვ. ვ ა ჩ ნ ა ძ ე, ზ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა. ზეიანის ყორღანები N 1. გარეკი, თბილისი, 1988, გვ. 48.

43. ნ. ა ბ ა შ ი ძ ე, ბ. ბ ე ს ე ლ ი ა ნ ი. შირაქის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1985-1986 წ. მუშაობის წინასწარი შედეგები. თბილისის ის. ჯავახიშვილის სახელობის ეროვნული უნივერსიტეტის შრომები. 310, თბილისი, 1992, გვ. 152.

ყორღანებისათვის დამახასიათებელ მსხლისებრი მოყვანილობის ჭურჭელს ნოგვაგორებს[44]. ამკეთხა მოყვანილობის ნიეასაკიდები, ბრიხჯაოს პირამიდისებრთავიანი ისრის პირი და სხვა ინვენტარი მარტყოფის ეორმოო ყორღანებში ნაპოვნ მსგავს ნივთებს უახლოვდებიან. შესაძლოა ენამთის ეს სამარხი ყორღანელი კულტურის ადრეული საფეხურის დროინდელია და ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურასთან თანაარსებობს (სურ. 37). დაახლოებით ამავე დროისა უნდა იყოს ზალიჩის ველზე გათხრილი №14 ყორღანი[45]. აქვე აღმოჩნდა ყორღანი N 2, რომელიც ტიპიური ბუდენური კულტურის ინვენტარს შეიცავდა[46] (სურ. 38; 39).

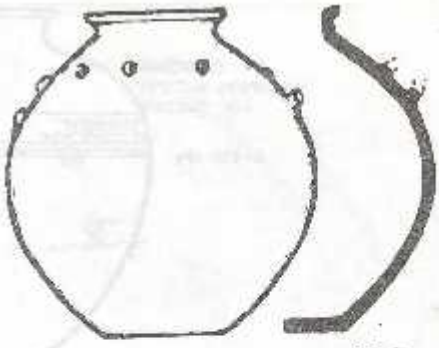

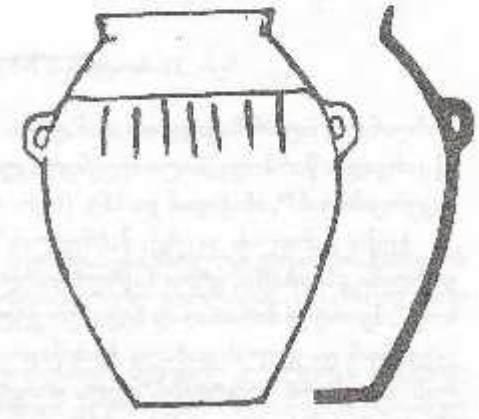

სურ. 30. მარტყოფი. N5 ყორღანი. თიხის ჭურჭელი.

ეადრეს ყორღანებს მიეკუთვნება „დალის მთის“ II ყორღანული კულტურის N1 ყორღანული სამარხი. ეგი მომცრო ზომის ყორღანი იყო, შუაში დასაკრძალავი ორმოთი, რომელიც ხით იყო გადახურული. სამარხ ორმოში აღმოჩნდა მსხლისებრი მოყვანილობის ჭურჭელი და სერდოლიკის სამკეთო დანიშნულების მარმარილოს ისრისპირი[47] (სურ. 40). აქვე ზოგ ყორღანში ნაპოვნი იყო უადრესი ყორღანებისათვის დამახასიათებელი პირამიდისებრთავიანი ისრისპირები (სურ. 41).

ამრიგად, იორის პირებზე კარგად გამოირჩევა ადრეული ყორღანების ორი ჯგუფი. მათგან უადრეს ჯგუფს შეადგენდა მარტყოფის და საგურამის ტიპის მოზრდილი ეორმოო ყორღანები, როგორც ჩანს, ამავე ჯგუფად უნდა მიეკუთვნებოდეს მდ. იორის და მდ. ალაზნის ქვედა დინების რეგიონებში გამოვლენილი მომცრო ზომის, ორმოიანი ყორღანები. ამ ყორღანებში გამოვლენილი სამარხეული ინვენტარი უახლოვდება მოზრდილ ეორმოო ყორღანებში მოპოვებულ მასალებს. მეორე ჯგუფის ყორღანები კი, როგორც აღინიშნა, ყველა ბედენურ კულტურას მიეკუთვნება.

ალაზნის ველზე სადღეისოდ მარტყოფის პირველი ჯგუფის მოზრდილი ეორმოო

---

44. რ. რეინეკე, ბ. მარიამური, ადრებრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები შირაქის ტერიტორიიდან. მასალები ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია N 4, თბილისი, 1989, გვ. 122.

45. რ. რეინეკე, ბ. მარიამური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131.

46. ნ. ლაღიძე, „ზალიჩის“ ყორღანი N2, არქეოლოგიური კრებული, I, თბილისი, 1994, გვ. 75.

47. ნ. ლაღიძე, ბ. მარიამური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 160.

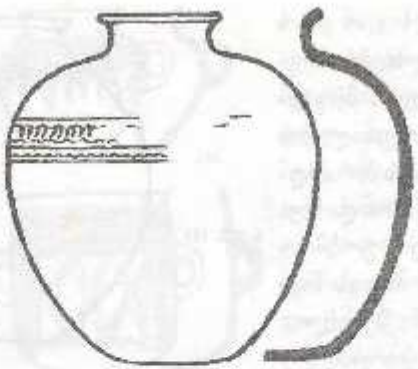

სურ. 31. წარჯოფია N5 ყორღანი. მოხატული ჭურჭელი.

ყორღანები, თუ არ ჩავთვლით ანანაურის N2 ყორღანს, უცნობილი არ არის. სამაგალითოდ ჩვ კარგადაა წარმოდგენილი ბედენური კულტურის მიწისძვრული ყორღანები: წვიორიდან[48], ბაკურციხიდან[49], ანავიდან და სხვ. (სურ. 42).

ქვემო ქართლის ვაკეზე, მარნეულის ველზე, შელაგერია მახლობლად, რამდენიმე ყორღანი გათხარა. ერთი ნაწილი ყორღანებისა თრიალეთურ კულტურას მიეკუთვნებოდა, მეორე კი ძირითადად ბედენურ კულტურას. გარეგნულად ეს ყორღანები არ განსხვავდებიან და ყველას დაბალი ქვაშენაყრილი ჰქონდა დახლოებით ორი მეტრის სიმაღლის. ბედენური კულტურის ყველა ყორღანი ორმოიანია. ზოლოდ ერთი ყორღანი N5 ინვენტარის ხასიათით განსხვავებული იყო. აქ აღმოჩენილი სამარხეული მასალა თრიალეთის ადრეულ ყორღანებში და ბარტყოფის დიდ ეირმოყორღანებში ნაპოვნ ჭურჭელს ეახლოებოდა[50] (სურ. 43, ტაბ. XXXVII).

ქვემო ქართლის მთიან ზოლში კარგადაა წარმოდგენილი ადრეული ყორღანები. თეთრიწყაროს რაიონში, ხრამ-ალგეთის წყალსაცავთან მთის კალთებზე, ყორღანები ჯგუფ-ჯგუფადაა გაბნეული. ერთი ჯგუფი ყორღანებისა ბედენის ბალაჭიზე გამოვლინდა და ბათი შესწავლის შედეგად გამოყო ე.წ. „ბედენური კულტურა"[51]. დღემდე შესწავლილი ყველა ყორღანი ამ ბედენურ კულტურას მიეკუთვნება. მარტყოფის ადრეული, პირველი ჯგუფის ყორღანების მსგავსი აქ ჯერჯერობით არ აღმოჩენილა.

დიდი ჯგუფი ყორღანებისა გამოვლენილი იყო წალკის პლატოზე. ამჟორედ აქ შესწავლილი ამ ტიპის სამარხების საფუძველზე გამოიყო პირველად ადრეული ყორღანები. ნ. ყუფტინმა თავის დროზე ადრეულ ყორღანებში ორი ჯგუფი გამოყო. პირველი ჯგუფი ადრეული ყორღანებისა, ყველა ორმოიანი იყო და შეიცავდნენ წედარებით დარიბულ ინვენტარს. მათთვის დამახასიათებელია მსხლისებრი ფორმის ჭურჭელი და ცილინდრ

---

48. Ш. Д е д а б р и ш в и л и. Курганы Аланского? ущелья. Тбилиси, 1939, стр. 9.

49. КН П и д х о л з у р и. Исследования вахтангской археологической экспедиции ГАИ. 1960. Тбилиси, 1962. стр. 12.

50. ქ. ქორიძე. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები (1965-1971 წწ.). თბილისი, 1975, გვ. 137.

51. ე. ა ბ ი ბ ო ს ა შ ვ ი ლ ი. ბედენის გორაკმაირების კვლევა. თბილისი, 1981, გვ. 6.

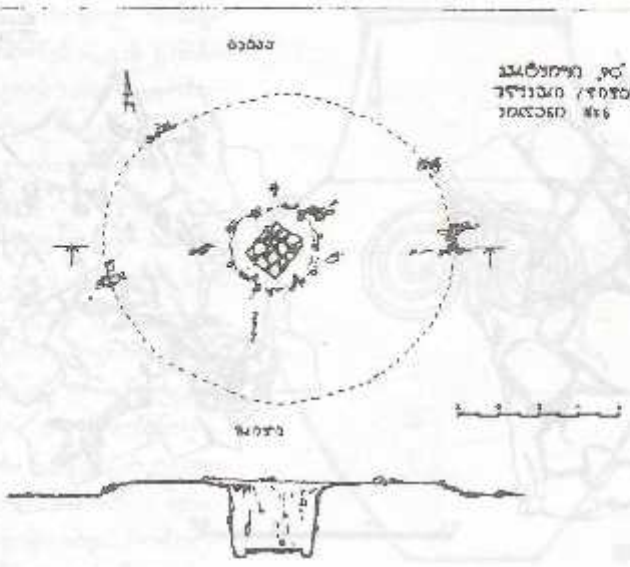

სურ. 32. მარტყოფის N6 ყორღანი.

მოზრდილი ტოლჩა (სურ. 44, ტაბ. XXXIII). ეს ყორღანები მხოლოდ კერამიკის ხასიათის მიხედვით ეახლოვდებიან საბჭორის და მარტყოფის ადრეულ ყორღანებს, სხვა მხრივ ისინი საგრძნობლად განსხვავდებიან[52].

თრიალეთის ჯგუფის ადრეული ყორღანები ბედენურ კულტურას მიეკუთვნება. ზოგი მათგანი ორპოიანია, ზოგიც – უორპოო. ეს ყორღანები შეცდარებით დარიბუღ ინვენტარს შეიცავდნენ. ფიქრობენ, რომ თრიალეთის ყველა ადრეული ყორღანი გაძარცულიყო და ამით აიხსნება სამარხეული ინვენტარის შედარებით სიმცირე. მაგრამ, როგორც ჩანს, ზუსთა დღიშნა. ეს მოსაზრება მართებული არ ყოფილა იყოს.

ადრე ქართლში მარტყოფის და საბჭორის ტიპის მოზრდილი ყორღანები ჯერჯერობით ცნობილი არ არის. აქ გორის რაიონში სოფ. ხელოსნებანთან შესწავლილი იყო პატარა ყორღანები, რომლებიც ინვენტარით ხასიათით ეახლოვდებიან მარტყოფის პირველი ჯგუფის ყორღანებს[53]. შიდა ქართლში უკვეთა წარმოდგენილი ყორღანები, რომლებიც ბედენურ კულტურას მიეკუთვნებიან, ესაა ხვედებით ხოვლში, დოისში, ბყრიკლდეებზე[54] და სხვ. აქვე ცნობილია ამ დროის ნამოსახლარი ბყრიკლდეებზე. აღსანიშნავია, ციხიაგორის ნამოსახლარი გალისჯვრისთან და ხაშურის ნაცარგორა, სადაც მტკვარ-არაქსის და ბედენური კულტურების თანაარსებობა დადასტურდა[55].

სამწუხაროდ ადრეული ყორღანები მესხეთ-ჯავახეთში ცნობილი არ არის.

---

52. Б.А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, стр. 101.

53. Г. Утуладзе, Археологическая экспедиция в Горийском районе, ПАИ, 1982, Тбилиси, 1985, стр. 25.

54. ა. გაგოშიძე, ა. გოგებაშვილი, შიდა ქართლის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების 1979-81 წლების საველე შემაჯამებელი ანგარიში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VII, თბილისი, 1986, გვ. 66.

55. ნ. მახარაძე, ციხიაგორის მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი, თბილისი, 1994 წ., გვ. 73. ა. თავგიხიძე, შერჩელკერამიკული კომპლექსები შიდა ქართლიდან, თბილისი, 1992, გვ. 2.

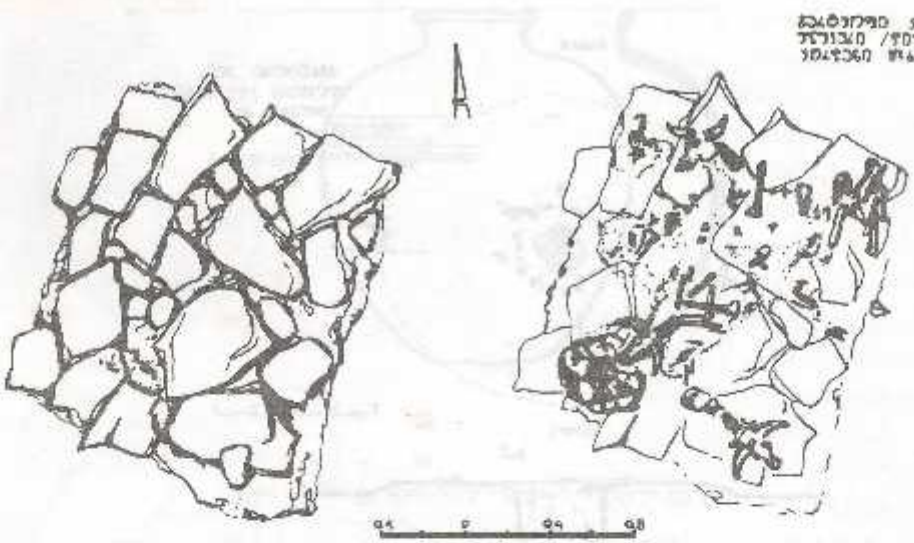

სურ. 33. პარტყოფის №6 ყორღანის სამარხი.

დასავლეთ საქართველოში არც ადრეული და არც მერმინდელი დროის ყორღანები საერთოდ არ გვხვდება.

როგორც სადღეისოდ არსებული მასალებიდან ჩანს, მარტყოფის უადრესი მიზრდილი ყორღანებია ცნობილი, რომლებსაც ორმაგი ყრილი აქვთ ქვის, ზემოდან კი მიწის. და მიწის პირზე გამართული დასაკრძალავი კამერა აქვთ, მხოლოდ იერისპირეფიზია ცნობილი. აქ ყველა უადრესი ყორღანი უპირატესად გამლილ ადგილასაა აღმართული. ყრილი თითქმის ყოველთვის თავისუფალი ჩანს, არ გვხვდება უფრო გვიანი ხანის ჩამვლებელი სამარხები.

იერისპირების თითქმის ყველა მოზრდილ უადრეს ყორღანში ცენტრში, ქვაყრილის ქვეშ მიწის პირზე, ან ქვის დასაკრძალავი კამერაა გამართული, ხის კონსტრუქციები ბედენური კულტურის ყორღანებისთვისაცაა დამახასიათებელი, მაგრამ თითქმის ყველგან ხის ნაგებობა აქ ორმოშია ჩადგმული. მიწის პირზე დასაკრძალავი ნაგებობის აგების ტრადიცია ჩვენში მოწდევნო ხანის, თრიალეთურ კულტურაშიაც ჩანს, სადაც ყორღანებში ქვისაგან ნაგები „დასაკრძალავი დარბაზები“ გვხვდება.[36]

აღსანიშნავია, რომ იერისპირების ადრეული, მოზრდილი ყორწოო ყორღანების ანალოგიური ქვაწყობა სხვაგან ჯერჯერობით ცნობილი არ არის. ყრილის კონსტრუქციით ისინი გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებენ მილის სტილის უკ-თეფეს ყორღანთან. ეს ყორღანიც გამოირჩეოდა თავისი გრანდიოზულობით. მას ორმაგი ყრილი ჰქონდა ზემოთ მიწისა, ქვეშ კი – ქვისა. ყორღანის ცენტრში მოზრდილი რიყის ქვებისაგან შემდგარი ყრილი აღმოჩნდა, რომლის დიამეტრი 30,0 ა აღემატებოდა, სიმაღლე კი 2,0 მ აღწევდა. ქვაყრილზე ზემოდან 1,5 მ სიმაღლის თიხნარი გადადიოდა, რომლის ოვალი ფუძეები მიწა იდო. ყრილი აღმართული იყო მიწის პირზე მოფენილ ღერღმის საფენზე. ნაგრამ

36. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, არქეოლოგიური ვადარება ძველაღში, ქართველ ტომების ისტორიისათვის, ე. წ. II ათასწლეულში, თბილისი, 1969, გვ. 56.

ივრისპირების მოხრდილ ორმაგ-ყრილიან ყორღანებისაგან განსხვავებით უჩ-თეფეს სამარხი ორმოიანი იყო. ქვაყრილის ქვეშ მას ბრახრდილი სწორკუთხა ორმო მქონდა, რომელიც ზემოდან მსხვილი მორებით იყო გადახურული[57]. სამწუხაროდ, ყორღანი გაძარცული იყო და ორმოში წითელი ოქრის, ბრინჯაოს ფირფიტის რამდენიმე ნატეხისა და კერამიკის ფრაგმენტების გარდა არაფერი არ აღმოჩენილა. ამიტომ, ძნელია რაიმეს გარკვევით თქმა კულტურის ხასიათის შესახებ. ა. ივანი ფიქრობდა, რომ ორმოში აღმოჩენილი კერამიკის ნატეხები ძირითად სამარხში მოთავსებული ჭურჭლისა კი არ იყო, არამედ იმ ჭურჭლებისა, რომლებიც გადასურების მორებზე ედგა[58]. ა. ივანი ძირითადად კერამიკული მასალის საფუძველზე შეეცადა ეს ყორღანი ბაიკოვის კულტურის ჩრიაღდნი მიეკუთვნებინა, თუმცა ბოგატირიმა გააკეთა, რომ ეს დადგენილი გარკვეული საერთო ნიშნებისა ბაიკოვის კულტურასთან, მათ კულტურულ ერთიანობაში ეჭვს შეიტანა[59]. აქადმოჩენილი თიხის ნაწარმი შეიძლება ბართლაც ამყარებდეს გარკვეულ მსგავსებას ბაიკოვის კულტურის კერამიკასთან. ყოველ შემთხვევაში უჩ-თეფეს ყორღანის თიხის ჭურჭელს თითქმის არაფერი აქვს საერთო არც ბედენის კულტურის და არც მარტყოფის ადრეული ჯგუფის თიხის ნაწარმთან. უჩ-თეფეს ყორღანზე გარკვევით რაიმეს თქმა ძნელია. ამ ყორღანს კონსტრუქციის ხასიათით იმდენი საერთო აქვს მარტყოფის ადრეულ ჯგუფის სამარხებთან, რომ არ არის გაბედული იგი იმავე კულტურის წრისა ვთქვათ.

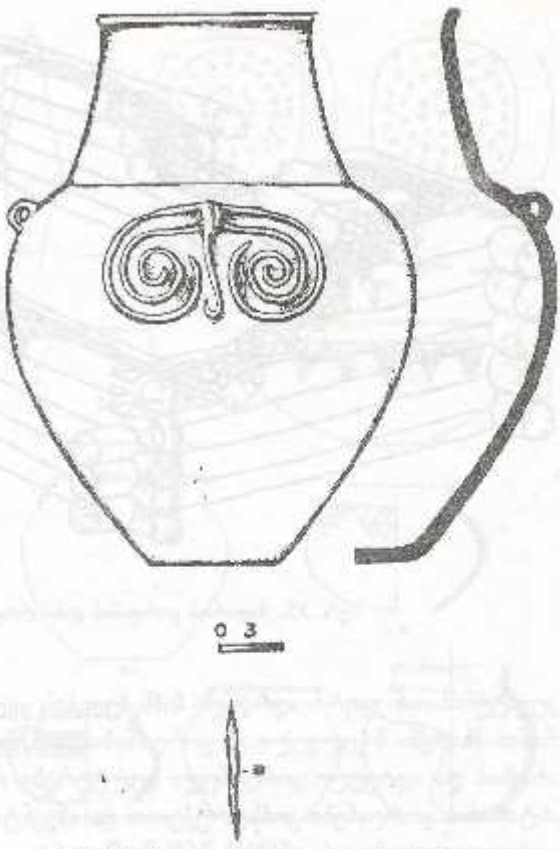

სურ. 34. ბარტყოფის N6 ყორღანის ინვენტარი: თიხა, ბრინჯაო და ბრინჯაოს ასრახსაპირი.

ზედაბიჯანში შესწავლილია ავრიგვე გამსხვავებული ხასიათის ადრეული ყორღანები. მაგ. ყარაბალში, მდ. ხაჩინაგეტის აუზში გათხრილია შეღარებით პატარა ზომის ყორღანული სამარხები, რომლებსაც სილითა და ქვის ყრილი ჰქონდათ და ქვევრი მსგავსი ორმოიანი იყო[60]. ეს ყორღანები ინვენტარის ხასიათით ვარაუდეულ მსგავსებას ამყარებენ ბედენის

57. А.А. И е с е е в. Разведки близ.ст курганов в урочище Уч-Тепе. Труды Азербайджанской экспедиции. МИА. 125, стр. 168.

58. А.А. И е с е е в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 172.

59. Р.М. М у н ч а е в. Кавказ на заре бронзового века, стр. 32.

60. Х.Х. К у ш н а р е в а. Памятники раннего эпох. в Нагорном Карабахе. стр. 166.

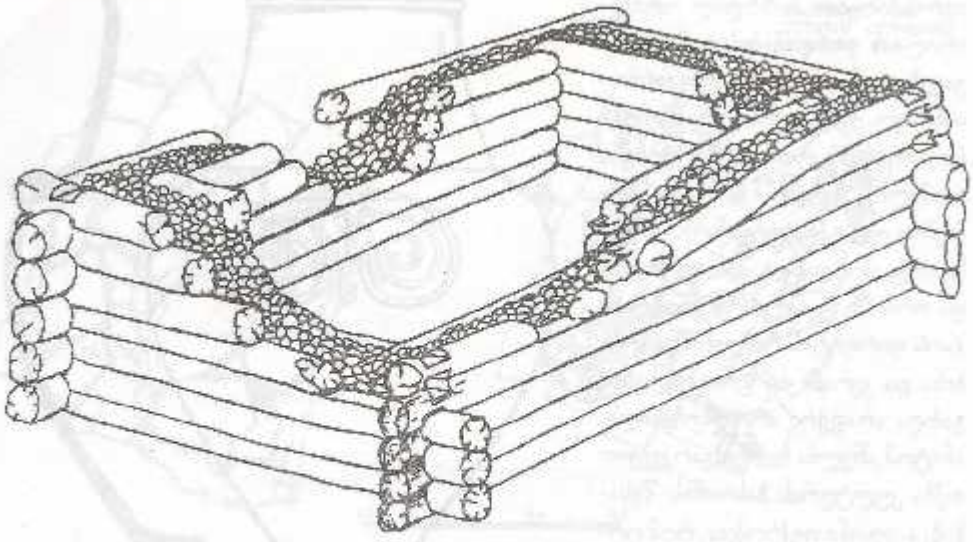

სურ. 35 ბაღარის ყორღანის დაკაკრალული კამერის რეკონსტრუქცია.

კულტურასთან, უფრო ადრეული ჩანს მუღანის ველზე შესწავლილი ყორღანები. ასტარინის მხარეში მიკვლეული ეს ყორღანები ეგება უფრო იმ ხანისაა, როდესაც მტკვარ-არაქსის და ადრეული ყორღანული კულტურები თანაარსებობენ, ყველა შემთხვევაში ასტარინის ყორღანები კონსტრუქციით და ინვენტარითაც განსხვავდებიან მარტყოფის ადრეული ჯგუფის ყორღანებისაგან[61], მაგრამ ჯერ კიდევ ცოცხლობს მტკვარ-არაქსის კულტურიდან მოძღინარე ტრადიცია. თუმცა ამ ყორღანის შესახებ ჯერჯერობით მოსაზრება, რომ იგი ნოღოსვობოდნაიას ტიპის ძეგლების ანალოგიურია[62]. განსხვავებული ხასიათისაა აგრეთვე სტეპანაკერტთან შესწავლილი ყორღანები[63].

სომხეთში სადღეისოდ მარტყოფის და ბედენის ტიპის მიხრდილი ყორღანები ცნობილი არ არის. აქ აღსანიშნავია ქ. ოქტომბერიანის ნაპლოშტად გაითხრილ ყორღანულ ველზე შესწავლილი სამარხები. ამ სამაროვანზე, როგორც ჩანს, მიცვალებულებს ყორღანის ტიპის სამარხებში საკმაოდ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, თითქმის მთელი ბრინჯაოს ხანის მანძილზე, ასაფლავებდნენ. პირველი მიცვალებულები აქ ჩახს წმის დამპარხნენ, როდესაც მტკვარ-არაქსის და ადრე ყორღანული კულტურები თანაარსებობდნენ. მათ ველზე რამდენიმე ჯგუფად ყორღანი გაპორჩევა. ყორღანები შედარებით პატარა ზომისაა. უადრეს ყორღანებს ჩვეულებრივად ქვაყრილი აქვს, რომლის ცენ-

---

61 Ф.А. М е х х у д о в. Р.М. М у н ч а е в, Ю.Д. П е т р и м е д о в. О древнейшей металлургии Кавказа. СА. 4. Москва. 1986. стр. 36. Ф.А. М е х х у д о в. Культуры Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Автореферат. Тбилиси. 1968. стр. 5.

62. А.А. Р е ш е т к о в. Северо-Западный Кавказ в эпоху ранней бронзы. Автореферат. Астрахань. 1989. стр. 17.

63. Я.И. Г у м м е л ь. Некоторые памятники энеолитической эпохи. Азербайджан. КСИИМК. XX. Москва. 1948. стр. 19.

ტრში მიწის პირზე ტუფის ფილებისაგან ნაგები აკლდამა მდებარეობს[64]. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მეორე ჯგუფია კორღანები, რომლებსაც განსხვავებული ხასიათის ყრილი აქვთ. ყრილის ზედა ნაწილი მოვარდისფრო ფერის თიხნარისაა, რომლის ქვეშ რიყის ქვის ყრილია. ყრილის ქვეშ მიწის პირზე ტუფის ქვის ფილებისაგან ნაგები აკლდამაა მოთავსებული[65]. საინტერესოა, რომ ყრილის ხასიათით ეს კორღანები მარტყოფის ადრეული ჯგუფის დიდ კორღანებს ეახლოვდებიან. ბაისუნის ამ ჯგუფის კორღანებს ყორღანული კულტურის ადრეულ საფეხურს მიაკუთვნებენ.

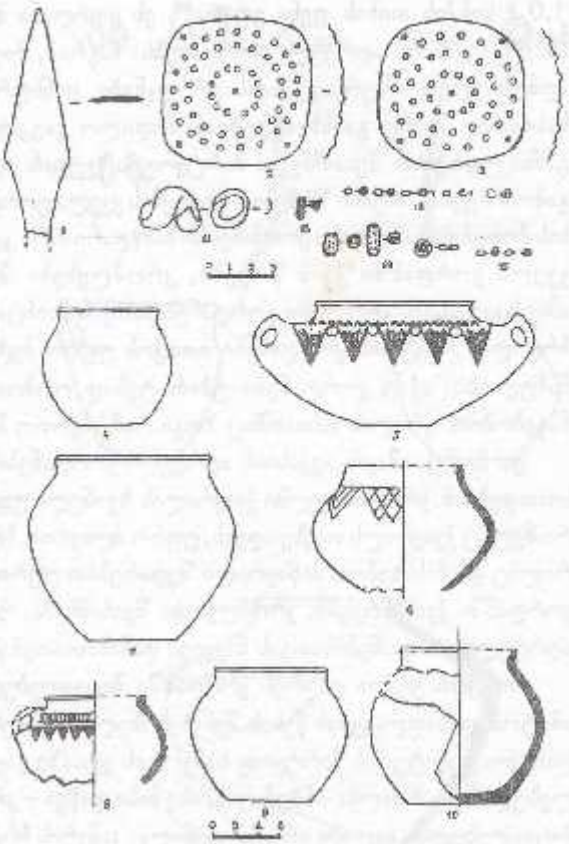

სურ. 36. დალის მთის N4 ყორღანის ინვენტარი.

ჩრდილო კავკასიაში ადრე ბრინჯაოს ხანაში სამარხის ძირითადი ტიპი კორღანი იყო[66]. აქ ადრეულ კორღანებში ორ ჯგუფს გამოყოფენ – მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაიას. მაიკოპის ჯგუფის კორღანებს ეპირატესად ნიწია ყრილი აქვს, რომლის ცენტრალურ ნაწილში დასაკრძალავი ორმოა. ხოგურ ორმოში ხის ძელებისაგან შეკრული კამერაა ბადეშული, რომელსაც რიყის ქვით ნაგები იატაკი აქვს[67].

ამიერკავკასიის ადრეული კორღანები ყრილის კონსტრუქციის ხასიათით თითქოს უფრო მეტად გვიანბრინჯაოსეულ, ნოვოსვობოდნაიას საფეხურის კორღანებს ეახლოვდებიან. ხშირ შემთხვევაში ამ კორღანებს ცენტრალურ ნაწილში ქვის ყრილი აქვს და თანაც იათანი ეპირატესად ფორმოა. სამარხი ეშუალოდ ქვის ყრილის ქვეშ იყო მოთავსებული მართკუთხა სწორკუთხა დასაკრძალავ მოედანზე, რომელიც ზოგჯერ რიყის ქვით იყო მოგებული. ამ კორღანებში ქვისაგან ნაგები აკლდამები გვხვდება. იშვიათია ხიჩის პირზე ხის ძელებისაგან შეკრული კამერა[68], აღსანიშნავია ერთი კორღანი ხუტორ ნოვოაბშიდან, რომლის ძირითადი სამარხი მიწის პირზე იყო გამართული კორღანის თავიდან 4,20 მ სიღრმეზე. იგი წარმოადგენდა ხის მორებისაგან ნაგებ კამერას, რომელსაც ზემოდან

---

64. Г.Е. Арешян. Раскопки в Мингечауре. АО. 1980 г. Москва, 1980, стр. 46.
65. Г.Г. Арешян. Мингечаурские курганы. АО. 1985 г. Москва, 1987, стр. 538.
66. Р.М. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века, стр. 309.
67. Р.М. Мунчаев. დასახ. ნაშრომი, გვ. 311.
68. იქვე, გვ. 315.

1,0 მ სისქის თიხაა ფენა ეფარა[69]. ეს ყორღანი თითქოს რამდენადმე უახლოვდება ამიერკავკასიის ადრეულ ყორღანებს. მაგრამ, მიუხედავად გარკვეული მსგავსებისა, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ყორღანები კონსტრუქციით და საერთოდ კულტურის ხასიათით მაინც განსხვავდებიან ჩრდილო კავკასიის ყორღანებისაგან. ეს ასეთობა განსაკუთრებით შესამჩნევია მარტყოფის ჯგუფის ადრეულ ყორღანებში. ეს ყორღანები გამოირჩევიან თავისი ზომებით, თითქმის ყველა ცორმოთა, ორმაგი ყრილით, მიწას ბირზე ხის მორებისაგან ნაგები ერთმანეთში ჩამჯდარი ორი კამერით. ჩრდილო კავკასიის თითქმის ყველა ყორღანში ჭვის წრეები, კრომლეხები შეინიშნება, რაც, როგორც ჩანს, ამიერკავკასიის ადრეული ყორღანებისათვის მაინცადამაინც დამახასიათებელი არ იყო. ჩრდილო კავკასიის ყორღანები თითქმის უფრო მეტ საერთოს ბედენის კულტურასთან ნახულობს. აქაც ყორღანები უპირატესად ორმოიანია, ხშირად შიგ ჩადგმული ხის ნაგებობით. ყრილის ხასიათშიც ზოგი რამ საერთო ჩანს.

და მაინც, ამიერკავკასიის ადრეული ყორღანები გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდებიან. ყრილის ფუძეში ქვაყრილის ბეჭდური უფრო მოზრდილია. ბიწვაყრილის ფენა, რომელიც ქვაყრილს თავზე ადევს, უფრო ძლიერია, ჩრდილო კავკასიის ყორღანებში ქვაყრილიც და მის ზემოთ მიწაყრილი შედარებით უფრო თხელია. თანაც აქ თითქმის ყველა ყორღანში ქვის წრეები, კრომლეხები შეინიშნება, რაც, როგორც ჩანს, ამიერკავკასიის ადრეული ყორღანებისათვის ნაკლებ დამახასიათებელი იყო.

თითქმის ყველა ყაბრის ყორღანში მიცვალებულის ძვლები ცეცხლ დაწვული იყო. ამიტომ, დასაფლავების წესის შესახებ ძნელია რაიმეს გარკვევით თქმა. ჩანს, ადრე ყორღანული კულტურის მარტყოფ-საბურთის ეტაპზე გავრცელებული იყო როგორც მიცვალებულის დაკრძალვა-ინჰუმაცია, ისე მისი დაწვა – კრემაცია. მარტყოფის N1 ყორღანში მიცვალებულის ძვლები არ აღმოჩენილა. კამერის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში იატაკში ჩაჭრილი იყო ორმო, სადაც კარგად შეინიშნებოდა ცეცხლის კვალი. თუმც რაიმე ნიშანი, მიცვალებულის დაწვის ბინიშნებული, არ შეიმჩნეოდა[70]. სამგორის ყორღანში კამერის იატაკის ქვეშ ამოღებულ ორმოში ჩადგმული იყო თიხის ურნა მიცვალებულის დაწვარი ძვლებით ამოვსებული. ალაზნის ველზე აფენთან გათხრილ ანანურის N2 ყორღანში სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში პატარა ზომის ორმო აღმოჩნდა, რომელშიც ჩალაგებული იყო ოქროს ნივთები და მიცვალებულის ფერფლის ნაშთები შეიმჩნეოდა[71].

„ბიღიანის" ტაფობზე, რომელიც შირაქის ველის გაკრიალების წარმოადგენს, გათხრილ N 4 ყორღანში რამდენიმე მიცვალებულის ძლიერ დამწვარი ძვლები აღმოჩნდა. ეს ადგილი ჩანს კოლექტიური იყო, აქ ნაბოვნი იყო შვიდი თავის ქალა[72].

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ამ დრომდე ყორღანულ სამარხებში დაკრძალულის ორივე

---

69. РМ. Мунчаева. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа. МИА, 80. Москва, 1961, стр. 162.

70. ა. ფურცელაძე, ა. ვეკუა, ნ. ფიცხელაური, ნ. ჭარგოლაძე, ა. ჯაფარიძე (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1978-1979 წლების ანგარიში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მაცნე, VII, თბილისი, 1980, გვ. 37.

71. K. Piexeburn, W. Orikiani, D. Ovavaze, Neue archaologische Funde in Kachetien, Georgica, Heft 17, 1994.

72. ლ. ბუაჩიძე, ბ. მაისურაძე, ადრებრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები მარტყოფის ტერიტორიიდან, ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია, ბაქო, N4, თბილისი 1988, გვ. 132. ნ. ასათიანი, ბ. მაისურაძე, შირაქის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1985-1987 წწ. ჭრილოვან მასალები, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, 310, თბილისი, 1992, გვ. 169.

წესი იყო გავრცელებული. მთიან ყარაბაღში ხაჩანაგეტის[73] და სტეპანაკერტის[74] ყორღანებში ვხვდებით როგორც ინჰუმაციის, ისე კრემაციის შემთხვევებს. კრემაცია დამოწმებულია ხანლარის ყორღანებში[75]. აღინიშნა კიდეც, რომ კრემაციის წესი ყორღანებში ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ რეგიონებისათვის ჩანს დამახასიათებელი და მის ცენტრალურ და სამხრეთი მხარეებისათვის იგი ამ დროისათვის დადგენილი არ არის[76]. როგორ სრულდებოდა კრემაციის წესი, გარკვევით თქმა ძნელია. როგორც ჩანს, მიცვალებულს ყორღანის გარეთ წვავდნენ, რაც შემდეგაც მის ფერფლს სამარხის ირგვლივ სიგახვებოდ ამოღებულ ორმოში ათავსებდნენ. ზოგჯერ ფერფლს და დამწვარი ძვლების ნარჩენებს თიხის ურნაში აგროვებდნენ. სადან და რა დრომდე ვრცელდება დაკრძალვის ეს წესი ჩვენში, რომელიც ეთნოლოგიურად რაღაც გარკვეული წილადაა ინდოეთის ფენომენი, ახლა ძნელი სათქმელია. წინარე, მტკვარ-არაქსის კულტურაში მიცვალებულის დაწვის ჰიპოლოდ თითო-ოროლა შემთხვევაა დამოწმებული. ცეცხლის კვალი და მიცვალებულის დამწვარი ძვლები აღმოჩნდა ე. პჩელინას მიერ გათხრილი კიკლოპის სამარხში.[77] კრემაციის შემთხვევა თითქოს ჩანს ტყავიანის ქრონ-ერთ ყორღანში[78]. ქვაცხელების ტვლებია წყაროს სამაროვნის N1 სამარხში[79]. აქ და, საკლთრივ, ქვაცხელას ყველა დანარჩენი სამარხი

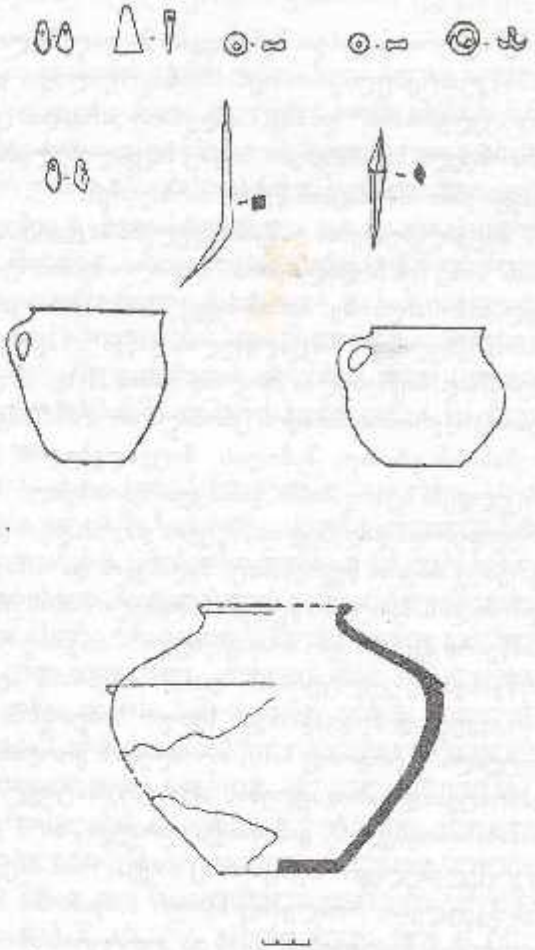

სურ. 37. ეგანაის N1 ყორღანის ინვენტარი.

---

73. К.Х. К у ш н а р е в а, Памятники медного века в Нагорном Карабахе, СА, XX, 1954, стр. 360.

74. Я.И. Г у м м е л ь, Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана, КСИИМК, XX, Москва, 1948, стр. 2.

75. იქვე, გვ. 375.

76. Р.М. М у н ч а е в, Кавказ на заре бронзового века, стр. 87.

77. Е.Г. П и ч и к я н, Археологические раскопки в районе Триалетского хребта, საქართველოს ხელოვნების მიმართ, ტ.V, თბილისი, 1928, გვ. 156.

78. ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ტყავიანი ყორღანული სამარხების არქეოლოგიური გათხრები, თბილისი, 1943, გვ. 52.

79. ლ. ჭ ი ჭ ი ნ ა ძ ე, ლ. ე ლ ე ნ ტ ი, ურნული, 1, თბილისი, 1962, გვ. 23.

ინბუმაცერი იყო. ასეთ შემთხვევებში მიცვალებულის დაწვა, შესაძლოა, მართლაც რაღაც განსაკუთრებულ ვითარებასთან ყოფილიყო დაკავშირებული, ეგება, ეპიდემიის გავრცელებასთან[80] და სხვ. საღღეისოდ ქარგადაა ცნობილი ჭტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელი სამაროვნები, სადაც მიცვალებულებს ძირითადად ორსამარხებში ან კიდევ ქვაყუთებში ინბუმაციის წესით მარხავდნენ.

მიცვალებულების დაწვის ჩვეულება საკმაოდ ადრე ჩანს როგორც კავკასიის სამხრეთით[81], ისე მის ჩრდილოეთით, ჩრდილო შესოპოტამიაში, ჰალაფის კულტურის დროინდელ ხაბოსახლარზე, ათრან-თეფე II-ის სამაროვნის ძირა ფენის რამდენიმე სამარხში დამოწმებული იყო მიცვალებულის დაწვა[82], საღღეისოდ კრემაციის წესი ჰალაფის კულტურაში დამოწმებულია მხოლოდ ბარიმ II-ზე. ამ დროის სხვა ძეგლებზე დაკრძალვის ეს წესი ჯერჯერობით თითქოს ცნობილი არ არის[83]. მესოპოტამიაში ამ კულტურის გავრცელებასთან ერთად, შეიძლება მიცვალებულის დაწვა[84], კრემაციის წესი ფართოდ ვრცელდება მცირე აზიაში. განსაკუთრებით ხეთურ სამყაროში[85]. აქ რიგელი ცერემონიალი სრულდებოდა დიდებულთა, მეფეთა დაკრძალვის დროს[86]. კრემაცია გავრცელებული იყო აგრეთვე რიგით წევრებშიაც. ბალასკენის და იაზალიკაიას შორის მდებარე გზის პირას აღმოჩნდა სამაროვანი კლდეში ჩადგმული თიხის ურნებით, რომლებშიაც მიცვალებულის დამწვარი ძვლები იყო მოთავსებული[87]. თავის დროზე თრიალეთის „დიდი ეორღანების ბრწყინვალე კულტურის" დახასიათებისას აღინიშნა, რომ დაკრძალვის წესი აქ გარკვეულად მოგვაგონებს ხეთურ სახელმწიფოში აღწერილ მეფეთა დასაფლავების რიტუალს[88], როგორც ჩანს, თრიალეთის ყორღანებში მიცვალებულის კრემაციის წესი უპირატესად საზოგადოების არისტოკრატიული, პრესტიჟული ნაწილისათვის იყო დამახასიათებელი[89]. გამოთქმა ვარაუდი, რომ კრემაცია ჩვენში სამხრეთიდან იქნა გავრცელებული. თქმაც ისიც ითქვა, რომ მიცვალებულის დაწვა და ზოგი რამ სხვა წეს-ჩვეულება, რომლებიც ხეთურ სამყაროში იხილება, უფრო ადრე თრიალეთის კულტურის წიაღში ჩნდება თავს და კულტურის ამ ორიენ წერში დაკრძალვის ახალი წესის გამოჩენა ხეთურის გავლენას უკავშირდება. კრემაციის წესის და, საერთოდ, თრიალეთის

---

80. Т.Н. Г а м к р е л и д з е. Зач. Зс. И в а н о в. Индоевропейский язык и индоевропейцы, т.2, 831.

81. Б.А. К у ф т и н. Урартский "колумбарий" у подошвы Арарата и курго-араксский феномен. მაცნე, ისტორიის, ფილოლოგიის სერია, XIII, №4, 1943, გვ. 70.

82. Р.М. М у н ч а е в, Н.Я. М е р п е р т. Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии, Ученые 1981, стр. 207.

83. Р.М. М у н ч а е в, Н.Я. М е р п е р т. Погребальный обряд племен халафской культуры. Археологи Старого и Нового света, Москва 1982, стр. 38.

84. В.М. М а с с о н. Первые цивилизации. Ленинград, 1989, стр. 83.

85. Ах. М е к к у и к. Хетты и их современники в Малой Азии, Москва 1983, стр. 134.

86. A. G o e t z e. Kleinasien, München, 1957, გვ. 170. Т.Н. Г а м к р е л и д з е. Вяч.Вс. И в а н о в. დასახ. ნაშრ., გვ. 826. ვ. ბერიძე-ფაცია, დაკრძალვის რიტუალი ხეთებთან, ს. მ. XXXVI-B, თბილისი 1982, 46.

87. N. O l t r a m. Hethitische Totenrituale, Berlin, 1958, გვ. 6. Ахх. М е к к у и к. დასახ. ნაშრომი, გვ. 134.

88. Б.А. К у ф т и н. Археологические раскопки в Триалети, 1936 г., стр. 81.

89. ი. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1969, გვ. 72. Б.М. М а с с о н. Древние культуры степей и Кавказа. Кавказ и Восточная Европа в древности. Москва 1973, стр. 105.

კულტურის ამიერკავკასიაში გავრცელება ხვრიტული ტომების ექსპანსიის შედეგი უნდა ყოფილიყო[90].

საიდან ვრცელდება ამიერკავკასიაში ადამიანის გვამის დაწვის ჩვეულება მთლად ნათელი არ არის. მართალია, ამიერკავკასიაში აღრეყორღანული კულტურის ხანაში ამ წესის ჩანს მაინცდამაინც ფესვი ვერ გაიკიდა და ისევ ძირითადად ინჰუმაციის ჩვეულება იყო გავრცელებული, მაგრამ, მიცვალებულის დაწვის და მისი ნაშთების თიხის ჭურჭელში ან სპეციალურ სამარხო-ორმოში მოთავსების წეშთბეგებიცაა აქ დადასტურებული. იყო თუ არა აქაც კრემაციის წესი, თრიალეთის კულტურის მსგავსად, საზოგადოების უფრო დაწინაურებული ფენისათვის დამახასიათებელი, გარკვევით თქმა ძნელია. მარტყოფის და სამგორის ყორღანების მაგალითიდან თითქოს ისე ჩანს, რომ ამხ-გადოების ზედა კმელონებისათვის ორივე წესი იყო დამახასიათებელი. მაგრამ, მაინც მიცვალებულის დამარხვა, ინჰუმაცია დომინირებდა ამ პერიოდში.[91] ბედენია კულტურის ხანაში ადამიანის გვამის დაწვის წეს-ჩვეულება თითქოს საერთოდ ცნობილი არ იყო.

მიცვალებულის დაწვის ტრადიცია საკმაოდ ადრე ჩანს ევროპაში[92]. ის აზრიც არსებობს, რომ თითქოს დაკრძალვის ეს წესი ევროპაში ჩაისახა და აქედან გავრცელდა წინა აზიაში[93]. ბალკანეთ-დუნაის მხარეში ყორღანების გამოჩენასთან ერთად გვხვდება სამარხები, სადაც კრემაციის წესია დადასტურებული. მიცვალებულის დამწვარ ნაშთებს თიხის ურნაში ათავსებდნენ. ვარაუდობენ, რომ აქ ორი ტრადიციის სიმბიოზთან უნდა გვქონდეს საქმე – ჯორღანი სტებური ელემენტი უნდა ყოფილიყო, კრემაციის წესი კი ბალკანეთ-დუნაის ტრადიციაა. მიცვალებულის დაწვა და მისი ნაშთის თიხის ურნაში მოთავსება კარპატების მხარეში საკმაოდ ადრე ხდება[94]. იმასაც ფიქრობენ, რომ კრემაციის ჩვეულება ლენგიასპირეთიდან ვრცელდება ჩრდილოეთით საკმაოდ ადრეულ პერიოდში[95]. მიცვალებულის დაწვას წესს ინდოევროპელების დაკრძალვის რიტუალში ერთ-ერთ ძირითად ნიშნად მიიჩნევენ[96]. ინდოევროპულ ტომებში ჩანს გავრცელებული იყო როგორც კრემაცია, ისე ინჰუმაცია[97], მაიში ჩანს წესად იყო მიცვალებულის დამწვარი ნაშთების შეგროვება და თიხის ჭურჭელში მოთავსება[98]. არ არის გამორიცხული, რომ ამ ტრა-

---

90. გ. ჭ უ ც ი შ ვ ი ლ ი. საქართველო, კავკასია და მიხლობილი ადგილები. ენციკლოპედია. ტფილისი, 1965, გვ. 195.

91. გ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი. ადრეული ყორღანები სამგორში. „ძიებანი“, ტფილისი, 1993, გვ. 5.

92. A.A. M o n t e l i u s. Archaeologia Zaandest Europa, I. Moskwa, 1873. str. 25, 280, 285; Г.Ч а й л д. У истоков европейской цивилизации. Москва. 1952. стр. 134

93. Б.А. К у ф т и н. Урартский "колумбарий" у подошвы Арарата и курганный энеолит. стр. 70.

94. Е. Т а с и ч. Междуусобные связи южнорусских степей и югославского Подунавья в энеолите. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Тбилиси, 1987, стр. 256.

95. Г.Ф. Н и к и т и н а. Погребальный обряд полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н.э. – I тысячелетии н.э. Москва. 1976. стр. 8.

96. Т.В. Г а м к р е л и д з е, Вяч. Вс. И в а н о в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 564.

97. იქვე, გვ. 830.

98. იქვე, გვ. 826.

ლიცის შემოსვლა ჩვენში ყორღანული კულტურის გავრცელებასთან იყო დაკავშირებული.

იშვიათად, მაგრამ ვიპოვეთ აღრეყორღანების დაკრძალვის რიტუალში ოქრის გამოყენების შემთხვევები გვხვდება. ნარტყოფის ჯგუფის ყორღანებში მხოლოდ ერთში, N 2 ყორღანში აღმოჩნდა ოქრის ნაკეთები. აღრეყორღანული კულტურის ხანაში ორღალახვის ორმდინარეთში ეს თითქოს სადღესასწაულო ოქრის გამოყენებაა ერთადერთი შემთხვევა. თრიალეთის აღრეულ ყორღანში მხოლოდ ხადიკის ყორღანში აღმოჩნდა რამდენიმე ნატეხი ოქრისა[99]. არ ჩანს ოქრის გამოყენების კვალი თითქოს არც შიდა ქართლის აღრეულ ყორღანებში. ბედენის კულტურის საფეხურზე მხოლოდ ბედენის პლატოზე შესწავლილ ორ ყორღანში აღმოჩნდა წვილად შეკეთებული ჩონჩხები[100] ოქრის გამოყენება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში აღრეყორღანული კულტურის ხანაში ცნობილია ჩერმაიხანში ატეპანაკერტის N 125[101] და ეჩ-თეფეს ყორღანებიდან[102], მიცვალებულის წითლად შეღებვის ფაქტი უფრო აღრეულ ხანაში აქ მხოლოდ ქილდიფეე I სამაროვანზე გვხვდება[103], შტეგარა-არაქსის კულტურის ხანაში ეს წესი თითქოს არ ჩანს. არც თრიალეთის კულტურაში გვხვდება ბიცვალებულის წელებრის შემთხვევები. საბოლოოდ, ამიერკავკასიაში ეს ტრადიცია მხოლოდ აღრე ყორღანულ კულტურის ხანაში ჩანს. თუმც, არც ამ დროს გავრცელებულა ეს ადათ-წესი განსაკუთრებით ამიერკავკასიაში. და მაინც, საიდან უნდა გავრცელებულიყო ეს ჩვეულება ამიერკავკასიაში აღრეყორღანული კულტურის ხანაში, გარკვეული თქმა ძნელია. დაკრძალვის რიტუალში საღებავის გამოყენების ეს წესი საკმაოდ აღრიდანვე ცნობილი იყო ჩრდილოეთით, იქ მის ჩრდილოეთით.

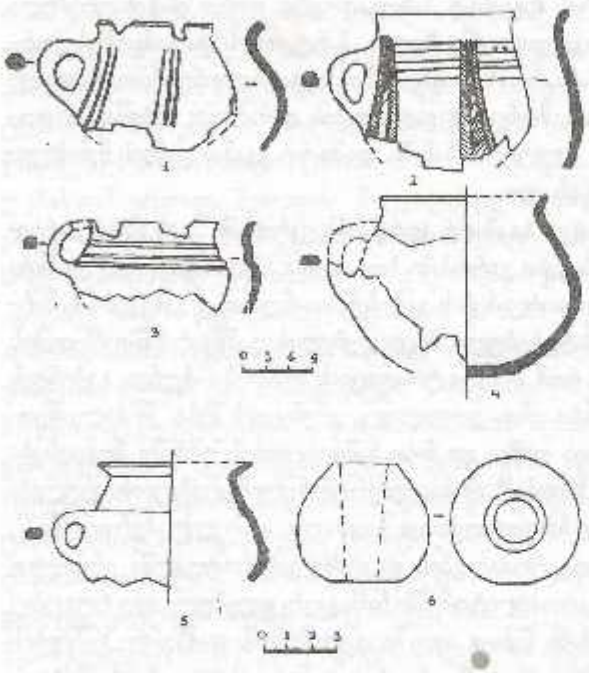

სურ. 38. ნიალიას N2 ყორღანის ქვედა ფენა: ადამიანის ინვენტარი.

---

99. ა. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ხადიკის ყორღანი, ადრეული შუასაუკუნეების არქეოლოგია, XI, N 10, თბილისი, 1950, გვ. 691.

100. ე. გ ო გ ა ძ ე, ბედენის კულტურის ძეგლები, თბილისი, 1981, გვ. 126.

101. Г. У. М е л и к - Б а х ш я н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

102. А.А. И е с с е н. Раскопки большого кургана в урочище Уч-Тепе, стр. 185.

103. О.А. А б и б у л а е в а. Эпоха энеолит и бронзе на территории Нахичеванской АССР, стр. 53.

წინა აზიაში სამარხში ოქრის ჩატანება საკმაოდ იშვიათ ჩანს [104]. ხატუფის კულტურაში, ეთანაწინ სამარხების დიდ ნაწილში ჩაყოლილი იყო წითელი ოქრა[105]. ჩათალ-ჰუიუკში გვხვდება სამარხები ოქრის ნაშთებით[106]. სამარის კულტურაში, ალიანის სამაროვანზე მიცვალებულს ეხვად აფრიალებენ ოქრას[107]. წითელ ოქრას ბლომად აყენებდნენ სიალკ I ხანაში[108]. შემდეგ სიალკ II ფაზაში ოქრით იფარებოდა მიცვალებულის მხოლოდ თავის ნაწილი[109]. როგორც ჩანს, წინა აზიაში დაკრძალვის ცერემონიალში ოქრის ნოხაწილობა ფართო ადრეულ ხანაში იყო გავრცელებული. მერე და მერე ეს წესი ან სრულიად მიივიწყეს, ან უმნიშვნელოდ ღა შემორჩა. ქოველ შემთხვევაში, ძვ.წ. III ათასწლეულის მანძილზე აქ ოქრის გამოყენება სანგლოვიარო რიტუალის შესრულებასთან ეტყობა ნაინცადამაინც დამახასიათებელი აღარ იყო.

დაკრძალვის რიტუალში ოქრის გამოყენების ერთგვარად განსხვავებული სურათი ჩანს კავკასიონია ქედის გადაღმა მხარეში. ჩრდილო კავკასიაში ეს წესი საკმაოდ აღრინდელი ნაწილებანია ცნობილი. ნალჩიკის სამარიოვანის სამარხების უმეტეს ნაწილში მიცვალებულის ეულები წითლად იყო შეღებილი[110], მაიკოპის ნოვოსვობოდნაიას და აქ დროთა სხვა ყორღანებში ულვად იყო გამოყენებული წითელი ოქრა[111]. ყუბანის პირეთში ესტ-ჯეგუტანის სამაროვანის ყველა სამარხებში ხშირია მიცვალებულის შეღებვის შემთხვევები[112]. ამ წესს ეხებიან: მოძღვნო ნანაშიც, მაგრამ უფრო იშვიათად[113]. ცნობილია იგი ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, დაღესტანში და მთიან ხაჩეთში, რამდენადმე უფრო გვიანდელ დროის სამარხებში – ყარაბულახ II კურგანის სამაროვანზე[114], მანასის და გიბჩის სამარხებში[115] და სხვ. ეთნოგრაფები, როგორც ეს წესი სამხრეთ რუსეთის სტეპური ზოლიდან მოდგომაობს[116].

უფრო ფართოდ მიცვალებულის ოქრით დაფარვის ჩვეულება გავრცელებული იყო კავკასიის ჩრდილოეთით საბრეთ რუსეთის სტეპია ზონაში. განსაკუთრებით ეს წესი

---

104. Дж. Мелларт. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. Москва, 1982, стр. 23.

105. იქვე, გვ. 28. J. Mellaart. The Neolithic of the Near East. London. N., გვ. 36.

106. იქვე, გვ. 103. J. Mellaart. Excavations at Çatal Hüyük. Anatolian Studies, vol. XIV, NI, გვ. 93.

107. ПМ. Мелларт. Указ. соч. стр. 76.

108. С. Чайлд. Древний Восток в свете новых раскопок. Москва, 1956, стр. 290.

109. იქვე, გვ. 293.

110. А.П. Круглов, Б.Б. Пиотровский, Г.А. Подгаецкий. Могильник в Нальчике, МИА, 3. М-Л., 1941, стр. 107.

111. А.А. Иессен. К хронологии "больших кубанских курганов". СА. XII. М-Л., 1950, стр. 178. Т.Б. Попова. Древности станицы Новосвободной. Москва, 1963, стр. 15.

112. А.А. Иессен. Золотое Прикубанье в бронзовом веке. Киев, 1978, стр. 12, 27.

113. З.И. Маркович. Культура пайпен Северного Кавказа в эпоху бронзы. МИА, 33, Москва, 1950, стр. 110.

114. Р.М. Мунчаев, К.Ф. Смирнов. Археологические памятники бассейна Карабудахкентки. МИА. 68. М-Л., 1958, стр. 136.

115. В.И. Марковин. Новый памятник эпохи бронзы в Горной Чечне. Древности Чечено-Ингушетии. Москва, 1963, стр. 110.

116. M. Gimbutas. The Prehistory of Eastern Europe. 1956, გვ. 73.

დამახასიათებელი ჩანს ძველი ორმოსამარხების, ყორღანული კულტურის ხანაში[117]. ამ კულტურის დასავლეთით განფენასთან ერთად ერცელდება მიცვალებულის წითლად შეღებვის ტრადიცია ევროპაში[118] და ამიტომ ზოგჯერ მას ოქრიანი სამარხების კულტურასაც უწოდებენ[119]. ამ წესის აქ გამოჩენაა ძველი ორმოსამარხების კულტურის გავრცელებას უკავშირებენ. მთლად დამაჯერებელი არ ჩანს მოსაზრება, რომ ამ ტრადიციის გავრცელება ამიერკავკასიაში მაინცადამაინც სამხრეთული გავლენის შედეგი იყო[120]. პირიქით, თითქოს ეფრო ისაა სავარაუდო, რომ ეს მოვლენაც ამიერკავკასიაში ჩრდილოეთიდან მომდინარე იმპულსებს უკავშირდება. ეს სწორედ ის დროა, როდესაც კავკასიაში ძველი ორმოსამარხების კულტურის გავლენა ძლიერდება.

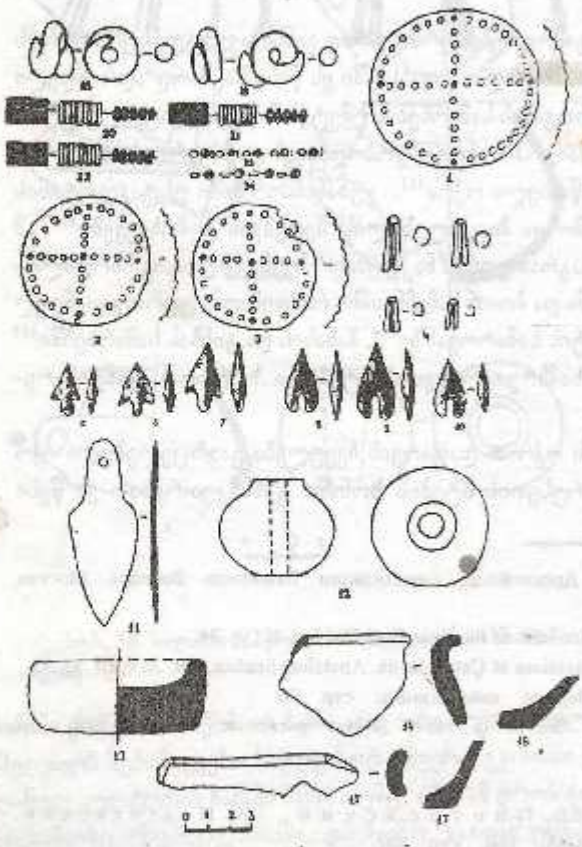

სურ. 39. ზილიხის N2 ყორღანის ზედა სამარხის ინვენტარი.

მარტყოფის ჯგუფის თიხქის ჭურჭელ ყორღანში მიცვალებულის ძვლები ნეტად ცუდად იყო დაცული. მხოლოდ ერთ N 3 ყორღანში შეღებვით კარგად შენახული ჩონჩხები აღმოჩნდა. N 2 ყორღანში მხოლოდ ოძის დადგენა მოხერხდა, რომ მიცვალებული გვერდზე იწვა ძლიერ მოხრილი. დიდ N 4 ყორღანში რამდენიმე მიცვალებული ესვენა. მათგან ძირითადი, ჩანს, ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში დაიკრძალა, რომელიც გვერდზე იწვა, ძლიერ მოკუნტული. ამ ჩონჩხის პატრონად აღმოჩნდა ძირითადად ლითონის ინვენტარი. დანარჩენი მიცვალებული ყორღანის ჩრდილო ნაწილში დაიკრძალა. მათი ძვლები ცუდად იყო დაცული, ერთმანეთში არეული და ამიტომ რთულია გარკვევით ითქვა, რომელნი მიცვალებული ესვენა აქ. ისე ჩანს, რომ აქ სულ ცოტა ორი მაინც უნდა ყოფილიყო.

---

117. Н.Я. Мерперт, Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского Междуречья, стр. 45; Б.А. Латынин, Многосочковидные булавки и их культурная атрибутация и датировка, Археологический сборник, вып. 9, Ленинград, стр. 32, 65; Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, стр. 216.

118. Н.Я. Мерперт, Древнеямная культурно-историческая область и вопросы сформирования культур шнуровой керамики, Восточная Европа в эпоху камня и бронзы, Москва, 1976, стр. 123.

119. Н. Тавсели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 205.

120. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132.

ყველა მიცვალებული კორღანში ერთდროულად უნდა ყოფილიყვნენ დაკრძალულნი, რა დამოკიდებულება იყო სიცოცხლეში მათ შორის ახლა ძნელი სათქმელია. შესაძლოა ძირითად მიცვალებულს თან ახლებოდნენ გაატანეს. ამ ჩონჩხებთან შედარებით ღარიბული ინვენტარი აღმოჩნდა, თანაც ისინი ერთმანეთის გვერდით ესვენენ და საკმაოდ დაცილებულები იყვნენ ძირითად სამარხს.

აღსანიშნავია, რომ აბიერკაეკასიაში და საერთოდ კავკასიაში დიდ კორღანებში, როგორც წესი, რამდენიმე მიცვალებულია დაკრძალული. მარტყოფის, წნორის, ბედენის და სხვ. კორღანებში ერთზე ნაკლები მიცვალებული ესვენა. დაახლოებით ასეთივე სურათი ჩანს ჩრდილო კავკასიაშიც: მაკოპის, ხალჩიკის და სხვ. დიდ კორღანებში რამდენიმე მიცვალებული ჩანს ჩასვენებული. შესაძლოა, ამ დროს შედარებით მაღალი რანგის წარმომადგენელია დაკრძალვისას ადგილობრივ მსხვერპლად მიტანის რიტუალიც სრულდებოდა[121].

კოლექტიური სამარხები გვხვდება აგრეთვე რიგით წესრიგიან კორღანებშიც, ოღონდ აქ მაინც უფრო განსხვავებული სურათი ჩანს. შირაქში ცხაკაიას N 1 კორღანში ძირითადი მიცვალებული მარცხენა გვერდზე ესვენა, თავით დასავლეთით[122]. ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მახვეტილი იყო ადგილობრივი ხუთი თავის ქალა და სხვა ძვლები. რა ვითარებაა ამ კორღანში, ვისია ეს თავის ქალები, გარკვევით თქმა ძნელია. შეიძლება გვქონდა, რომ ეს ადგილობრივი საწარმო იყო და ძირითადი მიცვალებულის დაკრძალვა წინდეგ ამ ოჯახის სხვა წევრებიც ასრულებდნენ.

უფრო ხშირად ამ პერიოდში წყვილად დაკრძალვას ვხვდებით. თიონეთის ველის შენახვევში ასე ჩანს, რომ ორი მიცვალებული ერთდროულად დაკრძალა. მარტყოფის N 3 კორღანში შედარებით ნაკლებად დაცული ორი მიცვალებულის ჩონჩხი აღმოჩნდა. კამერის ნაპირებიან იატაკზე ორი მიცვალებული ესვენა. ერთი ჩონჩხი ძვალმსხვილი საკმაოდ ახოვანი მამაკაცისა იყო, ნარიბის ცენტრალურ ნაწილში აღმოჩნდა, მარცხენა გვერდზე, ფეხებმოკეცილი, თავით დასავლეთით. მეორე ჩონჩხი მდებარეობდა იატაკის აღმოსავლეთ ნაწილში ამის ოდნავ ჩრდილოეთით დამხრობილი, თავით სამხრეთით, წარწყმენა გვერდზე ძალიან სრულტელი ფეხებით. მისი თავის ქალა პირველი მიცვალებულის ფეხებით იდო. იგი შედარებით ძვალწერილი იყო და, ჩანს, ამ ქალის დაკრძალული. ამას უნდა მოწმობდეს აგრეთვე ჩონჩხის არეში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ხვლენი, მძივსაკიდები და სხვა ნივთები. შესაძლოა, რომ აქ ცოლ-ქმარია დაკრძალული; თუმცა ისიც შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ შემთხვევაში სამარხში მოხვედრილი ქალი ჩაატანეს, რომელიც მამაკაცის ფეხებით დაკრძალეს. საინტერესოა, რომ ამ კორღანში ჩამწვარი სამარხი აღმოჩნდა ზედ ორმოს თავზე. იგი ძირითადი სამარხის თანადროულია. ჩატანებული ინვენტარით თითქოს ისე ჩანს, რომ აქ უფრო ქალია დაკრძალული. შეიძლება გარაუდით დავუშვათ, რომ აქ სწორედ ძირითადი მიცვალებულის პატივსაც დაკრძალა, მაგრამ როდის?- ქმრის დაკრძალვის რიტუალის შესრულების დროს, თუ იგი უფრო გვიან დასაფლავდა ქმრის სამარხის თავზე, ახლა გარკვევით თქმა ძნელია. ამ პერიოდში ჩვენში წყვილადი

---

121. А.А. Резепкин. Погребения вождей майкопской культуры. Новые экспедиционные исследования археологов Ленинграда. Ленинград 1981 стр. 26. В.М. Массон, Экономика и социальный строй древних обществ. Ленинград, 1976. стр. 86.

122. რ. ჩუხუა შვილი, ბ. მ ა ი ს უ რ ა ძ ე, აგრერიძეთის ხის კორომანული სამარხები შირაქის ტერიტორიაზე, 35. 122

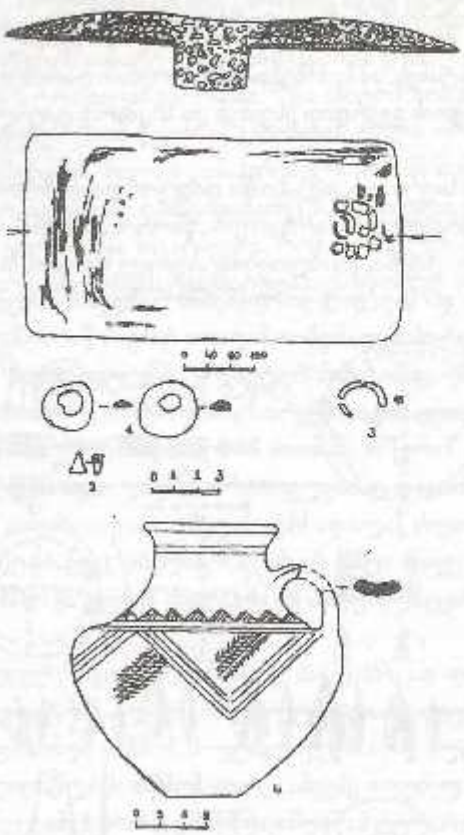

სურ.40. ვალის მთის მეორე ყორღანული გელის N1 ყორღანი.

დასაფლავების სხვა შემთხვევებიც გვხვდება, მაგრამ თორქმის ღოველთვის ჩონჩხები ერთიანეთის გვერდზე ასვენია – ერთი მარჯვენა. მეორე კი მარცხენა გვერდზე, ხოგჯერ თითქმის ერთმანეთთან მიტანილი. ანაგის ყორღანში ორი მიცვალებული აღმოჩნდა – ერთი მარჯვენა, მეორე მარცხენა გვერდზე, მოკუნტული ფეხებით. მათი თავის ქალები ერთმანეთს ეხებოდა[123]. დაახლოებით ასეთივე სურათია ზეიანის N1 ყორღანში, აქ ერთმანეთის პირისპირ ორი მიცვალებული ესვენა, მოკუნჭული პოზით. მათი ხელები და თავის ქალების სახის ნაწილები თითქმის ერთმანეთს ეხებოდა[124]. წნორის N1 ყორღანში ორი მიცვალებულის ჩონჩხი აღმოჩნდა – ქალისა და კაცის. ოცდაათიოდე წლის ქალის ჩონჩხი სამარხის ჩრდილო კედელთან იდო. მარჯვენა გვერდზე, ფეხმოხრილი, თავით დასავლეთით. ამ ჩონჩხთან ინვენტარი არ აღმოჩენილა. მისგან რამდენიმე მეტრით დაცილებით, იმავე პოზაში დაკრძალული იყო ორმოცდაათიოდე წლის მამაკაცი. ამ ჩონჩხთან ნაპოვნი იყო საკმაოდ მდიდარი ინვენტარი[125].

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ წვეულებრივ სამარხის ტრადიცია საკმაოდ ძველია, მაგრამ შედარებით ფართოდ იგი თითქოს ბრინჯაოს ხანაში გრცელდება[126]. განსხვავებული სქესის წარმომადგენლების ერთ სამარხში მოთავსების მნე-ჩვეულებას სხვადასხვანაირად ხსნიან. ჩვენში ეს წესი ტრკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში მაინცადამაინც არ შეიმჩნევა. ყურადღებით ამბრანის გორის ორ სამარხშია წყვილადი დაკრძალვის წესი შენიშნული. ორივე შემთხვევაში მიცვალებულები მარჯვენა გვერდზე ესვენენ, ოღონდ საწინააღმდეგო მიმართულებით[127]. აღსანიშნავია, რომ ამავე წესით ჩანს დაკრძალული ორი მიცვალებული აღმოსავლეთ ახალოლიში მტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელ კოშკს სამხრეთზე. მაინც

123. К.Н. Пицхелаури и др. Археологические исследования Кахетинской археологической экспедиции. ПАИ в 1979 г. Тбилиси, 1982.

124. К.Н. Пицхелаури и др. Кахетинская археологическая экспедиция ПАИ в 1982 г. Тбилиси, 1985.

125. Ш.Ш. Месабришвили. Курганы Алазанской долины. Тбилиси, 1959, стр. 39.

126. З.М. Массон. დასახ. ნაშრომი, გვ. 156.

127. ტ. ჩუბინიშვილი. ამბრანის გორა, თბილისი, 1963, გვ. 40.

მარჯვენა გვერდზე დაჭარბებულად ნახევრად მოხრილ მდგომარეობაში, თავით აღმოსავლეთით, სახით ჩრდილოეთით, ქალი კი მოპირდაპირე მხარეს მარცხენა გვერდზე, ნახევრად მოხრილ მდგომარეობაში, სახით სამხრეთით. ამასთან დაკავშირებით აღინიშნა, რომ ქალსა და კაცს ერთად დაკრძალვა ინდოევროპელთა პრაქტიკად[128].

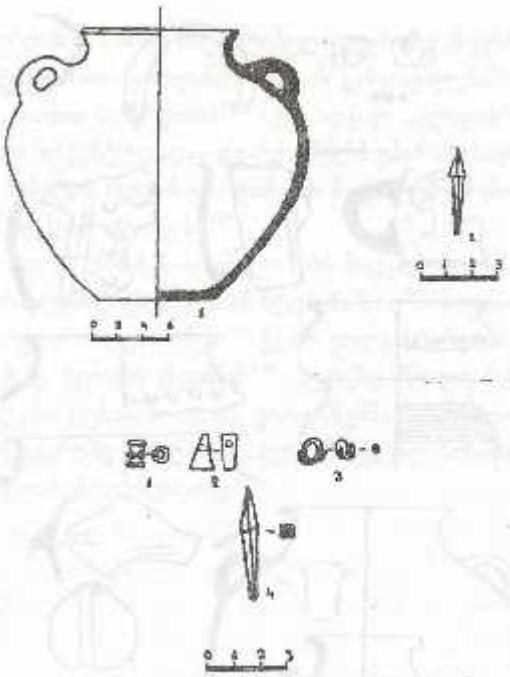

სურ. 41. დალიეთის ყორღანებში ნაპოვნი პარამიდულებრიალებიანი ისრისპირები.

თანადასაფლავების წესი ადრე ჩანს კავკასიის სამხრეთით. არპაჩაიში, ბალაფის დროინდელ ერთიერთ სამარხში აღმოჩნდა თითქოს ჩახუტებული ქალისა და მამაკაცის ჩონჩხები[129]. ჩვენში ეს წესი უფრო ადრეყორღანული კულტურის ხანაში ვრცელდება, თანაც მიცვალებულები უპირატესად ერთმანეთის ახლოს იკრძალებოდნენ. ჩრდილო კავკასიაში ცნობილია ყორღანები წყვილადი საფლაგებით. სოფ. კაშხეკის მახლობლად გათხრილ ყორღანში აღმოჩნდა ახლოს მიტანილი ქალისა და კაცის ჩონჩხები, მოკუნტული პოზით, მარცხენა გვერდზე, თავით სამხრეთით[130]. ნალჩიკის ყორღანში ორი მიცვალებული ერთმანეთის საპირისპიროდ, მოკუნტულ მდგომარეობაში, გვერდზე ნოლეთარე, თავით აღმოსავლეთით. ერთი მათგანი მარცხენა გვერდზე იდო, მეორე კი — მარჯვენაზე[131]. წყვილადი სამარხები დამახასიათებელია კალმიკეთის სტეპების ძველი ორმოსამარხების კულტურისათვის[132].

ადრეყორღანული კულტურის დროს ეპირატესად წესად იყო მიცვალებულის დაკრძალვა მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე ფეხებმოკეცილი. ფერცელწყაროს N 4 ყორღანში მიცვალებული მარცხენა გვერდზე ეგდო, კიდურებმოკეცილი, თავით აღმოსავლეთით[133]. დალის მთის N4 ყორღანში კი პირიქით, ნაცვალებული მარჯვენა გვერდზე იწვა, თავით სამხრეთ-დასავლეთით[134]. ზალიჩის N 2 ყორღანში ნაცვალებული მარცხენა

126. S h a n. M.M. Winn, Burial evidence and the Kurgan Culture in Eastern Anatolia c. 3000 B.C. an Interpretation, Jies, Vo., 9, Nes. 1,2 (Spring/Summer 1981), გვ. 1-4.

129. Г. Ч е й л д. Арийский Восток в свете новых раскопок, Москва. 1936, стр. 190.

130. И.М. Ч и ч л о в. Богатые захоронения в кургане раннебронзового века в сел. Кишпек в Кабардино-Балкарии, Северный Кавказ в древности и средние века, Москва. 1980. стр. 20.

131. Р.М. М у и ч а е в. Кавказ на заре бронзового века. стр. 271.

132. И.В. С и п и ц ы н, У.Э.Э д и н о в. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР. Труды ин-та. 2, Элиста, стр. 6.

133. მ. კობაძე, ჩრდილოკავკასიის ბრინჯაოს ხანის ამბარიანი კაბელის არქეოლოგიური ძეგლები და მისი ადგილი, VI, თბილისი, 1984, გვ. 58.

134. ნ. ა ხ ა ტ ა ე ვ ი, ბ. ჭ ა ი ნ ა ე ვ ი, დასახ. ნაშრომში, გვ. 154.

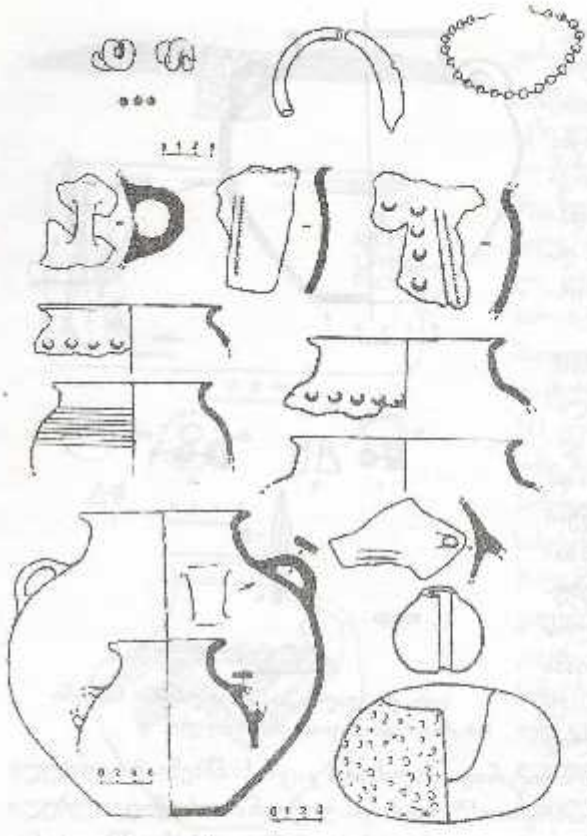

სურ. 42. ანაგის N1 ყორღანის ინვენტარი.

გვერდზე იყო დასვენებული. ფეხებმოკეცილი, თავით დასავლეთით[135]. წნორის N 1 ყორღანში ძირითადი მიცვალებული მარჯვენა გვერდზე იწვა, თავით ჩრდილოდასავლეთით[136].

ქვემო ქართლის ყორღანებში მიცვალებული დაკრძალულია უპირატესად მარცხენა გვერდზე, ფეხებმოკეცილი, თავით აღმოსავლეთით[137]. თრიალეთში ხადიკას ყორღანში მიცვალებული ფეხებმოკეცილი იწვა. მარჯვენა გვერდზე[138]. ბედენის პლატოს N 5 ყორღანში სამი მიცვალებული აღმოაჩნდა. ერთი ახალგაზრდა ქალს ჩაეჩხა, მარჯვენა გვერდზე ესვენა, მსუბუქად მოკეცილ მდგომარეობაში, თავით დასავლეთისაკენ. მეორე ჩონჩში ძოზარდს მარცხენა გვერდზე განასვენებდა ავრეთვე მსუბუქად მოხრილი, თავით სამხრეთდასავლეთით. მესამე, ძირითად მიცვალებულზე ცოტა დაცილებით

გამოძნელია რაიმეს თქმა მისი პოზისა და დამხრობის შესახებ[139].

აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, კერძოდ ხაჩაბაგეტის ჯგუფის ყორღანებში განსხვავებული სურათი ჩანს. აქ N 1 ყორღანში მიცვალებული თითქოს მჯდომარე პოზაშია დაკრძალული, სახით აღმოსავლეთით. აქვე N 2 და N 4 ყორღანებში მიცვალებულები ზურგზე ესვენენ, თავით სამხრეთ-აღმოსავლეთით[140].

ადრე ყორღანული კულტურის დროს ჩვენში ძნელია რაიმე კანონზომიერების დადგენა დაკრძალვის წესში ძნელია სიმცირის გამო. ისე, ჩანს, რომ მიცვალებულებს ამ დროს გვერდზე მწოლიარეს ასაფლავებდნენ ფეხებმოკეცილ მდგომარეობაში. დამხრობა ჩანს არაერთგვარი იყო. გვერდზე მოკუნტულად დამარხვა მთელი ბრინჯაოს ხანის მანძილზე ცნობილი გავრცელებული წესია ჩვენში. მტკვარ-არაქსის კულტურაში მიცვალებულები ძირითადად გვერდზე წოლიარენი იკრძალებოდნენ.

ჩრდილო კავკასიაში ამ დროს მიცვალებულები უპირატესად გვერდზე მწოლიარე,

---

135. ე. ხ ა ხ უ ტ ა ი შ ვ ი ლ ი, „ნაღიხის“ ყორღანი N 2, არქეოლოგიის კრებული, I, თბილისი, 1934, გვ. 76.

136. ი. ა ბ ა შ ი ძ ე, ანაგის ნეკროპოლი, გვ. 25.

137. ჭაჭა ქართლის არქეოლოგიური კრებულის შედეგები (1965-1971), გვ. 137.

138. ი. გ ო გ ა ძ ე, ბედენის ყორღანი, გვ. 091.

139. გ. ტ ო ლ ო რ ა ი ა, ალგეთის ყორღანების კვლევა, გვ. 37.

140. Х.Х. К у ш и а р е в а, Памятники медного века в Нагорном Карабахе, стр. 166.

ფეხებმოკეცილი ესვენან[141]. მაიკოპის ყორღანში საშიკვე მიცვალებული გვერდზე ესვენა მოკუნტულ მდგომარეობაში[142]. როგოსვობოდნაიას ყორღანის მთავარ განყოფილებაში მიცვალებული იწვა ძლიერ მოკუნტული, თავით სამხრეთით[143]. აქვე ადგილ „ქალთან“ ყორღანებში თითქმის ყველა მიცვალებული მოკუნტულადაა დაკრძალული უპირატესად მარჯვენა გვერდზე, თავით სამხრეთით[144]. ბაშტის ჭგუფის ყორღანებში მიცვალებულები უპირატესად მარჯვენა გვერდზე ესვენან, ფეხებმოკეცილნი[145].

ადგილ ორმოსამარხების კულტურაში უფრო დამახასიათებელი სახე მიცვალებულის ზურგზე მწოლიარე, ფეხებმოკეცილი დაკრძალვა[146]. კალმიკეთის სტეპურ ზოლში მიცვალებულები უპირატესად ზურგზე მწოლიარე აკრძალებოდნენ[147]. ქვემო ვოლგისპირეთის ყორღანებში მიცვალებულები ეფრო მეტად ზურგზე ესვენან[148]. ზურგზე მწოლიარე ფეხებმოკეცილნი ესვენან მიცვალებულები დნეპრისპირეთის ყორღანებში[149], ორმოსამარხის კულტურაში გვხვდება აგრეთვე გვერდზე მწოლიარე, ფეხებმოკეცილ პოზაში დაკრძალული მიცვალებულები, მაგრამ შედარებით იშვიათად[150].

---

141. Р.М. М у н ч а е в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 319.

142. იქვე, გვ. 212.

143. Т.Х. П о п о в а. Дольмены станицы Новосвободная, стр. 11.

144. А.Д. Р е л ь в и н. Северо-Западный Кавказ в эпоху ранней бронзы, стр. 1.

145. Р.М. М у н ч а е в დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

146. В.И. Ш и л о в. Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья, стр. 53. Б.А. Л а т ы ш е в. Молочнокочевники булгаки, их атрибутация и датировка, стр. 93.

147. И.В. С и н и ц ы н, У.Э. Э р д е н и е в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5.

148. Н.Я. М е р п е р т. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья, стр. 45.

149. Б.А. Л а т ы ш е в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15,31.

150. Б. Л и в в н о в а з е. Курганы эпохи культуры Подуманс. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Тбилиси, 1987, стр. 21.

II თავი

მარტყოფის ადრეშუა ბრინჯაოს ხელოსნობა

თრიალეთისა და სამგორის სამარხებისაგან განსხვავებით, მარტყოფის ადრეულ ყორღანებში საკმაოდ მდიდარი სამარხეული ინვენტარი აღმოჩნდა. აქ განსაკუთრებით ჭარბადაა წარმოდგენილი კერამიკული მასალა. თიხის ჭურჭელი თითქმის მხოლოდ შავი ფერისა, უპირატესად პრიალა ზედაპირით, მოკვლისფრო-მონაცრისფრო ან ღოვარდისფრო სარჩულით. ღია ფერის ზედაპირიანი თიხის ნაწარმი, რომელიც დამახასიათებელია წინამორბედ მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის, აქ თითქმის არ გვხვდება. სადღეისოდ მხოლოდ წალკის ბლატზე ხადიკის ყორღანშია ნაპოვნი წითელზედაპირიანი თიხის ჭურჭელი. არ გვხვდება მარტყოფის ადრეულ ყორღანებში მოხატული კერამიკა. ბირველი ნიმუშები მოხატული ჭურჭლისა ადრეყორღანების ხანაში იწყებს გამოჩენას ბედენის კულტურის ეტაპზე.

მარტყოფის ამ ჯგუფის ყორღანებში უპირატესად მოზრდილი, დერგისმაგვარი კერამიკა გვხვდება. შედარებით მოკრძო ზომის ჭოთნისა და ტოლჩისმაგვარი ჭურჭელი უფრო იშვიათია. თითქმის არ გვხვდება ბადიის, ლანგრის, ჯამის ტიპის თიხის ჭურჭელი. არც წერილი კერამიკაა მაინცდამაინც წარმოდგენილი ამ ყორღანებში. მიუხედავად იმისა, რომ თიხის ნაწარმი ძირითადად ხელითაა ნაძერწი, იგი გამოირჩევა საკმაოდ დახვეწილი ფორმებით. მისთვის დამახასიათებელია ორფენა ქეცი - გარედან შავი, შიგნით კი უფრო ღია. ჭურჭელი ზედაპირიც სქელკედლიანია, საკმაოდ მძიმე, შედარებით რბილი ქეცით და არ გამოირჩევა მაინცდამაინც დიდი სიმკვრივით. გარეთა პირი ჭურჭლისა უპირატესად კარგადაა ნაბრიალები, შიდა კი უფრო დია ფერისაა, ზედაპირიც უხეშად დამუშავებული (სურ. 4,5,6,7, ტაბ. V, VI, VII, VIII).

ყველაზე ყორღანებისათვის ყველაზე უფრო დამახასიათებელია ჭურჭლის მსხლისებრი ფორმა. მარტყოფის ყორღანების ჭურჭლის ეს ფორმა უფრო ბრავალგვარია. გვხვდება ზედგამობერილი ან უფრო კვერცხისებრი ამგებულების ჭურჭელი. ყელის მოყვანილობაში ხანა გარკვეული თავისებურება; ზოგი ყელმაღალია, ზოგიც უფრო ყელდაბალი და პირის მოხაზულობაშიც შეინიშნება გარკვეული სხვაობა. ყველა ეს შედარებით მოზრდილი ჭურჭელი საერთო ნიშნებით ხასიათდება. მსხლისებრი მოყვანილობის ჭურჭელი გვხვდება სამგორის, მაღაროს, თრიალეთის და სხვ. ყორღანებში (სურ. 45, 46, 47, 48, ტაბ. XXX, XXXII, XXXIII).

მსხლისებრი ფორმის ჭურჭლებს ბრიდან ზედაპირზე გადაველის ადგილას ჩვეულებრივ საკმაოდ მკვეთრი წიბერია გამოსახული. ძირი თითქმის ყველას შედარებით შეკიწროებული აქვს. ამ ტიპის ჭურჭელი უპირატესად ცალყურაა. ყური ძირითადად ბრტყელია და უმთავრესად მხართან აქვს. ორყურა ჭურჭელი შედარებით იშვიათია. მარტყოფის ყორღანებში მსხლისებრი მოყვანილობის მხოლოდ ერთი ჭურჭელი აღმოჩნდა, რომელსაც

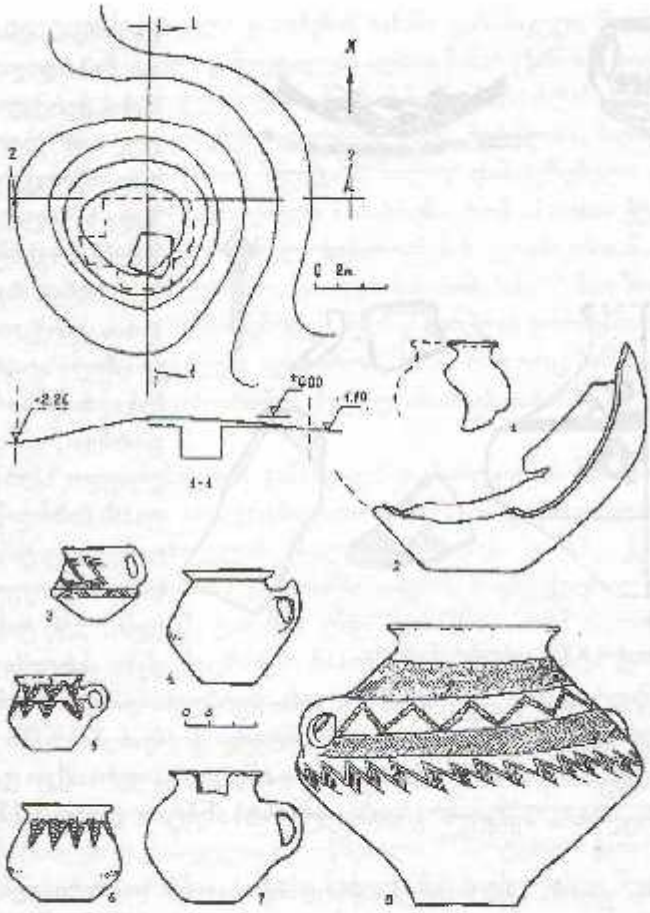

სურ. 43. ბარნეულის კულის N5 ყორღანის ინვენტარი.

ყელის ძირზე ორი პატარა ყური ასხია (სურ. 3, ტაბ.III).

ეს ფორმა ჭურჭლისა გარკვეულ მსგავსებას ამყარებს წინარე ხანის გვიანმტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან. მსგავსება შესაძლებელია ცალკეულ დეტალებში.[151] სიახლოვე ჩანს არა მარტო ფორმაში, არამედ ორნამენტის ხასიათშიც.[152] მსხლისებრი ჭურჭელი ძირითადად წერილად ნაკაწრი გრაფიკული ორნამენტითაა შემკული, რელიეფური ორნამენტი მათზე შედარებით იშვიათია. ჩვეულებრივ შემკულია ჭურჭლის ზედა ნაწილი; ყველაზე გავრცელებული მოტივია ირიბი ხაზებით ამოვსებული სამკუთხედები. გვხვდება აგრეთვე რომბები, თევზისფერა ორნამენტი, ტეხილი ხაზები, წერტილები და სხვ. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ნაკაწრი ორნამენტის ტრადიცია თითქოს ჩრდილოეთიდან უნდა მოდიოდეს,[153] მაგრამ ეს ვარაუდი ბოლომდე დასაბუთებული არ უნდა იყოს.

მარტყოფის ყორღანებში გვხვდება აგრეთვე ოთხისებური, ორაგნისებური ფორმის

151. Б.А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети Тбилиси, 1941, стр. 104. ს. გ ო გ ა ძ ე, თორთომის ყორღანები, ტფილისის არქეოლოგიური ძეგლები, ტ.19.

152. Б.А. К у ф т и н, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 104.

153. C.A. B u r n e y, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, AS.:Vol. VIII, გვ.177

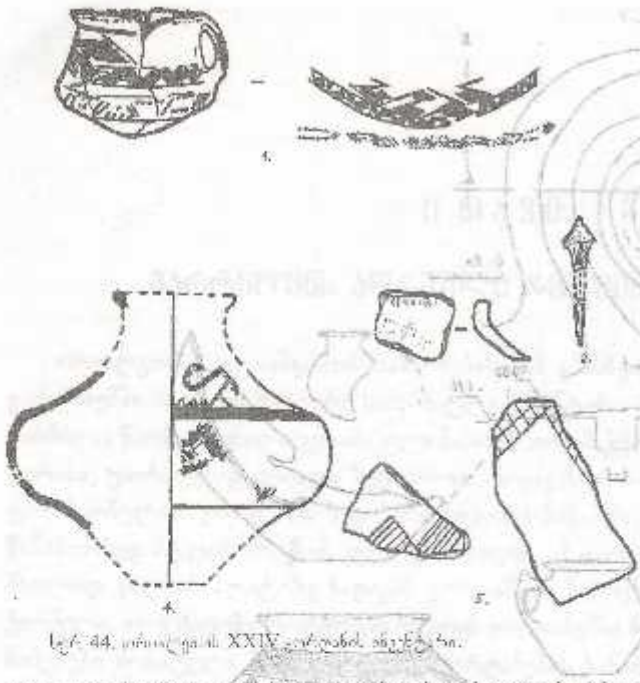

სურ. 44. ორიენტაციის XXIV კერამიკის ამკვეთები.

კერამიკა. აღსანიშნავია ერთი მთლიანად მოხდენილი თიხის ჭერქელი ძლიერ გაბადებული მსრეველი, ტანი სწრაფად ვიწროვდება ძირისაკენ, ხოლო ნაწილი კი ყელისაკენ შეკვეთროვებულია (ტაბ. XXI). ასეთ მსგავსი ფორმის თიხის ჭურჭელი დღევანდელობამდე ცნობილი არ არის. გამოთარჩევი თიხისი დახვეწილი ფორმით, კარგად გაბრაწყინებული ზედაპირით ქვაბის ტიპის ნოშრდილი ჭურჭელი, რომელსაც ტანზე სამღა ტეხილი ორლეიკური ბაჩი აქვს (სურ. 5,9, ტაბ.VIII). გვხვდება აგრეთვე დიდი ზომის კარგად ნამუშევარი ჭურჭელები. ეს ტიპი ჭურჭლისა დამახასიათებელია წინარე მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის, მაგრამ ადრეულ ეტაპებზე ნაკლები ამ ტიპის კერამიკა თავისებური ფორმისაა: ყელთან ორი ბუჭრა ყურა აქვს და ტანის ზედა ნაწილი მკვეთრულადაა წახნაგული გრაფიკული ორნამენტით (სურ. 5,17, სურ. 6,19, ტაბ.V,VIII).

ბიკონუსური ფორმა აქვს ყველაზე ხშირად ეტაპის ჭურჭელს. იგი თითქმის ყოველთვის თან ახლავს ეტაპში მსალაგებელ ჭურჭელს (სურ. 21,22, ტაბ. VI). მათ ერთად ვხვდებით თრიალეთის (სურ.44), მაღაროს (ტაბ. XXXII) და სამგორის ეტაპებში (სურ.45). ტოლჩისებრი ჭურჭელი მარტყოფის ეტაპის ყველა ეტაპისათვისაა დამახასიათებელი. ამ ტიპის ჭურჭლის ზედა ნაწილი შეკვეთილია გრაფიკული ორნამენტით. ტოლჩები, იშვიათ რიგებრივ მსხვილფორმა ჭურჭელი, დამახასიათებელია მხოლოდ ამ ეტაპის ეტაპებისთვის. მათ არ ვხვდებით არც წინარე და არც მომდევნო ხანის კულტურებში.

მარტყოფის ეტაპის კერამიკაში აღმოჩნდა რამდენიმე ჭურჭელი ჩაღარული ყელით, ფუძეგამობერილი, სადა (სურ.6, 29, ტაბ. VII). გვხვდება აგრეთვე შეღარებით მაღალყელიანი დერგები, გადაშლილი პირით, მკვეთრად გამოსახული მხრებით. ეს ტიპი ჭურჭლისა დაიწყო საფუძველად ალბათ შემდგომ თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელ ყელსალად დერგებს (სურ. 7.23, ტაბ. V).

მარტყოფის ეტაპის კერამიკაში აღმოჩენილი კერამიკა თავისებურია და საკმაოდ მრავალფეროვანი. მართალია, ზოგიერთ ჭურჭელში შეინიშნება ურთიერთობა წინაანატოლიურ, ნატვარ-არაქსის კულტურის თიხის ნაწარმთან, მაგრამ იგი გარკვეული თავისებურებით ხასიათდება. თითქმის ბოლო კერამიკული კომპლექსი ხელით ტარების ბოლო დონით გამოირჩევა. ჭურჭლის ზედაპირი უმთავრესად გარგადაა ნამრიალები, ხოლო ზედაპირი ფერადია ანგობირებული. როგორც ჩანს,

ყორღანული კულტურის პირველი გამოჩენის ხანაში კერამიკული წარმოება საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა. გარკვეული გამოცდილება ალბათ წინარე ხანიდან მოდის, ეს თითქოა შეინიშნება კიდეც ცალკეულ დეტალებში, მაგრამ მაინც ჩანს ახლის ძიების ტენდენცია. იქმნება ორიგინალურად ახალი, თავისებური ფორმები თიხის ჭურჭლისა, მაღალ ოსტატობას დაუფლებული მეთუნის ფანტაზიის შედეგად. ძნელად დასაჯერებელი არ უნდა იყოს ზოგიერთი მკვლევარის ბიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ ამ თიხის ჭურჭელში ბევრი საერთო შეიმჩნევა სახნერის ყორღანული სამარხოვნების კერამიკასთან და თითქოს ეს გახსაკუთრებით ჭურჭლის კონტურებში, გამოწვის ხასიათში ჩანს[154]. მათ შორის შეიძლება, ბარემაც ზოგი რამ საერთო შეინიშნებოდეს, მაგრამ ჭურჭლის ფორმებში საკმაო სხვაობა ჩანს. საერთოდ კი მაინც შეიძლება აღინიშნოს, რომ როგორც ჩანს, ყორღანების ეს ადრეული თიხის ნაწარმი მტკვარ-არაქსის კულტურიათვის დამახასიათებელი კერამიკის ტრადიციებზე აღმოცენდა.

სხვა უძველეს ყორღანებისაგან განსხვავებით მარტყოფის სამარხებში საკმაოდ მდიდრულია წარმოდგენილი არაკერამიკული მასალა — ქვისა და ლითონის იარაღ-სამკაულებ. ძვლისა და ცხოველთა კბილების საკიდები და სხვ. ქვის იარაღებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია №1 ყორღანში ჩაღრმავებული ნერწყლისანი ქვის ცული (სურ.3, ტაბ.III); უნდა შევნიშნოთ, რომ ასეთივე ვითარებაში, სამარხის გადახურვის თავზე ქვაყრილში ნაპოვნი იყო ერთი კოხტა ქვის ცული ხეზე-ხდეშეთში აღმოჩენილის მსგავსი ახალი არშტის ერთ-ერთ ყორღანში.[155] აქაც იგი ნაპოვნი იყო სამარხის თავზე ქვაყრილში. მარტყოფის ქვის ცულს ფახლოვდება ერთი ცული, რომელიც ნაპოვნია ადიღემი გათხრილ ერთ-ერთ ყორღანში.[156] აქვე ხუტორ ვესიოლას შესწავლილ ყორღანში აღმოჩნდა ერთი ორნამენტული ცული. პაეკპასტ №1 ნამოსახლარში რამდენიმე ქვის ცულია დამოწმებული.[157] მარტყოფის ქვის ცული კარგადაა ნაკეთები, ზოგიერთი ფორმისაა, სატარე ხვრელი ზის დაახლოებით შუა ნაწილში აქვს, ორსავე ბოლოკენ აწვეული; პირისაკენ იგი ორსავ ფართოვდება, უკანა ნაწილი რამდენადმე გაზიდული. ანალოგიური ცული ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში ჩვენთვის ცნობილი არ არის. უნდა აღინიშნოს, რომ ამიერკავკასიაში ასევე როგორც წინა ეპოქაში, ქვის გახვრეტილი ცულები ვედარებით იშვიათად გვხვდება[158]. შულავერ-შომუთეფის კულტურაში ამგვარი ცულები თითქმის არ გვხვდება. მტკვარ-არაქსის კულტურაში სულ რამდენიმე ქვის ხვრელიანი ცული აღმოჩენილი. ქვის ხვრელიანი ცული ნაპოვნია

---

154. Б.А. К у ф т и н, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949. стр. 76.

155. Р.М. М у н ч а е в, Древнейшие культуры Северо-Восточного Кавказа, МИА, 100, Москва, 1961. стр. 55.

156. А.М. Б а н ц к и й, К.А. А к е п р о в с к и й, Об одном из вариантов погребального обряда майкопской культуры, Вопросы археологии Адыгеи, Майкоп, 1968. стр. 76. рис. 3.

157. А.А. П и х а е в, Новые погребальные комплексы майкопской культуры Закубанья XV Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа, Махачкала, 1968. стр. 23. П.Г. Л о в п а ч е в, П.А. А т а е в, Пекупское поселение №1, Вопросы археологии Адыгеи, Майкоп, 1968. стр. 116, табл. XIX.

158. Б.А. К у ф т и н, ქვაკლდემი-ნამოში, გვ. 71.

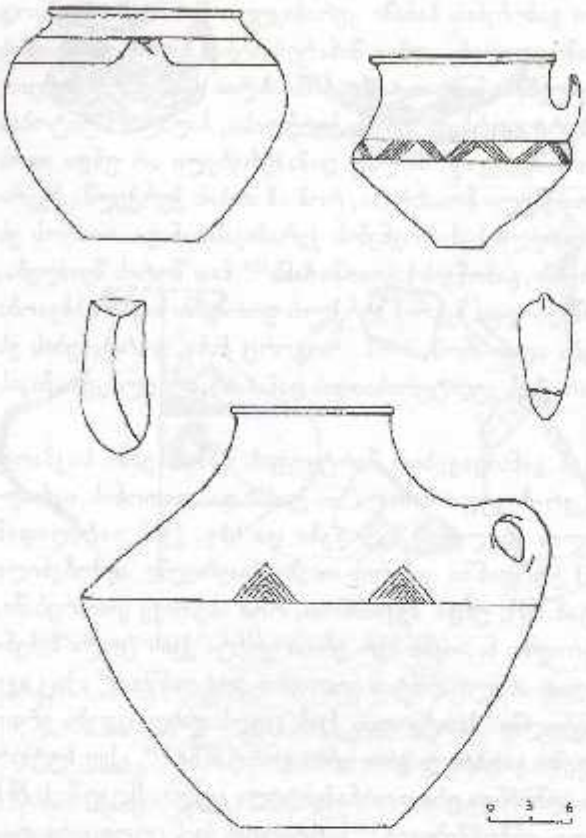

სურ. 45. სპვორის ყორღანის ინვენტარი

ნახიჭევანის ქიულ-თეფსს მეორე ფენაში[159]. ერთი პატარა ზომის რომბისებური მოყვანილობის ცული შენგავითის ნამოსახლარზე აღმოჩნდა[160] და ერთიც სოფელ გენლიჯის მახლობლად.[161] ადრებრინჯაოს ხანას აკუთვნებენ სომხეთში ნაპოვნ რამდენიმე ქვის ცულს[162]. ერთი თავისებური ფორმის ქვის ცული აღმოჩნდა სომხეთში სოფ. ქეტში, რომელიც ფორმით, ბართლაც, გასაოცრად წააგავს ლენინაკანის მუზეუმში დაცულ ლითონის ცულს[163]. ჩვენში ერთი პატარა ცული ნაპოვნია ს. ნადიმაშვილის მიერ ხიზანანთგორის ნამოსახლარზე ურბნისში[164]. ქვის გახვრეტილი ცულები ცნობილია საჩხერის ყორღანული სამაროვნებიდან. ერთი ნაკლული ცული ნაპოვნი იყო ცარცის გორაზე[165]. მეორე ქვორეთის ერთ-ერთ სამაროვანზე. ქორეთის ცულს თუ ცულჩაქუჩს მაღალი ყუა და გაბრტყელებული ლაიათავი აქვს[166]. ერთი რომბისებრი მოყვანილობის ცული თუ კვერი აღმოჩნდა ზღუდერზე ცხინვალთან[167] ქვის კვერი ცნობილია ცხინვალის ხაცარვორას პირველი ფენიდან[168]. ერთი ქვის ცული შემთხვევით აღმოჩნდა სოფ. ოქორაში[169].

---

159. О.А. А б и б у л а е в а, Эпоолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982, стр. 110.

160. Б.А. К у ф т и н, Уджарский "колумбарий" у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XII-B თბილისი, 1944, გვ.115.

161. Б.А. Ь а й б у р т я н, Новые находки каменного века в Армении, СА, III М-Л., 1937, стр. 32, рис. 2.

162. Э.В. Х а н з а д я н, Культура Армянского Нагорья и III тысячелетия до н.э. Ереван, 1967, табл. VII, IX.

163. А.А. М а р т и р о с я н, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, стр. 25, рис. 2, 6.

164. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართული ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, გვ. 91.

165. Б.А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 30, ტაბ. LV6

166. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართული ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, გვ. 183, ტაბ. XVIII, 7.

167. ძვ. ტ.ბ. XVI, 1.

168. ვ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, სტრატიგრაფია ნაკვარეთისა, წინამოსტყული, II, თბილისი, 1951, გვ. 244.

169. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართული ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, გვ. 95.

აზერბაიჯანში შემთხვევით აღმოჩნდა რამდენიმე ცული განჯასთან[170], ასტარაში, ბენდუსტუში (აფშერონზე), ხანლარში და აღინიშნა, რომ მარტყოფის ყორღანში ნაპოვნი ქვის ცული ახუსტებს მათ თარიღს[171].

არც ამიერკავკასიის სამხრეთითაა დაწახასიათებელი ქვის გახვრეტილი ცულები. ერთი ხვრელიანი ცული ნაპოვნი იყო აღმოსავლეთ ანატოლიაში კორუკუთეფეს ადრებრინჯაოს II ფენაში[172], გახვრეტილი ქვის ცულები აღმოჩნდა ავრეთვე ხან ებრახთ შას ნამოსახლარია ადრებრინჯაოს ხანის VI და VII ფენებში[173]. ქორეთის ქვის ცული ფორმით წააგავს პორფირიტის ცულს თუ ცულ-ჩაქუჩა ტროა[174]. რამდენადმე უახლოვდება ქორეთის ცულს დიუნდარ თეფეზე ნაპოვნი მოჭწკანო ქვისაგან ნაკეთები ცულები[175]. ცულ-ჩაქუჩი უნდა იყოს ქაიზერში აღმოჩენილი ეგზემპლარი[176]. მათ უახლოვდება ალიშარზე ნაპოვნი ქვის ცული[177]. განსხვავებული ტიპისაა დორაკის სამაროვანზე აღმოჩენილი ქვის შესახიშვიავი ცულები[178], რომლებიც ფორმით მოგვაგონებენ ტროას განძში ნაპოვნ ცულებს [179]. ქვის ცული ნაპოვნი იყო თეფე გავრჩე[180].

როგორც ცნობილია, ჩრდილო კავკასიაში და მის ჩრდილოეთითაც კარგადაა ცნობილი ქვის ცულები ე.წ. ყაბარდო-პიატიგორსკის ტიპისა, ჩაგრამ ისინი უფრო მომდევნო ხანისთვისაა დაწახასიათებელი, თუმცა აქ იშვიათად გვხვდება უფრო ადრეული პერიოდის ქვის ცულები ახალი არმტიდან, ლენინგრადიდან[181] ბატურინის ყორღანიდან[182] და სხვ.

სამგორის ყორღანში ნაპოვნი იყო რიყის ქვის ერთი კარგად ნაკეთები უხვრელო ცული; ეკანა გვერდი ჭას ბრტყელი აქვს, წინა კი ტყრო მაღალი, რომელსაც ნიღრიდან თაკის შუა ნაწილამდე საკმაოდ მკვეთრი წიბური გაუყვება. თავი გაბრტყელებულია, სამკუთხა მოხახულობის პირი ჭანაა დაჭანებული[183] (სურ.45). ანალოგიური ტიპის სხვა ქვის ცული ჩვენთვის უცნობია. საეროდ ამიერკავკასიაში ქვის გაეხვრეტავი ცულის ყორღანში აღმოჩენის ეს პირველი შემთხვევაა. არც ჩრდილო კავკასიაშია მაინცდამაინც

---

170. И.Г. И в а н и о в. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана, Баку, 1987, стр. 107.

171. ფ.ფ. მ ა ხ ა ჯ უ ა დ ო ვ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6.

172. M. V a n L o o n. The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968: 70. Preliminary Report. Journal of Near Eastern Studies, Vol. 32, N 4, October 1973, გვ. 407.

173. K e b a n P r o j e c t. Han Ibrachim Sah Excavitions, 1970-1971. Ankara 1982. გვ.97. 101, ტაბ. 25,26.

174. K. S c h u c h a r d t, Schlimanns Ausgrabungen, Leipzig, 1890. გვ.49. სურ.7.

175. K. K a k t e n, N. Özgüç, T. Özgüç Türk tarih kurumu adna yapilan Samsun bölgesi kazilar hakkinca ilk rapor, Belletin, C.ii: IX, Sayi. 35, Ankara. 1945, გვ.375, ტაბ.VII,4

176. H. B o s s e r t, Altanatolien. Berlin, 1942. გვ. 35, ტაბ.

177. H. H e n n i n g v o n d e r O s t e n, The Alischar Hüyük, seasons of 1930, 1932, Part I, Chicago. გვ. 82, სურ.90, ტ.II ს.260.

178. J. M e l l a a r t. The Chalcolithic and Early Broze Age in the Near East and Anatolea, Berut, 1966, ტაბ. XXII, a.

179. Т. Ч а й л д. У истоков европейской цивилизации. Москва. 1952. стр. 76, рис. 24, 1.

180. E.A. S p e i s e r. Excavations at Tepe Gawra, I, გვ. 32. ტაბ. XL, 8-11.

181. А.А. И е с с е н. К хронологии "больших кубанских курганов", СА. XII, М-А., 1950. стр. 170.

182. С. Ш е р а ф у т д и н о в а. Новые материалы по эпохе энеолита в степном Прикубанье. КСИА, 176, Москва. 1983. стр. 19 рис. 1. 29.

183. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართული ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საკითხებზე, სურ. 124

ცნობილი ამგვარი ცულების ჩატანების წესთან ვვედებით. ყაბარდო-ბალყარეთში ქვის სოლისებრი ცულები აღმოჩნდა სოფ. ზემო კურპის[184] და სოფ. ზემო აკბაშის ყორღანებში[185]. ჩეჩენ-ინგუშეთის ატბების ზოლში სტანიცა ბაკინსკაიას 4 ყორღანის 16 სამარხში გახვრეტილ-გაპრიალებული ცულის ნაწილი აღმოჩნდა[186]. ოვით მიაკოვის ყორღანში ამ ტიპის ერთი იარაღი იდო[187].

ქვის სოლისებურ ცულებს ჩვენში გვიანნეოლითური ხანიდან ვხვდებით. კარგადაა წარმოდგენილი ეს ცულები რიონ-ყვირილას აუზის გამოქვაბულების ზედა ფენებში — სამერცხლე კლდე, საბეღე კლდე, საგვარჯილე და სხვ. ვხვდებით მათ აგრეთვე აღრე სამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებზე. შულავერის ჯგუფის ნამოსახლარებზე შედარებით მოგვიანო ფენებში წარმოდგენილია ქვის სოლისებრი ცულები[188]. ვხვდებით მათ არუხლოს ნამოსახლარზე[189], შომუთიფეს ჯგუფის ძეგლებზე ამ ტიპის რამდენიმე ცული ცნობილი[190]. ნაპოვნია ეს ცულები ნახიჭევანის ქოფა-თეფეს I ფენაში[191]. მტკვარ-არაქსის კულტურაში ქვის ცულებს შედარებით იშვიათად ვხვდებით[192]. ჩვენ, ამ დროს ლითონის ცულების ფართოდ გავრცელებამ ერთგვარად შეზღუდა ქვის ცულებისა საჭიროება. ნიშანდობლივია, რომ არც ქვაცაველების და არც ამირანის გორის ნამოსახლარებზე არ გვხვდება ქვის სოლისებრი ცულები. ნახიჭევანის ქოფა-თეფეს II ფენაში რამდენიმე გაჭეხილ-გაპრიალებული ცული ნაპოვნი[193]. ჩვენში ვემოხვევით ნაპოვნია ამ ტიპის რამდენიმე ცული. ბორჯომის ზეზეულში დაცულია ლრმა ცული, რომელიც ახალციხის რეგიონში აღმოჩენილი[194]. შიდა ქარლში ნაპოვნი იყო ქვის ორი კარგად ნაკეთები ცული — ერთი სოფელ თერეგვანში აღმოჩნდა სოლისებრი მოყვანილობის კარგად ნაპრიალები[195], მეორე

---

184. В.Г. Маркович, Р.М. Мунчаев. О двух типах каменных орудий Северного Кавказа. КСИА, вып. 84. Москва, 1961, стр. 25.

185. Е.И. Крупнов. Археологические исследования Кабардино-Балкарской АССР в 1948 г. Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института, т. V. Нальчик, 1949, стр. 28.

186. Е.И. Крупнов. Указ. работа, გვ. 24.

187. Р.М. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века, стр. 32. А.А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 7.

188. ი. ჯაფარიძე, ალ. ფანცხავა, ქვედაბრონზის ხანის ადრინდელი კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე, თბილისი, 1971, გვ. 82; ი. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური ძიებანი ადრებრინჯაოს კულტურის პრობლემისათვის, თბილისი, 1976, გვ. 27.

189. К.Х. Кушнарева, Т.Н. Чубинишвили. დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

190. И.Г. Нариманов. Культура древнеземледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987, стр. 30.

191. О.А. Абибуллаев. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1962, стр. 57.

192. Р.М. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века, стр. 49.

193. О.А. Абибуллаев. დასახ. ნაშრომი, გვ. 111.

194. Т.Н. Чубинишвили, Т.И. Гоглишвили, О.С. Гамбашидзе. Археологические разведки в южных районах Грузии в 1953-1955 гг. СА, 4, 1957, стр. 118.

195. Б.А. Куфтин. Археологическая маршрутная экспедиция в бассейнах рек. Алгети, Паравани, Кциа и Среднего Риони в 1951 г. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XXX-B, თბილისი, 1971, გვ. 150.

კი თავისებური ფორმის ცული ხასიათდება სოფ. ოლორის ნახლობლად დარჩათ კარში[196]. სამგორის ყორღანის მაგალითებზე ისე ჩანს, რომ ქვის გაუვარვეტავი ცულები ჩვენში აღრე ბრინჯაოს ხანის ბოლო პერიოდამდე შემორჩა.

ოლოსებრი მოგვიანებითი ქვის ცულები შედარებით ფართოდ გავრცელებული იყო ჩრდილოეთ კავკასიაში, ადრეც ასეთი ადრინდელი ხანიდანაა ცნობილი[197], კარგადაა წარმოდგენილი ეს ცულები მაიკოპის კულტურაში[198]. საერთოდ ქვის სოლისებრი ცულები ფართოდ იყო გავრცელებული კავკასიის გარეთ როგორც ბრინჯაოს[199], ისე სამხრეთით. წინა აზიაში ქვის სოლისებრი ცული საკმაოდ დიდხანს გვხვდება. ჩრდილო მესოპოტამიაში წინა ხასუნას პერიოდის ნამოსახლარებზე -ჰაგჩალას, ტელ სოტოს, ჯარმოს, უმდებაღიის და სხვ. კარგადაა წარმოდგენილი ქვის სოლისებრი ცულები[200]. ვხვდებით მათ ხასუნას დროინდელ ნამოსახლარებზე — იარიმ-თეფეზე, ხასუნაში და სხვა თანადროულ ძეგლებზე[201]. იარაღის ეს ტიპი ცნობილია ჰალაფის კულტურაში[202] და მომდევნო ხანაშიც[203]. ქვის სოლისებრი ცულები აღმოჩნდა ალიშარ ჰეოქში[204], თეფე გაურაში[205], თეფე ჰისარში[206] და სხვ. ზოგ ბრინჯაოს ხანაში ქვის სოლისებრი ცული ჩვენშიც და, საერთოდ, ამიერკავკასიაში თითქოს ღვივე აღარ ჩანს. არც ჩრდილო კავკასიაშია ამ დროს ცნობილი ან ტიპის ცულეები. ამ პერიოდში აქ ფართოდ ვრცელდება "ცაბარდა-მიატეგორსკის" ტიპის ქვის ცული.

როგორც ჩანს, კერამიკული წარმოების მსგავსად მეტალურგიაც წინა ხანიდან მოდინარე ტრადიციებს აგრძელებს. ლითონის ანკუნტარის სიუხვით გამოირჩევა ბარტყოფის დიდი №4 ყორღანი. ამ დროის ყველა ნიმერო ყორღანებში ლითონის ანკუნტარი ნაკლებია. №1 ყორღანში მხოლოდ პირველისებრი ისრის პირები აღმოჩნდა (ტაბ. III). №2 ყორღანში, რომელიც გამოირჩევა კერამიკული ნაწილის სიუხვით, ნაპოვნი იყო ორი სატყვრის პირი – ერთი ბრინჯაოსი, მეორე კი ვერცხლისა და რამდენიმე ისრის პირი პირამიდისებრი თავით (სურ. 6, 34-38, ტაბ. IV). №4 ყორღანში აღმოჩენილია წარმოდგენილი როგორც ლითონის იარაღი, ისე ამკაული. როგორც ჩანს, ამ დროს ჯერ კიდევ ლითონის ნივთებს ჩასატანებლად მხოლოდ განსაკუთრებულ

---

196. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ქართული ტომების ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბ., 1979, გვ. 89, ტაბ. VII, 1.

197. Г.М. М у н ч а е в. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, стр. 35. Р.М. М у н ч а е в. Кавказ на заре бронзового века, стр. 324.

198. А.А. Ф о р м о з о в. Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 70.

199. Т.С. П а с с е к. Периодизация триполъских поселений. МИА, 10. Москва, 1949. Е з е р о в. Разкопки бронзовое селище. София, 1979, стр. 144, 247. Г. Ч а й л д. У истоков европейской цивилизации. Москва, 1952, стр. 54.

200. Н.О. Б а д е р. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. Москва, 1989, стр. 53, 141. Р.М. М у н ч а е в, Н.Я. М е р п е р т. Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. Москва, 1969, стр. 123. Там же, стр. 122. Г. Ч а й л д. Древний Восток в свете новых раскопок, стр. 180.

202. Р.М. М у н ч а е в, Н.Я. М е р п е р т. Указ. соч., стр. 214.

203. Г. Ч а й л д. Древний Восток в свете новых раскопок, 183.

204. H. K o s a y. Ausgrabungen von Alaca Hüyük, Ankara, 1944, таб. CVI.

205. A.J. T o b l e r. Excavations at Tepe Gawra, Vol II. Philadelphia, 1950, табл. XCIII, XCV.

206. E.F. S c h m i t. Excavations at Tepe Hissar Damghan Philadelphia, 1950, табл. XXXI.

შემთხვევებში ამეტებდნენ. ამ ყორღანში დაკრძალული მიცვალებულის გამორჩეულ რანგზე ისიც მეტყველებს, რომ მას თან ჩაატანეს ერთი დანიშნულების ნივთები – ოთხი ცული, ოთხი სატევრის პირი, სამი ბრტყელი ცული, ბლომად ისრის პირები და საჭაპულები და სხვ. ერთი ფუნქციის მატარებელი ნივთის რამდენიმე ეგზემპლარის ჩატანების შემთხვევები ჩვენში ადრეულ ხანაში იშვიათია. ჩრდილო კავკასიაში დიდ ყორღანებში ნოეოსვობოდნაიას, ნალჩიკის და სხვ. გვხვდება ამის მაგალითები. ნიშანდობლივია, რომ 4 ყორღანში ქვის არცერთი იარაღი არ აღმოჩენილა.

№4 ყორღანში აღმოჩენილი ოთხივე ცული ერთი ტიპისაა და თითქმის არაფრით განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან. ყუა მათ წინა მხრიდან დაქანებული, უკანიდან კი მილისებურად გამოშვერილი აქვთ. ცულის ტანი რკალისებური მოყვანილობისაა პირისაკენ ოდნავ გაფართოებული, პირი თითქმის სწორი აქვთ. ოთხივე ცული კარგადაა ნაკეთები და ერთ-ერთს კიდეებზე თეჭვიფხური ორხაძენტი ამკობს (სურ. 12, 13, ტაბ. XIV). ამ ცულებს ფორმით რამდენადმე უახლოვდება ცარცის გორაზე აღმოჩენილი ყუამილიანი - ყუადაქანებული ცული, რომელსაც ოდნავ უფრო მეტად მორკალული ტანი აქვს[207]. ამავე ტიპისაა შიდა ქართლში სოფ. გუფთასთან[208] და მასკატკომთან ნაპოვნი ცულები[209]. როგორც ჩანს, მარტყოფის ტიპის ცულის ჩამოსასხმელი უნდა იყოს აღმოსავლეთ ანატოლიაში ნორსუნ-თეფეს ნამოსახლარის ადრე ბრინჯაოს ხანის ფენაში აღმოჩენილი ორსაგდულიანი ყალიბი[210].

მარტყოფის ცულები ახლო დგანან, განსაკუთრებით ყუის მოყვანილობით, საჩხერის ყორღანულ სამაროვნებზე აღმოჩენილ ყუამილიან-ყუადაქანებულ ცულებთან. საჩხერული ცულების ტანი ვიწროა და ოხრილი. მარტყოფის ცულები უფრო მასიურებია და ტანი მათ რამდენადმე ფართო აქვთ. საჩხერის ძეგლებზე სამი ტიპის ცულები გვხვდება - ყუამილიანი, ყუადაქანებული და ყუადაქანებულ-ყუამილიანი. ეს ცულები ძირითადად ყუის მოყვანილობით განსხვავდებიან, თორემ ტანი და პირი მათ თითქმის ერთნაირი აქვთ[211]. ყუადაქანებული ცული ჩვენში ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურისთვისაა დამახასიათებელი[212]. ჩანს, უფრო გვიან, ერცელდება ყუამილიანი ცული, ალბათ წინა აზიის გავლენით, სადაც ცულის ეს ტიპი კარგადაა ცნობილი საკმაოდ ადრეული ხანიდან[213]. შემდეგში ჩვენში ჩანს, ყალიბდება ყუამილიანი-ყუადაქანებული ცული. ეს კარიანტი ცულისა ოდნავ შეცვლილი სახისა გვხვდება აგრეთვე ადრეყორღანული კულტურის ხანაში; ყუამილიან და ყუადაქანებულ ცულებთან შედარებით ეს ტიპი ცულისა ნაკლებად გავრცელდა და ამიერკავკასიის ფარგლებს მაინცდამაინც არ გასცდენია.

როგორც ჩანს, ღილოსნის ცული საერთოდ ადრებრინჯაოს ხანაში ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული იარაღი იყო. განსაკუთრებით დამახასიათებელი ჩანს იგი ცირკუმპონ-

---

207. Б.А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию, табл. LVI

208. იქვე, გვ.35, ტაბ XX.

209. К.Х. Кушнарева, Т.Н. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа, стр. 123, рис. 41, 16, 17.

210. H. Hauptmann, Die Grabungen auf dem Norsun-Tepe, 1974, Keban Project 1974-1975, Ankara, 1982, გვ.57, ტაბ. 26.10.

211. ო. ჯაფარიძე, ქართული ტომების ისტორიისათვის ღილოსნის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, გვ. 144.

212. იქვე, გვ.145.

213. ო. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხებისათვის, გვ. 128.

ტერი მეტალურგიული პროვინციათვის, სადაც ყუადაქანებულ და ყუამილიანი ცულების სხვადასხვა ვარიანტებს ვხვდებით[214]. შედარებით იშვიათად, ნაგრამ მაინც, გვხვდება აგრეთვე ყუამილიანი-ყუადაქანებული ცული, თუმცა რამდენადმე განსხვავებული სახისა. შესაძლოა თავდაპირველად ცულის ეს ტიპები კავკასიიდან ვრცელდება, სადაც ისინი საკმაოდ ადრეული ხანადანაა ცნობილი. ჯერ საბრალოთ ანატოლიისთვის როგორც აღნიშნავენ, ცულები ამ ხანაში მაინცდამაინც დამახასიათებელი არ იყო და ასეთი მოძღვნო პერიოდში ვრცელდება[215] თითქოს ინდოევროპელების ჯერსაბანიის შედეგად[216].

გარდა ხვრელიანი ცულებისა №4 ყორღანში სამი ბრტყელი ცული აღმოჩნდა. სამივე ბრტყელი ცული შედარებით მოკრძო ზომისაა. ზედა ნაწილი მათ ვიწრო აქვთ და პირისაკენ უფრო გაფართოებული (სურ. 14, 79-81, ტაბ.XIV). მართალია, ამ ტიპის ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბი ქვაცხელების ნამოსახლარის C ფენაში აღმოჩნდა[217], მაგრამ როგორც ჩანს, მას ადრებრინჯაოს ხანაში მაინცდამაინც ფართო გავრცელება არ მიუღია. შედარებით უფრო მეტად ბრტყელ ცულს ვხვდებით ადრეყორღანული კულტურის ხანაში, განსაკუთრებით ბედენის ეტაპზე. ჩვენში ცნობილ ბრტყელ ცულებში ძირითადად ორი ვარიანტი გამოირჩევა - ერთი ფართო და შედარებით მოკლე, მეორე კი ტანვიწრო და უფრო მოგრძო[218]. მარტყოფის ცულები ამ იარაღისა უფრო მეტად უკანასკნელს უახლოვდება. ფორმით ისინი უფრო ნადარბაზევის[219] და ბედენის[220] ყორღანებში აღმოჩენილ ბრტყელ ცულებს უახლოვდებიან. საერთო ჩანს აგრეთვე საჩხერის ცულთან[221], ოღონდ ზომაზე უფრო მოკრძო ზომისანი არიან. მარტყოფის ცულებს რამდენადმე ემსგავსება ალბერბაიღანში ასტარინთან გათხრილ ყორღანში აღმოჩენილი ერთ-ერთი ცული[222]. განსაკუთრებით უახლოვდება მარტყოფის ცულებს აღმოსავლეთ ანატოლიაში პულურის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ბრტყელი ცული[223]. ბრტყელი ცული ფართოდ იყო გავრცელებული წინა აზიაში საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან[224]. კარგადაა ცნობილი იგი ჩრდილო კავკასიაში მაიკოპის კულტურის ხანაში[225] და საერთოდ ევროპაში[226]. ჩვენში

---

214. Е.Н. Черных. Об европейской зоне циркумпонтийской металлургической провинции. Acta Archaeologica Carpathica, т. XVII, 1977, გვ. 36, Е.Н. Черных, Культурные контакты в циркумпонтийской области, Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Тбилиси 1982, стр. 102

215. Е.Н. Черных. დასახ.ნაშრომი, გვ. 102

216. Е.Н. Черных, Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы, Ближний Восток, Этнокультурные связи, Москва, 1988.

216. Е.Н. Черных. Культурные контакты в циркумпонтийской области. стр. 104.

217. ლ. ჯაფარიძე, ლ. ლორთქიფანიძე. ფრწილი, I, თბილისი, 1962, გვ. 68.

218. ო. ჯაფარიძე. დასახ.ნაშრომი, გვ.132.

219. გ. გობეჯიშვილი, ბედენის გორასამარხების კერამიკა, გვ.25. სურ.7, 44.

220. იქვე. სურ.20

221. ო. ჯაფარიძე, ქვითველი ტომების ისტორიისათვის ლიახვი-ფრთხილის ხეობის ადრეული სიძეებზე, გვ. 150, სურ.30.

222. Ф.А. Махмудов, Р.М. Мунчаев, И.Г. Нариманов. О древнейшей металлургии Кавказа. СА, 4. Москва 1968, стр. 22, рис. 52.

223. De H.Z. Koşay, De H.Vey, Die Ausgrabungen von Pulur, Ankara, 1964, გვ. 67, ტ.3.L.

224. J. Deshayes, Les Outils de Bronze de L, Indus au Danube de IV au III millenaire, vol. I, Paris, 1960, Pl.XXIII.

225. Ф.А. Махмудов, Р.М. Мунчаев, И.Г. Нариманов. დასახ.ნაშრომი, გვ.22.

226. Е.Н. Черных, Горное дело и металлургия в древней Болгарии. София, 1978, стр. 156.

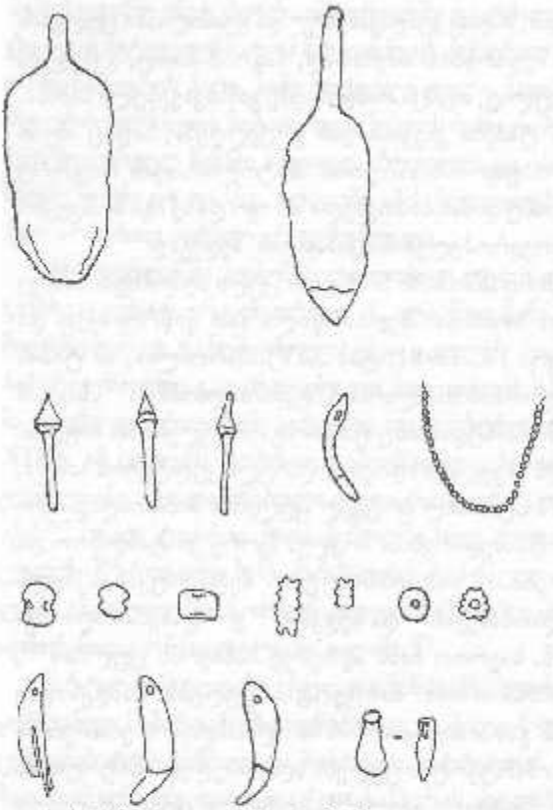

სურ. 46. მაღაროს ყორღანის ინვენტარი

ბრტყელი ცული უფრო მეტად გვიანბრინჯაოს ხანაში გავრცელდება[227]. მარტყოფის ჯალრის ყორღანებში ექვსი სატევრის და დანასპირი აღმოჩნდა - ორი №2 ყორღანში (სურ.6. 34.35, ტაბ.VI) და ოთხი კი №4 ყორღანში (სურ. 14. 75-78, ტაბ.XV). ერთი ამგვარი იარაღი ნაპოვნი იყო სამგორას ყორღანში[228] (სურ.45). კხვედებით ნათ. აგრეთვე მაღაროს ყორღანში (სურ.46). №4 ყორღანის ოთხივე სატევრის პირი ხის ბუდეში იყო მოთავსებული. ამ ტიპის ყველა იარაღი დაახლოებით ერთნაირია, ზომით თუ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ისინი ნაკეთებია შედარებით თხელი ფირფიტაისგან, ფოთლისებრი ფორმის, ნაღალი ფუნჯით. მათ თითქმის ანალოგი აქვთ აღრეთ ჩვენს წინარე ეპოქაში კარგად ცნობილი სატევრის პირებთან, რომლებსაც გაცილებით უფრო განვითარებული ფორმა ჰქონდათ. მარტყოფის ცალები ამ იარაღის უფრო მეტად უახლოვდებიან ჩრდილო კავკასიაში დაფრო ჩრდილოეთით ორმოსამარხების და კატაკომბური კულტურებში გავრცელებულ პრიმიტიული სატევრის, თუ დანის პირებს[229]; ფოთლისებრი ფორმის იარაღი დამახასიათებელია ვოლგისპირეთის სტეპური კულტურებისათვის[230] და საერთოდ კარგადაა წარმოდგენილი ძველი ორმოსამარხების კულტურაში[231], მათ ეხვედებით კალმაკეთში გათხრილ ყორღანებში[232]. ჩრდილო კავკასიაში ეს იარაღი საკმაოდ ხშირია, ოღონდ ზოგჯერ მას შედარებით უფრო ფართო ყენწი აქვს[233].

227. О.М. Джапаридзе. Бронзовые топоры Земдакой Грузии. СА, XVIII, Москва. 1953 стр. 292

228. საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, გვ. 92, ტაბ.VIII.

229. M. Gimbutas. The Prehistory of Eastern Europe, გვ. 80, ტაბ. 17. 5-8.

230. В.Н. Маркович. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы, стр. 76.

231. Г.Н. Мерперт. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья, Москва, 1974, стр. 46.

232. И.В. Синицын. У.Э. Эрдниев. Элистинский могильник. Элиста, 1975, стр. 31, табл. 4, 7.

И.В. Синицын. У.Э. Эрдниев. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР. Труды, вып. 2. Элиста, 1965, стр. 36, табл. 4.4.

233. В.И. Марковин. დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

А.А. Иессен. Верхнее Прикубанье в эпоху бронзы. Киев, 1978, стр. 94, рис. 37. 1-4.

არაერთგზის აღინიშნა მათი სიახლოვე ორმოსამარხებას კულტურის ანალოგიურ იარაღთან[234]. ნიშანდობლივია, რომ კავკასიონისპირეთის ზოგიერთ სამარხში ჩატანებული იყო ოთხამდე ეგზემპლარი ამ იარაღისა, მსგავსად მარტყოფის 4 ყორღანისა[235].

აღსანიშნავია, რომ ამ იარაღის დანიშნულების შესახებ ერთი გარკვეული აზრი არ არის. ზოგი მათ სატევრებად, ზოგიც დანისებრებად მიიჩნევს[236]. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ეს იარაღი უფრო შუბისა თუ ხელშუბის პირი უნდა ყოფილიყო[237]. ისიც ითქვა, რომ მას უპირატესად სამარხეზლად იყენებდნენ[238]. მართლაც, ცნელია გარკვევით თქმა ამ იარაღის ფუნქციის შესახებ. იგი იმდენად ხანელია, რომ ალბათ ნაკლებად გაიძლებოდა, არც ისაა მთლად ნათელი, როგორ მაგრდებოდა იგი ტარზე, თუ მას ხის ან ძვლის ტარი ეყენებოდა, მაშინ გრძელ და ვიწრო ყუნწზე იგი არამყარად იქნებოდა ჩამჯდარი. ეგონ, მართლაც უფრო სწორია ზრი, რომ გრძელ ყუნწზე სავანგებოდ ტყავს ახვევდნენ[239]. შესაძლოა უფრო მოკლე ცალები მარილაც უპირატესად შუბის ან ხელშუბის პირები იყო. როგორც ჩანს, ეს იარაღი უცხოა ამიერკავკასიაში და იგი ერცელდება ამ ყორღანული კულტურის შემოსვლასთან ერთად. ამ კულტურის მატარებელში ტომებმა ეტყობა მათთვის დამახასიათებელი საბრძოლო თუ საკრელი იარაღი აჭრობიდნენ ჩვენში ვერ კიდევ წინარე კულტურაში გავრცელებულ ამ ტიპის იარაღს. მოკლე, ფოთლისებრი მოყვანილობის ხახისა თუ სატევრის პირი, ეგებ ერთადერთი იარაღია, რომელიც თან მოყვა ამ ტრადიციას. სირეც სხვა მხრით მათ თითქმის ბალიანად ითვისებს დამზვდურია კულტურისათვის დამახასიათებელი იარაღი. მარტყოფის ოთხივე სატევრის თუ დანისპირები კარგად შემორჩენილ ხის ბუდეში თუ ჭარკაშეში იდო. აღსანიშნავია, რომ ამ იარაღის ასეთივე ხის ბუდეები აღმოჩნდა ორმოსამარხების კულტურის ზოგიერთ სამარხში[240].

მარტყოფის 2 ყორღანში აღმოჩნდა ვერცხლის ერთი სატევრისპირი. მას შედარებით ღირსო პირი აქვს და ყუნწიც უფრო მაღალია. ეს სავსებით ძვირფასი ლითონებისგან ნაკეთები უძველესი იარაღია (სურ. 6. 34, ტაბ.IV). ჩანს, ამ პერიოდიდან იწყება ჩვენში ძვირფასი ლითონისაგან პრესტიჟული იარაღის დამზადება, თანაც თითქმის ყველა ვერცხლის სატევრის პირებია. ერთი ამგვარი იარაღი აღმოჩნდა ბედენური კულტურის ადრეხანურ ყორღანში თიფარ წყაროსთან[241]. თრიალეთში ბუკბრინჯაოს ხანის ყორღანში სამეული იყო ვერცხლის ერთი ქოხტა სატევრის პირია[242].

მარტყოფის თითქმის ყველა ყორღანში აღმოჩნდა ბრინჯაოს იარაღ პირები მკვეთრად გამოკვეთილ პირამიდისებრი თავით, რომელიც ოთხწახნაგა კუნძით და მხოლოდ ზემოთ თუ განსხვავდებოდნენ ერთიმეორისაგან. №4 ყორღანში ამ ტიპის ოცამდე ასრულ პირი

---

234. Б.А. Алексеев. Малоторчковидные бульки, их культурная атрибутация и датировка. Археологический сборник. вып. 9. Ленинград, 1967. стр. 73 ბა.

235. იქვე, გვ. 73.

236. В.И. Марковин, დასახ.ნაშრომი, გვ.92; А.А. Иессен, დასახ.ნაშრომი, გვ.130.

237. Е.И. Крупнов. Материалы по археологии Северной Осетии эпохи бронзового периода. МИА, 23, М-Л. 1955. стр. 48.

238. Б.А. Латынин, დასახ.ნაშრომი, გვ.73.

239. იქვე, გვ. 73.

240. Б.А. Алексеев. დასახ.ნაშრომი. გვ.73.

241. ა. ფუთურიძე, ბედენის ყორღანსამარხეული კულტურა, გვ. 26.

242. Б.А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси. 1941. стр. 95. табл. CV.

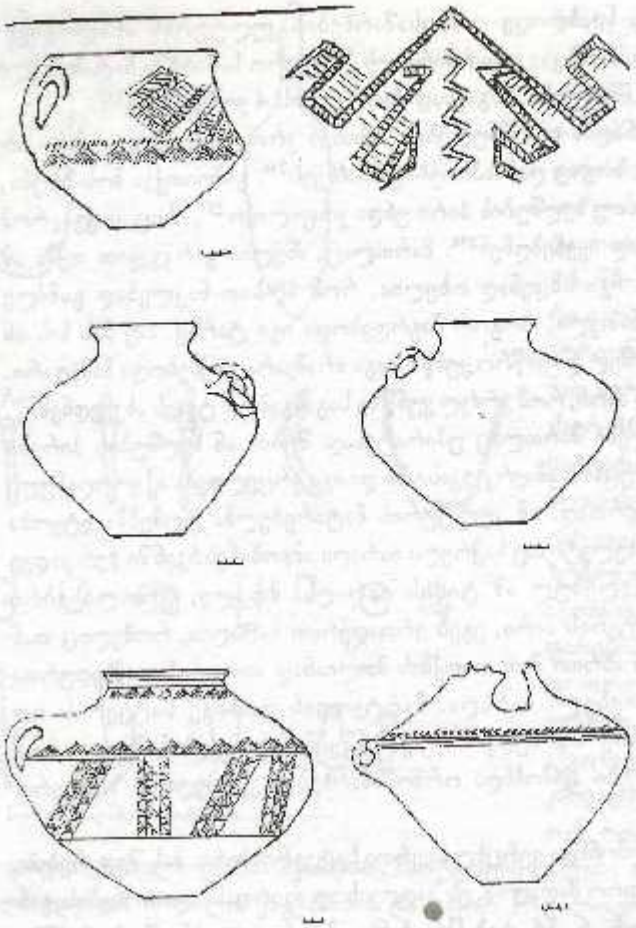

სურ. 47. თრიალეთის XIII ს. ყორღანი ინვენტარი

აღმოჩნდა, რომლებიც უბა-რატესად კამერის აღმოსავლეთ კედლის გასწვრივ ელაგა (სურ. 14, 86-98, ტაბ. XV). ორი მათგანი კარგად შემორჩენილ ხის ღეროში იყო ჩამწდარი (სურ. 14, 84, 85, ტაბ. XV). ისრის პირები პირამიდისებრი თავით ჩანს აღრეყორღანული კულტურისათვისაა დამახასიათებელი. მსგავსი ისრის პირები ბლომად აღმოჩნდა მაღაროსთან გათხრილ ყორღანში (სურ.46). მათ ვხვდებით ჯამთის[243] ზეიანის[244] და დალის მთის ყორღანებში იორ-ალაზნის ორშდინარეთში (სურ.41). ამ ტიპის ისრის პირები ცნობილია იყო: თრიალეთის ერთერთ აღრეულ ყორღანში სამკისებად მიჩნეული იარაღი[245] (სურ.44). ერთ-ერთი მათგანის წესახებ აღინიშნა, რომ იგი ალენძის თავი უნდა ყოფილიყო[246]. ქვემო ქართლში, შულავერთან გაპობრილ ორ ყორღანში, ამ ტიპის ისრის პირი აღმოჩნდა[247] (სურ.49, 10, 50,7). ვხვდებით მათ შიდა ქართლში გორთან გათხრილ ერთ-ერთ ყორღანში[248]. როგორც ჩანს, ისრის პირები პირამიდისებრი თაიფით პირატესად ყორღანული კულტურის მარტყოფის ეტაპზე გრცელდებიან, თუმცა მათ იშვიათად ბედნიერი ხანია ყორღანებშიაც ვხვდებით. აღსანიშნავია, რომ ადრეულ ყორღანებში გარდა ბრინჯაოს პირამიდისებრი ალენძის

243. რ. მ ე ს ხ ი შ ვ ი ლ ი, ბ. მ ი რ ც ხ უ ლ ა ვ ა, ადრებრინჯაოს ხანის ყორღანული აშარეხი ნაიკის ტერიტორიიდან, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია, ბიულ. N 4, თბილისი, 1989, გვ. 26, ტაბ. III, 7.

244. გ. ფ ა ც ა ც ი ა, ე. ყ ა ზ ბ ე გ ი, ზეიანის ყორღანსამარხი N 1, კარგი, თბილისი, 1977, გვ. 50, ტაბ. VI, 4.

245. Б.А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941, стр. 102, рис. 105.

246. А. Ж о р ж и к а ш в и л и, Э. Г о г о л а д з е, Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы. Тбилиси, 1974, стр. 57.

247. ჩვენი ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965-1971 წწ.), თბილისი, 1975, გვ. 143, 146).

248. Г. М и п а л и а ш в и л и, Археологическая экспедиция Горийского района. Полевые археологические исследования. 1982. Тбилиси, 1985, стр. 32.

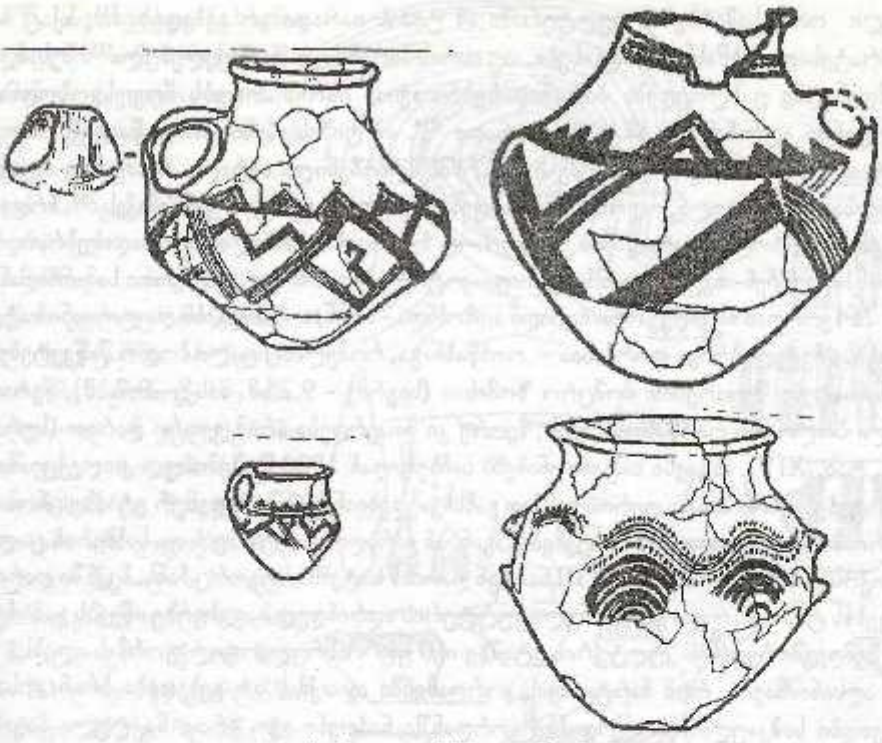

სურ. 48. ორიალფადის XIX ყორღანის ინვენტარი

პირებისა სხვა ცნობილი არ არის. აქ არც ძვლისა და ქვის ამ ტიპის იარაღი გვხვდება. გვიანდელ კულტურაში კი, პირიქით, ძვლისა და განსაკუთრებით კი ობსიდიანის და კაჟის ისრის პირებია კარგად წარმოდგენილი. ნიშანდობლივია, რომ ბრინჯაოს ისრის პირები პირამიდისებრი თავით არ გვხვდება წინარე მტკვარ-არაქსისა და მომდევნო თრიალეთის კულტურებში. ტტკვარ-არაქსის კულტურაში ცნობილია ოთხწახნაგა ორმხრივ წაწვეტებული სადგისები თუ ისრის პირები. ქვაცხელას და ხოვლეგორის მაგალითებიდან, სადაც ვაჟი ცხოველისა და ადამიანის ძვლებში გარჭობილებს ვხვდებით, თითქოს ისე ჩანს, რომ ვაჟი ისრის პირებად მიჩნევა უფრო მართებული იყოს[249]. ცოტა არ იყოს, აღგვძრა მათი ხიშტისმაგვარი იარაღის პროტოტიპად მიჩნევამ[250]. ჯერ კიდევ სავარაუდოა ხიშტისმაგვარი იარაღის სამხრეთული წარმომავლობა[251].

როგორც ჩანს, პირამიდისებრთავიანი ისრის პირი აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებულ აღრეკორღანული კულტურის ერთ-ერთი დამახასიათებელი იარაღი უნდა ყოფილიყო. ანალოგიური ისრის პირები სხვებან სადღეისოდ თითქოს ცნობილი არ არის. იყო თუ არა ვაჟი პროტოტიპი წინარე ხანებში გავრცელებული ოთხწახნაგა სადგისი, თუ ისრისპირი, როგორც ამას ზოგიერთი ფიქრობს, დაბეჭითებით თქმა ძნელია[252]. არც მათი ჩრდილოური წარმომავლობაა სავარაუდო. ჩრდილო კავკასიაში და უფრო ჩრდილოეთით

249. ალ. ჯავახიშვილი, ლ. ჯორბენაძე, ყორღანი I, თბილისი, 1962, გვ. 37.

250. იქვე.

251. ო. ჯაფარიძე, ქარელის ტაძრების ისტორიისათვის ლიტონის წაბმულის აღრეული სეფუნძლეზე, თბილისი, 1962, გვ. 159.

252. გ. ნინოშვილი, აღრეული ყორღანები სამხრეთ საქართველოში, ეტნოარქეოლოგია, თბილისი, 1993, გვ. 7.

ძველი ორმოსამარხების კულტურაში ამ ტიპის იარაღი არ გვხვდება [253]; აქაც ჩანს, უპარატესად ოთხწახნაგა სადგისები, თუ ისრის პირები იყო გავრცელებული [254] შესაძლოა, რამდენადმე უახლოვდება პირამიდისებრთავიან ისრის პირებს ნოვოსვობოდნაიას ყორღანში აღმოჩენილი ამ ტიპის იარაღი [255]. ამ ტიპის ისრის პირს წააგავს თითქოს ღსტჯევუტინის №3 ყორღანის მე-8 სამარხში აღმოჩენილი იარაღი, რომელიც აგრეთვე სადგისადაა მიჩნეული, ოღონდ მას რამდენადმე უფრო გრძელი ყუნწი აქვს [256]. ჩრდილო კავკასიაში მხოლოდ ერთგანაა სადღეისოდ ჩვენთვის ცნობილი პირამიდისებრთავიანი ისრისპირი ჩეჩენ-ინგუშეთიდან სოფ. სადი-კოტორთან გათხრილ ერთ-ერთი სამარხიდან [257].

№4 ყორღანში კიდევ ორი იარაღი აღმოჩნდა - ბრინჯაოს სადგისი და ღარიანი სატეხი. სადგისი ჩვეულებრივი ფორმისაა – ოთხწახნაგა, რომელსაც ცალი ბოლო წაწვეტებული აქვს. სატეხი შედარებით მომცრო ზომისაა (სიგრძე - 9,2 სმ. სისქე -0,7 სმ). წვრილი; ცალი ბოლო მას ოთხწახნაგა აქვს, მეორე კი მთავრდება არამკვეთრი ღარით (სურ.14. 82,. ტაბ. XIV). მსგავსი სატეხი ანახება საჩხერიდან 1929 წ. შემოსულ კოლექციაში [258]. ეს სატეხები ზომითა და ღეროს სისქით განსხვავდებიან ჩვენში ბედენურ ეტაპზე ცნობილი ყველა მოხვრილი ღარიანი სატეხებისაგან. ამ იარაღის მარტყოფის და საჩხერის ცალები თითქოს უახლოვდებიან მისარ III ნაპოვნ ღარიან სატეხს. როგორც ჩანს, ჩვენში ღარიანი სატეხის ტიპის იარაღი კორღანული კულტურის ადრინდელ საფეხურზე იწყებს გამოჩენას და შემდეგში ბედენის კულტურის ეტაპზე იგი ყველა სრულყოფილ ფორმას იღებს.

აღსანიშნავია, რომ მარტყოფის ყორღანებში თითქმის არ გვხვდება ბრინჯაოსაგან ნაკეთები სამკაული. ხოლოდ №4 ყორღანში ნაპოვნი იყო ერთი ნაკლული საყმე, ოთხწახნაგა ღეროთი (სურ.14. 106), აქვე იყო ერთი მთელი, ყურაიც ნაკლული ბრინჯაოს ბავთულის 1,5 ხვიას რგოლი (სურ. 14, 109, ტაბ.XIV). ეს ნივთები ძირითად სამარხთან კი არ იდო, არამედ კამერის ჩრდილო ნაწილში დაკრძალულ მიცვალებულებთან; ნაშანდობლივია, რომ არც სამგორის და არც ძირიალეთის ამ დროის ყორღანებში ბრინჯაოს სამკაული წარმოდგენილი არ არის. წინარე, მტკვარ-არაქსის კულტურაში, განსაკუთრებით მის მოგვიანო პერიოდის სამარხებში, ბრინჯაოს სამკაული კარგადაა ცნობილი - მრავალგვარია საყმეები, საყიდლები, მძივები და სხვ. რა მიზეზით არ მონაწილეობს ადრეული ყორღანების სამარხეულ ინვენტარში ბრინჯაოს სამკაული, ძნელია გარკვევით თქმა. აღსანიშნავია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურაში თითქმის არ გვხვდება ძვირფასი ლითონის სამკაული. ცარცის გორაზე და ქორეთის ერთ-ერთ ყორღანულ სამაროვანზე აღმოჩნდა თითო-თითო ოქროს რგოლი [259]. ამირანის გორის სამარხში ნაპოვნია ვერცხლის

---

253. В.И. М а р к о в и н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94.

А.А. И е с с е н. К хронологии "больших кубанских курганов". СА. XII, М.-А., 1950, стр. 173.

254. Б.А. Латынин, დასახ.ნაშრომი, გვ. 37

Н.В. С о н и ц ы н, У.Э. Э р а т и е в. Элистинский могильник, Элиста, 1971, стр. 15.

255. Т.Б. П о п о в а, Дольмены станицы Новосвободной. Москва, 1963, стр 34, табл. VIII, 13.

256. А.А. Н е ч и т а й л о, დასახ.ნაშრომი, გვ. 107, სურ. 40,5.

257. М.Х. Б у т а е в, Поздний могильник эпохи бронзы в Чечен-Ингушетии Новое в археологии Северного Кавказа. Москва, 1980, стр. 71, рис. 3. 16.

258. Б.А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети. стр. 15, рис. 10,6.

259. Б.А. К у ф т и н, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, стр. 79. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137.

ხვია[260], ასეთივე ხვია ნაპოვნია ქვაცხელების 2 სამარხში[261], მაგრამ ეს ძეგლები, თუ მარტყოფის ჯგუფის ყორღანების თანადროული არა, დროით მისგან მაინცდამაინც დიდად დაშორებული არ უნდა იყოს. აღსანიშნავია, რომ მტკვარარაქსის კულტურაში, სამარხეულ ინვენტარში, არ შეინიშნება რაიმე საგრძნობი სხვაობა. საღეჭისოდ ამ კულტურაში ცნობილი არ არის გამორჩეული ხასიათის სამარხი. შესაძლოა, ამ პერიოდში საზოგადოების შიგნით დიფერენციაციის პროცესი მკვეთრად გამოყოფილი არ არის.

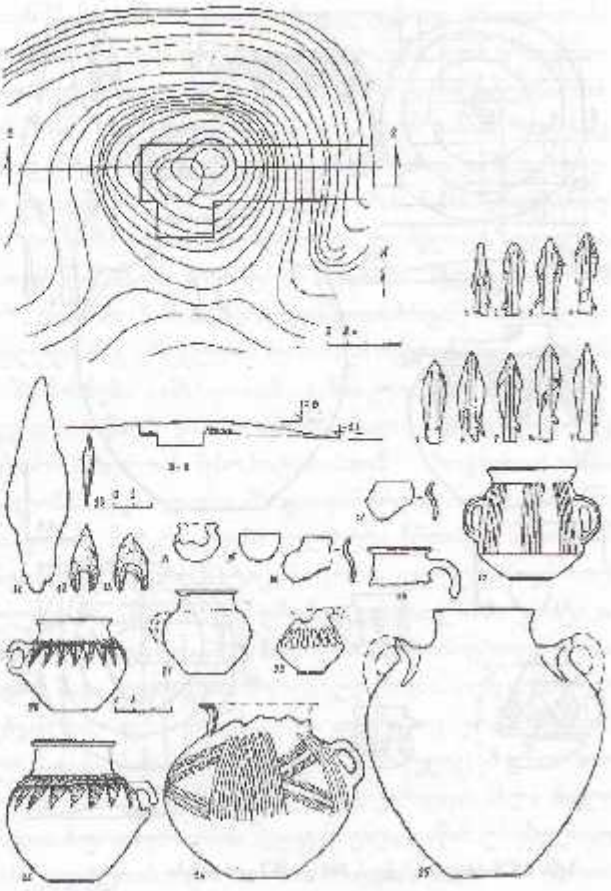

ნახ. 49. სარკოფაგი ყვავილა №4 ყორღანიდან (ექსპედიციის არქივიდან)

მარტყოფში ოქროს ნივთები მხოლოდ №4 ყორღანში აღმოჩნდა. №2 ყორღანში ნაპოვნი იყო ვერცხლის დანისა თუ სატევრის პირი (სურ.6.34). საერთოდ ჩვენში, როგორც ჩანს, ძვირფასი ლითონის იარაღი ჩვეულებრივი იშვიათია; ბედენის ხანაში თელთი წყაროს ყორღანში აღმოჩნდა ვერცხლის ერთი სატევრის პირი[262]. მოგვიანო თრიალეთის კულტურაში საღეჭისოდ მხოლოდ ერთადერთი ვერცხლის სატევრის პირია ცნობილი თრიალეთის ერთ-ერთი ყორღანიდან[263]. ოქროს სამკაული - 1,5 ხვიის რგოლი ნაპოვნია ენაძეთის ყორღანში[264] (სურ. 37). №4 ყორღანში აღმოჩნდა ოქროს კასრისებერი და პირთვისებრი მძივები (სურ.15.131. ტაბ.XVI). აქვე ნაპოვნი იყო კასრისებრი ფორმის ვერცხლის მძივები (სურ. 15,110, ტაბ. XVI). კასრისებრი ოქროა მძივები. ოქროს ნივთებთან ერთად, ცნობილია ნ. ვესელოვსკის მიერ გათხრილ ყორღანში სტანიცა ბელურჩენსკოეში[265], თავსებურია ფორმისაა №4 ყორღანში ნაპოვნი ცილინდრული, შიგნისებურად წაგრძელებული ოქროს შვიდი მძივი. ყველა მათგანს სამი წვეთისრი წიბერი

260 ტ. ჯავახიშვილი. სამარხეული ყორ., გვ. 58.

261 ე. ტ ე რ ტ ი ი. წარჩინებული ქალის საკრძალი ქვაცხელებში სამარხიდან. საქ. მუზეუმის მოამბე XXXVI-B, თბილისი, 1982, გვ. 62.

262. გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, ბედენის ყორღანმარხების კულტურა, გვ. 26. 263.

263 Б.А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941, стр. 95.

264. ნ. ა ბ ე ს ა ძ ე, ბ. ჭ ი ა ბ რ ი შ ვ ი ლ ი. ადრებრინჯაო ხანის ყორღანული სამარხები. ნარკვევები ტერიტორიიდან, გვ. 126.

265 Отчет Археологической комиссии за 1907 год, стр. 86.

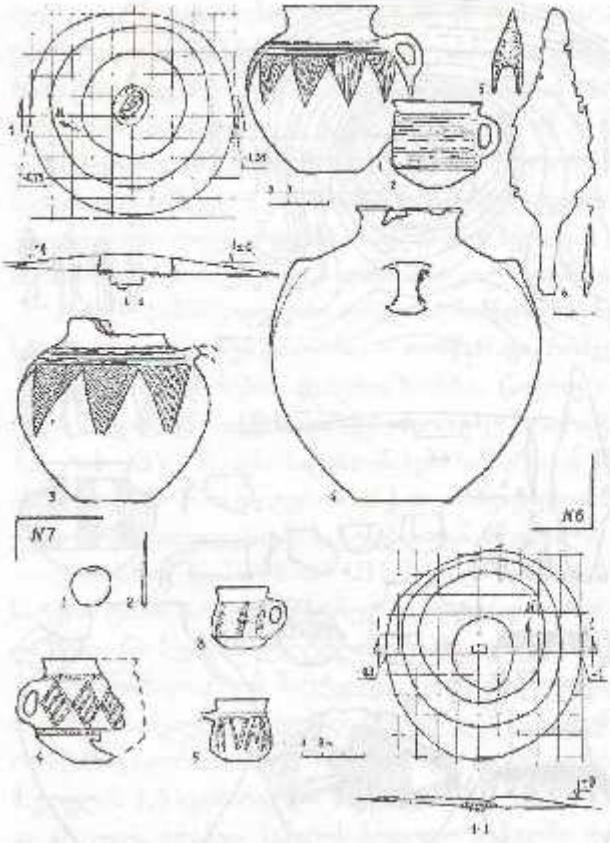

სურ. 50. ბანდული ვაზის №6 და №7 ჯორჯანები

წემოუყენება, ერთს კი, ფერფი მოგრძოს, ხუთი (სურ. 15, 132, ტაბ. XVI). აქვე იდო ოქროს ფართო ორი რგოლი აწეული კიდეებით (სურ. 15, 129-130, ტაბ. XVI). ითიქმის ყველა ძვირფასი ლითონისაგან ნაკეთები ნივთი ძირითადი სამარხია მახლობლად აღმოჩნდა. ბილიკებური ძეძვების და ფართო რგოლების მსგავსი სამკაული ოქროს სხვა ნივთებთან ერთად ნაპოვნი იყო ალაზნის ველზე ანანაურის №2 ყორღანის სამაროვან ორმოში[266] (სურ. 51). როგორც ჩანს, სწორედ ამ პერიოდიდან იწყება ჩვენში სამარხეული ინვენტარში პრესტიჟული ნივთების გამოჩენა.

რა თქმა უნდა, შეიძლება გვეფიქრა, რომ ძვირფასი ლითონების, ისევე როგორც საერთოდ ფერადი ლითონების დაწუმავებისა და გამოყენების ტრადიცია, ჩვენში სამხრეთთან ურთიერთობის შედეგად შემოდის. წინარე მტკვარ-არაქსის კულტურის ბრინჯაოს მეტალურგიის დაწინაურებას უთუოდ წინააზიურ სამყაროსთან არსებულმა კონტაქტებმა შეუწყო ხელი და, ეს ნაადრევ შეინიშნება ლითონის ნაწარმში. მაგრამ ოქრომჭედლობამ, რომელმაც სამხრეთში უკვე საკმაოდ მაღალ საფეხურს მიაღწია, ჩვენში ამ დროს თითქმის სრულად კერ შპოვა ასახვა. თუმცა, როგორც აღინიშნა, ამ პერიოდში კავკასია მესოპოტამიაზე, შუნერის და ელამის ცივილიზაციებზე იყო ფეხრ ორიენტირებული[267]. უნდა აღინიშნოს, რომ ჩრდილოკავკასიაში, ფეხრ კი ნის დაახლოებით ნაწილში, ამ დროისათვის ეროგვარად განსხვავებული ვითარება შეინიშნება. კავკასიის სინამდვილეში საოუველირო საქმის საკმაოდ მაღალი დონე პირველად ჩრდილო დასავლეთ კავკასიაში, მაიკოპის კულტურაში, ნაიკოპის ყორღანში, ატაროშენსკაიტროპსკოეს განძში და სხვ. შეინიშნა. ჯერ კიდევ მაიკოპის ყორღანის პირველი შესწავლელები, ძირითადად ძვირფასი ნივთების მხატვრულ-სტილისტური ანალიზის საფუძველზე, წინააზიურ სამყაროსთან კავშირზე მიუთითებდნენ. ზოგი შემდგომან და

266. K. Pkxelauri, W.Orthmann, D.Qvavaze. Neue archäologische Funde in Kachetien, Georgien. 17, 1994, გვ. 9.

267. Б.А. К у ф т и н. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. საქართველოს შრომები ნოემბ, ტ.XII.В, თბილისი, 1944, გვ. 294.

ელამთან[268], ზოგიც მცირე აზიასთან[269]. მაგრამ, რა გზით ხორციელდებოდა ურთიერთობა სამხრეთთან, მთლად ნათელი არ არის. რა თქმა უნდა, საკარაუდო იყო, რომ ერთ-ერთი ძირითადი გზა ამიერკავკასიაზე გადიოდა ჩრდილოეთით. მაგრამ, სამხრეთიდან მოძრაობის ეს მიმართულება ამ დროისათვის, ჩანს, ნაკლებად მოქმედი იყო. ეს ის ხანაა, როდესაც მტკვარ-არაქსის კულტურა საკმაოდ ინტენსიურად ვრცელდება სამხრეთით და ჩრდილოეთით. ქედს აქვთა ცენტრალური და აღმოსავლეთ რეგიონებში. ამან, ჩანს, ერთგვარად შეანელა ჩრდილო კავკასიის ამ გზით სამხრეთთან ურთიერთობა, რომელიც, ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ამ დროისათვის წინანაპირის კულტურის სფეროში შედიოდა და მის პერიფერიულ ნაწილს შეადგენდა[270]. როგორც ჩანს, ამ პერიოდისათვის ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში, რომელიც მაიკოპის კულტურის გავრცელების ძირითადი რეგიონი იყო, თითქოს საკმაოდ ახლო ურთიერთობა შეინიშნება სამხრეთთან, განსაკუთრებით შუმერიულ სამყაროსთან. არა მარტო საოჯახო ნაწარმი და სპილენძის იარაღი, არამედ, როგორც ვიქრობთ, კერამიკაც ბევრ საერთოს ავლენს მესოპოტამიასთან[271]. ზოგიერთი ამ ნივთის გადმოსახლების შეძლებლობასაც კი ხედავს სამხრეთიდან ჩრდილო კავკასიაში[272]. ზოგმა ისიც კი აღნიშნა, რომ მაიკოპის მატერიალური კულტურა ჩრდილო სირიიდან კავკასიაში მიგრაციის შედეგი უნდა იყოს[273]. ფიქრობენ, მაიკოპის კულტურა საერთოდ წინააზიაში უნდა ჩამოყალიბებულიყო[274]. ამან, თავის დროზე, სამართლიანი კრიტიკა გამოიწვია[275]. არა ერთგზის აღინიშნა, რომ ამ დროისათვის ჩრდილო კავკასიის ურთიერთობა სამხრეთთან, შესაძლოა, ძირითადად შავი ზღვის გზით ხორციელდებოდა. თუმცა, რა თქმა უნდა, სახმელეთო გზის გამორიცხვაც ბოლომდე სწორი არ იქნებოდა[276]. ზოგიერთის აზრით, მესოპოტამიის ინტერესი ჩრდილო კავკასიის მიმართ თქრო იყო[277]. რომელიც ამ ტერიტორიაზე საკმაოდ მდიდარი უნდა ყოფილიყო[278]. რამდენად მართებულია ეს ვარაუდი, ახლა ძნელი სათქმელია. მაგრამ, ალბათ სამხრეთთან ურთიერთობის შედეგად უნდა დაწინაურებულიყო ამ საოჯახო საქმე. მიკოპის კულტურის თიხითი ჭურჭლის ნაწილი ხომ სპილენძის ანალოგიური ნივთების სტილშია შესრულებული. ზოგი სრულიად გამორიცხავს მაკავშირებელ ხაზს, ზოგიც პირიქით,

---

268. M. Rostovzew. L'age du cuivre dans le Caucase septentional, Revue archeologique, XII, 1920, გვ. 21.

269. Б.А. Ф а р м а к о в с к и й. Архаический период в России, Материалы по археологии России, вып. 34. Москва, 1914, стр. 53.

270. В.А. Т р и ф о н о в. Некоторые вопросы переднеазиатских связей майкопской культуры, КСИА, 192. Москва, 1987, стр. 21.

271. Р.М. М у н ч а е в. Кавказ на заре бронзового века, стр. 37.

М.В. А н д р е е в. К вопросу о южных связях майкопской культуры, СА, 1. Москва, 1977, стр. 52.

272. Р.М. М у н ч а е в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 376.

273. В.А. С а ф р о н о в. Хронология, происхождение и определение этнической принадлежности майкопской культуры по археологическим и письменным источникам. Хронология памятников бронзового века Северного Кавказа, Орджоникидзе, 1982, стр. 70.

274. С.А. С а ф р о н о в. Новые пути решения майкопской культуры, СА, 4. Москва, стр. 140.

275. Р.М. М а р к о в и н, Спорные вопросы в этногенетическом изучении древностей Северного Кавказа (Майкопская культура), СА, 4, Москва, 1990, стр. 118.

276. P.V. M u n c h a e v, დასახ. ნაშრომი, გვ. 376. P.P. B e t h e a u t, The Maikop connects tools and their relationship to Creten Metallurgy, American Journal of Archaeology, vol. 74, N 4, October, 1970, p. 356.

277. Р.М. М у н ч а е в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 407.

Г. Ч а й л д. У истоков европейской цивилизации. Москва, 1932, стр. 211.

278. А.А. Ф о р м о з о в. Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 117.

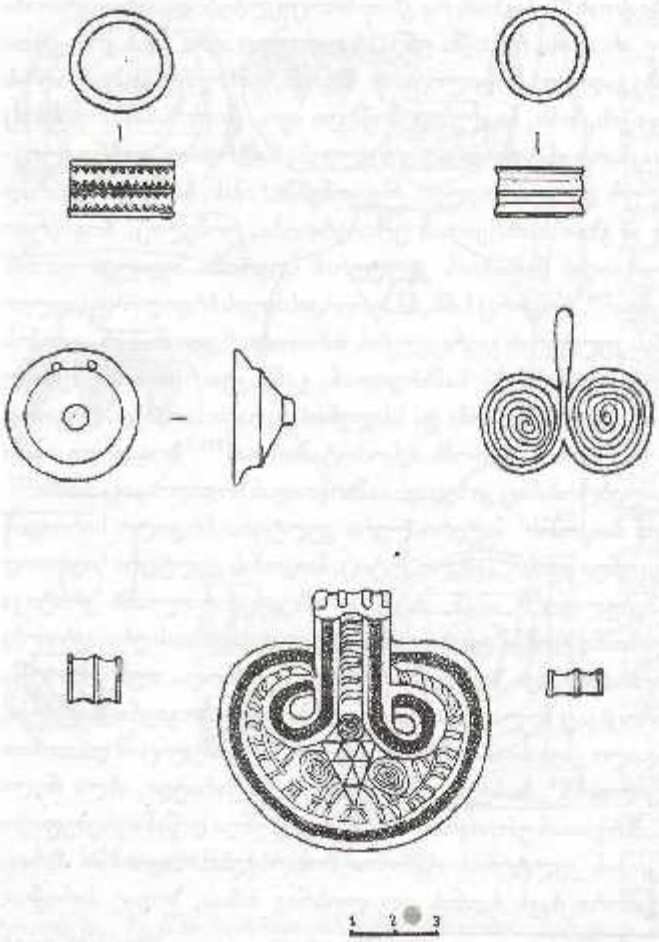

სურ. 51. ანახანურის N2 ყორღანის ინვენტარი.

უშვებს ამგვარ შესაძლებლობას[279]. აღსანიშნავია, რომ სწორედ ამავე პერიოდში ცენტრალურ და ჩრდილო ანატოლიაში, ალაჯაჰიუიუკში, ხოროზ თეფეში, მახმათლარში, დუნდარ თეფეში, თიკეკოიში და სხვ. აღმოჩნდა სამარხები საკმაოდ დიდძარი ინვენტარით და არა ერთხელ აღინიშნა მათი გარკვეული კავშირი მაიკოპის კულტურასთან[279a].

საიდან ჩნდება ძვირფასი ლითონის პირველი ნივთები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მთლად ნათელი არ არის. ეს ის დროა, როდესაც ერთვარად ძლიერდება კავშირები კავკასიის ჩრდილო და სამხრეთ რეგიონებს შორის. მტკვარ-არაქსის კულტურას აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ადრეეორდანული კულტურა ენაცვლება. სადღეისოდ ასე ჩანს, რომ ოქრომჭედლობაა პირველი ნაწარმი აქ ან კულტურის გავრცელებასთან ერთად იწყებს გამოჩენას. ამიტომ, ხომ არ შეიძლება დაგვეშვა, რომ ძვირფასი ლითონების დამუშავების ტრადიცია ჩვენში ჩრდილოეთთან, ყორღანული კულტურის გავრცელებასთან ყოფილიყო დაკავშირებული. ისიც კი აღინიშნა, სრულიად ცხადსებულოდ, რომ ლითონდამუშავების განვითარება საქართველოში თითქოს საერთოდ ჩრდილოეთიდან მომდინარე იმპულსებთან იყო დაკავშირებული[280]. აქვეა უნდა შეინიშნოს,

279. Э. Н. Черных, Древнейшее золото в циркумпонтийском ареале V-III тысяч. до н.э. Археология и социальный прогресс, вып. 2. Москва, 1991, стр. 3;
А.А. Иессен, Т.С. Пассек, Золото Кавказа, Известия ГАИМК, вып. 110, 1935, стр. 110;
С.А. Кореневский, Древнейшее оседлое население на среднем Тереке, Москва, 1993, стр. 79.

279a. ო. ჯაფარიძე, ქართული ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, გვ. 222;
Ch. Burney, D.M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

280. Ch. Burney, D.M. Lang, დასახ.ნაშრომი, გვ. 64.

რომ ოქროს პირველ ნიშნებს ამიერკავკასიიდან მაიკოპში ანალოგიები არ ეძებნება და არც სამხრეთით ჩანს მათი პარალელები. ამიტომ, საკვირაოდოა, რომ ამ დროს უკვე საიუველირო საქმის ადგილობრივი ტრადიციები ყალიბდება. უკანასკნელი ხანების აღმოჩენები ალაზნის ველზე, ანანაურის ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნი ნიშნების საფუძველზე, შეიძლება ითქვას, რომ ყორღანული კულტურის მარტყოფის საფეხურზე საიუველირო საქმე უკვე საკმაოდ დაწინაურებული ჩანს[281]. ამ ბოლო დროს მაიკოპის კულტურაა, კერძოდ კი მაიკოპის ყორღანის თარიღის, საკმაოდ აღრმეში გადატანის ცდა იყო[282]. თუმცა, ზოგი ფიქრობა, რომ ამ კულტურის ძვ.წ.III ათასწლეულის შუა ხანებზე უფრო ძრრს გადაწევას მაინცდამაინც მყარი საფუძველი არ უჭირს[283]. მართალია, მაიკოპის კულტურა სამხრეთის გარკვეულ გავლენას განიცდის, მაგრამ ამავე დროა აქ ჩრდილოეთის სტეპებიდან წამოსული იმპულსებიც საკმაოდ ძლიერი ჩანს. ყორღანული ელემენტის ამ კულტურაში გამოჩენა ამის შედეგი უნდა იყოს[284].

მარტყოფის და საერთოდ უადრეს ყორღანებში არც ქვისა და ფლის სამკაულია მაინცდამაინც ცნობილი. მარტყოფის N 1 ყორღანში ცხოველის ქვის მხოლოდ ერთი საკიდი აღმოჩნდა[285] (სურ. 3,15, ტაბ.III), N 2 ყორღანში კი რამდენიმე წვრილი მძივი ლითონის წიდასებრი მასისა[286]. შედარებით მდიდარია სამკაულით N 4 ყორღანი. აქ ნაპოვნი იყო ძვლის ბრტყელი რგოლები, მძივები ფართო ნაბეჭდით სხვადასხვა ზომისა (სურ. 16, 118, 119. ტაბ. XVIII). მსგავსი მძივი აღმოჩნდა ქვაცხელებას ნამოსახლარის B ფენაში[287]. ბევრია თეთრი პასტის წვრილი მძივები და ოთხკუთხა მოყვანილობის ძეხვსაკიდები, რომლებსაც ზედაპირზე ორი ამოღარული წრე შემოუყვება, შუაში წვრტალით (სურ. 15, 112, 113. ტაბ. XVIII). პასტის წვრილი ძეხვები ნაპოვნია ამირანის გორის სამარხებში[288]. პასტასა და სერდოლიკის მძივები იდო ქვაცხელების N 2 სანაწილში[289]. პასტის მრგვალი მძივები

---

281. K. Pixelauri, W. Orthmann, D. Qvavadze, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9.

282. М.В. Андреева, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

М.В. Андреева, Об изображении на серебряных майкопских сосудах. СА, 1, Москва, 1979, стр. 34.

А.А. Нехаев, Новые погребальные комплексы майкопской культуры. Закубанье, XV Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа, Махачкала, 1988, стр. 24.

В.А. Трифонов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

283. Б.А. Серёнов, Металлокомплекс Майкопа. Проблемы датировки и происхождения майкопской культуры. Медные рудники Западного Кавказа III-I тысяч. до н.э. и их роль в горно-металлургическом производстве древнего населения, Сухуми, 1988, стр. 32.

გ. ჭოჭუა, საქართველოს ტერიტორიაზე ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე, თბილისი, 1981, გვ. 55.

284. П.Я. Мерперт, Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья, Москва, 1974, стр. 141.

285. ო. ჯაფარიძე, ა. კვირკვაია, გ. გაგოშიძე, ა. წერეთელი, ყაზის (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1978-1979 წლების მუშაობის ანგარიში, საქართველოს ისტორიული მუზეუმის არქეოლოგიური კრებული, VII, თბილისი, 1980, გვ. 38.

286. იქვე, გვ. 39.

287. ალ. გაგოშიძე, ღ. ტუშაბრამიშვილი, ნინოწმინდა, I, თბილისი, 1962, გვ. 35.

288. ტ. ნებიერიძე, ამირანის გორა, გვ. 62.

289. ლ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62.

აღმოჩნდა დედოფლისწყაროს საყარგულებში, აღგილ „ღამთაბე" გათხრილ ყორღანებში[290]. თეთრი პასტის მძივები იშვიათია ჩრდილო კავკასიის ამ დროის საძარხეებში. თეთრი პასტის რამდენიმე მძივი აღმოჩნდა ჩეგემის ერთ-ერთ ყორღანში[291]. შედარებით ცოტაა N 4 ყორღანში სერდოლიკის სხვადასხვა ფორმის მძივები (სურ.15, 24, ტაბ. XVIII). რამდენიმე ქარვია მძივს ცილინდრული მოყვანილობა აქვს. გაცილებით ეტყია სერდოლიკის მძივები შაიკოპის კულტურის დროინდელ სამარხში. შაიკოპის ყორღანში ასეულზე მეტი სერდოლიკის მძივი იყო[292]. N 4 ყორღანში შედარებით მეტია სერდოლიკის სამკუთხა მძივსაკიდები ანგადასხვა ზომისა (11 ც.) (სურ. 15, 125. ტაბ.XVIII). მსგავსი მძივსაკიდები ქარვისაც აღმოჩნდა (სურ. 15). სერდოლიკის სამკუთხა მძივსაკიდი ნაბოვნი იყო ქვაცხელეთის სამაროვნის ზედა იარუსის N 2 სამარხში[293]. ერთი ამგვარი მძივსაკიდი აღმოჩნდა ნაჩერქეზევზე N 2 სამარხში[294]. სამკუთხა მძივსაკიდი ძვლისა ნაბოვნია „ღამთის" და „დალის მთის" ყორღანებში დედოფლის წყაროს რაიონში[295] (სურ. 40,41). ამგვარი საკიდები აღმოჩნდა ავრასთვე ბედენური ხანის სამარხებში[296]. სამკუთხა მოყვანილობის მძივსაკიდები ცნობილია ჩრდილო კავკასიაში. სტარომინმასტროვსკაის გაძეში აღმოჩნდა სერდოლიკის სამკუთხა მძივსაკიდი, რომელიც ოქროს რვალზე იყო ჩამოკიდული[297]. ამავე ფორმის მძივსაკიდები, ოღონდ ნიმისებური პასტისა, ნაბოვნი იყო ლუტ-ყენეტინის ყორღანებში[298]. ცნობილია ამგვარი მძივსაკიდები ჩრდილო კავკასიურ კულტურებში[299], ვფიქრობთ, მათ ადგილობრივ დაღესტანში ვიხსის საწარმოებზე[300].

N 4 ყორღანში ნაბოვნია კასრისებური ფორმის ვაშრის ერთი მძივი. ამ მასალის მძივები ჩვენში ყორღანების ადრე გავრცელების ხანაში იშვიათია. ვაშრის ერთი მძივი ნაბოვნია „დალის მთის" N 2 ყორღანში[301]. ვაშრის ერთი ფართო რგოლი აღმოჩნდა მარტყოფის ბედენური ხანის N 3 ყორღანში[302] (სურ. 25, 63, ტაბ. XXIII). ჩვენში ვაშრი სანკულისათვის შედარებით ფართოდ გამოიყენებოდა შუაბრინჯაოს ხანაში. ქვასათალის საწარმოების ერთ-ერთი სამარხში სამასამდე ვაშრის მძივი იდო[303].

---

290. Б. Б у л и ч е в, Х. Ф а й з у л а е в. Археологические раскопки в Дагестане. Махачкала, 1961, стр. 136.

291. Р.М. М у н ч а е в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 282.

292. А.А. Ф о р м о з о в. Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 163.

293. ალ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ე. ტ ო ლ ო რ ა ი ა, დასახ.ნაშრომი, გვ.42.

294. ო. ჭ ა ფ ი ძ ე. ქართული ტომების ისტორიისათვის ლიტერატურა წარმოდგენია ადრეულ საფეხურზე, გვ. 131.

295. Ნ. Ა ბ ა შ ი ძ ე, Ს. Ჭ ი ა ბ რ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 130.

Е. А б а ш и д з е, З. Ч и а б р и ш в и л и. Могильник эпохи бронзы у с. Чишили. Тбилиси, 1985.

296. Археологические открытия 1985-1987 гг. Тбилиси, 1988, стр. 154.

297. ო ჭ ა ფ ი ძ ე, გ. ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, ა. წ ე რ ე თ ე ლ ი. კახეთის (ბარისახოს) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1980-1981 წლების შედეგების ანგარიში. საქართველოს სახ.მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VIII. თბილისი, 1986, გვ. 32.

298. Р.М. М у н ч а е в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 225.

299. А.А. Н е ч и т а й л о. დასახ. ნაშრომი, გვ. 100.

300. З.И. М а р к и н а. დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

301. М. Г а д ж и е в. Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы. Махачкала, 1984, стр. 147.

302. Б. А б а ш и д з е, Х. Ф а й з у л а е в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 154.

303. ო ჭ ა ფ ი ძ ე, გ. ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, ა. წ ე რ ე თ ე ლ ი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 32.

304. О.М. Ж а п а р и д з е. Кавказальский могильник эпохи бронзы в Юго-Осетии. КСИИМК. вып. 60. Москва, 1955, стр. 27.

ჩრდილო კავკასიაში გაშრია მძივები საკმაოდ ადრეული ხანიდანაა ცნობილი. წარმოდგენილია ისინი მაიკოპის კულტურაში, სტ.მეკენსკაიასთან გათხრილ მაიკოპის კულტურის დროინდელ ერთ-ერთ ყორღანში პასტის, სერდოლიკის, ძვლის, ქალცედონის წვრილ მძივებთან ერთად აღმოჩნდა გიშრის მძივებიც[304]. გიშრის მძივები ცნობილია სტაროშენასტოვსკოის განძიდან[305]. კიდევ უფრო ფართოდ ვხვდებით მათ ჩრდილო კავკასიურ კულტურაში. გიშრის მძივები ნაპოვნია ესტ-ყვეტინის ყორღანებში[306], გაღით კალეს სამარხებში[307], მიათლის ყორღანებში და სხვ.[308]. ბევრია ეს მძივები განძია სამაროვანზე[309]. კავკასიაში, განსაკუთრებით დაღესტანში, გარკვეულია ცნობილი გიშრის სამადნეები[310].

არსანმშვენია მარტყოფის ყორღანებში აღმოჩენილი სადაფის მძივები და საკიდები. სადაფის მძივები პრტყელია და მრგვალი, შუაში მოზრდილი ნახვრეტით (სურ. 15, 114, ტაბ.XVII). ალბათ მკერდზე და ტანსაცმელზე დასაკერებლად იხმარებოდა პრტყელი და მრგვალი საკიდები, რომლებსაც ზედა ნაწილში აქვთ-იქით კიდეები ამოკრილი აქვთ (სურ. 15, 116, ტაბ.XVII).ეგებ, ამაზე მიზნისათვის იყო გამოყენებული, სადაფის პრტყელი სწორკუთხა ფირფიტები დაკბილული კიდეებით (სურ. 15, 117, ტაბ.XVII). დაკბილულია ოგრეთვე სადაფის მოზრდილი პრტყელი რგოლები, რომლებსაც შუაზე ფართო ნახვრეტი აქვთ (სურ. 15, 115, ტაბ.XVII). საინტერესოა ასეთივე სადაფის სამკაული აღმოჩნდა იორისპარებზე ბედერსთან გათხრილ კორღანში (სურ. 46). სადაფის მსგავსი ნივთები, თუ არ ჩავთვლით ბერიკლდეებზე აღმოჩენილ მრგვალ პრტყელ, შუაში ნახვრეტით, მძივს, სხვაგან ხვედრის უცხობია. სადაფისგან გაკეთები სამკაული ცნობილია სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამერიკის აღმოჩენილ ხანის ნაწოსახლარებზე[311]. საიდან ვრცელდება ამიერკავკასიაში სადაფი, გარკვეულ ძნელია. ჩრდილო კავკასიაში სადაფის მძივები ადრეულ ხანაში შედარებით იშვიათია. მაიკოპთან გათხრილ ერთ-ერთ ყორღანში ძვლის ჩაფხისებრ საკიდთან ერთად, ნამოში იყო სადაფის პრტყელი მოზრდილი მძივი შუაში ნახვრეტით[312]. მსგავსი ორი მძივი აღმოჩნდა ჩრდილოკავკასიური კულტურის დროინდელ ყორღანებში ყუბანის პირეთში[313].

მარტყოფის N 4 ყორღანში მრავლად აღმოჩნდა სხვადასხვა ცხოველების კბილების

---

304. Б.А. Крушинов, Н.Я. Мерперт, Курганы станицы Мекенской, Древности Чечено-Ингушетии, Москва, 1969, стр. 24.

305. А.А. Иессен, К хронологии "больших кубанских курганов", стр. 177.

306. А.А. Нечитайло, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

307. Б.И. Мархэвич, Поздний памятник эпохи бронзы в Горной Чечне, Древности Чечено-Ингушетии, Москва, 1963, стр. 84.

308. Ш.И. Казиев, С.С. Бережной, Курганы бронзового века на реке Сулак, Материалы по археологии Дагестана, Махачкала, 1959, стр. 63.

309. М.Г. Гаджиев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147.

310. А.А. Нечитайло, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

В.И. Марковин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129.

311. ე.ლ.ტ ტ ტ ტ, გ.ნ ნ ს ა ე, ალ.ე ე ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქ ო ლ ე ს ჩ ა ი ნ ე შ ი, ბ ე რ ი კ ლ დ ე ე ბ ზ ე, 1979-1981 წლებში ჩატარებული ექსპედიციის ანგარიში, საქართველოს საისტორიო ძეგლების არქეოლოგიური ექსპედიციები, VIII, თბილისი, 1986, გვ. 41.

Г. Исмаилов, Раннебронзовая культура Азербайджана, автореферат, Тбилиси, 1983, стр. 12.

312. В.И. Марковин, Курганы Константиновского плато у г. Пятигорска, КСИА, 127, Москва, 1971, стр. 37.

313. А.А. Нечитайло, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94.

და ეშვების საკიდები[314] (სურ. 16, 122, ტაბ. XIX). ყველაზე მეტია ძაღლის ეშვისგან ნაკეთები საკიდები. აქ ძაღლის საძირე კბილების საკიდებიც აღმოჩნდა (სურ. 16,121, ტაბ. XIX). გარდა ამისა, ნაპოვნია მგლის ეშვის ორი საკიდი, მურა დათვის ზედა და ქვედა ეშვი, ღორის ერთი საჭრელი კბილი და ეშვი, ძროხის სამი საჭრელი კბილი და ცხვრის ერთი საჭრელი კბილი. ეშვის ერთი საკიდი ნაპოვნი იყო N 1 ყორღანში. სამარხში დიდი რაოდენობით ცხოველების ეშვებისა და კბილებისაგან ნაკეთები საკიდები აღმოჩნდა სოფ.მაღაროსთან გათხრილ მოზრდილ ყორღანში (სურ. 46). ცხოველის ეშვების საკიდები მტკვარ-არაქსის კულტურაშიცაა ცნობილი, უპირატესად მისი გვიანდელი საფეხურის ძეგლებში, მაგრამ აქ თითო-ოროლა საკიდი გვხვდება. ამირანის გორაზე ძაღლის ეშვის რამდენიმე საკიდი აღმოჩნდა[315]. ღორის ერთი გახვრეტილი ეშვი ნაპოვნია ცხინვალის მახლობლად კულოთმის ნამოსახლარზე[316]. ამგვარივე საკიდი აღმოჩნდა პაიაეთის ყორღანული სამაროვნის ერთ-ერთ სამარხში[317]. ამიერკავკასიაში ცხოველის ეშვების და კბილების საკიდები შედარებით იშვიათია, სამაგიეროდ ისინი ფართოდ იყო გავრცელებული ჩრდილო კავკასიაში და ჩრდილო შავიზღვისპირეთში საკმაოდ ადრეული ხანიდან. N 4 ყორღანში ნაპოვნი იყო მოვარდისფერო სერდოლიკის ოვალური მოყვანილობის ორი თვალი, რომლებსაც ცალ მხარეზე შვიდი ნაჭდევი აქვს — ერთი ცენტრში და დანარჩენი კი მის ირგვლივ (სურ. 15,111, ტაბ. XVI). რა დანიშნულებისა იყო ეს ნივთები, ძნელი სათქმელია. მათი ანალოგიები ჩვენთვის სხვაგან უცნობია. ასევე მოლად გარკვეული არ არის ამავე ყორღანში ნაპოვნი ვერცხლის შინდის კურკის ფორმის რვა ნივთია დანიშნულება, რომელთაგან ზოგიერთზე ცალ მხარეზე წვრილად ნაკაწრი ბადეებია გამოყვანილი (სურ.16, 120, ტაბ. XIX). მსგავსი ნაგნები ნაპოვნი იყო თეთრიწყაროსთან, ნადარბაზევის N 2 ყორღანში[318]. მათი სხვა ანალოგიები ჩვენთვის უცნობია. სათამამო ძვლები გვხვდება ჩრდილო კავკასიაში, ადგილ კლადში გათხრილ ერთ-ერთ ყორღანში[318].

ზარტყოფის უადრეს ყორღანებში შედარებით ნაკლებად გვხვდება ჩატანებული ცხოველების ძვლები. ჩვენში ამ დროის არც ახვა ყორღანებშია წარმოდგენილი მაინცდამაინც ცხოველების ძვლები. გარეული ცხოველების ნაშთები ყორღანებში თითქმის არ გვხვდება. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში დაკრძალვის რიტუალში ცხოველები ნაკლებად მონაწილეობენ და არც მათი ნაშთების სამარხში ჩატანება იყო მაინცდამაინც წესად. ზარტყოფის ამ დროის ყორღანებში შინაური საქონლის თითო-ოროლა ძვალია დამოწმებული. N 2 ყორღანში შიცუალებულის ჩონჩხთან აღმოჩნდა ხარის თავის ქალა. სამარხის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ბატკნის რამდენიმე ძვალი იდო. დიდ N 4 ყორღანში ცხვრის რამდენიმე კოჭი და მხვილფეხა საქონლის ერთი კბილი აღმოჩნდა. N 1 ყორღანში ცხოველის ძვლის ნაშთები საერთოდ არ იყო შენიშნული. შედარებით მეტი ცხოველის ძვლები ნაპოვნი იყო სამგორის ყორღანში. აქ მსხვილფეხა საქონლის რამდენიმე ძვალი აღმოჩნდა,

---

314. ჩვენი განსაზღვრა პროფ.ა.ვეკუას, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

315. ნ. ჯ ო ფ ა შ ვ ი ლ ი, ცისახ. ნაშრომი, გვ. 61.

316. ო. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, დაახლ.ნაშრომი, გვ. 90.

317. იქვე, გვ. 182.

318. გ. ქ ო რ ი ძ ე ლ ი, ბელენის გორასამარხების კულტურა, გვ. 23.

318. Б.С. Б о ч к а р е в, Э.С. Ш а р а ф у т д и н о в а, А.Д. Р е з о ц к и й, В.А. Т р у ф а н о в, Г.И. В е с т у ж и н Работы Кубанской экспедиции 1978-1980 гг., Древние культуры Евразийских степей. Ленинград, 383. стр. 82.

გაცილებით მეტია წვრილფეხა საქონლის ნაშთები. ენამთის და ზილიჩის ყორღანებში მხოლოდ მსხვილფეხა საქონლის ძვლებია ნაპოვნი. ენამთის ყორღანში ხარის თავის ქალა და რამდენიმე ძვალი იდო[319], ზილიჩის ყორღანში კი ხარის ორი თავის ქალა აღმოჩნდა[320]. თრიალეთის ჯალრეს ყორღანებში ცხოველების ძვლები თითქმის არ აღმოჩენილა. ძვლოვანი ნასალები ნაპოვნი იყო ი.ჰუმელის მიერ გათხრილ სტეპანაკერტის ყორღანში. ცხოველების ძვლების ნაშთი იყო დადასტურებული აბერმაიღანში ასტარიანის რაიონში შესწავლილ ყორღანში[321].

მართალია, სამარხებიდან მომდინარე ოსტეოლოგიური მასალა შესაძლოა ყოველთვის ვერ ასახავდეს მესაქონლეობის რეალურ სურათს. არ არის გამორიცხული, რომ დაკრძალვის რიტუალი ერთგვარად ზღუდავდა საქონლის სამარხში ჩატანებას[322]. ადრეულ ყორღანებში თითქმის არ გვხვდება გარეული ცხოველების ნაშთები, რაც ეჭვებ, მონადირეობის როლის შესუსტების მაჩვენებელი იყოს. დაახლოებით ასეთივე სურათი შეინიშნება ამ დროს მაიკოპის კულტურაში[323]. ფაუნისტური მასალა ყორღანებში თითქმის ყოველთვის შინაური ცხოველების ძვლებითაა წარმოდგენილი. სამგორის ყორღანში წვრილფეხა საქონლის ნაშთები საგრძნობლად ჭარბობს მსხვილფეხას. მარტყოფის N 2 ყორღანში ოსტეოლოგიური მასალის სიმცირეს მიუხედავად ვიპოვეთ ცხვრის ნაშთები მეტია, მაგრამ თითქმის ყველა სხვა უადრეს ყორღანებში მსხვილფეხა საქონელია ძირითადად ჩატანებული — ეპირატესად ხარის თავის ქალა. მხოლოდ მარტყოფის N 2 ყორღანში ხარის თავის ქალასთან ერთად ბატკნის რამდენიმე ძვალი აღმოჩნდა. აღსანიშნავია, რომ ყორღანებში თითქმის სრულიად არ არის წარმოდგენილი ღორის ნაშთები. ეს ეჭვებ უფრო რიტუალის ხასიათთან იყო დაკავშირებული. ღორს ამიერკავკასიაში უკვე ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში ვხვდებით. მტკვარ-არაქსის კულტურაში ღორი საკმაოდ კარგადაა წარმოდგენილი. მეღორეობას მაიკოპის კულტურაში წამყვანი ადგილი ეკავა[324]. საქონლის როგორ ახალგაზრდა, მსხვილფეხა თუ წვრილფეხა, ეკავა უპირატესი ადგილი ჯოგში, საიქიოში წარნოდგენილი მასალის საფუძველზე გარკვევით თქმა ძნელია. ერთ-ერთის ნაშთების დონინირება სამარხში, ეჭვებ უფრო ასახავდეს საცოცხლეში მიცვალებულის დამოკიდებულებას მესაქონლეობის გარკვეულ დარგთან. უნდა აღინიშნოს, რომ სამარხში ფაუნისტური მასალის პროცენტული რაოდენობა ყოველთვის არ ასახავს ჯოგის შემადგენლობის რეალურ სურათს[325]. უადრეს ყორღანებში წვრილფეხა საქონლის ძვლები უფრო მეტად დიდ ყორღანებში ჭარბობს

---

319. ა. რუსიშვილი, ბ. ჭანსურაძე, ადრებრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები შირაქის ტერიტორიაზე, გვ. 122.

320. ნ. ხახიაშვილი, ბ. ჭანსურაძე, შირაქის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1985-1987 წწ. მეწაობის შედეგები, გვ. 160.

321. Ф.Б. Махмудов, Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа, Автореферат, Тбилиси 1979, стр. 17.

322. В.М. Массон, Экономика и социальный строй древних обществ, Ленинград, 1976, стр. 34.

323. А.А. Формозов, О хозяйстве племен майкопской культуры Прикубанья, КСИА, 88, 1962, стр. 29.

А.А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 90.

Р.М. Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века, М., 1975, стр. 383.

324. Р.М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 384.

А.А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

325. В.М. Массон დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.

მსხვილფეხას. ეს იმას ხომ არ მოწმობს, რომ დაწინაურებული წევრის დაკრძალვის რიტუალში ძირითადად წვრილფეხა საქონელი მონაწილეობს, სხვა ყორღანებში თითქოს პირუტყვ სურათი ჩანს და მსხვილფეხა საქონლის ძვლები დომინირებს. იმის მიხედვით, თუ რა სახის საქონლის ნაშთები ჭარბობს სამარხში, გაჭირდება გარკვევით თქმა ნესაქონლეობის ხასიათის შესახებ. მაგრამ, თითქოს ისე უნდა ჩაიდეს, რომ ადრეული ყორღანების ხანაში მსხვილფეხა საქონელს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მესაქონლეებში. მეცხვარეობა, ეგებ, უფრო მეტად საზოგადოების პრიველეგიურ ნაწილში იყო გავრცელებული. დაწინაურება შესაძლოა ამის შედეგი იყო. მეცხვარეობა უფრო მეტად იძლევა ნაწარმ პროდუქტს; ცხვრის ნოგლა უფრო მეტ სირთულეებთანაა დაკავშირებული. მეცხვარეობას ერთნაირად ესაჭიროება საზაფხულო და საზაფხულო საძოვარი. ადრეულ-დახელილი კულტურის ხანაში ჩვენში მეურნეობაში მსხვილფეხა საქონელს ჯერ კიდევ მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ცხვრის რაოდენობა იმდენია ჯოგში, რომ იგი მომთაბარეობას არ ითხოვს. თქმაა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ცხვარი უფროა სახარჯო ცხოველი, ხეტად იკვლება, განსაკუთრებით კულტთან დაკავშირებით და სამარხში მათი სიჭარბე ზოგჯერ ამითაც აიხსნება[326]; მოზრდილ ყორღანებში ცხვრის ნაშთების სიჭარბე, ეგებ, იმის მაჩვენებელი იყოს, რომ საზოგადოებაში წამყვან ადგილს ძირითადად ჩრდილოეთიდან გადმონაცვლებული პირები იკავებენ, რომლებიც დაკრძალვის თავის წესს ავრცელებენ.

პირველად ეს მოვლენა საზოგადოების ცხოვრებაში მაინცდამაინც შესამჩნევი არ არის და მტკვარ-არაქსის კულტურასთან შეგუების პროცესი მიმდინარეობს. მაგრამ, ჩანს, მათი თანაარსებობა დიდხანს არ უნდა გაგრძელებულიყო. ალბათ მეურნეობრივი ხასიათის ცვლილებებმა საზოგადოების ცხოვრებაზეც იქონია გარკვეული გავლენა. რამდენადმე უფრო ძლიერდება ეკონომიკაში მესაქონლეობის ხვედრითი წონა. ეგებ ამანაც, სხვა ფაქტორებთან ერთად, გარკვეულად დაიჩქარა მტკვარ-არაქსის კულტურის მიწათმოქმედი საზოგადოების საბოლოო დაცემა. ადრე ყორღანების ხანაში დაკრძალვის წესში, საერთოდ ჩანა, მაინცდამაინც ჩვეულად არ იყო სამარხში საქონლის ძვლების უხვად ჩატანება, უმთავრესად ატანდნენ მსხვილფეხა საქონლის თავს და წვრილფეხა საქონლის სხვადასხვა ნაწილებს, უმთავრესად კოჭებს. უნდა შეინიშნოს, რომ მაიკოპის კულტურაში, სადაც მესაქონლეობას მეურნეობაში წამყვანი ადგილი ეკავა[327], მაინცდამაინც წესად არ იყო სამარხში საქონლის ნაშთების ჩატანება. საქონლის ძვლები მხოლოდ რამდენიმე ყორღანშია ნაპოვნი[328]. აღსანიშნავია, რომ ჩვენში ადრეულ ყორღანებში სრულიად არ გვხვდება ცხვრის ძვლები. არც ჩრდილო-კავკასიის ამ დროის სამარხებშია მისი ნაშთები წარმოდგენილი[329]. თუმცა, ზოგიერთის პირით, ცხვარი კავკასიაში ამ დროისათვის უკვე ცნობილი უნდა ყოფილიყო[330].

კავკასიის ჩრდილოეთით გავრცელებული ძველი ორმოსამარხების კულტურაში დაახლოებით ასეთივე სურათის გვხვდებით. აქ ცხენის ნაშთები სამარხებში თითქმის

---

326. ა. ჯაფარიძე, მიწათმოქმედება და სამეურნეო-ეკონომიკური კულტი ძველ აღმოსავლეთში, თბილისი, 1976, გვ. 68.

327. А.А. Формозов. О хозяйстве племен майкопской культуры Прикубанья, стр. 32.

328. Р.М. Мунчаев. დასახ. წიგნი, გვ. 382.

329. იქვე, გვ. 322.

329. А.А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 90.

330. Р.М. Мунчаев. დასახ. წიგნი, გვ. 383.

სრულიად არ არის წარმოდგენილი. სამაგიეროდ, ამ დროის ნამოსახლარებში ცხენის ძვლებს საკმაოდ ჭარბად ვხვდებით[331]. როგორც აღნიშნავენ, ველი ორმოსამარხების კულტურაში შემოდის ზოგან წესად საფლავში შინაური ცხოველების ნაშთების ჩატანება[332]. სამარხში უპირატესად ცხვრის თავფეხსა და კოჭებს ატანდნენ, ყურო იშვიათად — ხარის თავ-ფეხს. ღორი თითქმის სრულიად არ გვხვდება[333]. ძველი ორმოსამარხების კულტურაში, ჩანს, მეცხვარეობას უპირატესი ადგილი ეკავა მეურნეობაში. ცხვრის მოვლა უფრო მეტად ცხოვრების წომთაბარულ ხასიათს მოითხოვდა. ცხვრის ნაშთების სიჭარბე სამარხებში ამის ანარეკლი უნდა იყოს.

საქართველოში და, საერთოდ ამიერკავკასიაში, ადრეული ხანის ყორღანებში თითქმის არ გვხვდება მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული მასალა. ამიტომ, ძნელია გარკვევით რაიმეს თქმა მეურნეობის ამ დარგის წესახებ. ჩანს, მიწათმოქმედებას მნიშვნელოვანი ადგილი უნდა სჭეროდა მეურნეობაში. ნიშანდობლივია, რომ ადრეული ყორღანები უპირატესად ბარში და მთიან პლატოებზე გვხვდება, მიწათმოქმედებისათვის ვარგისი ადგილებში. საერთოდ, ადრეული ხანის სამარხებში მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული მასალა იშვიათადაა წარმოდგენილი. ესეთ უპირატესად ნამოსახლარ ადგილებში ვხვდებით. სადღეისოდ ცნობილია გვიან ბრინჯაო-ადრე რკინის კულტურის ნამოსახლარები, სადაც ზედა ფენებში ამკარად ჩანს ადრეყორღანული კულტურასთან თანაარსებობა. ეს ერთიერთობა ისტორია დიდხანს არ ყოფილა და მტკვარ-არაქსის კულტურის შემდეგ ცხოვრება აქ აღარ გაგრძელებულა. შესაძლოა ამის ძირითადი მიზეზი მეურნეობის ხასიათის თავისებურება იყო. ადრეყორღანული კულტურის მატარებელი მოსახლეობა, ჩანს, ვერ შეეგუა მტკვარ-არაქსის დროინდელ მყარ, სტაციონარული ტიპის, საცხოვრებელ ადგილს. ამ პერიოდიდან საგრძნობლად იცვლება დასახლების ხასიათი, რომელიც ყორღანული კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე გაგრძელდა. არც ადრეყორღანული ხანის და არც თრიალეთის დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურის დროინდელი ნამოსახლარები დღემდე მაინცდამაინც ცნობილი არ არის. ადრეული ყორღანების ეპოქა ჩანს, იმ დროისა უნდა იყოს, როდესაც მტკვარ-არაქსის კულტურის გაელენა მოდგენო ხანის კულტურაზე უთუოდ საგრძნობია. განსაკუთრებით ეს შესამჩნევია ადრეყორღანული კულტურის კერამიკაზე, უპირატესად მარტყოფის ეტაპის თიხის ჭურჭელზე.

სად, როგორ, რა პირობებში უნდა ცხოვრებია ადრეყორღანული კულტურის ხანაში მოსახლეობას, მთლად ნათელი არ არის. ადრეყორღანული დროის ნამოსახლარები, სადაც მხოლოდ მარტყოფის ან შედარებით, ან კიდევ ორივე ეს ეტაპი ერთად იყოს აღმოჩენილი, დღემდე არ გვხვდება. სადღეისოდ ამ ხანის სამარხული ძეგლებია ძირითადად ცნობილი. მაგრამ, არც აქაა მაინცდამაინც მარტყოფია და შედარების ეტაპებისათვის დანახასიათებული მასალა ერთად წარმოდგენილი. მარნეულის ველზე აღმოჩნდა ერთი ყორღანი N 5, სადაც ორივე საფეხურის თიხის ჭურჭელი იყო ნაპოვნი. ქვემო ქართლის ბარი აზაღიერთ სანოვარი იყო, რომელსაც

---

331. Н.Я. Мерперт, Древнейшие скотоводы Волжско Уральского междуречья, Москва, 1974, стр. 105.

332. Ш. Шилов, Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья, Ленинград, 1975, стр. 67.

332. იქვე, გვ. 64.

333. Н.Я. Мерперт, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105.

უკვე აღრეყორღანული კულტურის ხანაში იყენებენ ამ მიზნით[334].

მარტყოფის ეტაპის ძეგლები ძირითადად ორო-ალაბნის ადგილია გავრცელებული. აქაა ცნობილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარი სიონთან, სადაც წარმოდგენილია ამ ეტაპის მასალა[334ა]. იერისპირეთში ძირითადად აღმოჩენილია სამარხეული ძეგლები მარტყოფში, სამგორში, მაღაროში და სხვ. ალაბნის ველზე ამ დროისა ჩანს ანანაურის N 2 ყორღანი. მარტყოფის ეტაპზე სახოგადოება განვითარების საკმაოდ მაღალ საფეხურს აღწევს. ელიტარული ნაწილი, ჩანს, დიდი ფეოდუნებით იკრძალებოდა მოზრდილ ყორღანებში. თრიალეთში, წალკის პლატოზე აღრეყორღანული ხანის ორივე ეტაპის სამარხებია ცნობილი. ჩანს, ეს რეგიონი მარტყოფისა და ბედენური ეტაპების დროს ერთხაირადაა ათვისებული.

შიდა ქართლში აღრეყორღანული კულტურის მარტყოფის ეტაპის ძეგლები ნაკლებადაა ცნობილი. მესხეთში, სადაც პირველად იყო შენიშნული მტკვარ-არაქსისა და ყორღანული კულტურების თანაარსებობა[335], რამდენიმე ძეგლზე აღმოჩნდა მარტყოფელი და ბედენური ეტაპების თიხის ჭურჭელი. შიდა ქართლში სადღეისოდ, მტკვარ-არაქსის კულტურის რამდენიმე ნამოსახლარია ცნობილი, სადაც ბედენისათვის დამახასიათებელი კერამიკა იყო ნაპოვნი[336]. აქაც ისე ჩანს, რომ ეს ორი კულტურა ერთხანს თანაარსებობს. მაგრამ, მტკვარ-არაქსის კულტურის შემდეგ ცხოვრება არც ამ ნამოსახლარებზე გაგრძელებულა. როგორც ჩანს, ბედენის კულტურის მატარებელი მოსახლეობა აქ ამ ნამოსახლარებს მაინცდამაინც არ ეტანება. შიდა ქართლში, სადღეისოდ, მხოლოდ ორ ნამოსახლარზეა დადასტურებული ამ კულტურების თანაარსებობა. მტკვარ-არაქსია კულტურის შემდეგ შიდა ქართლში, ჩანს, ბედენის კულტურა განაგრძობს არსებობას. აქაც ძირითადად ცნობილია ამ ხანის სამარხეული ძეგლები. ბერიკლდეები, როგორც ფიქრობენ, ფეოდალური ხასიათის ძეგლი უნდა ყოფილიყო. ბედენის კულტურა შიდა ქართლში ეტყობა საკმაოდ მყარად იკიდებს ფეხს. ცნობილია ამ დროის 1 სამარხები, აქვე გეხვდება საკმაოდ ძლიერი სამლოცველო ადგილი მაგრამ, როგორც ჩანს, აქ ამ დროისათვის სახოგადოების სოციალურ ურთიერთობაში, ისევე როგორც წინამორბედ კულტურაში[337], ჯერ კიდევ გაინცდამაინც დიდი ცვლილებები არ შეიჭნევა. შიდა ქართლში დღეისათვის ცნობილი არ არის სახოგადოების ელიტური ნაწილის გამორჩეული, დიდი, ბდიდარი ყორღანული სამარხები.

ბედენის კულტურა თანდათანობით ფეოდალური ფართოდ ერცელდება და დასავლეთით

---

334. ო. ჯაფარიძე, ბრინჯაოს ჩანის ყორღანები, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, თბილისი, 1975, გვ. 157.

334ა. Ш. И. М и р ц х у л а в а, Н.Д. М и р ц х у л а в а, Т.Д. С о н г у л а ш в и л и, Работы археологической экспедиции Иорского ущелья. ПАИ, 1983, Тбилиси, 1984.

Ш.Ш. Д у л а б р и ш в и л и, Памятники эпохи ранней и средней бронзы, Труды кахетинской археологической экспедиции, I. Тбилиси, 1969. стр. 37.

335. ა. ო რ ჯ ო ნ ი ძ ე, საცდელი გათხრები ადრე ბრინჯაოს ხანში, თბილისი, 1973, გვ. 103.

336. А.Т. Р а м и ш в и л и, Раскопки в Хашурском районе в 1984-1986 гг. ПАИ в 1986, Тбилиси, 1987 стр. 23.

ა. ო რ ჯ ო ნ ი ძ ე, შერეულკერამიკიანი კომპლექსები შიდა ქართლიდან, თბილისი, 1992, გვ.2; ს. მ ა ხ ა რ ა ძ ე, ცენიგორის მუნიციპალური ნამოსახლარი, თბილისი, 1994, გვ. 64.

337. Ch. B u r n e y, D. M. L a n g, The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus. London, 1971, გვ. 77.

მისი გავლენა ყვირილას აუზის ზემო წელის რეგიონს აღწევს, სამცერის ყორღანული სამაროვნების ზედა ფენებში უკვე შეიმჩნევა ბედენური კულტურის ნაკვალევი[338]. შესაძლოა ამის შედეგია კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარებზე შენიშნული ბედენური იერის თიხის ჭურჭლის არსებობა. უფრო ფართოდ ბედენის კულტურა, ჩანს, აღმოსავლეთით გრცელდება ბეგემო ქართლში, განსაკუთრებით კი იორ-ალაზნის აუზში. სწორედ, არ ჩერიოდნი, ჩანს განსაკუთრებით ინტენსიურად ათვისებული ეს რეგიონი. შესაძლოა ამ მოსახლეობის გარკვეული მასის გადმოადგილებასაც ჰქონდა ადგილი[339]. ბედენის კულტურის გავრცელებასთან ერთად, ჩანს, მარტყოფის ეტაპი აქ აღარ გაგრძელებულა. მაგრამ, ეტყობა, მარტყოფის გავლენა მაინც საგრძნობი უნდა ყოფილიყო, რასაც შედეგად მოყვა ბედენურ კულტურაში საკმაოდ ძლიერი სოციალური ძვრები. ამიერიდან გვხვდება სწორედ ბედენური ხანის მოზრდილი ქორღანები საკმაოდ მდიდარი სამარხეული ინვენტარით. კულტურაში შენიშნული გარკვეული სხვაობის მიუხედავად, ცხოვრების ხასიათში მათ შორის საკმაოდ ბევრია საერთო. ვერც ბედენის კულტურის მატარებელმა მოსახლეობამ შეძლო მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელ ცხოვრების წესთან შეგუება, როგორც ჩანს, ადრეყორღანული კულტურის ორივე ეტაპია მეურნეობის ხასიათში ბევრია საერთო, რაზეც განაპირობა, ალბათ ძირითადად, ცხოვრების მსგავსი გზის არჩევანი. შემდეგში მხოლოდ საბოლოოდ ბედენური კულტურა განაგრძობს არსებობას, რომელიც საკმაოდ ფართოდ გრცელდება კავკასიაში, ეხვდებათ მას სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, აზერბაიჯანში[340], ამ კულტურის ძეგლები შეინიშნება არარატის ვალზე[341], ჩრდილო კავკასიაში ბედენური კულტურის ძეგლები აღმოჩნდა ცენტრალურ[342] და განსაკუთრებით ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, დაღესტანში, სადაც იგი საკმაოდ გვიანობამდე შენარჩუნდა[343]. კავკასიის სამხრეთით ადრეყორღანული კულტურა, ჩანს, არ გავრცელებულა. აქ მტკვარ-არაქსის კულტურას შემდეგში მოხატულკერამიკიანი კულტურა ენაცვლება. ამიერკავკასიაში კი მტკვარ-არაქსის კულტურას ყორღანული კულტურა ცვლის.

ადრეყორღანულ კულტურასთან დაკავშირებით, რომლის გამოვლენას ამიერკავკასიაში

---

338. Э.М. Г а г а д з е, Хронология памятников колхидской культуры эпохи средней бронзы и некоторые вопросы культурной атрибуции вариантов общеколхидской культуры эпохи ранних металлов Кавказ и системе палеометаллических культур Евразии, Тбилиси, 1991, стр. 121.

339. ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, მიწათმოქმედება და სამეურნეო კულტები ძველ საქართველოში, ჯ. 64

340. Ф.А. М а м е д о в, Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху энеолита и раннего железа, стр. 6.

Г. И с м а и л о в, Раннебронзовая культура Азербайджана, автореферат, Тбилиси, 1983, стр. 15.

341. Г.Е. А р е ш и а н, Майские курганы, АО, 1985 г., Москва, 1987, стр. 538.

342. В.А. Р о с т у н о в, Куро-аракские могильники Северной Осетии, Погребальный обряд древнего и средневекового населения Северного Кавказа, Орджоникидзе, 1988, стр. 31.

343. М.Г. Г а д ж и е в, С.Н. К о р е н е в с к и й, Металл Великентской катакомбы, Древние промыслы, ремесло и торговля в Дагестане, Махачкала, 1984, стр. 8.

Р.М. М а г о м е д о в, Закавказский керамический импорт в Дагестане и вопросы хронологии памятников эпохи средней бронзы XIII, "Крупновские чтения" по археологии Северного Кавказа, Майкоп, 1986, стр. 33.

მნიშვნელოვანი ძვრები მოყვა შედეგად, ბევრ საკითხზე დღემდე მეტნაკლებად სწორი პასუხის გაცემა ჭირს. ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის, საიდან ვრცელდება იგი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. არც თვით ადრეყორღანული კულტურის შიგნით გამოყოფილ ეტაპებს შორის დამოკიდებულების საკითხია მაინცდამაინც გარკვეული – ერთი კულტურის ლოკალური ვარიანტებია, თუ მათ შორის უფრო ღრმა სხვაობაა საგულისხმო. არც მათ ქრონოლოგიურ ურთიერთობაშია ყველაფერი ნათელი. მტკვარ-არაქსის კულტურასთან დამოკიდებულებით თითქოს ასე ჩანს, რომ ადრეყორღანული კულტურის ორივე ეტაპის გამოხენა დაახლოებით ერთდროულად უნდა ნომხდარიყო მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალურ სტადიაზე. ერთხანს ისინი მტკვარ-არაქსის კულტურასთან თანაარსებობენ. მაგრამ, შემდეგში, ჩანს, მარტყოფის ეტაპი უპირატესად საქართველოს აღმოსავლეთ რეგიონებში ვრცელდება, ბედენი კი უწითაყრესად ცენტრალურ ოლქებს მოიცავს. ბედენური კულტურის აღმოსავლეთით გავრცელებას ეტყობა მარტყოფული ეტაპის საბოლოო ჩაქრობა მოყვა შედეგად.

აღსანიშნავია, რომ ჩრდილო-კავკასიაში ამ დროს მნიშვნელოვანი კულტურული ძვრები შეინიშნება. ახლებურად შეიქმნება მაიკოპის და ნოვოსვობოდნაიას ეტაპების თუ კულტურების დამოკიდებულების საკითხი. ვარაუდობენ, რომ მაიკოპია კულტურა ძველაღმოსავლური ცივილიზაციის ნაწილი უნდა ყოფილიყო და მისი თარიღი საკმაოდ შორს გადაიწევ[344]. მაიკოპის კულტურის სამხრეთთან ურთიერთობა ადრევე იყო აღნიშნული. მაგრამ, სამარხის ტიპი და საერთოდ დაკრძალვის რიტუალი გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. ყორღანული სამარხი კავკასიის სამხრეთით, ჩანს, მაინცდამაინც არ გავრცელებულა. ეს ტიპი სამარხისა თითქოს უფრო აღმოსავლეთ ევროპის სტეპური ზოლიდან წამოსულ იმპულსებს უკავშირდება. ნოვოსვობოდნაიას ეტაპზე, როგორც აღნიშნავს ზოგიერთი მკვლევარი, უფრო ძლიერდება დასავლური გავლენები, რაც ვარაუდობენ აისახა კიდეც კულტურაში[345]. იქონიეს თუ არა ამ მოვლენებმა რაიმე გავლენა ამიერკავკასიაში მიმდინარე პროცესებზე, გარკვევით თქმა ძნელია. მაგრამ, აქაც ამ დროს მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეინიშნება კულტურის ხასიათში. ფართოდ ვრცელდება ბედენური კულტურა, რომელიც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის გარკვეულ რეგიონებს მოიცავს.

აღსანიშნავია, რომ აბალოგიური ეიოარება ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში შეინიშნება აგრეთვე ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის რეგიონში, დაღესტანში. ახალმა მოვლენებმა მტკვარ-არაქსის კულტურის საბოლოოდ ჩაქრობა გამოიწვია, ჩნდება დაკრძალვის ახალი წესი, ყორღანული ტიპის სამარხი, ძლიერდება მესაქონლეობის როლი, აქტიურდება სტეპის მესაქონლე ტომების გავლენა და სხვ. როგორც ჩანს, ეს ამ დროს კავკასიაში საერთო მოვლენა იყო, აქ მიმდინარე პროცესების შედეგი.

---

344 М.В. А н д р е е в а. К вопросу о южных связях майкопской культуры. СА, 1, Москва 1977, стр. 39.

В.А. Т р а ф и м о в. Некоторые вопросы периодизации эпохи майкопской культуры. КСИА, 192. Москва 1987, стр. 21.

345 А.А. Р е з е п к и н. К интерпретации росписи из гробницы майкопской культуры близ станицы Новосвободной. КСИА, 192, Москва, 1987, стр. 29.

III თავი

მარტყოფის ბედენური კულტურის ძეგლებები

მარტყოფში ბედენური კულტურის ორი ყორღანი იყო შეწყვლილი. ორივე მარტყოფის ეტაპის ყორღანებთან შედარებით უფრო მოზრდილ ზომისა იყო; ამ ყორღანების ყრილები საგრძნობლად დაბიანებული აღმოჩნდა, მაგრამ, მაინც ჩანდა, რომ მათ განსხვავებული ხასიათის ყრილი ჰქონოდათ. შედარებით უკეთ ყრილი შერჩენილი ჰქონდა N 3 ყორღანს, რომელიც ქვა-მიწისაგან შედგებოდა[346]. მართალია, ბედენის კულტურის დროს მიცვალებულებს ისევ ყორღანული ტიპის სამარხებში კრძალავდნენ, მაგრამ ყორღანის კონსტრუქციაში ვხედავთ შეინიშნება გარკვეული სხვაობა. ბედენური ხახის ყორღანების ყრილი მიწიანია ან ქვა-მიწიანი. ამ პერიოდში, თუ არ ჩავთვლით ბედენზე გათხრილ N 2 ყორღანს[347], თითქმის აღარ ვხვდებით მარტყოფ-სამგორია ჯგუფისათვის დამახასიათებელ ორწიგ ყრილს – ქვის ზვინულა, რომელსაც ზემოდან თიხის სქელი ფენა ადევს. მარტყოფის ბედენური ხანის ყველა ყორღანი ორმოიანი იყო. საერთოდ, ამ დროის ყორღანები ჩვენში ეპიპალეოლითურად ორმოიანია. ორმო ჩვეულებრივ ხის ძელებით იყო გადახურული. ჭერად გადახურვაზე და ალბათ იატაკზე ჭილობია დაგებული. ზოგჯერ ორმოს კედლები ცეცხლგალეწილად ნაწყობილ ხის მორებითაა შემაგრებული ან ძელებისაგან შეკრული ნაგებობაა ჩადგმული. მარტყოფის N3 ყორღანის ორმოში კარგად ჩანდა ხის ძელების ნაკვალევი. ყორღანის სანართ-ორმოში ხის კონსტრუქციის გამოყენება, ჩანს, გავრცელებული იყო ჩრდილო კავკასიაში მაიკოპის კულტურის ხანაში[348], მეკენაკოსთან გათხრილ ერთ-ერთი ყორღანის ორმოში ჩადგმული იყო ხის ნაგებობა[349], ორმოს კედლებზე ხის ძელების კვალი შეინიშნებოდა კაბარდო-ბალყარეთში ველ კლდინოსთან გათხრილ ერთ-ერთ ყორღანში[350]. დაღესტანში, კაპისპირკოთის მახარეში, სოფ. უტამიშთან გათხრილი ყორღანის ორმოში ჩადგმული ხის ნაგებობა აღმოჩნდა[351].

---

346. ი. ჯაფარიძე, გ. ივანიშვილი, წერილი პირველი, კლდის (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1980-1981 წლების მეცნიერული შედეგები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ძეგლები, VIII, თბილისი, 1985, გვ. 29.

გ. ივანიშვილი, ნ. ფუტკარაძე, ი. ლაქაძე, გ. კიკნაძე, მ. ნეხვიშვილი, ა. წერეთელი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი არქეოლოგიური ექსპედიციის 1989-1990 წლების მუშაობის ანგარიში, არქეოლოგიური კრებული, I, თბილისი, 1994, გვ. 61.

347. გ. ივანიშვილი, ნეკროპოლის ტერასისებრების კვლევა, გვ. 16.

348. А.Д. Резепкин. Проблемы развития и преемственности культур эпохи ранней и средней бронзы на Северном Кавказе. Культурный прогресс и эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1982. стр. 133.

349. Е.И. Крупнов, Н.Л. Верперт, Курганы станицы Мекенской. Древности Чечено-Ингушетии, Москва, 953 стр. 24.

350. Х.Х. Бидзиев, Большой курган у аула Кубина в Карачаево-Черкесии, Северный Кавказ в древности и в средних веках. Москва, 1980. стр. 41.

351. Ш.Ш. Котович, З.М. Котович, С.М. Маломедов, Утамышские курганы. Северный Кавказ в древности и в средние века. Москва. 1980, стр. 14.

თვით მაიკოპის ყორღანში ორმოს კედლები ხის ძელებით იყო შემოწყობილი[352]. ორმოს კედლების გერტიკალურად ჩადგმული ძელებით შეპაგრება, ჩანს, ძველი ორმოსამარხების კულტურისათვის იყო დამახასიათებელი[353].

მართალია, ბედენის კულტურაში სამარხის ძირითადი ტიპი ასევე ყორღანია, ოღონდ დაკრძალვის რიტუალში ზოგი რამ ახალი შეინიშნება. ახლა საკმაოდ ფართოდ ვრცელდება მიცვალებულის ხის ოთხთვალა ეტლთან დაკრძალვის წესი. სამარხში ან მთლიანი ეტლია ჩატანებული, ან კიდევ ეტლის რომელიმე ხაწილი, უპირატესად ბორბალი. ზოგჯერ ხის ცუდი დაცულობის გამო ყორღანის ძირზე მხოლოდ ეტლის ნაკვალევი შეიმჩნევა. ჯერ კიდევ ბ.კუფტინმა ხის ეტლის კვალი შენიშნა თრიალეთში გათხრილ XI და "შჭვანე" ყორღანებში[354]. ბედენის პლატოზე გათხრილ სამ ყორღანში NN 5, 8, 10 ხის მთლიანი ოთხთვალა ურმები იყო ჩადგმული[355].

შიდა ქართლში გათხრილ ბედენის კულტურის დროინდელ ყორღანში ურემი არ აღმოჩენილა, მხოლოდ მაია ნაკვალევი ჩანდა ბერიკლდეების ყორღანში[356]. ეტლის კვალი შეიმჩნეოდა თიმენის გორთან გათხრილ ხელოვნების ქვით-ერთა ყორღანში[357].

იორ-ალაზნის ორმდინარეთში ბედენური კულტურის ხანაში საკმაოდ გავრცელებული იყო მიცვალებულის ხის ოთხთვალა ეტლთან ერთად დაკრძალვის რიტუალი. მარტყოფის N 3 ყორღანში ორმოს ძირზე ღრმულები აღმოჩნდა, რომელშიაც კარგად შეიმჩნეოდა ხის ნაწილები, ალბათ ხის ურმის თვლების ნაშთი[358] (სურ.23). ივრის პირეთში გათხრილ ზოგიერთ ყორღანში ჩანდა ხის ეტლის ნაკვალევი. ხის ეტლია ნაშთი აღმოჩნდა კეჭრეთთან გათხრილ ყორღანში[359]. ზეიანთან შესწავლილ ყორღანში თითქოს ჩანდა ხის ეტლია კვალი, მაგრამ საძარხეული ინვენტარი უფრო მარტყოფის ეტაპისათვისაა დამახასიათებელი[360]. ამიტომ, ცოტა არ იყოს ეჭვს იწვევს აქ ოთხთვალა ეტლის არსებობა.

ალაზნის ველის სამივე დიდ ყორღანში მიცვალებულები ხის ოთხთვალა ეტლთან ერთად დაკრძალულნენ. წნორის N 1 ყორღანში, ჩანს, ეტლის მხოლოდ ერთი ივალი იყო ჩატანებული, რომელიც ორმოს დასავლეთ კედლის შუა ნაწილში იყო მოკრუსნობილი[361].

---

352. Р.М. М у ц ч а р е з и. Кавказ на заре бронзового века. стр. 212.

353. Г. Ч а й л д. У истоков европейской цивилизации. Москва. 1952. стр. 215.

354. Б.А. К у ф т и н. Археологические раскопки 1947 года в Джавахетском районе. Тбилиси. 1948. стр. 23.

355. გ. ჯ ო ჯ ხ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42,93,99.

356. ა. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ე. ქ ო რ ი ძ ე, გ. გ ო გ ა ხ ი ა ნ ი, ზედა ქართლის არქეოლოგიური კვლევების 1979-81 წლების ანგარიში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის მოამბე, VIII, თბილისი, 1986, გვ. 60.

357. Г. М и ц д и в а ш в и л и. Археологическая экспедиция в Гурийском районе. ПАИ, 1982, Тбилиси, 1985. стр. 37.

358. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ჯ. ა ლ ა ნ ი ა ზ ე, ე. წ ე რ ე თ ე ლ ი, ქიზილ-მარტყოფის არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1980-81 წლების ანგარიში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის მოამბე, VIII, თბილისი, 1986, გვ. 31.

359. К.Л. П и ц х е л а у р и. Н.Ф. М а м а ц а ш в и л и и др. Кахетинская археологическая экспедиция. ПАИ в 1981 г. Тбилиси, 1984. стр. 27.

360. К.Л. П и ц х е л а у р и. Н.Ф. М а м а ц а ш в и л и, В.Г. М и с и к у в е д з е и др. Кахетинская археологическая экспедиция. ПАИ в 1982 г. Тбилиси, 1985. стр. 22.

361. Ш. Д ж а л а б р и ш в и л и. Курганы Алазанской долины. Тбилиси. 1979. стр. 22.

N 2 ყორღანში ხის ოთხთვალა ეტლი დამწვარი სახით უნდა ჩაედგათ სამარხის ცენტრში[362], ბაკურციხის ყორღანის შუა ნაწილში ხის ეტლი უნდა შეგარიყო[363]. ეტლის ნაკვალევი აღმოჩნდა ანაგის ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში[364].

ბედენის კულტურისათვის დამახასიათებელი ეტლების ცუდი დაცულობის გამო, ძნელია მათი კონსტრუქციის შესახებ რაიმეს გარკვევით თქმა. მართალია, ბედენში აღმოჩენილი ერთ-ერთი ეტლის რეკონსტრუქციის ცდა იყო, ნაგრან არა გვგონია, რომ იგი საბრძოლო დანიშნულებისა ყოფილიყო[365]. ეს ეტლებიც, ისევე როგორც მოძღვრო ხალხის თრიალეთური კულტურის ეტლები, ძირითადად ალბათ საკლტო ეკიპაჟთა რიგს მიეკუთვნებოდნენ[366]. ყურო მართებული ჩანს მოსაზრება, რომ ბედენია ეს ეტლი სატრანსპორტოდ ნაკლებ გამოსადეგი იყო, უფრო მიცვალებულის გასატანებლად უნდა ყოფილიყო გამკეთებული. თვით ეტლის კონსტრუქცია მის არაპრაქტიკულ დანიშნულებას უნდა მოწმობდეს[367]. ამასვე მეტყველებს აგრეთვე თვით ეტლის თკლები. მათი საშუალო ნაწილი შუხის ხისა იყო. როგორც თანამედროვე ეთნოგრაფიული სინამდვილიდან ჩანს, შუხას ბორბლისათვის მაინცადამაინც არ იყენებენ. შუხა მართალია ხის მაგარი ჯიშია, მაგრამ მკიფეა და ადვილად ტყდება[367]. სწორი უნდა იყოს ეს ამბავი, რომ კავკასიურ ადრეულ ეტლებში, მაგალითად თვლებით, გამწევი ცხოველის ფარი ხშირად ეოფილიყო, რაც გამორიცხავდა საბრძოლო ეიჩქინისათვის მათი გამოყენების შესაძლებლობას[368], როგორც ჩანს, ბედენური ხანის ეტლები თრიალეთური კულტურის ეტლებისაგან კონსტრუქციულად მაინცადამაინც არ განსხვავდებოდნენ. წინა პერიოდში, ჩანს, ეს ოთხთვალა ეტლს საქმოდ ადრიდელი ხანიდან იყენებენ საბრძოლველად, მაგრამ ჯერჯერობით უკვე შეინიშნება[369].

მართალია, ჩვენში ყორღანულ სამარხებში ნაპოვნი ხის ეტლების სრული კონსტრუქციის შესახებ გარკვევით ვერაფერს ვიტყვით, მაგრამ ყველა, დღემდე ცნობილ ეტლებს როგორც ბედენური, ისე თრიალეთური კულტურებისა, სამი ნაწილისაგან შემდგარი თვლები ჰქონდათ. საკვირველია, რომ სხვა დეტალებიც მათ შორის რამე მნიშვნელოვანი სხვაობა არ უნდა ეოფილიყო. ყველა ეს ეტლი, ჩანს, არაპრაქტიკული დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო და საკლტო ეკიპაჟთა რიგს განეკუთვნებოდნენ. ამაზე უნდა მეტყველებდეს ბედენის და თრიალეთის ყორღანებში აღმოჩენილი ეტლების უკეთ შეინახული

---

362. იხ. გვ. 40. ნ. მ ი ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, გ. ფ ი ც ხ ე ლ ა ური, ვ. ლ ე ო ნ ტ ი ე ვ ი ლ ი, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება, 1973 წ., თბილისი, 1974, გვ. 22.

363. К.Н. П и ц х е л а у р и, Исследования кахетинской археологической экспедиции, ПАИ, 1980, Тбилиси 1982, стр. 8.

363. К.Н. П и ц х е л а у р и, Н.Ф. М а м а и а ш в и л и и др. Археологическое исследование кахетинской археологической экспедиции, ПАИ в 1979 г., Тбилиси, 1982.

364. ე. ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი, ოთხთვალა ეტლი ანაგის ყორღანიდან, ძველი საქართველო, II, თბილისი, 1970, გვ. 8.

ე. ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი, ურემი და ეტლი ძველ საქართველოში, მასალები საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენის, ისტორიის და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის არქეოლოგიის განყოფილების სამეცნიერო სესიის, 56. N 1, თბილისი, 1969.

365. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ბედენში 1957–1958 წწ. თბილისი, 1960, გვ. 17.

366. გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94.

367. ჭ ა ნ ტ რ ე, ქართული ხელნაწერები ტრანსკავკაზიაში, თბილისი, 1958, 61.

368. М.В. Г о р е л и к, Боевые колесницы Переднего Востока III-II тысяч до н.э. Древняя Анатолия. Москва, 1985, стр. 191.

369. იქვე, გვ. 188. М.П. К о ж и н, К вопросу происхождения колесного транспорта, Древняя Анатолия, Москва, 1985, стр. 173, 175.

ხის ოთხთვალა ეტლების კონსტრუქციის ხასიათი[370].

არც წინა აზიის ადრეული ეტლების კონსტრუქციის შესახებაა ყველაფერი ნათელი, მაინი შედარებით ცუდი დაცულობის გამო. აქაც ადრეული ეტლებია თვლები სამი ნაწილისაგან შედგებოდა[371]. სამნაწილადი თვლებია დამახასიათებელი სამხრეთ რუსეთის სტეპებში, რველი ორმოსაბარხების და კატაკომბურ კულტურებში გავრცელებული ეტლებისთვის. ეს ტექნიკური კონსტრუქცია ეტლის თვლებისა, თითქოს ყველაზე რაციონალური უნდა ყოფილიყო[372]. აღსანიშნავია, რომ გ. ჩაილდმა თავის დროზე მონაცენტრისტულ, ეტლის ერთი ცენტრიდან გავრცელებია კონცეფციის, რომელმაც ფართო აღიარება მიიღო, ეტლის კონსტრუქციაში არსებული მსგავსება დაუდო საფუძვლად. გამოსაკვლევი ყურადღება სწორედ ეტლის თვლების სამნაწილად ხასიათს მიექცა. ხის ეტლის გავრცელების ფართო არეალში სამი ნაწილისაგან შემდგარი თვალი იყო დამახასიათებელი[373].

საერთოდ ეტლი კონსტრუქციულად ძირითადად ინარჩუნებს თავის სახეს, რაც მისი სხვადასხვა რეგიონებში წარმოშობის შეწოხვეებში ნაკლებად მოსალოდნელი იქნებოდა[374]. ძველ აღმოსავლეთში ეტლის გამოსახლება, ჩანს, ჯერ კიდევ ძვ.წ. IV ათასწლეულიდანაა ცნობილი. ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისი ხანებიდან ხის ოთხთვალა და ორთვალა ეტლები ნაპოვნია ურის, კიშის, სუზის და სხვა დიდებულთა სამარხებში[375]. ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ხის ეტლები ვრცელდება როგორც წინა აზიაში, იაე მის ფარგლებს გარეთ. ზოგიერთი ავტორის აზრით ცენტრალურ ანატოლიაში, ალაჯაჰიუიუკის დიდებულთა სამარხებში ხის ეტლთან ერთად მიცვალებულის დაკრძალვის რიტუალი იყო ცნობილი[376]. მაგრამ მახლობელი აღმოსავლეთიდან ბორბლიანი ტრანსპორტის გავრცელების შესახებ სხვადასხვა კარიდგებია გამოთქმული. ერთ-ერთი ყველაზე მიღებული აზრია, რომ სამხრეთიდან კავკასიაზე გაელით ეტლი

---

370. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94.

371. Г. Сафар А. Древний Восток в свете новых раскопок. Москва. 1958, стр. 230.

C.L. Woolley, Ur excavations. Vol. II. გვ. 11.

St. Piggott, A Tripartite Disc Wheel from Blair Drummond. Perthshire, Reprted from the Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland. Vol. XC, Sessjon 1956-57.

M. Littauer and J. Crouwel. The origin and diffusion of the cross-bar Wheel, Antiquity, LI, 1977, გვ. 96.

372. Е.Е. Кузьмина. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения зжнорусских степей. ВДИ. 4. Москва. 1974, стр. 70.

S. Piggott, The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence, The Prehistoric Societi, Vol. XXXI V,8, 1968. გვ. 268.

373. Г. Чайлд А. დასახ. ნაშრომი, გვ. 358.

V.G. Childe. The First Waggons and Carts from the Tigris to the Severn. The Prehistoric Society, XVII, 2, 1951, გვ. 177.

M. Littauer and J. Crouwel. დასახ. ნაშრომი, გვ. 96.

374. П.М. Кожин. О ранних моделях колес из Балановского могильника. СА, 4. Москва. 1964. стр. 176.

375. Г. Сафар А. დასახ. ნაშრომი, გვ. 230.

G. Mansfeld, Gräben mit Wagenbeigaben vom Frühdynastikum des Vorderen Orients bis zur Hallstattzeit Mitteleuropas. Posavski Muze. Brezice, 6, Brezice, 1984.

376. J. Mellart, The Chalcolithic and Early Bronze Age in the Near East and Anatolia, Beirut, 1966, გვ. 155.

W. Orthmann. Zu den "Standarten" aus Alaca Hüyük. Instanbuler Mitteilungen. Bd. 17,19, 67; გვ. 39.

საშუალო რუსეთის სტეპური ზოლის ჭრილი ევროპაში გავრცელდება[377]. ჩრდილო ბესობოტამია. ზღვრისის ჭარე და კავკასიის ტყის მასივები შესაძლოა ყოფილიყო ის საგარაუდო რეგიონი, სადაც საფეძველი უნდა ჩაყროდა ბორბლიან ტრანსპორტს. აქ ეხებად ნოიბეგებოდა ხის მაგარი ჯიშები და მეტალურგიაც საკმაოდ დონეზე იდგა[378]. ამ მხარეში კარგადაა ცნობილი ხის დამუშავებასთან დაკავშირებული ტრადიციები.

ბორბლიანი ტრანსპორტის წარმოშობლობის და გავრცელების კვლევის შესაძლებლობებელი მოსაზრებაც არსებობს. ზოგიერთი მკვლევარი უფრო იმ პრინციპია, რომ ხის ეტლი სხვადასხვა ადგილას დამოუკიდებლად უნდა წარმოქმნილიყო. ახლოაღმოსავლურ ენებში უკვე ადრეული ხანებიდან ჩანს ეტლთან დაკავშირებული ტერმინები და ცნება ევროპაში ამ კუთხით მოლაპარაკე ტომებს უნდა გავრცელებინა[379]. გამოთქმულა მოსაზრება, რომ როგორც სხვა ნოუნაბავ იდეები, ეტლის შავიზღვისპირეთის ჩრდილო ზოლში მკრთე რიგია ცივილიზაციების ზონიდან წესადლო გავრცელების შეკავებ[380]. ისიც აღინიშნა, რომ დასავლეთ შავიზღვისპირეთში, დნესტრ-დუნაის არეალში, ოთხთვალა ეტლი ადგილობრივ უნდა წარმოქმნილიყო[381]. გარკვეობენ აგრეთვე, რომ ეტლი საშუალო რუსეთის სტეპურ ზოლში წინაბრიდან, კასპიის ზღვის აღმოსავლეთ რეგიონებიდან, ნაწ ახიდან გავრცელდა[382]. აქ ეტლი წინა ახიდან შესაძლოა უკვე ძ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში შემოდის და განვითარების თავისებური, დამოკიდებული გზა გახლდა. შემდეგში აქედან იგი ევროპა ნოგვიანებით საშუალო-რუსეთის სტეპურ ზოლში გავრცელდება[383]. გარკვეობენ აგრეთვე, რომ ეტლი წინა ახიდან ბალკანეთის გზით ვრცელდება, სადაც სავსებით ადრეული ათის ოთხთვალა ეტლის ნოდებებია ცნობილი[384]. გვიან ტრიპოლიეს კულტურაში ეტლი, ჩანს, ბალკანეთიდან შემოდის[385]. ეჭვს ახრი დომინირებს, რომ ხის ეტლი ევროპაში კავკასიიდან გავრცელდება. აღინიშნა, რომ აღმოსავლეთ ევროპაში აღმოჩენილი ეტლებია ხის ანალოგიც კავკასიური წარმოშობლობა ეჭვქვეშ[386]. ისიც კი თქვა, ეტლების ხის ანალიზის საფუძველზე,

---

377. S. P i g g o t t. The Beginning of Wheeled Transport. Scientific American Vol. 219, N 1, 1968, გვ. 86.

Г. H a n c a r. Das Pferd in prähistorische und frühhistorische Zeit, Wien. 1956, გვ. 533.

Г. К л а р к. Доисторическая Европа, Москва, 1953, стр. 301.

378. Т.В. Г а м к р е л и д з е, Зач. Вс. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, стр. 717, 733.

S. P i g g o t t. The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasus Evidence, გვ. 339.

379. A. K a m m e n h u b e r. Hippologie Hethitica, Wiskander, 1961, стр. 29.

А.Т. Д е р г т е р е в а. Пути развития современной лингвистики. I, Москва 1961, стр. 381.

380. Е.Е. К у з ь м и н а. დასახ. ნაშრომი, გვ. 78.

381. Н.М. Ш м а г л и й. Погребение раннего бронзового века с повозками и курганах Северо-Западного Причерноморья, Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1982, стр. 103.

382. Т.В. Г а м к р е л и д з е, Вяч. Вс. И в а н о в, დასახ. ნაშრომი, стр. 734, 949.

383. Е.Е. К у з ь м и н а. Этапы развития колесного транспорта Средней Азии в эпоху энеолита и бронзы. ВДИ, 4, Москва, 1980, стр. 22.

384. И. К а л и ц, Ранние находки моделей повозок эпохи энеолита из окрестностей Будапешта, Москва, 1978, стр. 134.

385. Т. М о л ь ш а. К вопросу о колесном транспорте и Триполыской культуре. Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1982, стр. 136.

386. М.Б. П и о т р о в с к и й, Вопросы комплекса Переднего Востока III-II тысяч. до н.э. Древняя Анатолия, Москва, 1985, стр. 191.

რომ სამხრეთ რუსეთის სტეპურ ზოლში, კატაკომბურ კულტურაში ჰზა ეტლები კავკასიიდან უნდა შემოეტანათ[387], ვარაუდობენ, რომ კავკასიას ნოვოსვობოდნაიას ეტაპზე შუამავლის როლი უნდა შეესრულებინა სტეპში წინა აზიიდან მნიშვნელოვანი ტექნიკური იდეების და მათ შორის ეტლის გავრცელებაში[388]. გამოითქვა მოსაზრება, რომ მაიკოპის კულტურის მატარებელმა ტომებმა შემოიტანეს სამხრეთიდან კავკასიაში და შემდეგ ევროპაში გაავრცელეს ბორბლიანი ტრანსპორტი[389]. თუმცა ისიც აღინიშნა, რომ სამხრეთ რუსეთის სტეპურ ზოლში ჯერ კიდევ მეტად იკრძნობა მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენა, ვიდრე მაიკოპისა; ამის ერთ-ერთ საბუთად მოტანილია ის, რომ მაიკოპის კულტურაში არც ბორბლის თიხის მოდელები და არც თვით ეტლი ცნობილი არ არის[390]. მტკვარ-არაქსის კულტურაში კარგადაა წარმოდგენილი ეტლის თელის თიხის მოდელები.

მიცვალებულის ეტლთან ერთად დაკრძალვის რიტუალი გავრცელებული იყო ძველი ორმოსამარხების და კატაკომბური კულტურების ნატარგმელ ტომებში. ეტლები სამარხში ვერტიკალურად დაწყობილი სახით შეჰქონდათ ან რომელიმე მის ნაწილს, ეფრო ხშირად კი ბორბალს, ატანდნენ. ზოგჯერ თვლები ოთხივე კედელში იდო და თითქოს ეტლის ამიტაცია იქმნებოდა[391]. ეტლიანი სამარხების აღმოჩენის სიხშირით განსაკუთრებით ჟუბანისპირეთი გამოირჩევა[392]. აღსანიშნავია სტ. ნოვოტიტოროვსკაიას შეკუწყლილი კერძოდანები, სადაც ხის ეტლის ნაკეთევი თითქმის ყველა სამარხში აღმოჩნდა[393]. დაკრძალვის მსგავსი რიტუალი დამოწმებულია ყუბანისპირეთის სხვა რეგიონებში აღმოჩენილი ყველა ორმოსამარხების კულტურის ფორლანგებში[394]. საერთოდ ეტლთან მიცვალებულის დაკრძალვის რიტუალი კარგადაა ცნობილი ორმოსამარხების და კატაკომბური კულტურების გავრცელების არეალში – შავიზღვისპირეთის სტეპებრ ზოლში, აზოვისპირეთში, კალმიკეთში, ვოლგისპირეთში, კავკასიისპირეთში და სხვ. ეტლიანი ტრანსპორტი ცენტრალურ ევროპაში ძველი ორმოსამარხების კულტურის

---

387. Е.Е. К у з ь м и н а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

388. В.А. Т р и ф о н о в, Некоторые вопросы переднеазиатских связей майкопской культуры, КСИА, 142. Москва, 1967, стр. 23.

389. Г.А. П и ж к о л а е в а, В.А. С а ф р о н о в, Проблемы появления колесного транспорта в Европе. Древнейшие повозки Восточной Европы. Выделение Днестро-Кубанской культуры – культуры древнейших кочевников Восточной Европы. Кочевники Азово-Каспийского междуречья. Орджоникидзе, 1983, стр. 61.

390. Н.Н. Ч е р е д н и ч е н к о, О некоторых аспектах развития экономики энеолитического века в степях Причерноморья. Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1982, стр. 75.

391. В.А. Т р и ф о н о в, Погребения с повозками эпохи палеометалла в степном Прикубанье. Новые экспедиционные исследования археологов Ленинграда. 1983, стр. 28.

392. В.С. Е р ш о в а р е н и, Э.С. Ш а р а ф у т д и н о в а, А.Д. Р у д е н к и н, В.А. Г р и ф о н о в а, Г.Н. Б е с т у ж е в, Работы Кубанской экспедиции 1978-980 гг., Древние культуры Евразийских степей, Ленинград, 1983, стр. 85.

393. – В.И. К о з о л о в с к и й, Новые материалы по бронзовому веку Западного Предкавказья, КСИА, 134, Москва, 1973, стр. 60.

394. В.С. Е р ш о в а р е н и, Э.С. Ш а р а ф у т д и н о в а, А.Д. Р у д е н к и н, В.А. Т р и ф о н о в, Г.Н. Б е с т у ж е в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 86.

В.А. Т р и ф о н о в, О смене обрядовых групп погребений в степях Прикубанья, Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1982, стр. 55.

მატარებელ ტომებთან კონტაქტის შედეგად ვრცელდება[395]. ეს სამარხები ჟპირატესად ღარიბულ ინვენტარს შეიცავდა. ვფიქრობ, ჩანს, რომ ეტლიანი სამარხები მაინც მიცვალებულის გარკვეული სოციალური სტატუსის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და, ალბათ, დაწინაურებულ პიროვნებას ეკუთვნოდა[396], რომლებიც ჭონობრივად ეტყობა ჯერ კიდევ მაინცდამაინც არ გამხდარიყვნენ რიგითი წევრისაგან. ეტლიანი სამარხების ინვენტარის ხასიათი ზშირ შემთხვევაში თითქმის იგივე იყო, როგორიც ჩვეულებრივი სამარხებისა[397]. ეტლიანი სამარხები, ჩანს, მაინც მიცვალებულის გარკვეული სოციალური რანგის მანიშნებელი იყო. ხის ეტლი ეტყეო სტეპის ზოლში, ალბათ, საკმაოდ ძვირად დასობდა[398]. ძველითრომისამარხების კულტურაში დაკრძალვის ამ რიტუალის ფართოდ გავრცელება შესაძლოა იმითაც იყო გამპირობებული, რომ ბორბლიან ტრანსპორტს მომამზადებელ ცხოვრებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა[399]. სამარხში ეტლის ჩატანების იდეა ეფუძნა ალბათ გარკვეულ რწმენა-წარმოდგენებს უკვდავიდებოდა[400].

ყუბანისპირეთში ხის ეტლები ძირითადად ძველი ორმოსამარხების კულტურის ყორღანებში გვხვდება. აქ მაიკოპის კულტურის დროინდელ სამარხებში ხის ეტლის არსებობის რაიმე ნიშანი დამოწმებული არ არის. ისევ, შედარებით მდიდრულ ყორღანებში, როგორიცაა: მაიკოპის, ნოვოსვობოდნაიას, ნალჩიკის, კრშაეკის და სხვ. ეტლის ნაკეთილი ჩენიშნული არ იყო. გამოთქმა მოსაზრება, ჩანს არცთუ მაინცდამაინც სარწმუნო, რომ ყუბანისპირეთში ძველითრომისამარხების კულტურის ნატარებელი მოსახლეობა წეადგენდა ძირითად ელემენტს, ნოვოსვობოდნაიასა და – მოსულს[401]. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, კასპიისპირეთის დაღესტანში სოფ. ეტამანთან, აღმოჩენილ ყორღანებში, სადაც თახთაჯალა ეტლზე ხის სარკოფაგი იდგა[402]. ჩანს, ჩვორედ ალინიშნა, რომ ამ დროს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში საკმაოდ ახლო კავშირია ბედენის კულტურასთან და ეტლის გამორენა აქ ეგება ამ ურთიერთობის შედეგი იყოს[403].

ჩვენში და, საერთოდ, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, მიცვალებულის ხის ოთხთვალა ეტლთან დაკრძალვის რიტუალი ბედენის კულტურის ხანაში ვრცელდება. აღრეყორღანული კულტურის მარტყოფის ეტაპზე დასაფლავების ეს წესი, ჩანს, ჯერ კიდევ ცნობილი არ იყო. მარტყოფის, სამგორის, მღვიმის და სხვ. ამ დროის ყორღანებში,

---

395. Е.Е. К у з ь м и н а. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения Южнорусских степей. стр. 88.

396. იქვე. გვ. 85.

397. В.А. Т р и ф о н о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28.

398. В.М. М а с с о н, Экономика и социальный строй древних обществ. Ленинград, 1976. стр. 34.

Н.Н. Ч е р е д н и ч е н к о, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.

399. В.П. Ш и л о в, Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья, Ленинград, 1975. стр. 81.

400. В.С. Б о ч к а р е в, Э.С. Ш а р а ф у т д и н о в а, А.Д. Р е з е п к и н, В.А. Т р и ф о н о в, С.Н. В е с т у ж е в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 86.

Г.Е. К у з ь м и н а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

401. В.С. Б о ч к а р е в, Э.С. Ш а р а ф у т д и н о в а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 86.

402. И.Г. К о т о в и ч, В.М. К о т о в и ч, С.М. М а г о м е д о в, Утаминские курганы, Северный Кавказ в древности и в средние века, Москва, 1980. стр. 15.

403. იქვე, გვ. 54.

სადაც ხის ნამოები თითქმის ყველგან შედარებით კარგად იყო გადარჩენილი ეტლის ნაკეთები არ შენიშნულა. როგორც ჩანს, ყორღანული ტიპის სამარხი ჩრდილოეთიდან კავკასიაში უფრო ადრე გავრცელდება, ვიდრე იქ ეტლთან ერთად დაკრძალვის რიტუალი შემოვიდოდა. მაიკოპია ეტაპზე, ჩანს, ეს წესი ჯერ კიდევ ცნობილი არ იყო. ჩვენშიც მარტყოფის ეტაპზე ეტლიანი ყორღანები არ გვხვდება. ეს წესი პირველად ბედენის კულტურაში ვრცელდება. იყო თუ არა ხის ეტლი ცნობილი წინარე მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს, გარკვევით თქმა ძნელია. მართალია, ამ პერიოდის ზოგიერთ ნამოსახლარზე აღმოჩენილი თიხის დისკოები ეტლის ბორბლის მოდელებადაა მიჩნეული, მაგრამ მათ შესახებ განსხვავებული აზრიც არსებობს[404]. ამ დროის სამარხებში ხის ეტლის ნაკეთები დამოწმებული არ არის და არც ეტლის თვლის მოდელებია აქ ნაპოვნი. ამის მიზეზი შესაძლოა ისიც ყოფილიყო, რომ საზოგადოების დიფერენციაცია სუსტი იყო და ეტლი დაკრძალვის რიტუალში ჯერ კიდევ არ წონაწილეობს. რაც შეეხება სამხერეში აღმოჩენილ T-ს მაგვარ ქინძისთავს, სადაც თითქოს ეტლში შებმული ხარია გამოსახული, იგი სულაც შეიძლება ბედენური კულტურის დროინდელი იყოს. ყვირილა-აუზის ყორღანული სამაროვნების გვიანი სამარხების ინვენტარში ბედენის კულტურასთან ურთიერთობა შეინიშნება. არც ის უნდა იყოს მართებული, რომ ამ ქინძისთავებე თითქოს მაინცადამაინც ორთვალა ეტლი უნდა იყოს გამოსახული[405]. აქ სიმბოლურადაა გადმოცემული ეტლი წიგ შებმული ხარით. ამიერკავკასიაში, ჩანს, თავიდანვე ხის ოთხთვალა ეტლი ვრცელდება. ორთვლიანი ეტლი ჩვენში არც ადრე და არც შუა-ბრინჯაოს ხანაში ცნობილი არ უნდა ყოფილიყო. არა გვგონია მართებული იყოს, რომ ორბორბლიანი ეტლის ადრე გავრცელებას თითქოს ხელს უშლიდა ბორბლის ტექნიკის ცოდნის დაბალი დონე. ტექნიკის ეს დონე, ჩანს, ამიერკავკასიაში, აღმოჩენილი თიხის ორი ბორბალი[406], მას პირველად ამიერკავკასიაში, ჩანს, მოძველნო გვიანბრინჯაოს ხანაში ვხვდებით[407]. არც ის უნდა იყოს სწორი, რომ საქართველოს რელიეფის გამო აქ თითქოს ადრევე უნდა დაწკვადრებულიყო ორთვალა საბიდი[408].

ველი ორმოსამარხების კულტურაში, მართალია წელარებათ ამგვარად, მაგრამ მაინც, გვხვდება ორბორბლიან ეტლს. აქ უფრო მეტად ოთხბორბლიანი ეტლებია ცნობილი[409]. ამიტომ, საინტერესოა, რომ ეტლი ამ კულტურაში ამ რეგიონიდან უნდა შეეთვისებინათ, სადაც ადრევე იყო ცნობილი ბორბლიანი ტრანსპორტის ეს ორივე სახეობა. სავარაუდოა, ბორბლიანი ტრანსპორტის გავრცელების ერთ-ერთი რეგიონი კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით მდებარე შუა აზიის მთარე ყოფილიყო, სადაც ადრე ჩანს როგორც ოთხბორბლიანი, ისე ორთვალა ეტლები. როგორც აღინიშნა, ბორბლიანი ტრანსპორტის დასავლეთით გავრცელების ერთ-ერთ გზაა, შავიზღვისპირეთის სტეპური

---

404. Ch. Burney, D. Lang, The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus, London, 1971, გვ. 74.

405. Е.Е. Кузьмина, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75.

406. Ф.А. Мехтиев Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа, Автореферат, Баку, 1972, стр. 17.

407. ი. გამყრელიძე, არქეოლოგიური კვლევები ორიალეთში, 1957-1958 წწ., გვ. 20.

408. ნ. ფიცხელაური, ქართული სიტყვა ტრანსპორტი, თბ., 1956, გვ. 35.

409. М.В. Горелик, დასახ. ნაშრომი, გვ. 191.

И.М. Дьяконов, Армяне на Ближнем Востоке, конец мифа, ВДИ, 4, Москва, 1970, стр. 42.

ზოლში. აქედან გარაუდობენ[410]. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ აქ უპირატესად ეტლების ოიხის მოდელები გვხვდება, თანაც უმთავრესად ნამოსახლარებზე; საკულტო ბორბლიანი ტრანსპორტის ნაშთები მაინცადამაინც ცნობილი არ არის[411]. საიდან ჩნდება კავკასიის ჩრდილოეთით მიცვალებულის ეტლთან ერთად დაკრძალვის რიტუალი, მთლად ნათელი არ არის. შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს წესი დაკრძალვისა სამხრეთიდან მოდის. როგორც ზემოთ ითქვა, ფიქრობენ, რომ ეტლის აღმოსავლეთ ევროპაში გავრცელების ერთ-ერთი ძირითადი გზა წინა აზიიდან კავკასიაზე გადიოდა. ზოგიერთი მკვლევარი, დაკრძალვის რიტუალში მსგავსებასთან დაკავშირებით, სამხრეთიდან ჩრდილოეთით ეთნიკურ გადაადგილებას გარაუდობს[412]. ბორბლიანი ტრანსპორტი და ეტლთან ერთად მიცვალებულის დაკრძალვის წესი კავკასიაში და სამხრეთ რუსეთის სტეპურ ზოლში დაახლოებით ერთდროულად ვრცელდება, გაცილებით გვიან, ვიდრე წინა აზიაში. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ბედენის კულტურაში თითქოს შეირწყა ტრადიციები — ეტლთან ერთად მიცვალებულის დაკრძალვის ევროპოსავლური წესი და ჩრდილოეთიდან მომდინარე იდეა ეორღანების აღმართვისა. დაახლოებით იგივე აბრა იყო გამოთქმული მაიკოპის ყორღანის და ალაჯას სამარხების შესახებ, სადაც თითქოს შეინიშნება ჩრდილოური და სამხრეთული გავლენები[413]. ყორღანი რომ ჩრდილოური წოვლენა ენდა ყოფილიყო, თითქოს ეჭვი არ იწვევს. მაგრამ, საიდან ვრცელდება ამიერკავკასიაში ყორღანულ სამარხში მიცვალებულის ეტლთან ერთად დაკრძალვა წესი, ნათელ ნაბიჯი არ არის. შეიძლება გვეფარაუდა, რომ ეს იდეა ყორღანული ტიპის სამარხთან ერთად ჩრდილოეთიდან მომდინარეობს, სადაც ეს წესი საკმაოდ ადრე ჩანს. აქ შეიძლება ისიც აღინიშნოს, როგორც უკვე ზემოთ ითქვა, რომ ოქრის მონაწილეობა დაკრძალვის წესში ჩრდილოეთიდან წამოსულ იმპულსებს უკავშირდება. ისიც, რომ ჩვენში არსებობს ეტლი ჯერჯერობით ცნობილი არ არის და ძირითადად თიხისებრ ეტლიანი ურემი ვრცელდება, თითქოს ეროვნულად მხარს უჭერს ამ შეხედულებას უკერძო. ნიშანდობლივია, რომ არც ჩრდილოეთით და არც სვენს ყორღანებში არ გვხვდება სპილენძის ან ბრინჯაოს ლურსმნები, რომლებიც ხშირადაა წინა აზიის სამარხებელ ჭეშლებზე წარმოდგენილი[414]. ამ ლურსმნებით ჩანს სამარხში ჩატანებული ეტლის ბორბლებზე ტყავის სალტეები მაგრდებოდა. აღსანიშნავია, რომ ბედენის და ჩრდილოეთით გავრცელებული კულტურების სამარხებელი ინვენტარის შემადგენლობა ხშირად ხასიათით საკმაოდ ახლოა. ორივედან გვხვდება სამარხებში, რომლებშიც წარმოდგენილია: ცულები, ხრტყელი ცული, სატევი, ისტევრის პირი, სადგისი თუ ისრის პირი და სხვ. აქ უპირატესად იარაღის ფუნქციური დანიშნულება იგულისხმება და არა

---

410. ТВ. Г а х к р е л и д з е. Зах. Зс И п а т о в а. დასახ. ნაშრომი, გვ. 77.

411. Е.Е. К у з ь м и н а. Этапы развития колесного транспорта Средней Азии в эпоху энеолита и бронзы, ВДИ. 4. Москва, 1988 стр. 26.

412. Ф и с с е н к о. Погребальный обряд племен катакомбной культуры Юго-Востока, Археологический сборник, Саратов, 1965, стр. 83.

413. В.М. М а с с о н. Древние традиции вождей на Кавказе. Кавказ и Восточная Европа в древности, Москва. 1993 стр. 108.

Ch. B u r n e y. D. L a n g. დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

414. Г. Ч и л а ш. დასახ. ნაშრომი, გვ. 231.

ЭМ. Г и м п р а и к. დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

მაინ ტიპოლოგიური მსგავსება. საინტერესოა, რომ ამ რიგის სამარხებში ხშირად ვხვდებით ლითონის სამკაულებს, უპირატესად საფეთქლე ხვიები ან რგოლებია წარმოდგენილი. ამ სამარხებში ჩატანებული შრომის იარაღები თითქოს ცდილობდა ხაზი ბეროობას უკავშირდება. შესაძლოა მართლაც ხეროობა ამ დროს პრესტიჟული დარგი იყო[415]. ნარტყოფის NN 3 და 5 ყორღანებში შრომასთან დაკავშირებული, დაახლოებით ერთი ტიპის იარაღები აღმოჩნდა – მოხრილი ღარიანი სატეხი, ცულმილიანი ცული, ბრტყელი ცული და სხვ.[416] (სურ. 25; 28. ტაბ. XXIII). ასეთივე იარაღები ნაპოვნი იყო თეთრი წყაროს N2 ყორღანში[417]. ზედუნის N5 ყორღანში სატეხი და ბრტყელი ცული იდო[418]. ანვენტარის ხასიათით ეს სამარხები განსაკუთრებით ყურადღებიან ნოვოსვობოდნაიას სამეურვეო ყორღანულ სამარხებს. აქაც ბევრად გვხვდება ცულები, სატეხები, ბრტყელი ცულები და სხვა. ზოგჯერ ოქროს სამკაული, უპირატესად ხვიები[419]. სტავროპოლის მხარეში შესწავლილ ნოვოსვობოდნაიას ეტაპის ზოგიერთი ყორღანის სამარხეული კომპლექსი ძსგავსი ხასიათის ანვენტარს შეიცავს[420]. აღსანიშნავია შუა ვოლგისპირეთში სოფ. ლტევკასთან შესწავლილი ყორღანული სამაროვანი. N1 ყორღანის N1 სამარხში აღმოჩნდა: ბრტყელი ცული, ცული, სადგისი, დანისპირი, სატეხის მაგვარი ნივთი და სხვ. აქვე მიკვლეულია თავის ქალასთან ოქროს ორი საკიდი აღმოჩნდა. ამ ყორღანის სამარხეული ანვენტარი ანალოგიას ნახულობს ადრე ორმოსამარხებისა და გუიანმაიკოპის ძეგლებთან[421]. როგორც ჩანს, ბედუნის კულტურას ხანში გარკვეულად იგრძნობა ჩრდილოეთიდან მიმდინარე იმპულსები.

უნდა აღინიშნოს, რომ აღრეყორღანულ კულტურაში სრულიად არ გვხვდება ცხენის ნაშთები და არც ცხენის აკაზმულობასთან დაკავშირებული ნივთებია აქ ცნობილი. საერთოდ, ცხენის გამოჩენას უკავშირებენ სამხრეთში ჩრდილოეთიდან, სტეპური ზოლიდან წამოსულ გავლენას, ინდოევროპელების აქ ადრე გავრცელებას[422]. სამხრეთ რუსეთის სტეპის ჰხარეში, ძველ ორმოსამარხების კულტურაში, კარგადაა წარმოდგენილი ცხენის ნაშთები, მართალია, ცხენის ნაკვალევი სამარხებში შედარებით ნაკლებადაა ცნობილი, რაც, შეიძლება უფრო დაკრძალვის რიტუალთან იყო დაკავშირებული.

---

415. ვ. ა ბ ა შ ი ძ ე, ნ. ე ლ ი ზ ბ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, ვ. კ ო ბ ა ხ ი ძ ე, ე. ხ ა ხ უ ტ ა ი შ ვ ი ლ ი, ა. ჭ უ რ ტ ხ უ მ ე ლ ი ძ ე, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიური კრებული 1989-1990 წლების მუშაობის ანგარიში. არქეოლოგის კრებული I. თბილისი, 1994, გვ. 65.

С.Н. К о р о б к о в а. Археологические признаки социальной дифференциации в погребальном обряде эпохи энеолита, ранней бронзы Центрального Предкавказья. Погребальный обряд древнего и средневекового населения Северного Кавказа. Орджоникидзе, 1988, стр. 13.

416. იქვე, გვ. 64.

ი. ა ბ ა შ ი ძ ე, ნ. ე ლ ი ზ ბ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, ვ. კ ო ბ ა ხ ი ძ ე, ე. ხ ა ხ უ ტ ა ი შ ვ ი ლ ი, ა. ჭ უ რ ტ ხ უ მ ე ლ ი ძ ე, ნარტყოფის (ბრტყელფია) არქეოლოგიური კრებული 1980-1981 წლების მუშაობის ანგარიში, გვ. 38.

417. ვ. ა ბ ა შ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

418. იქვე, გვ. 42.

419. P.M. M u n c h a e v, Kavkaz na zare bronzovogo veka, str. 253, 257.

420. В.А. Д е р ж а в и н, Б.Г. Г и х о в о в, Новые погребения майкопской культуры в Центральном Предкавказье, КСИА, 38, Москва, 1960, стр. 76.

421. Н.Б. Р е з е н к а л ь с к, Могильник эпохи поздняковского времени у с. Утевка, в Среднем Поволжье, Археология Восточно-Европейской лесостепи, Воронеж, 1980, стр. 49.

422. Дж. У а к к у н и, Хетты и их современники в Малой Азии, стр. 135. J. M e l l a a r t, Anatolia and the Indo-Europeans, გვ. 136.

სამაგიეროდ, ძველი ორწოსანთარხების კულტურის ნამოსახლარებზე მოპოვებულ ძვლოვან მასალაში ცხენის ნაშთების პროცენტული რაოდენობა საკმაოდ მაღალია[423]. სამხრეთ რუსეთის სტეპურ ზოლში, როგორც ვარაუდობენ, ცხენი უკვე ძ.წ. IV ათასწლეულიდანაა ცნობილი. ცხენის მოშინაურების საკითხი ჯერ კიდევ მოლოდ ნათელი არ არის. იგი სტეპის ცხოველია და მისი დომესტიკაცია გველაზე უფრო ადრეთ-აღმოსავლეთ ევროპაშია სავარაუდო. საერთოდ ის აზრია უფრო გავრცელებული, რომ ცხენის მოშინაურების ძირითადი ცენტრი, სადაც იგი უკვე ძ.წ. IV ათასწლეულიდანაა ცნობილი, ჩრდილო-შავიზღვისპირეთის სტეპური ზოლი უნდა ყოფილიყო[424]. აღინიშნა კიდეც, რომ ცხენია ერთადერთი ცხოველი, რომლის მოშინაურება აქ ეჭვს არ იწვევს[425]. მოშინაურებული ცხენის ყველაზე ნაშთები ამჟამად ამ რეგიონიდანაა ცნობილი[426]. დნეპრის მარჯვენა ნაპირზე კრემენჩუკთან შეასტოგის კულტურის დროინდელ დერეფკას ნამოსახლარზე, რომელიც ძ. წ. IV ათასწლეულის მიწურულით თარიღდება, ნამოვნი იყო ცხენის ძვლოვანი ნაშთები[427]. აქვე აღმოჩნდა რქის ექვსი საბეღური[428]. შეასტოგის კულტურის ხანაში, ანუ, ცხენოსნობა უკვე ცნობილი უნდა ყოფილიყო[429]. სამხრეთ რუსეთის სტეპური ზოლიდან ჩანს, საკმაოდ ადრე, შინაური ცხენი ჩრდილო-დასავლეთ შავიზღვისპირეთში გავრცელდება, გუმელნიცა-ტრიპოლიეს კულტურაში[430]. ხალკანეთში დომესტიცირებული ცხენი ცნობილია ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზე[431].

როდის ხდება მოშინაურებული ცხენი კავკასიაში, და კერძოდ ამიერკავკასიაში, გარკვევით თქმა ძნელია. ფიქრობენ, რომ შინაური ცხენი კავკასიაში უკვე ძ.წ. III ათასწლეულში იყო ცნობილი, სადაც იგი სამხრეთ რუსეთის სტეპებიდან გრცელდება[432].

---

423. Н.Я. Мерперт. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья, Москва, 1974, стр. 105.

В.П. Шилов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67.

424. Н.Н. Чередниченко. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы. Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, стр. 147.

Е.Е. Кузьмина. Этапы развития колесного транспорта Средней Азии в эпоху энеолита и бронзы, ВДИ, 4, Москва, 1980, стр. 31.

St. Piggot. Chariots in the Caucasus and in China, Antiquity, XLVIII, 1974, გვ. 17.

425. В.И. Цалкин. Древнейшие домашние животные Восточной Европы, Москва, 1972, стр. 265.

426. Энеолит СССР, Москва, 1982, стр. 325.

В.Б. Ковалевская. Конь и всадник, Москва, 1977, стр. 18.

427. А.П. Телегин. Середньостогівська культура епохи міді, Київ, 1973, стр. 131.

Ин Е. Рыбникова. Фауна Деревки и ее особенности. Новейшие открытия советских археологов, Киев, 1975.

428. D.Y. Telegin. Über einen der ältesten Pferdezuchtherde in Europa, Actes du VIII Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 1974, გვ. 324.

429. В.Б. Ковалевская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

430. Т.Г. Мовша, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105.

431. Н.Я. Мерперт. Об этнокультурной ситуации IV-III тысячелетий до н.э. в циркумпонтийской зоне, стр. 31.

432. Р.М. Мунчаев. Бронзовая гладиа майкопской культуры и проблема возникновения коневодства на Кавказе, стр. 7.

Е.Е. Кузьмина. Лошадь в Европе и на Переднем Востоке, V Всесоюзная конференция по Древнему Востоку, тезисы, Тбилиси, 1971, стр. 92.

III ათასწლეულში ცენტრალურ ამიერკავკასიაში მაიკოპის კულტურის ნამოსახლარებში [illegible] ოთალია ვცარე რაოდენობით, მაგრამ თითქოს უკვე გვხვდება შინაური ცხენის ძვლები[433]. ცხენის ადგილი რელიგიურ წარმოსახვებში მოცემულია მაიკოპის ვერცხლის თასზე, რაც იმის მანიშნებელი უნდა იყოს, რომ ჩვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოსათვის ჩრდილო კავკასიაში უკვე შინაური ცხენია გავრცელებული[434]. მართალია, რიგი მკვლევარებისა ეთანხმებიან, რომ მაიკოპის თასზე პრეისტორიული ცხენია, რომელიც ადგილობრივი ფაუნის წარმომადგენელი უნდა იყოს[435]. მაგრამ უფრო მართებული ჩანს თითქოს ის, რომ აქ ველური (ანაგრი, ცხენი) გამოსახული[436]. ზოგიერთის აზრით, ჩრდილო კავკასიაში, კერძოდ, ვეინახმაიკოპის ხანაში, ცხენი შეიძლებოდა ნაკლებად იყო გავრცელებული და ამიტომ, ეს რეგიონი, ჩანს, უნდა ამოირიცხოს ცხენის დომესტიკაციის საკრით არეალიდან[437]. თუმცა ისიც აღინიშნა, რომ ცხენს აქ უკვე ცხენოსნობაში იყენებდნენ მოახლეობის ელიტური ნაწილი[438]. ამაზე თითქოს უნდა მოწმობდეს ამ დროის ამორჩეული ბრინჯაოს საბეღურები. ამ ტიპის ნივთები ჯერ კიდევ ნ. ვესელოვსკის იპოვა ყუბანისპირეთში, მაიკოპის მახლობლად და ულსკაიაში გათხრილ ყორღანებში[439]. შეიძლება მსგავსი ნივთები ნაპოვნი იყო ჩეჩენ-ინგუშეთში მაჰუტის ერთ-ერთ ყორღანში, ყაბარდო-ბალყარეთში სოფ. ჩეგემ II[440], ყარაჩაევ-ჩერქეზეთში ალტ კუბინის დიდ ყორღანში[441]. მაგრამ, მათი ამ მიზნით გამოყენება ეჭვქვეშაა დაყენებული წინა აზიაში აღმოჩენილი მსგავსი ნივთების გამოსახულების საფუძველზე, რომლებიც გარკვეულ კულტთან იყო დაკავშირებული[442].

არც ამიერკავკასიაში, ცხენის დომესტიკაციასთან დაკავშირებით, ყველაფერი ნათელი. ზურბაღანში ალიკენგერკოფეს ნამოსახლარზე შინაური ცხენის ძვლები შავი ენეოლითური ხანის ფენებში ნაპოვნი[443], და ეს ნამთები ცხენისა კავკასიაში თითქოს ქალაქზე ძველი უნდა იყოს[444]. ზოგიერთი ავტორის აზრით, ჰომბანაურებული ცხენი კარგადაა ცნობილი ბტკვარ-არაქსის კულტურაში და მასი ნაკვალევი რეგულარულად

---

433. Р.М. М у н ч а е в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 71.

О.Н. К о р о ш е н и с к и й. Древнейшее оседлое население по среднем Тереке. Москва. 1893. стр. 19.

434. Р.М. М у н ч а е в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 71.

Н.А. Н и к о л а е в а. В.А. С а ф р о н о в. Хронология и происхождение майкопской культуры. Хронология памятников эпохи бронзы Северного Кавказа. Орджоникидзе. 1982. стр. 45.

435. Ch. B u r n e y, D. L a n g. დასახ. ნაშრომი, გვ. 75.

H. F r a n k f o r t. The Art and Architecture of the Ancient Oriental. 1969, გვ. 115.

I. H a n s e l. Das Pferd in prähistorische und frühhistorische Zeit, 1956, გვ. 523.

Г. Ч а й л д. У истоков европейской цивилизации. Москва. 1952. стр. 213.

436. ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ქართველ ტომთა ისტორია, ტფილისი, 1944, გვ. 30.

437. Р.М. М у н ч а е в. Кавказ на заре бронзового века. стр. 389.

438. იქვე, გვ. 390.

В.Е. К о в а л е в с к а я. დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

439. Р.М. М у н ч а е в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 390.

440. იქვე.

441. Х.Х. Б и д ж и е в. Большой курган у аула Кубина в Карачаево-Черкесии. Северный Кавказ в древности и в средние века. Москва. 1980. стр. 41.

442. В.А. Т р и ф о н о в. Некоторые вопросы передневосточных связей майкопской культуры. КСИА. 192. Москва. 1987. стр. 22.

443. И.Г. П а в л о в с к а я. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку. 1987. стр. 153.

444. J.P. M a l l o r y. In Search of the Indo-Europeans. 1991, გვ. 148.

გვხვდება ამ დროის ნამოსახლარებზე[442]. კარგადაა თითქოს წარმოდგენილი შინაური ცხენი ჯრუჭავთის ნამოსახლარზე, თუმცა მისი ნაშთები ცუდად იყო შემოსახული. ქვეცხელტბის ნამოსახლარის C დონეზე ნაპოვნი ძვლები გარეული ცხენის ნაშთები აღმოჩნდა[443]. B დონეზე აქ ცხენის ჩონჩხის ნაწილები გამოვლინდა[447]. მტკვარ-არაქსის ნამოსახლარებზე გარეული, თუ შინაური ცხენის ძვლების მეტად მცირე პროცენტი გვხვდება. აქ ისიც ნიშანდობლივი, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ფართო ტერიტორიაზე არაად შეინიშნული არ არის ცხენთან დაკავშირებული რაიმე ნივთიერი მასალა. აღსანიშნავია, რომ შინაური ცხენის ნაშთების არსებობას ვარაუდობენ ანატოლიის რიგ ძეგლებზე დეშრაჩი ბეიღში, ალიიანში, აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არაქსის დროინდელ ნამოსახლარებზე ნორსუნთეფეში და სხვ.[448], ამის საფუძველზე ზოგიერთი ავტორი ასკვნის, რომ ცხენი ანატოლიის ცხოველად ვერ ჩაითვლება, მისი აქ გამოჩენა ახალი ხალხის — ინდოევროპელების მოსვლასთან უნდა იყოს უშუალოდ დაკავშირებული. მაგ. პოპოვის სტეპის ზოლში, ე.წ. IV ათასწლეულში, ჯერ კიდევ ველურად ცხენი[449]. ვარაუდობენ, რომ კულტურული ცვლილებები, რომელებიც შეინიშნება აღმოსავლეთ ანატოლიაში ძვ.წ. III ათასწლეულში, მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთში გაფრცელებაა უკავშირდება. ამას ემოწმება თითქოს აქ კერძოდ ცხენის ძვლების და ყორდანული კულტურის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კომპონენტის, ცხენის ნაშთების გამოჩენა, რომელებიც დამოწმებული იყო აღმოსავლეთ ანატოლიის რიგ ნამოსახლარზე[450]. მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთით ექსპანსიის ფონდა მოწმობდეს წრიული საცხოვრებელი სახლების გავრცელება, რაც თითქოს მომოსპარე-მესაქონლე ტომების კარვისებური მოგვიანების წესობის ტრადიციებთან ღრმა ყოფილიყო დაკავშირებული[451]. მაგრამ, რომ არაერთი ათქვას ყორდანისა და ცხენის აქ გაჩენის წესახებ, მრავალი შენობა ამიერკავკასიაში წინარე ადრესაბიწათმოქმედო კულტურისათვის იყო დამახასიათებელი და ჩანს, რომ ეს ტრადიცია გაგრელდა ტტკვარ-არაქსის კულტურის სამშენებლო საქმეში. უნდა აღინიშნოს, რომ, როგორც ჩანს, აღრეულ ხანაში შინაური და გარეული ცხენის ძვლების ერთმანეთისაგან გარჩევა საკმაოდ რთულია, ამიტომ გამსაზღვრისას მეტი სიფრთხილეა საჭირო[452].

---

445. J.P. Mallory, In Search of the Indo-Europeans. 1991, გვ. 149.

446. М. Кушнарева. Бронзовые пеалии хайлакской культуры и проблема возникновения коневодства на Кавказе. стр. 71.

447. Г. Меликишвили. Палеофауна эпохи энеолита, бронзы и железа на территории Армении. Ереван. 1972. стр. 89.

448. М.Н. Гаджиева. Костные остатки лошадей бронзового периода Грузии. Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 году в СССР. Тбилиси, 1971, стр. 108.

449. ე. ფრანგიშვილი. ლ. ჯაფარიძე. I, თბილისი, 1962, გვ. 46.

450. J. Mellaart. Anatolia and the Indo Europeans გვ. 136.

Shan M.M. Wirn.Buryil evidence and the Kurgan Culture in Eastern Anatolia C. 3000 B.C. An Interpretation. გვ. 116.

451. J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 136.

452. იქვე, გვ. 117.

453. იქვე, გვ. 118.

452. С.М. Мужавия. დასახ. ნაშრომი, გვ. 88.

В.Б. Виноградов. დასახ. ნაშრომი, გვ. 18.

Т.В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов დასახ. ნაშრომი, გვ. 559, სქოლიო.

Е.П. Кузьмина. Рецензия. ВДИ. 1. Москва. 1976. стр. 147

არაფერ მტკვარ-არაქსის და ადრეეორღანდელ კულტურებში არ გვხვდება ცხენის ნაშთები, არაფერ, როგორც ჩანს, არც მომდევნო თრიალეთის კულტურაშია ჯერჯერობით ცხენის ნაკვალევი და აკაზმულობასთან დაკავშირებული რაიმე ნივთი ცნობილი. შიდაური ცხენი ამ დროისათვის, ჩანს, ჯერ კიდევ ნაინცადამაინც გავრცელებული არ ყოფილა[453], ის, რომ თრიალეთის კულტურაში ცხენის არსებობის კვალი არ ჩანს, ზოგიერთ მკვლევარში გარკვეულ გაოცებას იწვევს[454] და ამას რელიგიური ხასიათის მიზეზით ხსნიან: ზოგიც იმედოვნებდა, რომ თრიალეთში გათხრების გაგრძელების შემთხვევაში იქნებ მაინც აღმოჩნდეს ცხენის ნაშთები[455]. უკანასკნელ ხანებში თრიალეთის კულტურის გავრცელების ფარგლები საგრძნობლად გაიზარდა, გათხარა არაერთი ამ დროის ძეგლი, მაგრამ ჯერჯერობით არსად ცხენის არსებობის ნაკვალევი წენიშნული არ ყოფილა. სამწუხაროდ ხელთმოფი მასალებით ისიც ჩანს, რომ შიდაური ცხენის ამიერკავკასიაში ფართო გავრცელება ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში იწყება. ამ პერიოდიდან მოყოლებული უკვე კარგადაა ცნობილი ცხენის სამარხში ჩატანების ფაქტები და ავრეთვე ცხენის აკაზმულობასთან დაკავშირებული სხვადასხვა ნივთი[456].

არც ისაა მთლად ნათელი, თუ როდის ჩნდება ცხენი წინა აზიაში. ამ საკითხთან დაკავშირებით არა ერთი ურთიერთსაწინააღმდეგო აზრია გამოთქმული. ზოგიერთი მკვლევარი ალბრმანს, რომ ცხენი წინა აზიაში უკვე ძვ.წ. IV ათასწლეულშია ცნობილი. მისი დომესტიკაციის რეგიონი წინა აზიის გარკვეული ტერიტორია იყო, სადაც ინდოევროპელი ტომების წინაპარ ალბომლო უნდა ყოფილიყო[457]. ზოგიც ვარაუდობს, რომ ცხენი წინა აზიაში ადრეა ცნობილი, მაგრამ მისი მოწინაურება ვიოქოს ეფრო გვიან ხდება[458]. ცნობები ცხენის შესახებ აქ ჩნდება ძვ.წ.II ათასწლეულის დასაწყისიდან[459]. თუმცა აღინიშნა აგრეთვე, რომ ეტლი და ცხენი ერთ ალმოსავლეთში ერთ ძვ.წ. III ათასწლეულიდანაა ცნობილი[460], მაგრამ ის ალბათაა გავრცელებული, რომ ცხენი ალრთოდ უცხოა ველი აღმოსავლეთის ფაუნისათვის[461]. გარეული ცხენის ნაშთები არ გვხვდება ბალეოლითის და ნეოლითის ხანის ძეგლებზე და არც წინადვანო ნეოლითიდან

---

453. ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური ჯალრები თრიალეთში, ქართული ტომების ისტორიისათვის ძვ წ II ათასწლეულში, თბილისი, 1969, გვ. 202.

454. E. Ebnzar, დასახ. ნაშრომი, გვ. 166.

455. C.F. Schaeffer, Stratigraphic Compared et Chronologie de L'Asie Occidentale, London, 1948, გვ. 589, 869.

456. ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 203.

ო. ჯაფარიძე, ქართული ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხებისთვის, გვ. 383.

457. ТВ. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 559, 869.

458. ИМ. Дьяконов, О природние восточно индоевропейских диалектов, I. ВДИ, 3, Москва, 1982, стр. 15.

459. Х. Кленгель, Экономические основи рабовладельческого общества в древней Месопотамии, ВДИ, 4, Москва, 1967, стр. 64.

H. Hauptmann, Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien, Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bittel, Mainz am Rhein, გვ. 261.

460. A. Kammerhuber, Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg, 1968, გვ. 18.

461. В.А. Бутягин, Животноводство в Средней Месопотамии в V тысячелетии до н.э. // М. Мунчаев, Ш.Я. Мерперт, Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии, Москва, 1981, стр. 300.

და ენეოლითის დროინდელ ნამოსახლარებზე. ანატომ, ეს რეგიონი უნდა ამოირიცხოს ცხენის მოშინაურების საკარაუდო ზონიდან. წინა აზია კარ იქნებოდა ის ტერიტორია, სადაც ცხენის დომესტიკაცია უნდა მოხდარიყო"[462]. მოშინაურებული ცხენის მახლობელ აღმოსავლეთში გავრცელებას ზოგი ავტორი ინდოევროპელი ტომების გაფონენას უკავშირებს. მათი შემოჭრის შედეგად მეცხენეობა აქ მაღალ საფეხურს აღწევს"[463]. მაგრამ როგორც არ უნდა გადაწყდეს საკითხი მახაური ცხენის წარმომავლობის შესახებ, ერთი ნათელია, რომ კავკასიის ჩრდილოეთით დომესტიცირებული ცხენი საკმაოდ ადრე იყო ცნობილი. ზოგი იმ შესაძლებლობასაც არ გამორიცხავს, რომ ცხენის მოშინაურება კავკასიაში, ფერო კი ამიერკავკასიაში, ადგილობრივ მოშდინარე პროცესი იყო"[464]. მართალია, ამიერკავკასიაში გარეული ცხენის ნამთები პალეოლითის ფაუნაშია ცნობილი, ნაგრამ შემდეგში იგი აქ თანდათანობით გადაშენებას იწყებს. ჩვენში თავიანებური რელიეფი, ტყიანი გარემო ცხენის გამრავლებისათვის ხელსაყრელ პირობებს არ ქმნიდა, იგი ფერო დია ლანდშაფტის ცხოველია. მოსახლეობის რიცხვის ზკვეთრი ზრდა და ახალ-ახალი მიწების ათვისება ცხენის გადაშენების ფუყობდა ხელს. ტყე და ცივაბო ადგილები ცხენისათვის არახელსაყრელი იყო"[465].

მარტყოფის შედენერა კულტურის დროინდელი ყორღანები, ჩანს, საზოგადოების სამუალო ფენის, ეგებ ფერო ხელოსანთა, წრიდან გამოსული პირის სამარხები იყო. ამას ითიქოს უნდა მოწმობდეს ამ ყორღანებში ნატანებული ინვენტარი. ორივე ყორღანში ლითონია მცირეული შრომის იარაღები აღმოჩნდა, ეპარატესად ხის ხერხობასთან დაკავშირებული. ამ პერიოდში ხელოსანთა კლასი ალბათ საბოლო ადგილს იკავებს საზოგადოებაში. წინაურდება ხელოსნობის დარგები — ოქროშჯულობა, მეტალურგია, ხის დამუშავება და სხვ. ჰერის და დერგელს, ჩანს, ეროვნულად გამორჩეული ადგილი ეკავა ხელოსანთა შორის. ხე ამდროინდელ ყოფაში, ჩანს, მნიშვნელოვან როლს ასრულებს. იგი ძირითადი სამუშაებლო მასალა იყო. ხისგან მზადდებოდა საყოფაცხოვრებო საჭიროების ნივთები. ხეს ხალთად იყენებდნენ, აგრეთვე, დაკრძალვის რიტუალში.

უნდა აღინიშნოს, რომ ბედენური ხანის ყორღანულ სამარხებში საბრძოლო მასალის იარაღი შედარებით ნაკლებადაა წარმოდგენილი. მაღალი სტატუსის მქონე პირთა სამარხებშიც, თუ არ ჩავთვლით ქვის და ძვლის ისრისპირებს, იარაღი შედარებით იშვიათია, ისიც უპირატესად პრიმიტიული სატევრის პირები. ბედენის საფეხურზე ნაკლებად გვხვდება ბრინჯაოს პირამიდისებრთავიანი ისრის პირები. ეს ტრადიცია, ჩანს, შემდეგში, თრიალეთის კულტურაშიც გაგრძელებულა, სადაც აგრეთვე სუსტადაა წარმოდგენილი დაჭიხატრებულ პიროვნებათა სამარხებში საბრძოლო იარაღი.

---

462. Б.А. Алексеев. Происхождение халафской культуры и проблема локализации индоевропейской прародины. Международные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского Нагорья и сопредельных областей. Ереван, 1988, стр. 43.

463. Е.Е. Кузьмина, Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения Южнорусских степей. ВДИ, 4. Москва, 1974, стр. 73, 81.

А.А. Алексеенко К новейшему решению индоевропейской проблемы. ЗДИ, 3. Москва, стр. 33.

464. Р.М. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века, стр. 389.

465. ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები ორიალეთში, ძველი, 1969, გვ. 202.

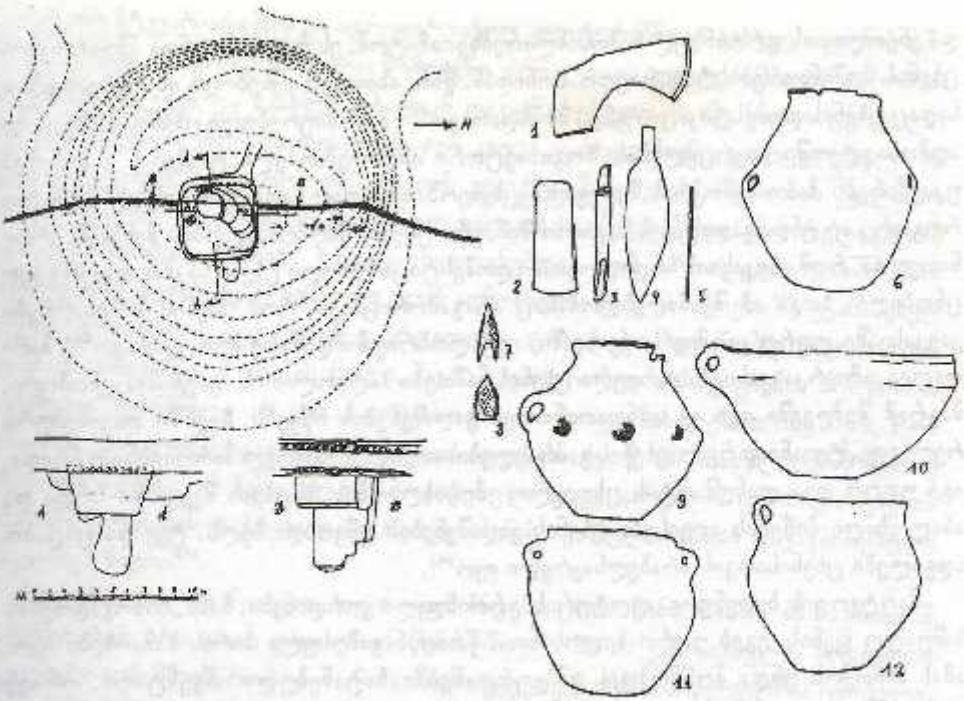

სურ. 52. მარნეულის ველი: N9 ყორღანის ინვენტარი.

მარტყოფის ხეობების ხანის ორივე ყორღანში თითო ცული აღმოჩნდა[466]. ორივე ცული ერთი ტიპისაა – ტუჩიანი, შედარებით ფართო პირით და საშუალოდ ალბათ უფრო ეფექტური სახმარი (სურ. 25,58,28,161. ტაბ. XXIII). ამ ტიპის ცული ჯერ კიდევ საჩხერის ყორღანელი ათვარიოვანის ფენაში აღმოჩნდა[467], თორნიწყაროს ყორღანში თიხაქნის სავსებით ასეთივე ცალია ნაპოვნი[468]. ამავე ტიპისაა წულაველის ერთ-ერთ ყორღანში აღმოჩენილი ცული[469]. (სურ. 52,1. ტაბ. XXXVIII). დედოფლისწყაროს მხარეში წებოხევეთი აღმოჩნდა მასიური ტუჩიანი ცული, ჩრდილო კავკასიაში მსგავსი ცული ცნობილია ჩეჩენ-ინგუშეთიდან, გათხ-კალეა სანაროკნის ერთ-ერთი სამარხიდან[470].

---

466. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, გ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, ე. წ ე რ ე თ ე ლ ი, ანკიის ნეოლითური არქეოლოგიური ექსპედიცია 1980-1981 წლების მუშაობის ანგარიში, გვ. 32.

გ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, ი. ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, ო. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, გ. ლ ო მ ტ ა ძ ე, ე. წ ე რ ე თ ე ლ ი, ა. წ ე რ ე თ ე ლ ი, ანკიის ხის ეპოქის ტიპების არქეოლოგიური ექსპედიცია 1988-1990 წლების მუშაობის ანგარიში, არქეოლოგიური კრებული, თბილისი, 1994, გვ. 65.

467. Б.А. К у о т и и, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, стр. 71.

ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართული ტუჩების ისტორიისათვის ერთიანი ნომენკლატურის ძიების საკითხები, გვ. 145.

468. გ. გ ო გ ა ძ ე, ზედაზნის გორა-სამარხების კერამიკა, გვ. 85.

469. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ბრონზის ხანის ყორღანები ჭყონდიდის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომებში, თბილისი, 1975, გვ. 148.

470. В.И. М а р к о в и н, Новый памятник эпохи бронзы в Горной Чечне. Археология Чечено-Ингушетии. Москва, 1963, стр. 98.

მარტყოფის ბედენური ხანის ორივე ყორღანში ცულთან ერთად აღმოჩნდა მოზრდილი, მასიური ღარიანი სატეხი. ამ პერიოდის სამარხებში ხშირად ცულს ღარიანი სატეხი ახლავს. ამ ტიპის სატეხი აღმოჩნდა თეთრიწყაროს და ბედენის N 5 ყორღანში[471]. ასეთივე სატეხი, ოღონდ მომცრო ზომის, ნაპოვნი იყო შულავერის ერთ-ერთ ყორღანში[472] (სურ. 52,3. ტაბ. XXXVIII). მოზრდილი ღარიანი სატეხი შემთხვევით აღმოჩნდა ზეკარში[473]. მარტყოფის N4 ყორღანში ნაპოვნი ამ ტიპის იარაღი უფრო წვრილია და მოცრო ზომისა. საჩხერეში აღმოჩენილი სატეხი ერთგვარად განსხვავებულია, მას შედარებით წვრილი, რვაწახნაგა ღერო აქვს და ღარიც მაინცადამაინც მკვეთრად გამოსახული არ არის[474].

ღარიანი სატეხი კარგადაა ცნობილი ჩრდილო კავკასიაში, მაიკოპის კულტურაში, განსაკუთრებით, ნოვოსვობოდნაიას ეტაპზე[475]. გვხვდებით ნაა აღმოსავლეთ და ცენტრალურ ევროპაში[476]. ყველთად იყო გავრცელებული ღარიანი სატეხი თითქმის მთელ წინა აზიაში[477]. არ არის გამორიცხული, რომ ეს იარაღი კავკასიაში სამხრეთიდან შემოვიდა. როგორც ჩანს, მასიური ღარიანი სატეხი ამიერკავკასიაში ბედენის კულტურის ხანაში ვრცელდება. ამ დროს, ჩანს, საგრძნობლად წინაურდება ხით ხეროობა. შემოდის ხის ბორბლიანი ტრანსპორტი – ეტლი. ჩნდება მშვენივრად ნაგეთები ხის ჭურჭელი და, რაც მთავარია, სამწენებლო საქმეში, ჩანს, ხეს წამყვანი ადგილი უნდა ჰქეროდა. საცხოვრებელი ნაგებობები ალბათ, ფაბრატესად, ხის უნდა ყოფილიყო. ხე ფართოდ იყო გამოყენებული დაკრძალვის რიტუალში. ზოგჯერ მიცვალებულს ხის ნორებისაგან შეკრულ შენობაში კრძალავდნენ, ან ორმოს კედლები ვერტიკალურად ჩადგმული ძელებით მაგრდებოდა.

მარტყოფის N 5 ყორღანში ერთი ბრტყელი ცული აღმოჩნდა (სურ. 28, 163). ეს ტიპი ცულისა, რომელიც ჩვენში ჯერ კიდევ წინარე ხანაში გამოჩნდა, საკმაოდ ფართოდ ვრცელდება ადრეკლორღანული კულტურის ხანაში. იგი გვხვდება ბედენისა და თეთრიწყაროს ყორღანებში[478]. სამი ამგვარი ცული, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ნაპოვნია მარტყოფის N4 ყორღანში. ორი ბრტყელი ცული იდო ბერძნისხევში სოფ. ტელნანთან გათხრილ ყორღანში[479]. და სხვ. ამ ტიპის ცული ლაოთის ერთ-ერთი უადრესი იარაღია ძველ სამყაროში. განსაკუთრებით ფართო გავრცელების არეალი ამ ტიპის ცულს აქვს ჩრდილო კავკასიაში, მაიკოპის კულტურის ხანაში. აღინიშნა კიდეც, რომ ბრტყელი ცული ერთ-ერთი ყველაზე დამახასიათებელი იარაღია ჩრდილო კავკასიაში ადრე ბრინ-

---

471. ვ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25,90.

472. ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 148.

473. А.А. Иессен К вопросу о хронологии меди на Кавказе стр. 85. ММ. Иващук. Материалы к изучению культуры колхов. საისტორიო მაცნე, ტ.II, თბილისი, 1941, გვ. 7.

474. Б.А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. I, Тбилиси, 1941, стр. 15.

ო. ჯაფარიძე, ქართული ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, გვ. 168.

475. Т.Б. Попова. Дольмены степины Предкавказья, Москва, 1963, стр. 34. РМ. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 333.

А.А. Иессен. К хронологии "больших кубанских курганов", СА, XII, М-Л., 1950, стр. 172.

476. S. Piggott, The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence, გვ. 305, სურ. 17.

477. ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169.

478. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომში, გვ. 25,90.

479. Ф.А. Мохмудов, Р.М. Мунчаев, И.Г. Нариманов, О древнейшей металлургии Кавказа, СА, 4, Москва, 1968, стр. 21.

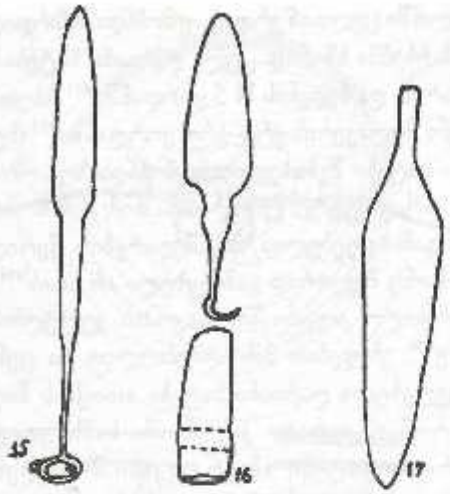

ურ. 53. ბაკურციხის ყორღანი: შებრძოლებული იარაღები და სატევრის პირი.

ჯაოს ხანაში[480]. ეს იარაღიც ალბათ პირითადად ხის დამუშავებასთან იყო დაკავშირებული. ბედენის კულტურის ხანაში მას სამარხებში ღირატესად ცულთან და ლარიან სატეხთან ვხვდებით.

მარტყოფის N5 ყორღანში ერთი ფოთლისებრი სატევრის პირი აღმოჩნდა (სურ. 28,164). იგი თითქოს უფრო განვითარებული ტიპისაა N4 ყორღანში ნაპოვნ სატევრის პირებთან შედარებით. ბედენის ხანაშიც სატევრის პირი ყველაზე გავრცელებული იარაღია. საერთოდ, ამ დროის სამარხებში საბრძოლო ხასიათის ლითონის იარაღი შედარებით იშვიათია. ღირსანიშნავია, რომ არც ალაჭინის ველის ტიპ ყორღანებში და არც ბედენის პლატოს სამარხებში ამ ხასიათის იარაღი არ აღმოჩენილა. თეთრიწყაროს ყორღანში ორი სატევრის პირი იდო – ერთი ბრინჯაოსი, მეორე კი გვრცხლისა[481], ორივე იარაღი პრიმიტიული ფორმისაა. ვერცხლის ერთი დანის თუ სატევრის პირი ნაპოვნი იყო ნალჩიკის სამარხში[482]. განსხვავებული უნდა იყოს ბაკურციხის ყორღანში ნაპოვნი სატევრის პირი. იგი თხელია, შედარებით მაღალი ყუნწით, მხრებდაქანებული და უფრო გაწორო (სურ. 53,17). ღირსანიშნავია ამ ყორღანში აღმოჩენილი შუბისმაგვარი ორი იარაღი, რომლებსაც ბოლოები მარყუჟისებურად დახვეული აქვთ. რითაც გაბსხვავდებიან ჩვენში წინარე ხანაში გავრცელებული ამგვარი იარაღისაგან (სურ. 53,15,16)[483]. ეყრდნობა ერთი იარაღი ნაპოვნი იყო ბაგინყოში ანტიკური ხანის ფენის ქვეშ[483] (სურ.54). თუ არ ჩავთვლით ცულს, რომელიც ორმაგ ფუნქციას ასრულებდა – საბრძოლოს და საბრძოლო იარაღს წინაბრონზედ კულტურასთან შედარებით წინსვლა არ დატყობია. პირიქით, თითქოს წინაბრონზო წარმოშობილობის ზოგიერთი იარაღი საერთოდ გაქრა ხმარებიდან. ბარტყოფის ეტაპისათვის დამახასიათებელი პირამიდისებრთავიანი ისრის პირი ამ დროს შეტად იშვიათია. სამაგიეროდ ბედენის ხანის ყორღანებში ხშირად გვხვდება კაჟისა და ობსიდიანის შესანიშნავად ნაკეთები ისრის პირები[484]. (სურ. 28,171-175). რამდენიმე ამგვარი იარაღი ნაპოვნი იქო მარტყოფის N5 ყორღანში[485], ობსიდიანის ანალოგიური ისრის პირი

---

480. Ф.А. Максимова, Р.М. Мунчаева, И.Г. Пиримова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44.

481. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

482. И.М. Чечанова. Гробницы эпохи ранней бронзы в г. Нальчике, стр. 120.

483. К.Н. Пицхелаури. Исследования кахетинской археологической экспедиции. ПАЭ. 1983. Тбилиси, 1983, стр. 18.

483[а]. ა. ფურცელაძე, ქართველი ტომების აღმოსავლეთის ლითონის ჭარხლების ადრეული საფეხურებრივი, გვ. 16., სურ. 3ბ.

484. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

485. გ. ჯავახიშვილი, ხაშურის ... დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.

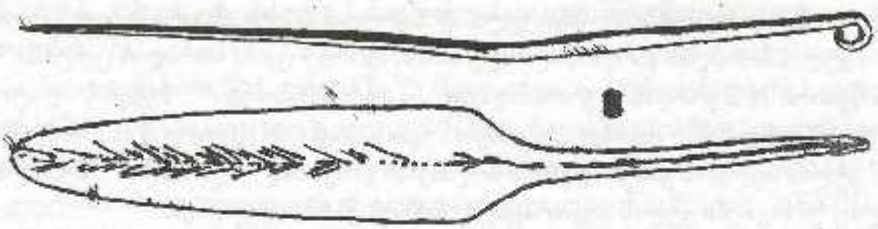

სურ. 54. შუბის მაგვარი იარაღი არმაზისხიდან.

აღმოჩნდა აღმოსავლეთ ანატოლიაში ნორსენ თეფეს ნამოსახლარის ადრებრინჯაოს III ფენაში[486]. ეს ისრის პირები ისეთი მაღალი ტექნიკითაა ნამზადი, რომ ძველი დასაშვებია ჩათი პრაქტიკული მიზნისათვის გამოყენება და ეგებ ღირო მეტად სამარხში ჩაატანებლად იყენებდნენ.

N 5 ყორღანში მონაცრისფრო-მოთეთრო მარმარილოს ლახტის თავი აღმოჩნდა, სწორი ცალთნდრელი ხვრელით. სხვადასხვა ტიპის ქვის ლახტის თავები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ცნობილია ადრეულ ყორღანში. ბარტყოფის ლახტის თავი ფორმით უახლოვდება თრიალეთის ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნ იარაღს[487] (ტაბ. XXXIII). მსგავსი ლახტის თავი გვხვდება ზილიჩის N 2 ყორღანის ორივე სამარხში[488] (სურ. 38,6. 39,12) და ანაგის N1 ყორღანში (სურ. 42). ანალოგიური ლახტის თავი აღმოჩნდა სტეპანაკერტის ერთ-ერთ ყორღანში[489].

მარტყოფის ბედენური კულტურის ყველა სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს „შტანდარტები". ამ ნივთების დანიშნულების შესახებ რაიმეს გარკვევით თქმა ძნელია. N3 ყორღანის ზედა, ჩაშვებულ სამარხში ნაპოვნი იყო ბრინჯაოს ფერცლისაგან ნაკეთები დისკოამაგვარი „შტანდარტი", რომელსაც შუაში საკმაოდ ღრმეთრი წიბური გაუყვება. ყუნწი გას მოკლე და ბრტყელი აქვს (სურ. 24,43. ტაბ. XXII). ამავე ყორღანის ძირითად სამარხში ნაპოვნ „შტაბდარტს" განსხვავებული ფორმა აქვს. ივი ბრტყელია და ფართო, ოდნავ წაგრძელებული. მაღალი ვიწრო ყუნწით[490] (სურ. 25,59. ტაბ.XXIII). ანალოგიური ნივთი აღმოჩნდა აგრეთვე N5 ყორღანში[491]. (ტაბ. XXIV). მსგავსი ნივთები ჩვენეული კულტურის სხვა ყორღანულ სამარხებში უცნობია, თუ არ ჩავთვლით ნუკრიანის N 1 ყორღანის ჩაშვებულ სამარხში ნაპოვნ ნიეთს[492], არ ვხედებით მათ არც უფრო ადრეულ და არც მომდევნო ხანის ძეგლებში.

N5 ყორღანში ბრინჯაოს ოთხი „საკინძი" აღმოჩნდა ბრტყელი, ნრგვალი თავით, გრძელი ოთხწახნაგა ღეროთი[493] (ტაბ. XXVI). ანალოგიური ნივთები საკმაოდ ხშირია

---

486. H. Hauptmann. Die Grabungen auf dem Norsun-Tepe. Kelsin Project, 1970, Activities. Ankara, 1972, გვ. 110.

487. Б.А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. I. Тбилиси, 1941. стр. 101.

488. ნ. ახვლედიანი, „ზილიჩის" ყორღანი N2, გვ. 78.

489. К.Х. Кушнарева. Памятники медного века в Нагорном Карабахе, стр. 170.

490. ო. ჯაფარიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 30.

491. გ. გობეჯიშვილი, ნ. ფიცხელაური, თ. ჯაფარიძე... დასახ. ნაშრომი, გვ. 66.

492. ე. ახვლედიანი, ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ლითონის ნაწარმი კახეთიდან. საბუნებო ესპონატები რეტაურაცია, კონსერვაცია, ტექნოლოგია, III, თბილისი, 1980, გვ. 137. (ტაბ. I,).

493. გ. გობეჯიშვილი, ნ. ფიცხელაური, თ. ჯაფარიძე... დასახ. ნაშრომი გვ. 66.

ბედენური ხანის ყორღანებში. აღმოჩნის ველის N 2 ყორღანში ორი ამგვარი ნივთია ნაპოვნი – ერთი ეტლის ბორბლის გარე ნაწილში ღერღილან, მეორე – ცვანი ბორბლის ცენტრში[494]. თეთრიწყაროს N 2 ყორღანში ერთი მსგავსი „საკინძი" აღმოჩნდა[495]. ბედენის პლატოს NN 5და 10 ყორღანებში ასეთივე „საკინძები" იყო ნაპოვნი. N10 ყორღანში სამივე „საკინძი" ეტლის თვლების გარეთ, ღერძის ბოლოებში გარჩობილი აღმოჩნდა[496]. შეიძლება მართლაც ეს ნივთები ეტლის დეკორატიულ ნაწილს წარმოადგენდნენ.

მარტყოფის ბედენური ხანის ყორღანულ სანარხებში ბრინჯაოს საკაული მეტად იშვიათია. N5 ყორღანში საკაული საერთოდ არ აღმოჩნდა. N 3 ყორღანის ჩაშვებულ სამარხშიც ბრინჯაოს საკაული ნაპოვნი არ იყო. ამავე ყორღანის ძირითად სამარხში ქალის ჩონჩხთან იდო 1,5 სვიის რამდენიმე ასაფეთქებელი რგოლი[497] (სურ. 25,62,64. ტაბ. XXIII). საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ბედენური კულტურის ყორღანები არ გამოირჩევიან ბრინჯაოს ამკაულის სიმდიდრით.

არც სხვა სახის საკაული გვხვდება მაინცდამაინც ამ დროის სამარხებში. მარტყოფის მხოლოდ N3 ყორღანია ძირითად სამარხში აღმოჩნდა სერდოლიკის და ბასტის რამდენიმე მძივი. აქვე ნაპოვნი იყო სერდოლიკის ექვსი სამკუთხა მძივსაკიდი სავსებით ისეთივე, როგორიც N4 ყორღანში იდო (სურ. 25,65-67. ტაბ. XXIII). უნდა აღინიშნოს, რომ ბედენის კულტურის ყორღანებში თითქმის სრულიად არ არის წარმოდგენილი მარტყოფის ეტაპისათვის დამახასიათებელი სადაფის სამკაული. არც თეთრი ბასტია მძივებია აქ მაინცდამაინც ცნობილი. ძალიან ბედენური ხანის ყორღანებში ნაკლებად გვხვდება ქვისაგან ნაკეთები მძივები. ბედენის ბდიღრულ N5 ყორღანში ხშირად სამად სამი სერდოლიკის მძივი იდო[498]. აქვე გათხრილ ზოგიერთ ყორღანში მძივები საერთოდ არ აღმოჩენილა. არც წნორის ყორღანები გამოირჩევიან მძივების სიმდიდრით. წნორის N 1 ყორღანში სერდოლიკის რამდენიმე მძივი აღმოჩნდა[499]. N 2 ყორღანში მხოლოდ აქატის ერთი მძივი იდო[500]. ბაკურციხის ყორღანში ბასტის რამდენიმე ოთხკუთხა მძივი ნაპოვნი[501]. ტუმო ქართლის ამ დროის ყორღანებში არც მძივები და არც სხვა სამკაული არ აღმოჩენილა. შირაქის ველის ყორღანებში სამკაული შედარებით უფრო იყო წარმოდგენილი.

მარტყოფის N 3 ყორღანის ორივე სამარხში ოქროს თითო 1,5 ხვიის სასაფეთქლე საკიდი იდო. ჩამვებული სამარხის ხვიას ბრინჯაოსია, რომელსაც გარედან ოქროს ფირფიტა აქვს გადაკრული (სურ. 24,45,ტაბ. XXII). ამ წესითაა ნაკეთები თრიალეთის ერთ-ერთ აღრეულ ყორღანში ნაპოვნი ოქროს საკინძი, რომლის ბრინჯაოს ღეროს ოქროს გარსაკრავი აცვია. ბერიკლდეებიდან N 1 ყორღანში აღმოჩენილია ვერცხლის გარსაკრავიანი სპილენძის საკინძი[502]. მარტყოფის N 3 ყორღანის ძირითად სამარხში ოქროს მასიური 1,5 ხვიის საკიდი იყო ნაპოვნი (სურ. 25,70. ტაბ. XXIII). მაგვარი საკიდები საკმაოდ ხშირად გვხვდება უპირატესად ირან-ამიერკავკასიის ბედენური ხანის რიგით

494. ს. ჩ ა ი ნ ო ვ ი, კ. ფ ი ც ხ ე ლ ა ძ ე, შ. დ ა ვ ი თ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.
495. ვ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. X 10.
496. იქვე, გვ. 42.
497. ი. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, ვ. ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, ა. წ უ ლ უ კ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომში, გვ. 30.
498. გ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 91.
499. Ш. А. А л а в е р д и ш в и л и. დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.
500. იქვე, გვ. 42.
501. К.Н. П а ц х е л а а у р и. დასახ. ნაშრომი, გვ. 18.
502. ი. გ ა ხ ო ხ ი ძ ე, ე. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე, ა. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომში, გვ. 62.

სამარხებში. ოქროს ორი მასიური სასაფეთქლე ხვია აღმოჩნდა შირაქის ველზე გათხრილ „ბალიჩის" N2 ყორღანში[503] (სურ. 39). ასეთივე საკიდი, ოღონდ შედარებით წვრილი, ნაპოვნი იყო ენამთის N 1 ყორღანში[504]. მსგავსი ხვია ნაპოვნია ანაგის N 1 ყორღანში (სურ. 42.). ერთი საკიდი იდო დედოფლის წყაროს რაიონში გათხრილ „დალის ბაის" N 4 ყორღანში[505] (სურ. 36). ვერცხლის მასიური 1,5 ხვიის სასაფეთქლე რგოლი ჯერ კიდევ ბ. კუფტინმა იპოვა თრიალეთის ერთ-ერთ ადრეულ ყორღანში[506] (ტაბ. XXXIII).

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ სადღეისოდ ოქროს ამ ტიპის საკიდები არ აღმოჩენილა ალბნის ველის და ზედუნის პლატოს არც ერთ ადრეულ სამარხში. ამ ყორღანებში არც ბრინჯაოს 1.5 ხვიის სასაფეთქლე რგოლებია მაინცდამაინც ცნობილი. რა მიზეზით არ გვხვდება მაღალი სტატუსის მქონე წევრთა სამარხებში ოქროს ამგვარი საკიდები და პირიქით, რატომაა ხშირად ასეთი წარმოდგენილი შედარებით უფრო დაბალი რანგის პირთა საფლავებში, ახლა ძნელია გარკვევით თქმა. ჩანს, ეს ზემთხვევითი არ უნდა ყოფილიყო და, ალბათ, რაღაცის მანიშნებელი იყო. მარტყოფის N 3 ყორღანში ოქროს მასიური რგოლი მიმაკაცის ჩონჩხთან აღმოჩნდა. მის ფერხთით დაკრძალულ დედაკაცის ჩონჩხთან კი ნაპოვნი იყო ბრინჯაოს 1,5 ხვიის საკიდები და სხვა ინვენტარი. აქვე იდო ბრინჯაოს „შტანდარტი". ამავე ყორღანის ზედა სამარხში ოქროს ხვიასთან ერთად ფართო „შტანდარტი" აღმოჩნდა[507]. ბრინჯაოს „შტანდარტი" იდო N 5 ყორღანშიც[508]. ნიშანდობლივია, რომ ამ დროს არც ერთ დიდ, მდიდრულ ყორღანში ბრინჯაოს ანალოგიური „შტანდარტი" არ აღმოჩენილა. მსგავსი ნივთები არ გვხვდება ჩრდილო კავკასიაში თანადროულ სამარხებში. აქ კარგადაა ცნობილი ძვირფასი ლითონის და ბრინჯაოს 1,5 ხვიის სასაფეთქლე რგოლები[509].

N 3 ყორღანის ქვედა ძირითად სამარხში მამაკაცის ჩონჩხთან გამჩრას ფართო რგოლი აღმოჩნდა (სურ. 25,63. ტაბ. XXIII).სხვა ანალოგიური ნივთი ჩვენთვის უცნობია. როგორც ზევით აღინიშნა, გამჩრა ჩვენში ადრე ყორღანული კულტურის ხანაში შედარებით იშვიათია.

N5 ყორღანში ვერცხლის მრგვალი მავთულის ნახვევად წრიული მოყვანილობის სახელური აღმოჩნდა, ალბათ უფრო ხის ყუთისა (სურ. 28.178). ლითონის ჭურჭელი ადრეყორღანულ კულტურაში ცნობილი არ არის. ჭურჭელი როგორც ძვირფასი მეტალის, ისე ბრინჯაოსი ჩვენში პირველად მომდევნო, თრიალეთის კულტურაში გვხვდება. ლითონის ჭურჭელი კარგადაა წარმოდგენილი ჩრდილო კავკასიაში მაიკოპის კულტურაში[510]. ბრინჯაოს, განსაკუთრებით კი ძვირფასი ლითონის, წესანშნავი ჭურჭელია ცნობილი მაიკოპის ყორღანიდან, სტაროჩერკასტოვსკოეს განძიდან და სხვა, რაც წინა

---

503. ნ ა ხ უ ც რ ი შ ვ ი ლ ი, ფასპ. ნაშრომი, გვ. 77.

504. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ნ ა ს ა რ ი ო ნ ი, ფასპ. ნაშრ., გვ. 159.

505. იქვე, გვ. 154.

506. Б.А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941, стр. 104.

507. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, გ. ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, ა. წ უ ლ უ კ ი ძ ე, ფასპ. ნაშრომი, გვ. 30.

508. გ. ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, ნ. ჭ ი ა ბ რ ი შ ვ ი ლ ი, ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე და სხვ. ფასპ. ნაშრომი, გვ. 66.

509. А.А. И о с с е л и я, К хронологии „больших кубанских курганов". СА М.-Л., 1950, стр. 174. Т.Б. Ш у ш о б а, ფასპ. ნაშრომი გვ. 41.

510. Р.М. М у н ч а е в, Кавказ на заре бронзового века, стр. 402.

ბრინჯაოსთან საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობის შედეგი უნდა ყოფილიყო[511]. ბრინჯაოს ჭურჭელი, უპირატესად ქვაბები, საკმაოდ ხშირად გვხვდება გვიანბრინჯაოს ხანაში[512].

ჩრდილო კავკასიის გარეთ მსგავსი ბრინჯაოს ქვაბები ცნობილი არ არის[513]. მათი ადგილობრივი წარმომავლობა თითქოს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს[514]. ისინი უპირატესად თიხის ჭურჭლის ფორმას იმეორებენ და ზოგიერთზე გვხვდება გვიან მაიკოპის კულტურის კერამიკისათვის დამახასიათებელი „მარგალიტისებრი" ორნამენტი[515].

აღსანიშნავია, რომ ამიერკავკასიაში ბრინჯაოს კაკვები, თუ არ ჩავთვლით აფხაზეთის დოლმენებში აღმოჩენილ მსგავს იარაღს, თითქმის არ გვხვდება. ისინი კარგადაა ცნობილი ჩრდილო კავკასიაში გვიანმაიკოპის კულტურაში. შესაძლოა მათ, მართლაც, ქვაბიდან ხორცის ამოსაღებად ხმარობდნენ რიტუალური ცერემონიალის დროს. პირდაპირი ანალოგიები ამ ნივთებისა სადღეისოდ ცნობილი არ არის, თუმცა მსგავსი დანიშნულების ნივთები გვხვდება წინააზიაში. ბრინჯაოს კაკვებიც, ჩანს, ადგილობრივი ნაწარმი უნდა ყოფილიყო[516].

აღსანიშნავია, რომ ჩრდილო კავკასიაში ძვირფასი ლითონის ჭურჭელი მოზდეკნო ხანაში აღარ გვხვდება და საერთოდ არც საიუველირო ნაწარმია მაინცადამაინც გავრცელებული[517]. ჩვენში კი, პირიქით ძვირფასი ლითონის ჭურჭელი პირველად სწორედ თრიალეთია „დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურის" ხანაში გვხვდება. ვერცხლის სასმისები თრიალეთიდან და სოფ. კარაშაშიდან (სომხეთი), ვერცხლის სარწყული, ოქროს ინკრუსტირებული სადა თასები და სხვ. ოქრომჭედლობის მაღალი დონის მაჩვენებელია. როგორც ჩანს, თრიალეთის კულტურის პერიოდში კლავ. აღდგა ერთხანს შენებული ურთიერთობა სამხრეთთან, რასაც შედეგად კულტურის საყრდო დონის ამაღლება და, კერძოდ, საიუველირო საქმის აღზევება მოჰყვა. ჩრდილო კავკასიაში ძვირფასი ლითონისაგან ნაკეთები ჭურჭელი ძირითადად მაიკოპის სტადიაზე გვხვდება. სწორედ ამ დროს შეინიშნება საკმაოდ ახლო კავშირი წინააზიურ სამყაროსთან. გვიანმაიკოპის ხანაში, ნოვოსვობოდნაიას სტადიაზე ძვირფასი ლითონის ჭურჭელი აქ აღარ ჩანს.

არ არის გამორიცხული ვარაუდი, რომ ოქრომჭედლობის პირველი იმპულსები ამიერკავკასიაში ჩრდილოეთიდან, მაიკოპის კულტურასთან ურთიერთობის შედეგად გრცელდება. მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთით განფენამ ერთგვარად ხელი შეუწყო ამიერკავკასიის დამოკიდებულება წინააზიურ სამყაროსთან. ჩრდილო კავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენის რეგიონებში, მის ხელსაყრელ და ცენტრალურ ზონებში, სამხრეთთან ურთიერთობა ნაკლებად შეინიშნება. ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენის ქიდან დარჩა, საკმაოდ ახლო

---

511. Т.Б. П о п о в а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

512. Р.М. М у н ч а е в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 402.

513. იხ. И.М. Ч е ч е н о в, Богатое захоронение в кургане раннебронзового века у сел. Кишпек в Кабардино-Балкарии. Северный Кавказ в древности и в средние века, Москва, 1960, стр. 29.

514. იქვე.

515. Р.М. М у н ч а е в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 402.

516. Т.Б. П о п о в а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

ო. ჯ ა ხ ა ი ა, კარაშენი ტიპის ბრინჯაოს ლითონის წარმოება აღმოსავლეთ საქართველოში, გვ. 233.

517. В.И. М а р к о в и н, Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы, МИА 93, Москва, 1960, стр. 37.

დამოკიდებულება ჩანს წინა აზიასთან. აქ ამ დროს გავრცელებული მაიკოპის კულტურა უშუალოდ უკავშირდებოდა წინა აზიას, ალბათ ირიონადაც ზღვის გზით. ვარაუდობენ, რომ ამ კულტურის ძველაღმოსავლურ სამყაროსთან ურთიერთობა ერთგვარად ნელდება მტკვარ-არაქსის კულტურის უფრო ჩრდილოეთით, ცენტრალური კავკასიის მიმართულებით გავრცელების შედეგად. ამ დროისათვის ევროპულმა გავლენამ იჩინა, რამაც მაიკოპის კულტურაში ნოვოსვობოდნაიას ტიპის ძეგლების ჩამოყალიბებას შეუწყო ხელი[518]. შესაძლოა, სწორედ ამ დროს ძლიერდება ჩრდილოური იმპულსები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. აქ ადრეყორღანულ კულტურაში ოქრომჭედლობის პირველი ჩვენები მაიკოპის კულტურიდან, ეგებ უფრო ნოვოსვობოდნაიას ეტაპის დროს ვრცელდება. არც ამ ეტაპისთვისაა დამახასიათებელი ძვირფასი ლითონის ფლჩელი. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიას, ჩანს, გარკვეული ურთიერთობა ჰქონდა მაიკოპის კულტურასთან. აზერბაიჯანში, ნილის სტკბაში გათხრილი უჩ-თეფეს ყორღანი მაიკოპის ჯგუფის ყორღანებთან ახლოსაა. ბევრ საერთოს[519] მაიკოპის კულტურასთან გარკვეულ კავშირს ამყარებს შიდა ქართლში შესწავლილი ბერიკლდეების ძირადენის მასალები[520].

უნდა აღინიშნოს, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში, როგორც ჩანს, ადრე ადრეყორღანულ ეტაპზე ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიას, ამ პერიოდში ერთგვარად განსხვავებული სურათი შეინიშნება. შესაძლოა, მართლაც, როგორც ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლით-ენეოლითის ხანის მოსახლეობამ მაიკოპის კულტურის ადრეულ ეტაპზე გარკვეული როლი შეასრულა მის ფორმირებაში[521]. ზოგიც აქ ერთიანი კულტურის ორი ლოკალური ვარიანტის არსებობას ვარაუდობს[522].

დასავლეთ ამიერკავკასიასა და ყუბანისპირეთს შორის საკმაოდ ახლო ურთიერთობა შეინიშნება. ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანს დასავლეთ ამიერკავკასიის გაღრმავებულებია სამდგომებში აღმოჩენილ მასალებში[523]. მაგრამ, შემდეგში დამოკიდებულება ამ რეგიონებს შორის საგრძნობლად ნელდება. რა იყო ამის მიზეზი, ეხლა გარკვევით თქმა ძნელია, მაგრამ, შესაძლოა დასავლეთი ამიერკავკასია შავის შედარებით ფერო რბალი ხასიათის გამო, მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების მსგავსად, ვაინცალამაინც არც მაიკოპელებს იზიდავდა. ყუბანისპირეთში ამ დროისათვის ძლიერდება კავშირი აღმოსავლეთთან, რამაც საბოლოოდ წინსვლას ხელი შეუწყო. არც ისაა მთლად ნათელი, რა გზით ხორციელდებოდა ურთიერთობა სამხრეთთან. ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ ძირითადად, გზა ამიერკავკასიაზე გადიოდა, შავი ზღვის სანაპირო ზოლით[524], მაგრამ, ანარეკლი ამისა აქ არ შეინიშნება. ამ დროისათვის კოლხეთის დაბლობი, მისი ზღვისპირა ზოლი, ჯერ კიდევ თითქმის დაუსახლებელი ჩანდა ყოფილიყო. ამიტომ, ამ გზის არსებობა

---

518. З.А. Трушина Некоторые вопросы передневосточных связей майкопской культуры. стр. 21.

519. А.А. Иессен. Раскопки большого кургана в ущелье Уч-Тепе. МИА 125. М.-А. 1963. стр. 153.

520. А.И. Гаоити, А.И. Джавахишвили. Новые данные о энеолитической памятнике эпохи энеолита-поздней бронзы в Шида Картли-Бериклдеби, стр. 86.

521. А.А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 149.

522. ე. ნებიერიძე. დასავლეთ ამიერკავკასიის მრავალფენიანი ტელი, თბილისი, 1978, გვ. 85.

523. ე. ნებიერიძე. დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრე სამეწარმეო კულტურის განვითარების ადრეული საფეხური, თბ. 1986, გვ. 166.

524. ვ. ფუტკარაძე. დასავლეთ ამიერკავკასია ძვ.წ. IV ათასწლეულში, თბ. 1993, გვ. 50.

ნაკლებად სავარაუდოა და იგი კონტაქტებისათვის გამოუსადეგარი უნდა ყოფილიყო. ამ მიზნისათვის გაცილებით უკეთესია ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის სანაპირო ზოლი. როგორც ზევით აღინიშნა, წინაზღისთან ურთიერთობა ძირითადად ალბათ ზღვის გზით ხორციელდებოდა. მაიკოპის კულტურის მატარებელმა ტომებმა, ეტყობა უშუალო კავშირი დაამყარეს წინაზღიურ სამყაროსთან. ამავე დროს ძლიერდება ურთიერთობა კავკასიის ჩრდილოეთით გავრცელებულ კულტურასთან. ჩანს, ამის შედეგად ვრცელდება ყუბანისპირეთში მიცვალებულის ყორღანული ტიპის სამარხებში დაკრძალვის ტრადიცია. აღვანიშნავთ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში ყორღანი არ გავრცელდა. ნიშანდობლივია, რომ დოლმენური კულტურა, რომელიც ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში დაახლოებით ამ პერიოდში აწყებს გამოჩენას, სამხრეთით თითქმის არ ვრცელდება და მისი ფარგლები ვანფენა ცფრო ჩრდილო რეგიონებში ხდება. ბრინჯაოს ხანის გარიჟრაჟზე კულტურის ვანვითარება დაიწყო ამიერკავკასიაში თავისებური, ერთგვარად თითქოს უფრო მეტად თხელრიებული გზით მიდიოდა.

ზევით უკვე აღვნიშნეთ, რომ ადრეყორღანული კულტურის მარტყოფის ეტაპზე ოქრომჭედლობა უკვე განვითარების საკმაოდ მაღალ საფეხურს აღწევს. ანანაურის ყორღანში აღმოჩენილი ოქროს შესანიშნავი სამკაული ოქრომჭედლობის საკმაოდ რთულ ტექნოლოგიას დაუფლებულ ოსტატთა ნახელავია (სურ. 51. ტაბ. XXXIV). ჩანს, ყოველგვარი წინამძღვრების გარეშე ადრეყორღანული კულტურის ხანაში გამოჩენას იწყებს უკვე საკმაოდ მაღალი ოსტატობით შესრულებული ძვირფასი ლითონისაგან დამზადებული ნივთები. აქ უნდა შეინიშნოს, რომ წინა აზიაშიც სატუველირო ხელოვნების შესანიშნავი ნიმუშები თითქოს ანაზდეულად ჩნდება ყოველგვარი წინაპირობის გარეშე[525]. თანაც ისიცაა საინტერესო, რომ ძვირფასი ლითონის პირველ ნივთებს ამიერკავკასიის ადრეული ყორღანებიდან არ მოეძებნება ანალოგები არც სამხრეთით და არც ჩრდილოეთით. არ არის გარკვეულ მოკლებული ის ფაქტი, რომ ამ დროს ამიერკავკასიაში საფუძველი ეყრება ოქრომჭედლობის ისეთ ტრადიციებს, რაგრამ ისიცაა აღსანიშნავი, რომ მარტყოფის და ბედენის ეტაპების ძვირფასი ლითონის ნაწარმში არ შეიმჩნევა მაინცდამაინც საგრძნობი მსგავსება. მათ შორის საერთო ძირითადად დაკრძალვის ყორღანულ წესში ჩანს, თორემ კულტურის ხასიათში საკმაოდ სხვაობა შეინიშნება. ბედენის კულტურის სათვალსაჩინო საქმე განვითარებია მაღალ დონეს აღწევს. ამ დროს პირველად ჩნდება ძვირფასი ლითონის ორკოლუტიანი საკინძები. ერთი ამგვარი, წედარებით მოზრდილი საკინძი აღმოჩნდა ბედენის N 5 ყორღანში[526] (ტაბ. XLII). ანალოგიური ფორმის საკინძი, რომელიც შედარებით ცფრო მომცრო, ჩერ კიდევ ბ. კუფტინმა იპოვა თრიალეთის XXII ყორღანში[527] (ტაბ. LXII). ამ საკინძის ცერის გული საინტერესოა, რომელზედაც ზემოდან ოქროს ფირფიტაა გადაკრული. ვერცხლის ორკოლუტიანი საკინძი შენორის N 2 ყორღანში აღმოჩნდა[528]. ბრინჯაოს ამ ტიპის საკინძი ნაპოვნი იყო დაღესტანში, გინჩის სამაროვნის N5 აკლდამის ქვა-ყრილ სამარხში[529]. აღსანიშნავია, რომ ამ სამაროვანზე შეიმჩნევა ამიერ-

525. А. В у а л и, Ур. Халдеи, Москва, 1961, стр. 61.

526. გ. გ ო გ ა ძ ე, გათ. ნაშრ., გვ. 81.

527. А. Г. Ж о р ж и х а ш в и л и, О. М. Г о г а л а д з е, Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы, Тбилиси, 1974, стр. 12.

528. Ш. Ш. А л а й р и ш в и л и, ფაბ. ანთრ., გვ. 42.

529. М. Г а д ж и е в, Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы, Махачкала, 1969, стр. 42.

კავკასიიდან მოსდინარე საკმაოდ საგრძნობი, განსაკუთრებით ბედენური კულტურის გავლენა[530].

ბედენის ოქროს საკინძი მასიურია, დაბრტყელებული თავით, ორივე მხარეზე რელიეფურად გამოყვანილი რთული გეომეტრიული ორნამენტია მოცემული. მსგავსი ორნამენტია წარმოდგენილი აგრეთვე თრიალეთის ორკოლუტიან საკინძზე[531]. ბედენის ჯგუფის ყორღანებში გვხვდება სხვადასხვა მოყვანილობის ოქროა და ვერცხლის მძივები. აქ არ ჩანს მარტყოფის ეტაპისათვის დამახასიათებელი ოქროს წიხურებიანი ცილინდრული მძივები, კიდეებაწეული ბეჭდები და სხვა. მარტყოფის საფეხურზე თითქმის არ არის წარმოდგენილი ოქროს 1,5 ხვიის სასაფეთქლე რგოლები, რომლებიც საკმაოდ ხშირად გვხვდება ბედენური ხანის სამარხებში. ამ დროის ძეგლებზე წარმოდგენილია აგრეთვე ოქროს მილაკები, ფირფიტები, წვრილი გრეხილი ბეჭედი და სხვა. მაგრამ, განსაკუთრებით აღსანიშნავია წნორის N 2 ყორღანში ნაპოვნი ლომის პატარა მრგვალი ქანდაკება[532] (ტაბ. XLI). ეს პირველი შემთხვევაა ამ პერიოდში სკულპტურული გამოსახულების აღმოჩენისა ამიერკავკასიაში. ქანდაკება ჩამოსხმულია და მას საკმაოდ კარგად გამოყვანილი ტანი აქვს. მაგრამ, მოხერხებულად იმისა, რომ იგი შესრულებულია მაღალი ტექნიკური და მხატვრული დონით, მისი სახის ნაკვთები სრულად არ გადმოსცემს ამ ცხოველისათვის დამახასიათებელ ნიშნებს, რითაც საგრძნობლად განსხვავდება ძველაღმოსავლურ სამყაროში კარგად ცნობილ ლომის გამოსახულებებისაგან და აგრეთვე მაიკოპის ყორღანში წარმოდგენილ ამ ცხოველის გამოსახულებისაგან[533].

აღრეყორღანელი კულტურის ხანაში მეტალურგიულ წარმოებაში, ჩანს, ძირითადად გრძელდება მტკვარ-არაქსის კულტურის ტრადიციები. თუმცა, იარაღ-სამკაულის ფორმებში და საერთოდ ლითონის ნივთების ასორტიმენტში შეიმჩნევა გარკვეული თავისებურებები. აღარ გვხვდება წინარე ხანისათვის დამახასიათებელი წინაბაიონური წარმომავლობის ხანჯლისა და შუბისმაგვარი იარაღი; თითქმის აღარ ჩანს ცულის ზოგიერთი ფორმა, საჩხერული ტიპის სატევრის პირები და სხვ. ჩნდება იარაღის ახალი ფორმები — ღარიანი სატევრები, პირამიდისებრთავიანი ისრის პირები, ბრტყელი, ფოთლისებრი დანისა თუ სატევრის პირები, ცულის თავისებური ფორმა და სხვ დაახლოებით ასეთივე ტენდენცია შეიმჩნევა აგრეთვე სამკაულშიც. თითქმის აღარ გვხვდება მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი საკინძების ტიპები. აღსანიშნავია, რომ საერთოდ ეს საზეიმო სამკაულის, თუ არ ჩავთვლით ოქროს და ვერცხლის რამდენიმე კოლუტიან საკინძს ბედენური ხანის სამარხიდან, ნაკლებად გვხვდება. რა იყო მიზეზი იმისა, რომ საკინძი, ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ფორმა სამკაულისა როგორც წინარე მტკვარ-არაქსის, ისე მომდევნო თრიალეთის კულტურებში, აღრეული ყორღანების გავრცელების ხანაში თითქმის გამოდის ხმარებიდან, ახლა ძნელი სათქმელია, ნაწახნაბლევია, რომ ლითონის სამკაულთა არც სხვა სახეობებია მაინცადამაინც დამახასიათებელი. აღრეყორღანული კულტურის

---

530. М. Г а д ж и е в, Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы, Махачкала, 1988, გვ. 170.

531. ნ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ბრინჯაოს ხანის ოქრომჭედლობა საქართველოში, თბილისი, 1981. გვ. რრ.

532. Ш. А. А б р и м о в и ч, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

533. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, აღრეული ყორღანის კულტურა საქართველოში, მეცნ. ისტორიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია, N 2. თბილისი, 1990, გვ. 34.

დროს თითქმის აღარ გვხვდება წინარე ხანისათვის დამახასიათებელი სხვადასხვა ფორმის საკიდები – ცხვლისებრია, ღუმიაებრი, დისკოსებრი და სხვ. სამაგიეროდ მარტყოფის ეტაპზე ვრცელდება ცხოველის კბილებისა და ეშვებისაგან ნაკეთები საკიდები, სადაფის სხვადასხვა ფორმის სამკაული და სხვ., რომლებიც ბედენის ხანაში თითქმის აღარ გვხვდება. შესაძლოა, ეთნიკურმა ძვრებმა გარკვეული გავლენა მოახდინა აგრეთვე მოსახლეობის ჩაცმულობის ხასიათზე. აღსანიშნავია, რომ არც ჩრდილო კავკასიის ამ დროის ყორღანებისათვისაა დამახასიათებელი ბრინჯაოს საკინძები. არც ბრინჯაოს საკიდებია აქ მაინცდამაინც ცნობილი. ყველაზე გავრცელებულია სასაფეთქლე რგოლები, ისიც უპირატესად ოქროსი[534].

საერთოდ აღრეყორღანული კულტურის ხანაში ცირკუმპონტური პროვინციის სამთო-მეტალურგიული ცენტრების დაწინაურება იგრძნობა[535]. შესამჩნევად მატულობს ბრინჯაოს იარაღ-საჭურველი[536]. ჩნდება ახალი ფორმები იარაღისა[537]. საერთოდ, პროვინციის უფრო სამხრეთის რეგიონებში, ძირითადად დარიშხნის შემცველი სპილენძია გავრცელებული[538]. აღრეყორღანელი კულტურის ლითონის იარაღი უპირატესად დარიშხნიანი სპილენძისაა და შედგენილობის ხასიათით თითქმის არ განსხვავდებიან წინარე ხანის ლითონისაგან. მარტყოფის აღრეულ ყორღანებში (N1,2,4) ლითონის უმეტესი ნივთი დარიშხნიანი სპილენძისაა. დარიშხანის რაოდენობა, გარდა ერთი სატევრის პირისა N 2 ყორღანიდან, რომელშიაც დარიშხანის რაოდენობა 4,6% აღწევს, მერყეობს 1%-1,8%-მდე. ხუთ პროცენტამდე დარიშხანია სამგორის ყორღანში ნაპოვნ სატევრის პირში[539].

ბედენური კულტურის ხანაშიც ძირითადად ისევ გამოიყენება დარიშხნიანი სპილენძი. ნაგრამ, ამ პერიოდში ჩვენში მეტალურგიულ წარმოებაში მნიშვნელოვანი სიახლე შეინიშნება, შემოდის კალიანი ბრინჯაო. კალიანი ბრინჯაოს ნივთები პირველად ალბნის ველზე, წნორათან შესწავლილ ყორღანებში აღმოჩნდა[540]. კალიანი ბრინჯაოს ნივთები ნაპოვნია აგრეთვე ბაკურციხის ყორღანში[541]. აქ ყორღანების ნივთებში კალის საშუალო მაღალი პროცენტი დადასტურდა. მარტყოფია ბედენური დროის სამივე ყორღანში ნაპოვნი იყო კალიანი ბრინჯაოს ნივთები. N 3 ყორღანის ჩაშვებული ცაცარხია „შტანდარტი" 3,2% კალას შეიცავდა[542], ძირითად საბარსში მხოლოდ ერთი სასაფეთქლე

---

534. Р.М. М у н ч а е в. Кавказ на заре бронзового века, стр. 405.

535. Е.Н. Ч е р н ы х, Кавказ и системе металлургических провинций бронзового века. Медные рудники Западного Кавказа III-I тыс. до н.э. и их роль в горнометаллургическом производстве древнего населения, Тезисы докладов. Сухуми, 1988, стр. 5.

536. Е.Н. Ч е р н ы х. Циркумпонтийская провинция и древнейшие цивилизации. Древний Восток. этнокультурные связи. Москва. 1988, стр. 46

537. Е.Н. Ч е р н ы х, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

538. Е.Н. Ч е р н ы х. Горное дело и металлургия в древней Болгарии. София 1978. стр. 277.

А.Ц. Г е в о р к я н. Из истории древней металлургии Армянского Нагорья. Ереван, 1960, стр. 70.

539. ც. ა ბ ა ხ ი ძ ე, ნ. ს ა ხ ო კ ი ა, ქვემო ქართლის ბრინჯაოს ხანის ყორღანებში აღმოჩენილი ლითონის ნივთების ქიმიური შედგენილობის შესწავლისათვის, აკად. ნ. ბერძენიშვილის სახელობის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ინსტიტუტის შრომები, XL-B, თბილისი, 1989, გვ. 53.

540. Ш.Ш. А е а а б р и ш в и л и. Курганы Алазанской долины. Тбилиси, 1979 стр. 62.

541. ც. ა ბ ა ხ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 54.

542. იქვე.

ხვია ნაპოვნი, რომელშიაც 6% კალა აღმოჩნდა. N 5 ყორღანში კალიანი ბრინჯაოს „შტანდარტი"-ა ნაპოვნი, რომელშიაც კალა 7%-ია. როგორც ჩანს, ჩვენში ამ დროისათვის უკვე კლასიკური შემადგენლობის კალიანი ბრინჯაოა ცნობილი[543]. სადღეისოდ კალის შემცველი ნივთები მხოლოდ ცხეთის რეგიონში შესწავლილ ყორღანებშია დადასტურებული.

ქვემო ჭართლში, მარნეულის ველზე გათხრილი ყორღანებიდან მხოლოდ ერთმა სარალის N 9 ყორღანში ნაპოვნი ხუთი ნივთის ქიმიური ანალიზია ცნობილი. ყველა მათგანი დარიშხნიანი სპილენძისაა, სადაც დარიშხანის რაოდენობა 1,2-1,8% შორის მერყეობს. თეთრიწყაროს რაიონში, ნადარბაზევში გათხრილი ყორღანიდან შესწავლილი სამი ნივთი დარიშხნიანი სპილენძისაა. სატეხში დარიშხანის რაოდენობა შედარებით მაღალია – 3,54%. დანარჩენებში დარიშხანი 1%-ზე ცოტა მეტია. ბედენია პლატოს ყორღანებიდან მხოლოდ N 5 ყორღანის ორი ნივთის ქიმიური ანალიზია ცნობილი. ბრტყელ ცელში დარიშხანის რაოდენობა 1,2%, სატეხში კი მისი რაოდენობა შედარებით დაბალია – 0,6%[544].

ამრიგად, ბედენის კულტურის ხანაში ჩვენში პირველად გვხვდება კალიანი ბრინჯაოს ნივთები. საიდან, რა გზით შემოდის ამიერკავკასიაში პირველად კალა, მთლად ნათელი არ არის. საერთოდ კავკასიაში კალის გამოჩენის საკითხი უკვე კარგა ხანია გარკვეულ ინტერესს იწვევს და ამასთან დაკავშირებით არა ერთი მოსაზრება გამოითქვა[545]. ეფრო ის ვარაუდია გავრცელებული, რომ კავკასიაში კალა გარედან უნდა შემოსულიყო, მაგრამ სად უნდა ყოფილიყო კალის მომარაგების წყარო, ამის შესახებ ერთი გარკვეული მოსაზრება არ არსებობს. ბოლო დროს ეფრო ის აზრია გავრცელებული, რომ კალა კავკასიაში სამხრეთიდან უნდა შემოტანილიყო. ძველაღმოსავლურ სამყაროში კალიანი ბრინჯაო ძვ. წ. III ათასწლეულში უკვე საკმაოდ ფართოდაა გამოყენებული. გამოითქვა კიდეც მოსაზრება, რომ კალა ამიერკავკასიაში შუა ერიდან უნდა ავრცელებულიყო[546]. მაგრამ, ეფრო სავარაუდოა, რომ ჩვენში კალიანი ბრინჯაო ანატოლიიდან შემოდის, სადაც კალა ძვ.წ. III ათასწლეულში უკვე გარკვეულია ცნობილი. საერთოდ, მცირე აზია ძველი სამყაროს ერთ-ერთი ის რეგიონია, სადაც პირველად ეყრება საფუძველი ლითონის გამოყენებას[547]. ანატოლიაში ძვ.წ. III ათასწლეულში ჭარბობს დარიშხნიანი სპილენძი, მაგრამ თანდათანობით იზრდება კალიანი ბრინჯაოს გამოყენება. ალიშარში, ალაჯაში, დემირჩიჰეიუკში, ქებახის რეგიონში და სხვ. ძირითადად დარიშხნიანი სპილენძის ნივთები გვხვდება[548]. ალაჯაჰუოუკში კალიანი ბრინჯაოს მხოლოდ რაოდენიმე

---

543 ც ი ც ხ ვ ა ძ ე დ ა ს. ნაშრ., გვ. 57.

544 ც ი ც ხ ვ ა ძ ე. ქვემო ქართლის ყორღანებში მოპოვებული ლითონის ნივთების ქიმიური შეფასების შესწავლისათვის. საბუნებისმეტყველო ძეგლთა დაცვა. რეფერატული კრებული, ტექნოლოგია, I, თბილისი, 1974, გვ. 14.

545 ც ი ც ხ ვ ა ძ ე. იქვე და შუამდინარეთის ხანის ბეჭედი კავკასიაში, გვ. 148.

546 Ch. B u r n e y. D. L a n g. დასახ. ნაშრომი, გვ. 68.

547 U f u k E s i n. Die Anfange der Metallverwendung und Bearbeitung in Anatolien. 7500-2000 v. Chr. Union Internationale des Sciences Prahistoriques et Protohistoriques, IX. Congres, Nica. 1976, გვ. 20.

Е.Н. Чернышев. Культурные контакты в среднеевропейской области, стр. 98.

548. U f u k E s i n. დასახ. ნაშრომი, გვ. 222,228.

M. K u r f m a n n. Die westanatolische Frühbronzezeit und deren Datierung nach den neuesten Grabungsergebnisse in Demirchöyük und Beşik-Yesse-tepe. Кавказ и смежные палеометаллические культуры Евразии. Тбилиси, 1991, стр. 83.

ნივთია ცნობილი[549]. აღმოსავლეთ ანატოლიაში, რომელიც ამ დროისათვის ატკვარა-არაქსის კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდის, ძირითადად დარიშხნიანი სპილენძია გავრცელებული. მართალია, ანატოლიაში ამ დროისათვის ჭარბობს დარიშხნიანი სპილენძის შენადნობი, მაგრამ იზრდება კალიანი ბრინჯაოს გამოყენება[550]. მსგავსი სურათი შეინიშნება ცირკუმპონტური ნეტალურგიული პროვინციის ცენტრალურ ოლქებში, სადაც თანდათანობით მატულობს კალიანი ბრინჯაოს ხვედრითი წონა[551]. აღმოსავლეთ ანატოლიაში ამ დროისათვის საკმაოდ ძლიერი მეტალურგიული ცენტრი არსებობდა. აქ, ქებანის მხარეში, ლიითონის სხვადასხვა მადნებთან ერთად, ჩანს, მოიპოვებოდა აგრეთვე კალაც[552]. ანატოლიის ამ რეგიონს ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებისათვის საკმაოდ მჭიდრო დამოკიდებულება ჰქონდა ამიერკავკასიასთან და იგი კარგა ხანს მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენის ქვეშ იყო მოქცეული. ამ დროისათვის აქაც ძირითადად დარიშხნიანი სპილენძი იყო გავრცელებული. კარაზნი, მაგალითად, ლიითონის თითქმის ყველა ნივთი დარიშხნიანი სპილენძისაა[553], მაგრამ, შემდეგში აქ თანდათანობით შეიმოდის კალიანი ბრინჯაო. ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოსათვის, ბედენის კულტურის ხანაში, ვრცელდება, ალბათ, ამიერკავკასიაში კალის გამოყენების პირველი ჩვენები.

ამიერკავკასიაში კალიანი ბრინჯაოს შემოსვლის შესახებ გამოთქმა მოსაზრება, რომ თითქოს იგი პირველად სომხეთის ტერიტორიაზე ვრცელდება ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოს, ამ დროისათვის საქართველოში თითქოს ისევ დარიშხნიანი სპილენძია გავრცელებული[554]. აღინიშნა კიდეც, რომ ეს ვოსაზრება მთლად დამაჯერებელი არ უნდა იყოს[555]. არა გვგონია, რომ კალის შემცველი რამდენიმე ნივთი სომხეთიდან ბედენის კულტურაში ნაპოვნი კალიანი ბრინჯაოს ნივთებზე ადრეული იყოს. არც ის ჩანს მთლად მართებული, რომ თითქოს მეწამორში აღმოჩნდა კალის მადანი და რომ აქ ადრებრინჯაოს III პერიოდში უნდა არსებულიყო სომხური ცენტრი ბრინჯაოს მიღებისა[556]. მეწამორი, ჩანს, საკმაოდ დიდი ხნის ნაწილზე არსებობდა და ღია აქ მართლაც იყო ნაპოვნი კალის შემცველი წიდა, იგი, საფიქრებელია, უფრო გვიანი ხანისა უნდა ყოფილიყო[557].

ამრიგად, როგორც ჩანს, კალიანი ბრინჯაოს ნივთები ამიერკავკასიაში პირველად ძვ.წ.III ათასწლეულის ბოლოსათვის ვრცელდება ბედენური კულტურის ხანაში, ძირითადად, ალბათ, ანატოლიასთან საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობისა, კალიანი ბრინჯაო ჩვენში ჯერ კიდევ

---

549. Ufuk Esin, Kuantitatif Spektral Analiz Yardımiyla Anadoluda Baslangicindan Asur kolonizleri Çagina Kadar Bakir ve Tunç Madenciligi. Istambul, 1969, გვ. 122.

550. Е.Н. Черных, Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы. стр. 46.

А.И. Авдалова, Т.О. Тепнадзе, К проблеме связей Малой Азии и Закавказья. Медные рудники Западного Кавказа III-I тысяч до н.э. и их роль в горно-металлургическом производстве древнего населения, Тезисы докладов, Сухуми, 1968, стр. 26.

551. Е.И. Черных, Кавказ в системе металлургических провинций бронзового века, стр. 5.

552. Ufuk Esin, Die Anfänge des Metallverwendung und Bearbeitung in Anatolien, გვ. 217.

553. Ufuk Esin, Kuantitatif Spektral Analiz., გვ. 135.

554. А.Ц. Геворкян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71.

555. G. Aladağ, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

556. Ch. Burney, D. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68.

557. J. Mellaart, Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age, Anatolian Studies, XVIII, 1968, გვ. 200.

ცნობილი არ იყო. ეტყობა ძვირად ღირებულმა და ნაკლებად მისაწვდომმა კალამ ამ ხანებისათვის ბაინცდამაინც ვერ მოიკიდა ფეხი და ისევ ძირითადად დარიშხანიანი საბილენძო სმარებაში. ბედენის კულტურის ხანაში კალა ჯერ კიდევ ნაკლებად გვხვდება. მისი შედარებით ფართო გამოყენება, მომდევნო ორიალეთის კულტურის დროა იწყება. აღსანიშნავია, რომ კალიანი ბრინჯაოს პირველი ნივთები – იარაღიც და სამკაულიც, ადგილობრივ ჩამოყალიბებული ტიპებია. თანაც უკვე ცნობილია ბრინჯაოს კლასიკური შემადგენლობა[558]. ნიშანდობლივია, რომ კალიანი ბრინჯაო ამიერკავკასიაში პირველად მის აღმოსავლეთ ნაწილში ვრცელდება. დასავლეთ ამიერკავკასიაში ამ დროს ისევ დარიშხნიანი საბილენძო გამოყენებული[559].

ახლა ძნელია გარკვევით თქმა, ცნობილი იყო თუ არა ამ ხანებისათვის კალის რაიმე ადგილობრივი ნადინგამოსავლები. საერთოდ, ამიერკავკასიაში სადღეისოდ კალის საწარმოო შნიშვნელობის საბადო ცნობილი არ არის. ზოგიერთი მკვლევარი საერთოდ უარყოფს კალის მადნების კავკასიაში არსებობის შესაძლებლობას, თუმცა საკუთრივ საქართველოს ტერიტორიაზე კალის ნაკვალევი დადგენილია სხვადასხვა ადგილებში[560]. ახლა ძნელია გარკვევით თქმა, იყო თუ არა კალის ეს მცირე გამოსავლები გამოყენებული ბრინჯაოს ხანაში. რაიმე ნიშანი ამისა დღემდე ცნობილი არ არის, და მაინც, არ არის მთლად გამორიცხული კალის ადგილობრივი მოპოვების შესაძლებლობა. არა გვგონია მთლად მართებული იყოს მოსაზრება, რომ სომხეთში მთა ალავიობის მახლობლად, არაქსის ველზე, ეარსება კალის საბადოს, საიდანაც კალა გამჭრხდათ ასირიელებს ანატოლიაში და არც ის ცდუნება ჩანს დამაჯერებელი, რომ ასიროლოგთა ორიალეთის კორღანებში დაკრძალული მთაკრები კონტროლს უწევდნენ კალას და ამ რეგიონის ლაჟვარდის სხვა საბადოებს[561]. ნაკლებ სავარაუდოა, რომ ამიერკავკასიას ბრინჯაოს ხანის რომელიმე პერიოდში მოეზარდებინა კალით ანატოლია; კალა, როგორც აღინიშნა, პირველად ანატოლიიდან გრცელდება ამიერკავკასიაში ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლოს, ბედენის კულტურის დროს.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბედენური სამყაროსათვის დამახასიათებელი კერამიკა, რომელიც ეთიდენ თავისებურ სახეს ძლევს ამ ჯანის კულტურას. მართალია, ჭურჭელი ჯერ ისევ ხელითაა ნაძერწი, მაგრამ გამოირჩევა მაღალი ოსტატობით, ფორმათა გასაოცარი სინატიფით, მრავალგვარობით და ორიგინალობით. საგანგებო კერადგება მიექცეული ჭურჭლის გარეთა პირის დამუშავებაზე, რომლის სიკრიალე ხშირად მეტალის ზხინჯარების დონემდეა მოყვანილი. ნართალია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიისათვის ბრინჯაოს ხანაში ეპირატესად ზედაპირგაპრიალებული კერამიკა დამახასიათებელი, მაგრამ არც ერთ დროს მაგი ჭურჭლის გარეთა პირის კრიალა ისეთ დონემდე არ მიუღწევია, როგორც ამას ბედენური კულტურის ხანაში ვხვდებით. ჭურჭლის ფორმები მაღალი ოსტატობითაა გამოყვანილი, განსაკუთრებით გამოირჩევა წერილი, თხელკედლიანი კერამიკა. ხშირადაა წარმოდგენილი ყბირატესად ცალყურა, წვდარებით მცირე ზომის ხელკვეთილიანი ჭოთნები, ცილინდრული, ოცდაც ისე მაღალი ყელით, პირგადაწლილი,

558. ა. აბდუშელი, ხ. სარაჯიშვილი, კახეთის აღრეული ხანის ყორღანებში მოპოვებული ლითონის ნივთების ქიმიური შედგენილობის შესწავლისათვის, გვ. 57.

559. იქვე.

560. ა. აბდუშელი, იქვე და შუა ბრინჯაოს ხანის ნაწარმი კახეთიდან, გვ.148.

561. J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 251.

ბირთვისებრი ტანით. პიკონესური მოყვანილობის ცალყურა ქოთნებს, რომლებსაც წიბური ძირთან ახლოსა აქვს მიტანილი, ჩაღარული ყელი და გადაშლილი პირი აქვთ. შედარებით მოხრდილი, სწორტანიანი ორყურა ქოთნები, ცალყურა სასმისები და ტოლჩები და სხვ. ჭურჭელი ან სადაა, ან კიდევ შემკულია რელიეფური ორნამენტით, წვრილად ნაკაწრი გეომეტრიული სახეების სარტყლებით, მხარზე ფოსოებით და სხვ. ცილინდრულ ყელთან ქოთნებს მხარზე ხშირად „მარგალიტისებრი" ორნამენტი შემოუყვება. სწორკედლიანი ქოთნების კორპუსისუპირატესად წვრილად ნაკაწრი გეომეტრიული ორნამენტი ამკობს. სწორედ თიხის ეს ჭურჭელია, რომელიც მკვეთრად გამოარჩევს ბედენის კერამიკულ კომპლექსს. ამ ჭურჭლის ზედაპირის სიკრიალე ხშირად ვერცხლისებრ ბზინვარებამდეა მიტანილი. არა გვგონია ამასთან დაკავშირებით გამოთქმული მოსაზრება მართალი იყოს, რომ თითქოს ბედენელი მეთუნეები მეტოქეობას უწევდნენ ვერცხლის ჭურჭლის ოსტატებს. სხვა რომ არ იყოს, ლითონის ჭურჭელი, როგორც ზევით აღინიშნა, ჩვენში არც მტკვარ-არაქსისა და ადრეყორღანულ კულტურებში ცნობილი დღემდე არ არის. ამიტომ, არც ის აზრი უნდა იყოს მთლად სწორი, რომ თითქოს ბედენური კერამიკა ლითონის ჭურჭლის მიბაძვა იყოს[562]. გვხვდება აგრეთვე შედარებით სქელკედლიანი, მოხრდილი და სამუალო ზომის ჭურჭელი – ქილები, დერგები კვერცხისებრი ან ბირთვისებრი ტანით, ჩაღარული ან დაბალი ცილინდრული ყელით, მხრებზე მიბმული პატარა ყურებით, უპირატესად სადა, ზოჯერ შემკული კოპებით, ან შედარებით მარტივი გეომეტრიული ორნამენტით.*

მარტყოფის ბედენური ხანის ყორღანები, ალაზნის ველის ბედენის ყორღანებთან შედარებით, არ ხასიათდებიან სამარხეული ინვენტარის სიმდიდრით, ალბათ, დაკრძალულთა შესაბამისი რანგის გამო. ამიტომ, ამ ყორღანებში აღმოჩენილი თიხის ნაწარმი არ გამოირჩევა მაინცდამაინც მრავალგვაროვნებით. შედარებით უფრო საინტერესო კომპლექსი აღმოჩნდა N 5 ყორღანში[563]. აღსანიშნავია ორი სწორტანიანი ორყურა ქოთანი; მათი ზედაპირი წვრილად ნაკაწრი გეომეტრიული სახეებითაა შემკული (სურ. 29, 182, 183. ტაბ. XXVI). მსგავსი ორნამენტითაა შემკული ცალყურა სასმისი და ქოთანი (სურ. 29, 185, 186). აქვე აღმოჩნდა პიკონესური ფორმის ერთი ქოთანი (სურ. 29, 184). გარდა ამისა, სამარხში სამი მოხრდილი დერგი იდო. ორი მათგანი შავპრიალა – ერთი ბირთვისებრი კორპუსით, ჩაღარული ყელით, ორყურა, რომელსაც მხარზე მოხრდილი კოპების ერთი რიგი შემოუყვება (სურ. 30, 192, ტაბ. XXVII). მეორე – ყელდაბალი, კვერცხისებრი მოყვანილობის ტანით, ორყურა (სურ. 30, 193, ტაბ.XXVII), განსაკუთრებით აღსანიშნავია მოწითალო თიხის დერგი. დაბალყელიანი, მრგვალმუცლიანი, მხარზე და მუცელზე ეტყობა შავად მოხატვის კვალი (სურ. 31, ტაბ. XXVII). საერთოდ მოხატული ჭურჭელი ბედენური კულტურისათვის დამახასიათებელი არ არის, რამდენიმე ნატეხი მოხრდილი მოხატული ჭურჭლისა აღმოჩნდა ბედენის N 5 ყორღანში[564], აქაც კერამისფერ ზედაპირზე მუქი საღებავით დატანილია ტალღოვანი ხაზი და გეომეტრიული ორნამენტია გამოყვა-

562. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

ე. გოგაძე, ადრილითური ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, გვ. 20.

* ბედენური კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა საფუძვლიანად გაანალიზებული გ. გობეჯიშვილის ნაშრომებში. ეს კვანძოვანი პრობლემა ამ კომპლექსის ირგვლივ დაწვრილებით შესწავლისაგან.

563. გ. გობეჯიშვილი, ნ. ნიუბერგერი, თ. ყაუხჩიშვილი, ნ. კობაიძე, მ. ჩუბინიშვილი, ა. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, გვ.66.

564. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

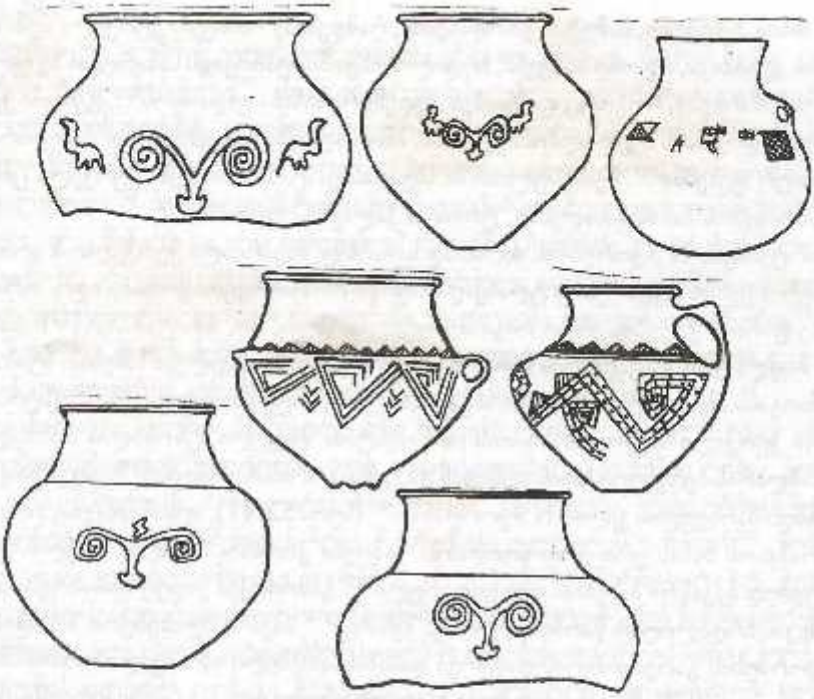

სურ. 55. თიხის ჭურჭელი ამირანის გორის ნამოსახლარიდან.

ნილი. ორივე მოხატული ჭურჭელი შავბრიალა კერამიკასთან შედარებით ძერწვის უფრო დაბალი დონით ხასიათდება. ძერწვის და მოსატვის ხარისხით ეს კერამიკა თითქოს მოგვაგონებს ზურტაკეტისა და თრიალეთის ყორღანებში აღმოჩენილ ჭურჭლების ერთ წყებას, რომლებიც აგრეთვე გამოირჩევიან დამუშავების შედარებით დაბალი დონით[565].

მცირტყოფის N 3 ყორღანში ორი ღრმა ჯამი აღმოჩნდა. ერთი ტუსლიანი (სურ. 26, 51), მეორე კი სამფეხა (სურ. 26, 52, ტაბ. XXV). ჯამისებრი ჭურჭელი ბედენის კულტურაში შედარებით იშვიათია. ერთი ღრმა ჯამი სამ მაღალ ფიგურულ ფეხზე შეწდგარი, ნაპოვნი იყო ბედენის N 5 ყორღანში. აქვე აღმოჩნდა ხის ოთხი სამფეხა ჯამი[566]. ფეხზე მდგარი ჯამისებრი ჭურჭელი ჩვენში არც მანამდე და არც მერე მაინცდამაინც დამახასიათებელი არ იყო. ჯამის ტიპის სამფეხა ჭურჭელი, ოღონდ ქვისა, ნაპოვნი იყო სომხეთში მაისიანის ერთ-ერთ ყორღანში[567]. ერთი სამფეხა ჭურჭელი ქოთნის ფორმისა აღმოჩნდა ამირანის გორის ნამოსახლარზე[568] (სურ. 55). მსგავსი სამფეხა ჭურჭელი ნაპოვნია აზერბაიჯანში მიწარჩაი 1 ნამოსახლარის მეორე ფენაში[569]. ეს ჭურჭელი ახლო დგას ირდილო კავკასიაში სამარხებში ნაპოვნ ფეხიან ჭურჭლებთან. აქაც სამ ან ოთხ ფეხზე შეწდგარი ქოთნისებრი ჭურჭელია ცნობილი, რომლებსაც ტანზე ჩვეულებრივად ორი

---

565. ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, ძიებანი, 1969, გვ. 122.

566. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

567. Г.Е. Арешян, Раскопки в Мисхане, АО 1984 г, Москва, 1985, стр. 428.

568. ტ. ჩუბინაშვილი, ამირანის გორა, გვ. 35, სურ. 8.

569. Д.Р. Махмудов, Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа, Автореферат, Тбилиси, 1979, стр. 7.

ყელი ასხია, ჩეჩნეთში, ბამუტის ყორღანებში, რამდენიმე ოთხფეხა ჭურჭელი აღმოჩნდა[570]. მსგავსი კერამიკა, ოღონდ სამფეხა, ჩრდილო ოსეთში ბეთარიკაუს სამაროვანზე იყო ნაპოვნი[571]. ეს სამარხები, როგორც ფიქრობენ, ბედენური ხანისა უნდა იყოს[572]. ფეხიანი ჭურჭელი საკმაოდ ადრე ჩახს ძველ აღმოსავლეთში. ანატოლიაში მათ ვხვდებით ბაჭილარის ხალკოლითურ ფენებში[573]. ბეისესულთანში სხვადასხვა ტიპის სანთიწა ჭურჭელი ცნობილია ადრე ბრინჯაოს ხანის მასალებში, ტროს II ქალაქში, ევროპაში[574].

მარტყოფის N 3 ყორღანის ძირითად სამარხში შავპრიალა ჭურჭელთან ერთად, მოყვისფრო ფერია შედარებით ტლანქად ნაძერწი ათხი ორყურა ქოთანი იდო. ორ მათგანს მჭარხე ფართო ჭდეების ერთი რიგი შემოუყვება (სურ, 26, 48. ტაბ.XXIV). დანარჩენი ორის შუაღი ტანი დაფარულია წვრილი სავარცხლისებრ ნაკეთევი ხაზებით (ტაბ. XXV). ერთ მათგანს ამოდარული ზოლები სხვადასხვა მიმართულებით დაუყვება[575]. (სურ. 26,49). მსგავსი ჭურჭელი ასევითვე ხასიათის ორნამენტით შეჭკული, ცნობილია ბერიკლდეების ნამოსახლარის ბედენური ხანის ფენიდან და ციხიაგორის A დონიდან[576]. ამგვარი კერამიკა აღმოჩნდა მარნეულის ველის N 9 ყორღანში[577] (სურ. 52, 11). აღსანიშნავია, თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნი ქოთანი, რომლის მთელი ზედაპირი უსისტემოდ ნაკაწრი ხაზებით იყო დაფარული[578]. გაითვალისწინებს კიდეც მოსაზრება ამ რიგის კერამიკის ჩრდილოური წარმომავლობის შესახებ[579]. სავარცხლისებური შტამპით ჭურჭლის კორპუსის გარეთა ბირის დაფარვა დამახასიათებელი იყო ძველი ორმოსაბარხებია კულტურისათვის[580]. მსგავსი ჭურჭელი გავრცელებული იყო კავკასიისპირეთში ამ დროის

---

570. Р.М. Мунчаев, Погребальные комплексы с сосудами на ножках из Камутских курганов эпохи бронзы. Новое в археологии Северного Кавказа, Москва, 1986, стр. 27.

571. Н.А. Николаева, В.А. Сафронов, Курганный могильник эпохи бронзы у с.Алагирикау. Проблемы археологии Северной Осетии, Орджоникидзе, 1980, стр. 18.

572. Р.М. Мунчаев, დასახ.ნაშრომი, გვ. 38.

573. J. Mellaart, Excavations at Hacilar, Anatolian Studies, VIII, გვ. 143, სურ. 8,34.

574. S. Lloyd, J. Mellaart, Beycesultan Excavations, Anatolian Studies, VIII, გვ. 120, სურ. 2.

Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, Москва, 1952, стр. 70, рис. 17, 19.

Ф. Зеров, Раннебронзовато селище, София, 1978, стр. 365.

575. ო. ჯაფარიძე, გ. გაგლოშვილი, წ. ყარამოული, კახეთის (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1980-1981 წლების მუშაობის ანგარიში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური კრებული, VIII, თბილისი, 1986, გვ. 34.

576. ლ. ლორთქიფანიძე, გ. ნებიერიძე, ა. ჯაფარიძე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1979-1981 წლების ანგარიში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური კრებული, თბილისი, 1986, გვ. 39.

ზ. ჭილაშვილი, ციხიაგორის მეტალურგიული ნამოსახლარი, გვ. 59.

577. ო. ჯაფარიძე, ბრინჯაოს ხანა კორღანებში, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შეკრებები (1965-1971), თბილისი, 1975, გვ. 149.

578. А. Жоржикашвили, Э. Готадзе, Памятники Триалети ранней и средней бронзы, Тбилиси, 1974, стр. 103, табл. 93, 106.

579. გ. გოგუაძე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და ქრონიკა, გვ. 91.

580. Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, Москва, 1952, стр. 217.

Б.А. Латынин, Молоточковидные булавки и их культурная атрибутация и датировка, Археологический сборник, вып. 9, Ленинград, 1967, стр. 40, рис. 13.

სამარხებში[581].

ბედენის და ალაზნის ველის ყორღანებში არც თუ ხშირად, მაგრამ მაინც გვხვდება „ჩაიდნის" ტიპის ჭურჭელი[582]. ისინი იმეორებენ ბედენური კულტურისათვის დამახასიათებელ ჭურჭლის ფორმას, ოღონდ ცალ გვერდზე მილისებრი წანაზარდი უჭნდებათ. მილიანი ჭურჭელი წინა აზიაში საკმაოდ ადრეული ხანიდანაა ცნობილი და ფართოდაც იყო აქ გავრცელებული[583]. ჩვენში კი ამ ტიპის ჭურჭელი, ჩანს, პირველად ბედენის კულტურაში გვხვდება. არც წინარე და არც მომდევნო პერიოდში „ჩაიდნის" ტიპის ჭურჭელი ჩვენში მაინცდამაინც არ გავრცელებულა. მილიანი ჭურჭელი ამიერკავკასიაში საკმაოდ გვიან, ალაზნის ველის, იალაიღლუოფას კულტურაში ვრცელდება შედარებით ფართოდ[584]. შესაძლოა „ჩაიდნის" ტიპის ჭურჭლის იდეა ბედენურ კულტურაში სამხრეთიდან მოდიოდეს; მილი აქ ადგილობრივ კერამიკულ ფორმებს უჭნდება.

აღსანიშნავია ბედენის N 5 ყორღანში ნაპოვნი ორმაგი ჭურჭელი. აქაც ერთადაა შეერთებული ბედენის კულტურისათვის დამახასიათებელი კოპობის ტიპის ჭურჭელი, თანაც ორივეს მხართან „ნარგალიტისებრი" კოპები შემოუყვება. ერთი ორმაგი ჭურჭელი ჩვენში ცნობილია ბერწიანწყიდან მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენიდან[585]. მოძღვნო თრიალეთის კულტურაში იგი თითქმის არ გვხვდება. მარნის ტიპის ჭურჭელი ამიერკავკასიაში შედარებით ფართოდ გვიან-ბრინჯაო -ადრე რკინის ხანაში ვრცელდება. აღსანიშნავია ველიკენტის კატაკომბურ სამარხში აღმოჩენილი ერთი სამმაგი ჭურჭელი[586]. ძველ აღმოსავლეთში ორმაგი ჭურჭელი გავრცელებული იყო საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან[587].

სრულიად თავისებური ერთი ქილისებრი ჭურჭელი აღმოჩნდა მარტყოფის N 6 ყორღანში. იგი წავპრიალდა, საკმაოდ მოზრდილი, მაღალი ცილინდრული, პირისაკენ ოდნავ შეკუმშული ყელით, ტანი მას კვერცხისებრი მოყვანილობისა აქვს[588], მხარზე პომცროს ორი ყური ასხია. ტანის ზედა ნაწილში რელიეფური ორმაგი სპირალია გამოყვანილი, სპირალები ორჯაა და შიდა უფრო პეტიდაა დახვეული, ვიდრე გარეთა. სპირალებს შორის კაუჭია გამოსახული (სურ. 34, ტაბ. XXIX). თავისი ფორმით ეს ჭურჭელი თითქოს უფრო მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელ ცილინდრულყელიან ჭურჭელს მოგვაგონებს. მსგავსი ქილისებრი ჭურჭელი ადრეყორღანულ კულტურაში ცნო-

---

581. იქვე, გვ. 66, სურ. 65.

582. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 57; Ш. А. Амиранашвили, Курганы Алазанской долины. Тбилиси, 1979, стр. 46.

583. Г. Чайлд, Древний Восток в свете новых раскопок, Москва, 1956, стр. 207, рис. 75.

E.F. Schmidt, Excavations at Tepe Hissar Damghan, Philadelphia, 1937; ტაბ. XLI.

R. Amiran, Ancient Pottery of the Holy Land, 1970, გვ. 431, ტაბ. 9, 12.

M. Giuseppina Trentin, The Early Reserved Slip wares Horizon of the Upper Euphrates Basin and western Syria, Between the Rivers and Over the Mountains, Roma, 1993; გვ. 178, სურ. 1.

584. ა. ნიორრაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები, ქ. 1, 1940, გვ. 24, სურ. 16.

585. Б.А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, стр. 111.

586. М.Г. Гаджиев, Раннеземледельческая культура Северо-Восточного Кавказа, Москва, 1991, стр. 222.

587. J. Garstang, Prehistoric Mersin, Oxford, 1953, გვ. 194.

Hans Henning von der Osten, The Alishar Hüyük, Part I, Chicago, გვ. 239, 247.

588. გ. გობეჯიშვილი, ნ. ამირანაშვილი, ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

ბილი არ არია. ორნამენტის ხასიათითაც იგი უფრო მეტ საერთოს მტკვარ-არაქსის კერამიკასთან ინახულობს. მსგავსი ორნაგი სპირალები დამახასიათებელია ქარაბახის[589], ამირანის გორის[590] და სხვ. კერამიკისათვის (სურ. 55). და მაინც, მარტყოფის ჭურჭლის ორნამენტული სპირალი თავისი ხასიათით ერთგვარად განსხვავებულია. აქ სპირალები ორჯაა და ერთიანეთს სწორხაზოვნად ერთდებიან. მტკვარ-არაქსული კერამიკის სპირალები ცალფაა და წეგრთების ადგილი ფურო მეტად ხაღრმავებულია. N 6 ყორღანის ჭურჭელი ფორმით გარკვეულ მსგავსებას პოულობს ვარტყოფის ეტაპისათვის დამახასიათებელ კერამიკის ზოგიერთ ტიპთან. ამ ჭურჭლთან ერთად ნაპოვნი ისრის პირი უფრო მარტყოფის ეტაპისათვის დამახასიათებელ იარაღს უახლოვდება, ოლონდ თავი მას მკვეთრად გამსხვილებული არა აქვს.

ბედენური საფეხურის კერამიკული კომპლექსი შესამჩნევად განსხვავდება მარტყოფია ეტაპისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭლისაგან. თუმცა მარტყოფის ყორღანებში აღმოჩენილ კერამიკაში უკვე ზოგი ისეთი ნიშანი ჩანს, რომელიც შემდეგში ბედენური კულტურის თიხის ჭურჭელში შეინიშნება. მართალია, მარტყოფის ეს კერამიკა ჯერ კიდევ მსხლისებურ ჭურჭელთან და ტოლჩებთან ერთად გვხვდება, მაგრამ უკვე ჩანს ახალი ფორმები – ბიკონუსური ჭურჭელი, ფართოპირიანი ყელდაბალი ქილები, ბიროვისებურტანიანი ცალყურა ქილები და სხვ. არ გვხვდება აქ მომცრო, სუფრის ჭურჭელი, დამახასიათებელი ბედენური კერამიკული კომპლექსისათვის. ბედენური ხანის ყორღანებში თითქმის აღარა ჩანს მსხლისებრი ფორმა ჭურჭლისა და არც ბოხჩრდილი ტოლჩებია მაინცდამაინც ცნობილი. ბედენური კერამიკა ფორმათა შედარებით უფრო მეტი მრავალგვაროვნით და შესრულების მაღალი ხარისხით ხასიათდება. მართალია, ბედენური თიხის ჭურჭლისათვის ნკვეთრად გამოსახული თავისებურებაა დამახასიათებელი, მაგრამ ზოგი რამ ნიშანი მტკვარ-არაქსის კერამიკისაგან მომდინარე, თითქოს მაინც შესამჩნევია. ყელის ცილინდრული მოყვანილობა, ზოგი რამ ორნამენტის ხასიათში. ზედაპირის გაპრიალებაა ტრადიცია დარჩა. თითქოს რამდენადმე ახლოვებს ამ ორ კერამიკულ კომპლექსს. ბედენურ კერამიკას უახლოვდება საჩხერის ყორღანული სამაროვნების გვიანდელ სამარხებში ნაპოვნი თიხის ჭურჭელი. აქ აღმოჩნდა კერამიკა, რომელიც ახლო დგას ადრეყორღანული კულტურისათვის დამახასიათებელ ჭურჭელთან. ქორეთის სამაროვნის ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩნდა ჭურჭელი, რომლის ორივე ყურს ამოზიდული შვერილები აქვს[591]. მსგავსი ჭურჭელი ცნობილია ხოცლეს ყორღანიდან და ბერიკლდიდების ნამოსახლარიდან[592]. აღსანიშნავია, რომ ორყურა ქოთნები, რომლებსაც ყურებზე წანაზარდები აქვთ, შიდა ქართლის ბედენური ხანის ძეგლებისათვისაა დამახასიათებელი. მსგავსი ჭურჭელი ამ დროის იორ-ალაზნის ტერიტორიაზე ცნობილი არ არის. მარნეულის ველის N 4 და N 5 ყორღანებში აღმოჩნდა განსხვავებული ფორმის ჭურჭელი, რომლებსაც ცალი შვერილიანი ყური აქვს[593] (სურ. 43, ტაბ. XXXV, XXXVII).

589. H. Koşay, K. Turfan, Erzurum - Karaz Karisi raporu, TTK, Belleten, XIII, N 97, გვ. 349.

590. ა. ნიორაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28, სურ. 5.

591. ო. ჯაფარიძე, ქართული ტომების ისტორიისათვის, ლიტონი წარმოდგენია ადრინდელ საუკუნეებში, გვ. 188, ილ. 29, 1.

592. ლ. დლონტი, გ. ნიორაძე, ა. ფიცხელაური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41. АИ Г а с и т и. АИ А ж а з а х и ш в и л и დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

593. ო. ჯაფარიძე, ბრონზის ხანის ყორღანები, გვ. 143, 144.

ბედენური კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა აღმოჩნდა მყლანის ველზე მიშარხაის I მრავალფენიან ნამოსახლარზე, ჯალილაბადის მახლობლად. ამ ნამოსახლარის მეორე ფენაში ნაპოვნი იყო უპირატესად თხელკედლიანი შავპრიალა ჭურჭელი, შეჭყლეტილი წვრილად ნაკაწრი გეომეტრიული სახეებით, „მარგალიტისებრი“ ორნამენტით და სხვ.[593]. ეს ფენა ცშუალოდ მოსდევდა მტკვარ-არაქსის კულტურის საკმაოდ ძლიერ ფენას. როგორც ჩანს, აქ ადრეყორღანული და მტკვარ-არაქსის კულტურები თანაარსებობენ. ერთი ტიპიური ბედენური ცალყურა სასმისი ნაპოვნი იყო ჭერ კიდევ გასული საუკუნის ბოლოს ე.რესლერის მიერ მთიან ყარაბაღში, მდ. ხაჩანაგეტას ჭეობში, სოფ. დავშანლი-არჩადზორთან გათხრილ N 2 ყორღანში[594]. იგი ფორმით და შემკობის ხასიათით თითქმის ისეთივეა, როგორც ერთი ჭურჭელი მარნეულის ველის N 4 ყორღანიდან.

მთლად მარცხებული არ უნდა იყოს მოსაზრება, რომ შენგავითის ნამოსახლარის გვიანი პერიოდის თიხის ჭურჭელი თითქოს კარგად შეეთანხმება თრიალეთის ადრეული ყორღანების კერამიკულ ნაწარმს[595]; არც ფორმით და არც ორნამენტის ხასიათით იგი არ ემსგავსება ყორღანულ კერამიკას. საერთოდ, საღღეისოდ არსებული მასალებით ისე ჩანს, რომ არარატის ველზე ბედენური კულტურა არ გაგრცელებულა. აქ ამ დროისათვის ვითარდება მტკვარ-არაქსის კულტურის თავისებური გვიანშენგავითური ვარიანტი.

ბედენური კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკული კომპლექსი შორეულ, მაგრამ გარკვეულ სიახლოვეს თითქოს ყველაზე მეტად მაინც მტკვარ-არაქსის კულტურის თიხის ჭურჭელთან ავლენს. არც კავკასიის შიგნით და არც მის გარეთ ბედენური კერამიკა წინარე ხანის სხვა ჯგუფებთან რაიმე შესაბამნევ სიახლოვეს ვახლებთან ვერ ჩენს. თუმცა გამოთქვა ვარაუდი, რომ ბედენის თიხის ჭურჭელი, საერთოდ კულტურა, მაიკოპის კულტურასთან ახლოს დგას და რომ საერთოდ ეს ორი ახლო მონათესავე კულტურა უნდა ეოფილიყო[596]. გაანალიზებული სიახლოვე ჩანს თითქოს მაიკოპის კულტურის ყველაზე ნოვოსვობოდნაიას ეტაპის მასალებთან. ისიც კი თქვა, რომ ნოვოსვობოდნაიას კულტურის მატარებელ ტომებს მნიშვნელოვანი გავლენა უნდა მოეხდინათ ბედენის კულტურის ჩამოყალიბებაზე[597]. არა გვგონია, რომ მაიკოპის კულტურის ორივე ეტაპისათვის დამახასიათებელი კერამიკული მასალა ასეთი დასკვნის საფუძველს იძლეოდეს. შესაძლოა ბედენის კერამიკულ კომპლექსში მართლაც შეინიშნებოდეს ზოგი რამ საერთო ყუბანის-პირეთის თანადროულ კულტურის თიხის ჭურჭელთან, მაგრამ, ძირითადში მათ შორის საგრძნობი სხვაობაა როგორც კერამიკის ფორმით, ისე თიხის დამუშავებითა და ეერწყის ხასიათით. მაიკოპის კულტურაში ღრო დია ფერის ჭურჭელი ჭარბობს, ოუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც შავი კერამიკაც გვხვდება. ზოგჯერ კარგად ნაკრიალევი ზედაპირით. ნოვოსვობოდნაიას ყორღანში აღმოჩნდა ერთი შავპრიალა ჭურჭელი ნაღალი ცილინდრული ყელით, უყურო, რომელიც თითქოს რაღაც გარკვეულ სიახლოვეს ამყარებს ბედენურ

---

593. Ф.А. М а х м у д о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6.

594. К.Х. К у ш н а р е в а. Памятники медного века в Нагорном Карабахе, стр. 108, рис. 1, 1

595. ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 873.

596. А.Д. Г р и г о р и е в. Проблемы развития и преемственности культур эпохи ранней и средней бронзы на Северном Кавказе. Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Эриван, 1982, стр. 135.

597. К.Х. К у ш н а р е в а, Т.Г. Ч у б и н и ш в и л и, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

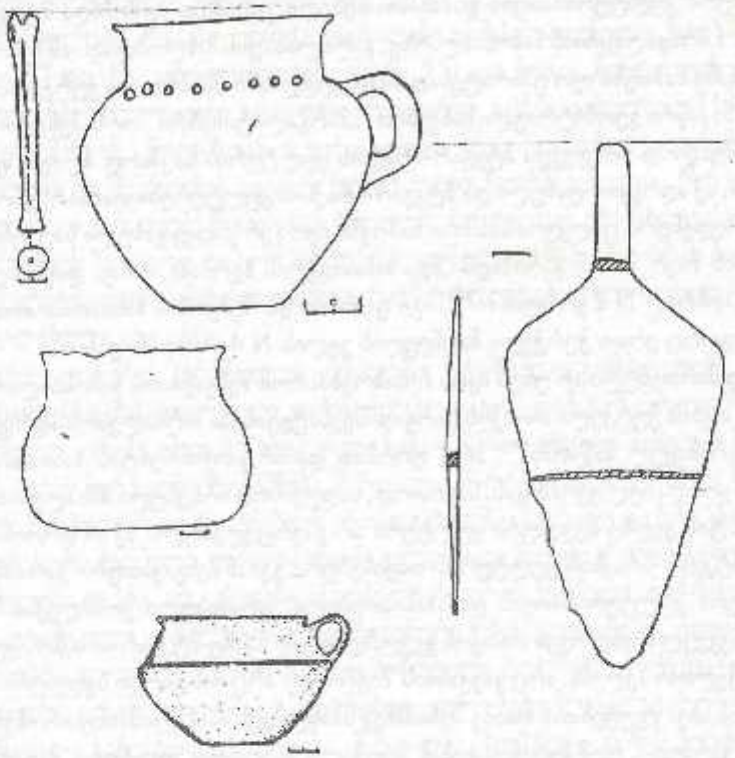

სურ. 56. ნოხდოკის გაპობილი N3 ყორღანის N3 სამარხში ნაპოვნი ნივთები

კერამიკასთან[598]. ასაც უნდა აღინიშნოს, რომ ნოვოსვობოდნაიას და ბედენის კერამიკაზე ზოგჯერ „მარგალიტისებრი" ორნამენტი გვხვდება. საიდან ჩნდება შეჭყლეტილ-ტვიფრული ტიპის ეს მოტივი, ახლა ძნელი სათქმელია, მაგრამ ნოვოსვობოდნაიას კულტურისათვის იგი თითქოს უცხო დამახასიათებელია და მას აქ ლითონის ჭურჭლიდან და სხვა ნივთებზეც ვხვდებით. ბედენისათვის დამახასიათებელი ტიპიური ფორმა ჭურჭლისა, რომელიც ასე ჩვეულებრივად გამოირჩევა მას სხვა კულტურის კერამიკული კომპლექსებიდან, ჯუბანისპირეთში თითქოს არ გვხვდება.

ჩრდილო კავკასიაში ბედენური კულტურის ვავლენა იგრძნობა ნის ცენტრალურ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ რეგიონებში, როგორც ჩანს, ამ პერიოდში კვლავ გრძელდება ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში დაწყებული ურთიერთობა ამ ოლქებთან. ძვ. წ. III ათასწლეულის განმავლობაში გარდა კასპიისპირეთის გზისა, საკმაოდ ინტენსიურად გამოიყენებოდა ცენტრალური და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის უღელტეხილები[599], ჩანს, სწორედ ამ გზით ხორციელდებოდა, ძირითადად, ურთიერთობა ცენტრალურ კავკა-

598. Т.Б. П о п о в а. Дольмены станицы Нижнесвободной, Москва, 1963, стр. 21, табл. XI, 2.

599. М.Г. Г а д ж и е в. Северо-Восточный Кавказ как географическая и этнокультурная область. Древние культуры Северо-Восточного Кавказа, Махачкала, 1985, стр. 14

Р.Ж. Б а т р а з о в а. К древней истории племен Центрального Кавказа, Нальчик, 1982, стр. 76.

სიასთან, სადაც უკანასკნელ ხანებში ყობანის ხეობაში შესწავლილ სამაროვნებში კარგად გამოიკვეთა კავშირი შიდა ქართლისა და საჩხერის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ძეგლებთან[600]. აღსანიშნავია, მოზდოკის მახლობლად N 3 ყორღანის მესანე სამარხის ინვენტარი, სადაც ტიპიური ბედენური ხანის კერამიკა აღმოჩნდა* (სურ. 56). ჩანს ბედენური კულტურის გავლენა ცენტრალურ კავკასიაში საკმაოდ შორეულ რეგიონებს აღწევდა. მაგრამ, ბედენის კულტურის ხანაში შედარებით მჭიდრო ურთიერთობა იგრძნობა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიასთან, დაღესტანთან. ბედენური ხანის ძეგლები აქ გვხვდება როგორც მთიან დაღესტანში, ისე დაბლობ რეგიონებში[601]; ბედენური ტიპის სასმისი აღმოჩნდა საქართველოსთან მოსაზღვრე მხარეში, სოფ. ხუტრახთან ცუნადინის რაიონში, ბრინჯაოს ცულთან ერთად[602]. ცული აქართველოში გავრცელებული იარაღის ფორმას იმეორებს და, ჩანს, აქედან უნდა გავრცელებულიყო. ბედენური ჭურჭელი, ძირითადად ქოთნები და სასმისები, ნაპოვნია ჩირკეის N 1 ყორღანის მეორე სამარხში[603]; განსაკუთრებით აღსანიშნავია, ველიკენტის ნამოსახლარზე[604] და კატაკომბებში ნაპოვნი ბედენური კერამიკა[605]. ველიკენტია ნამოსახლარის ზედა ფენაში აღმოჩნდა ბედენური თიხის ჭურჭელი. ველიკენტის ერთ-ერთ კატაკომბაში, სადაც დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ლითონის ნივთები და კერამიკა, ნაპოვნი იყო რამდენიმე ბედენური სასმისის ტიპის ჭურჭელი[606]; ამ კერამიკის შესახებ აღინიშნა კიდეც, რომ იგი ამიერკავკასიის იმპორტი უნდა ყოფილიყო[607] (ტაბ. XXXIX). ბედენური ხასიათის კერამიკა დაღესტანში მერმინდელ ხანამდეც განაგრძობს არსებობას. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვინჩის სამაროვნის სამარხებიდან მომდინარე კერამიკა, რომელზედაც შემორჩენილია ბედენური ჭურჭლისათვის დამახასიათებელი ნიშნები[608]. ნიშანდობლივია, რომ აქვე აღმოჩნდა ბრინჯაოს ერთი ქნძისთავი, რომელიც ფორმით უახლოვდება თრიალეთისა და ბედენის ყორღანებში ნაპოვნ

---

600. В.А. Ростунцов, Куро-аракские могильники Северной Осетии. Погребальный обряд древнего и средневекового населения Северного Кавказа. Орджоникидзе, 1988, стр. 21.

* ცნობა მოგვწოდა ვ.ტრიფონოვმა, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ.

601. Р.М. Магомедов, Закавказский керамический импорт в Дагестане и вопросы хронологии памятников эпохи средней бронзы. XIII, "Крупновские чтения" по археологии Северного Кавказа. Майкоп, 1984, стр. 35.

602. М.Г. Гаджиев, დასახ.ნაშრომი, გვ. 14.

603. Р.М. Магомедов, დასახ.ნაშრომი, გვ. 35.

604. М.Г. Гаджиев, Раннеземледельческая культура Северо-Восточного Кавказа. Москва, 1991, стр. 134.

605. Р.М. Магомедов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36

606. М.Г. Гаджиев, С.Н. Корольский, Металл Великентской катакомбы. Древние промыслы, ремесло и торговля в Дагестане. Махачкала, 1984, стр. 9.

М.Г. Гаджиев, Северо-Восточный Кавказ в эпоху бронзы. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Тбилиси, 1987, стр. 72.

607. М.Г. Гаджиев, Раннеземледельческая культуре Северо-Восточного Кавказа, стр. 134.

Р.М. Магомедов, დასახ.ნაშრომი, გვ. 36.

608. М.Г. Гаджиев, Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы. Махачкала, 1969, стр. 126.

ა. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ.53.

ოქროს საკინძება[609].

ჩრდილო კავკასიის ცენტრალურ და განსაკუთრებით აღმოსავლეთ რეგიონებთან კავშირები ბედენის ხანაში იმ ძველი ტრადიციების გაგრძელება იყო, რომელიც ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს დამყარდა, თუმცა ეს ურთიერთობა ბედენის დროს გაცილებით ფართო ხასიათს ატარებდა. გარესამყაროსთან დამოკიდებულება ბედენის კულტურის პერიოდში, წინარე ხანასთან შედარებით, ჯერ კიდევ ის სიძლიერისა აღარ იყო. საზოგადოების განვითარების ახალი გზა, რომელიც ამ დროისათვის დაწყებულა, ჩანს, მას საფუძველს აღარ იძლეოდა. ამიერკავკასიაშიც ბედენის კულტურა გარკვეულ რეგიონებს მოიცავს, ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მხარეებით. რაც შეეხება ამ კულტურას დასავლეთ საქართველოში, კოლხეთის დაბლობზე გავრცელების საკითხს, იგი ჯერჯერობით ღიად რჩება. კოლხეთის დაბლობის ზოგიერთი ნამოსახლარის ფენებში შავპრიალა ჭერპლის ფრაგმენტებია აღმოჩენილი არა გვგონია ამის საფუძველს იძლეოდეს.[610] როგორც ზევით აღინიშნა, სანამ ამ კერამიკის ფორმები არ იქნება დადგენილი, მხოლოდ ცალკეული ნატეხების საფუძველზე ბედენის კულტურასთან ურთიერთობის საკითხზე გარკვეულ მიგრაციულ პროცესებზე მსჯელობა გაჭირდება. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ კოლხეთის დაბლობის ინტენსიური ათვისება სწორედ ამ პერიოდში იწყება. ოქ გამარილდა ტარაული ბედენის კულტურის არ არსებობისა, შესაძლებელია დაგვეშვა, რომ კოლხეთის დაბლობის ათვისებაში ამ კულტურის მატარებელი ტომებიც აღებდნენ მონაწილეობას. მაგრამ სადღეისოდ არსებული მასალებით ეს, ჩანს, მაინც ნაკლებ სავარაუდოა. ბედენის კულტურის ნაკვალევი სამხრეთის ცნობილ სამაროვნებს გარდა, რომელიც ძვ.წ. III ათასწლეულში კულტურულად საერთოდ უფრო მეტად შიდა ქართლთან იყო დაკავშირებული, არც კოლხეთის ბოლქნიცა ზოლში და არც რიონის აუზში შენიშნული არ არის.

ბედენის კულტურა, მიუხედავად გარკვეული პროგრესისა, სიძლიერით მაინც ჩამორჩებოდა მტკვარ-არაქსის კულტურას. ვერც ამიერკავკასიისა და საერთოდ კავკასია შიგნით და ვერც მის გარეთ მან ისეთ ფართო გავრცელებას ვერ მიაღწია, როგორც წინარე ხანის კულტურამ. კულტურის ძლიერების ერთ-ერთი ძირითადი საფუძველი მეტალურგიის სისტემის ხასიათი იყო. ბედენის კულტურის ეკონომიკის დონის აღდგენა საკმაოდ ძნელია და რთული, მასალის ცალმხრივი ხასიათის გამო, რომელიც ეპირატესად სამარხებიდან მოპოვნილ ნივთებს შეიცავს. ნეოლითის სისტემის წესით მოხაკვებს უფრო მეტად ნამოსახლარი აღგილები იძლევა, მაგრამ ამ დროის ნასოფლარები საკმაოდ ცნობილი და ანიტომ მთლად ნათელი არ არის ის ეკონომიკური საფუძვლები, რომელსაც ადგილობრივი ნოსახლეობა ეშყარებოდა. როგორც ჩანს, ადრეყორღანული კულტურის პირველი გამოჩენის ხანაში მეურნეობის ხასიათში რაიმე საგრძნობი ცვლილებები არ მოხდა. მტკვარ-არაქსის კულტურის ზოგიერთ გვიანდელ ნამოსახლარებზე ადრეყორღანულ კულტურასთან თანაარსებობა დასტურდება. თანაცხოვრება, ჩანს, მაინცდამაინც დიდხანს არ გაგრძელებულა და მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელმა მოსახლეობამ კრიზისული ვითარების თავი ვერ დააღწია. სოფლად ერთდროულად ცხოვრების პირობებში

609. М.Г. Г а д ж и е в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

610. Э.М. Г у т а д з е. Хронологий памятников колхидской культуры эпохи средней бронзы и некоторые вопросы культурной атрибутации варианта общеколхидской культуры эпохи ранних металлов. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Тбилиси, 1991. стр. 121.

ჯერ ისევ გრძელდება, ალბათ, ძირითადად მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი ტრადიციები მეურნეობის ხასიათში, მაგრამ ახლის გამოჩენამ ვაინც გარკვეული დალე დააყენა ეკონომიკის საფუძველს. კიდევ უფრო ძლიერდება მეურნეობაში, ალბათ, მესაქონლეობის ხვედრითი წონა და შედარებით სუსტდება სამიწათმოქმედო ბაზა. შესაძლოა ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ჩვენში დიდი ხნით შეყოვნდა ცივილიზაციაში გადაბრძის პროცესი. ეკონომიკაში მიწათმოქმედების სიძლიერე იყო აგრეკლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების ძირითადი საფუძველი ველადმოსავლურ ამყაროში[61]. მეურნეობის ხასიათის გომლად ნასახლარიადგილების დაცარიელება, მათი საბოლოო მიტოვება გამოიწვია და აქ ცხოვრება აღარ გაგრძელებულა. მაგრამ სად, როგორ, რა პირობებში აგრძელებს ცხოვრებას ბედენის კულტურის მატარებელი მოსახლეობა, მთლად ნათელი არ არის.

ადრეყორღანული კულტურის ეკონომიკური სისტემის შესწავლას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, ვინაიდან სწორედ ამ დროს ძირფესვიან ცვლილებას განიცდის მეურნეობის ხასიათი. რა იყო ამისი ძირითადი მიზეზი, რამ აიძულა მოსახლეობა ხელი აეღო ჩვენულ საწეურნეო ტრადიციაზე და ახალ სისტემაზე გადასულიყო, რომელიც, ჩანს, იმდენად ძლიერი აღმოჩნდა, რომ მკრმინდელ, თრიალეთის კულტურის ხანაშიც გაგრძელდა ახლა გარკვევით თქმა ძნელია, თუ რატომ ვერ შეეგუა ბედენის კულტურის მატარებელი მოსახლეობა მტკვარ-არაქსის კულტურის მეურნეობის საკმაოდ აწყობილ ხასიათს, ამას თავისი გამომწვევი მიზეზები უნდა ჰქონოდა. ადრეყორღანული კულტურის ტერიტორიიდან გამოძიდინარე მონაცემების საფუძველზე გაჭირდება ამ მოვლენის შეტანაკლებად სწორი ახსნა. ამ უნდა ყოფილიყო იმდროინდელი ნასახლარი ადგილები, დასაშენებელი მიწის ფართობები, სავარგულები, რა ხასიათისა იყო მიწათმოქმედება და საერთოდ ცხოვრების პირობები, გარკვეული თქმა საკმაოდ რთულია, ყორღანულ სამარხებში თიხქის სრულად არ არის ასახული მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული მასალა.

ადრეული ყორღანების ტოპოგრაფიის, მათი განლაგების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ ამ დროს ეგზ არა ისეთი ინტენსიობით, როგორც ჭალარე ხანაში, მაგრამ მაინც ათვისებული იყო თიხქის ყველა კლიმატკალური ზოლი - ბარი, მთისწინეთი, მთა. ბარი ძირითადად იმ დროსაა დასახლებული, როდესაც მტკვარ-არაქსის და ადრეყორღანული კულტურები თანაარსებობდნენ: შიდა ქართლში – ცხინვალისა კავთისხევთან, ბაშურის ნაცარგორა, ბერაკლდეები ქარელთან, იალტოს ნასახლარი ალაზნის ველის ზედა ზარეს, ბადიანის ნამოსახლარი ალრის ხეობის ჰოისწინეთში და სხვ. ამ ნამოსახლარებს მტკვარ-არაქსისა და ადრეყორღანული კულტურების მატარებელი მოსახლეობა ალბათ ერთდროულად. ერთი მიზეზით ტოვებს. ბარში მოსახლეობის ათვლებია ერთ-ერთი ძირითადი საბაბი, ზოგიერთი მკვლევარის ზრით, შავის ვაშრობა იყო. ჩანს, ამ დროს მიწათმოქმედება ძირითადად ურწყავი იყო და მწის გასაყრელად ალბათ არც სხვა სამუალებები იყო მაინდამაინც გამოყენებული[62]. საირიგაციო სისტემა რომ ამ დროს საათანადო სიმაღლეზე მდგარიყო, მოსახლეობას ადგილებს, ალბათ, ასე ადვილად არ მიატოვებდა. რაკი აქ არსებობა გარკვეული მიზეზების გამო გართულდა და გასაძლისი გახდა, მოსახლეობა იძულებული გახდა საცხოვრებლად უფრო ხომირი კლიმატის რეგიონები შეერჩია. მოსახლეობის იძულებითი ადგილმონაცვლეობის ერთ-ერთი მიზეზი

---

61. ი. კვირკველია, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1978, გვ. 79.
62. იქვე.

შესაძლოა იმითაც იყო გამოწვეული, რომ ამ დროისათვის აღმოსავლეთ საქართველოში საირიგაციო სისტემა შედარებით სუსტად იყო განვითარებული. შიდა ქართლში, სადაც ზოგიერთ ნამოსახლარზე ერთად გვხვდება მტკვარ-არაქსისა და ადრეყორღანული ხანის კულტურები, სარწყავი მიწათმოქმედებისათვის, ჩანს, სათანადო პირობები არ არსებობდა. მთავარი არტერია მდ. მტკვარი თავისი მაღალი ნაპირების გამო, სარწყავად ნაკლებ გამოსადეგი იყო[613]. შესაძლოა მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს ამიერკავკასიაში ზოგან უფრო მეტად იყო გამოყენებული ირიგაცია, ზოგან კი მიწათმოქმედება ურწყავი იყო[614]. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სამხრეთის რეგიონებში მიწათმოქმედება უფრო მეტად იყო დამოკიდებული ხელოვნურ რწყვაზე[615], ამიტომაცაა ალბათ, რომ აქ მოზრდილი ნამოსახლარები გვხვდება, უფრო ძლიერი კულტურული ფენებით. აღმოსავლეთ საქართველოში მიწათმოქმედება, ჩანს, უპირატესად ურწყავი იყო და მტკვარ-არაქსული ნასახლარი ადგილები არ გამოირჩევიან სიდიდით და კულტურული ფენის სიძლიერით[615]. საირიგაციო სისტემის შედარებითი სისუსტე, ალბათ, ხელს უწყობდა ერთგვარად მიწათმოქმედებას, რის კომპენსაციას მეურნეობაში ეგებ მესაქონლეობა ახდენდა. შესაძლოა ამან განაპირობა ძირითადად, რომ ადრეყორღანული კულტურის მატარებელი ტომები აღ რეგიონების მოსახლეობასთან შედიან უფრო მეტად კონტაქტში და აქაა სადღეისოდ ძირითადად დადასტურებული ნამოსახლარებზე მათი თანაცხოვრება. როდესაც ბარში არსებობა „გაუძლისი" ხდება, მოსახლეობა უფრო ზომიერ ადგილებში გადადის, სადაც განვითარების ახალი გზით განაგრძობს ცხოვრებას. ეკონომიკაში საგრძნობლად მატულობს მესაქონლეობის, ჩანს, უფრო მეცხვარეობის როლი. „ათხელებული" ბარი ეგებ ახლა უფრო მეტად საძოვრებადაა გამოყენებული. ბედენის კულტურის ყორღანულ სამარხებში უფრო ხშირად გვხვდება ჩატანებული ცხოველების ნაშთები. თითქოს ისე ჩანს, რომ ამ პერიოდის სამარხებში წვრილფეხა საქონლის ძვლები ჭარბობს, თუმცა მსხვილფეხა საქონლის ნაშთებიც საკმაოდ კარგადაა წარმოდგენილი. ზოგიერთ სამარხში ცხოველების ძვლები საერთოდ არ გვხვდება. მარტყოფის ბედენური ხანის N 3 და N 5 ყორღანებში საქონლის ნაშთები საერთოდ არ ჩატანებიათ. ორივე ამ ყორღანში თითქმის სავსებით ერთნაირი სამარხეული ინვენტარი აღმოჩნდა. ლითონის ნივთები ძირითადად ხელოსნობასთან იყო დაკავშირებული და სამარხებში დაკრძალული პირები ეგებ ოსტატ ხელოსანთა წრიდან გამოსულები იყვნენ. დაკრძალვის ცერემონიალის დროს მათ, ჩანს, საფლავში ხორცეული არ ჩაატანეს, ეგებ გარკვეული რიტუალის გამო. არ ჩანს თითქოს საქონლის ძვლები ბედენის და წალკის ჰლიტოების ყორღანებში. აქ მხოლოდ XI ყორღანშია დამოწმებული საქონლის ერთი კბილი[617]. შიდა ქართლის ბედენური კულტურის ყორღანებში უპირატესად მსხვილფეხა საქონლის ძვლები გვხვდება. ბერიკლდეების N 2 ყორღანში ხარის წყვილი ჩონჩხია დამოწმებული[618]. ბერიკლდეების

---

613. ო. ჯაფარიძე, საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 132.

614. გ. მონდაშვილი, მტკვარ-არაქსული საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის შესწავლისათვის, გვ. 193.

615. К.Х. Кушнарева, Южный Кавказ в VI-II тыс. до н.э., Автореферат, Ереван 1986 стр. 33.

616. ო. ჯაფარიძე, საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 132.

617. Л. Жоржикашвили, Э. Гитеадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11

618. ი. გაგოშიძე, გ. ქორიძე, ა. გოგიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64.

ნამოსახლარის ბედენური დროის ორმოებში ცხოველის ძვლებია ნაპოვნი, ნამოსახლარის ფენებში ძვლოვანი მასალა იშვიათია[619]. ხელთუბნის N 2 ყორღანულ სამარხში საქონლის ძვლები აღმოჩნდა[620]. ქვემო ქართლის ბედენური კულტურის ყორღანებში მხოლოდ N 4 სამარხშია ნაპოვნი მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები[621]. იორ-ალაზნის ორმდინარეთში, შირაქის ველზე ენანთის ერთ-ერთ ყორღანში მსხვილფეხა საქონლის ძვლები და მთლიანი თავის ქალა აღმოჩნდა[622]. ზილიჩის N 4 ყორღანში წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონლის ძვლები იყო ნაპოვნი. აქვე იდო ცხვრის თავის ქალა[623]. წნორის N 2 ყორღანში წვრილფეხა საქონლის ხუთასამდე კოჭი იყო აღმოჩენილი[624].

რა თქმა უნდა, ამ მონაცემების საფუძველზე ძნელია რაიმეს თქმა მესაქონლეობის ხასიათის შესახებ. ზოგჯერ შესაძლოა სათანადო ყურადღება არ მიექცა სამარხში ჩატანებულ საქონლის ძვლებს, არ განისაზღვრა მათი სახეობა. შესაძლოა სამარხში ხორცის ჩატანება ან არ ჩატანება გარკვეულ რიტუალთანაც იყო დაკავშირებული. როგორც ზევით აღინიშნა, სამარხებიდან მომდინარე ოსტეოლოგიური ნაკლი ყოველთვის ვერ ასახავს ჯოგში შემავალ ცხოველთა სახეობის რეალურ სურათს. შესაძლოა გარკვეულ წეს-ჩვეულებასთან დაკავშირებით წვრილფეხა საქონელი უფრო მეტად მონაწილეობდეს დაკრძალვის ცერემონიალში.

ბედენის კულტურის დროს ნესაქონლეობის ხვედრითი წონა ბეღურნეობაში საკმაოდ ნაკლები უნდა ყოფილიყო. წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონელს ჯოგში, ჩანს, მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ბორბლიანი ტრანსპორტის ამ პერიოდში შემოსვლამ ალბათ გაზარდა მსხვილფეხა საქონლის, როგორც გამწევი ძალის, როლი. სულ უფრო და უფრო იზრდება სამოთხობარეო მესაქონლეობა. წვრილფეხა საქონლის სულადობა გაზრდა ერთგვარად ცვლის ნესაქონლეობის ხასიათს. იწყება სეზონური, სახაფხულო და საზამთრო საძოვრების ფართო ათვისების პროცესი. სახაფხულო საძოვრებად, ჩანს, საკმაოდ ინტენსიურად გამოიყენება თრიალეთის მთიანი ველები, განსაკუთრებით წალკისა და ბედენის პლატოები. ჯავახეთის პლატო, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში საკმაოდ ინტენსიურადაა ათვისებული, ჩანს, ამ დროს მაინცდამაინც გამოყენებული არ არის. ამ პერიოდიდან, იაეეე როგორც მომდევნო თრიალეთის ხანაში, ჯავახეთის მაღალმთიან პლატოს, ეტყობა, ნაკლებად ეტანებიან. სახამთრო საძოვრებად საკმაოდ ინტენსიურად იყენებდნენ ქვემო ქართლის ველს, იორისპირებს და სხვ., ამ რეგიონებში კარგადაა წარმოდგენილი ბედენური დროის ივგლები. ამ პერიოდისათვის საკმაოდ „ათხელებულა" მიდა ქართლისა და ალაზნის ველები ალბათ საძოვრებადაც გამოიყენებოდა. არა გვგონია, რომ მთლად მართებული იყოს მოსაზრება, რომ აღრეყორღანული კულტურის მოსახლეობა მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი

---

619. ა.ი. ე ა ო ი შ ვ ი ლ ი, ა.ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

620. საქართველოს არქეოლოგია, II, თბილისი, 1982 წ., გვ. 213.

621. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ბრონზის ხანის ყორღანები, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, თბილისი, 1975, გვ. 151.

622. რ. რ უ ს ი შ ვ ი ლ ი, ბ. მ ა ს ხ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, აღრებრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები შირაქის ტერიტორიაზე, გვ. 122.

623. ნ. ა ლ ი ა ბ ე ი ა ნ ი, „ზილიჩი" კორღანი N 2, არქეოლოგიური კრებული, I, თბილისი, 1994, გვ. 77.

624. Ш. Д е д а б р и ш в и л и, Курганы Алазанской долины, Тбилиси, 1979 стр. 40.

და გამგრძელებელი იყოს[625]. ამ ხანაში სწორედ მეღვინეობრივი ტრადიციის ხასიათი განიცდის ცვლილებას[626], საზოგადოებამ ვერ შეითვისა ყურძნისაგან ის ფორმა, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს იყო გავრცელებული და განვითარების ახალ, განსხვავებულ გზას დაადგა, რომელიც ჩრდილოეთ, ევროპულ მოდელთან ნახვლობს შეტ საერთოს. საზოგადოების განვითარების ეს გზა საკმაოდ ძყარი გამოდგა და მომდევნო, თრიალეთის კულტურაშიც არ შეცვლილა, მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროისათვის, ჩანს, გაიზარდა ურთიერთობა წინაზღიურ სამყაროსთან. ამას მეღვინეობის ხასიათზე და საერთოდ ცხოვრების პირობებზე რაიმე საგრძნობი გავლენა არ მოუხდენია.

მტკვარ-არაქსის კულტურის შემდეგ ადგილობრივი მოსახლეობა ახალ პირობებში, ცხოვრების ახალი წესით განაგრძობს არსებობას. ასეთი მკვეთრი გადახალისება, ალბათ, გარკვეულ ეთნიკურ ძვრებთან იყო დაკავშირებული. მოყვა თუ არა ხალხთა ახალი ნაკადის გამოჩენას მოსახლეობის შემადგენლობაში საგრძნობი ცვლილებები, გარკვევით თქმა ძნელია. ეფრო თითქოს იხე ჩანს, რომ ამ პერიოდში ეთნიკური ხასიათის რაიმე მნიშვნელოვან გარდაქმნას ადგილი არ ენდა ჰქონოდა. ჩრდილოკოლიდან ხალხთა ახალი მასის გამოჩენას შედეგად დაკრძალვის განსხვავებული რიტუალის ინდივიდუალური ყორღანული სამარხების გავრცელება მოჰყვა. ეცხო ეთნიკური ელემენტის გამოჩენამ ალბათ ცხოვრების საერთო წესზედაც იქონია გარკვეული გავლენა. როგორც ჩანს, ამ ცვლილებებს კულტურია საერთო ხასიათზე მაინცდამაინც საგრძნობლად არ ემოქმედია და წინარე ხანისათვის დამახასიათებელი ტრადიციები განაგრძობს არსებობას. ეს განსაკუთრებით ბკაფიოდ კერანიკულ მასალებში აისახა, სადაც ძირითადად შავპრიალა ჭერჭელი ვეხვდებით და მეთუნეობაში ისევ ძველი ტექნიკური ხვედრებია გამოყენებული. თიხის ჭერჭლის ზოგიერთი ფორმა თავის საწყისებს წინარე კულტურიდან იღებს. მახლისებრი, ბიკონუსური და სხვ. ფორმის ჭურჭლის პრიმიტიულებში მტკვარ-არაქსის კულტურის კერანიკაში ვეხიბნებით[627].

არა გვგონია მთლად მართებული იყოს აღრეყორღანული და მაიკოპის კულტურების ახლო მონათესაობაზე და ეთნიკურ სახლეზე ლაპარაკი[628]. ის საერთო, რაც ამ კულტურებს შორის ვეხიბნება, ალბათ, ეფრო მათი ურთიერთობის შედეგი იყო, არც ის ახრი უნდა იყოს მთლად სწორი, თუნდაც შიპოთეზის სახით გაბოთქმული, რომ ბედენური კულტურა ჩრდილოური წარმონავლობისა უნდა იყოს[629]. ბედენის კულტურის ჩამოყალიბებაში ჩანა, ჩრდილოეთიდან მომდინარე იმპულსებმაც ისახმის გარკვეული როლი. მაგრამ, იგი მაინც ეფრო ადგილობრივ უნდა წარმოქმნილიყო. შესაძლოა ძირითადად ნიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის საფუძველზე.

ყორღანული კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში პირველად ნიდა ქართლში და კახეთში, ძირითადად იორის პირეთში ვრცელდება. ნიდა ქართლში მის გაბოჩენას თვითან ცხოვრების პირობებში საგრძნობი ცვლილებები, ჩანს, არ გამოუწვევია. თანაცხოვრება მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარებზე, ეტყობა, შედარებით მწვიდად მიმდინარეობდა. ამ დროისათვის, ჩანს, აქ არც დაკრძალვის წესში ხომხდარა რაიმე შესამჩნევი ცვლილება და მიცვალებულები ისევ ძველი ადათით იხარხებოდნენ. შესაძლოა სწორი

---

625. გ. მ ა ნ ა გ ა ძ ე, ადრეული ყორღანები სამხრეთ საქართველოში, გვ. 9.

626. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ადრეული ყორღანების კერამიკა საქართველოში, გვ.35.

627. ე. გ ო გ ა ძ ე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის პრობლემისათვის, გვ. 19.

628. გ. გ ო რ ო ვ ა ი, ბედენის ეთნოკულტურული ურთიერთობანი, გვ.73;

629. იქვე, გვ. 134.

იყოს მოსაზრება, რომ ამ პერიოდის კოლექტიური ყორღანული სამაროვნების გავრცელება ეგებ მართლაც ყორღანული კულტურის მატარებელი ტომების აქ გამოჩენია შედეგი იყო (ტყვიაია, საჩხერე, ქორეთი და სხვ.)[630]. ახლად მოსულები მტკვარ-არაქსის კულტურის გაველენია ქვეშ ექცევიან, რომელიც შიდა ქართლში შედარებით ფეხრო ძლიერი იყო. მტკვარ-არაქსის კულტურის შემდეგ აქ ბედენის კულტურა ავრცელებს არსებობას. ბერიკლდეების ნამოსახლარზე, რომელიც შესაძლოა მართლაც ეფრო საკულტო ხასიათის ძეგლი იყო, კარგად გამოჩნდა ბედენური კულტურის სიძლიერე. ამ დროს კრცელდება აქ იმდროინდელური ყორღანული სამარხები.

ადრეყორღანული კულტურის შიგნით გამოყოფენ მარტყოფის და ბედენის ჯგუფებს შორის დამოკიდებულების საკითხში ჭერჭეროვით ყველაფერი ნათელი არ არის ძირითადი ძეგლების ცალმხრივი ხასიათის გამო. მასალა ეკირატესად სამარხებიდან მოგვინარეობს და ნარტო ამ მონაცემებზე დაყრდნობით კულტურის მეტ-ნაკლებად სრული სურათის წარმოდგენა გაჭირდება, მიიუხედავად, რომ არც სამარხეული ძეგლებია შეიცდამეინ ფართოდ წარმოდგენილი. ნართალია, ადრეყორღანულ კულტურაში დაკრძალვის ყორღანული წესია ძირითადად გავრცელებული და ცხოვრების ხასიათშიც ითამაშა ბევრი აერთო ჩანა, მაგრამ მარტყოფის და ბედენის ჯგუფების სამარხეულ ინვენტარში და დაკაფლაგების რიტუალში გარკვეული სხვაობა შეინიშნება. რა დონისაა განსხვავება – ერთი კულტურის ორ ვარიანტთან გვაქვს საქმე, თუ თავისებური ცფრო ურთია, გარკვეით ძნელი სათქმელია. ადანიშნავთ, რომ ჩრდილო კავკასიაში ამ დროს გავრცელებულ მაიკოპის კულტურაში ორ ეტაპის გამოყოფენ – მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაია. აქაც სამარხის ძირითადი ტიპი ყორღანია, მაგრამ ინვენტარში და დაკრძალვის წესში საკმაო სხვაობა შეიშნება. მიეხედავად იმისა, რომ მაიკოპის კულტურის შესწავლას ცარგა ხანი ისტორია აქვს და ფაქტ ამ ხანის ნამოსახლარებიცაა ცნობილი, ნაიხე ამ ჯგუფებს შორის ფრთიერთობის საკითხში ყველაფერი ნათელი არ არის. ზოგის აზრით, მაიკოპის კულტურაში ორი საფეხური გამოყოფა – ადრეული მაიკოპის და უფრო გვიანი ნოვოსვობოდნაიას[631], ზოგიც მათ შორის განსაკუთრებულ ეტაპადაც ვერიფიცირებს[632]. სხვათა აზრით, აქ ორი დამოუკიდებელი კულტურა არსებობს – მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაის[633]. პირველი უფრო ნეტ აღრეთას სამხრეთით, წინაზღერა სამყარესთან ავლენს[634], ნოვოსვობოდნაისა

---

630. ს. ჯ ა ხ ა რ ა ძ ე, ჯვარ. ნაშრომი, გვ. 69.

631. А.А. И е с с е н, К хронологии 'больших курганов', СА, XII М-Л., 1950, стр. 193.

632. А.А. О ф р и з о в, Каменный век и бронзовый Прикубанья, стр. 89.

Р.М. М у н ч а е в, Кавказ на заре бронзового века, стр. 332.

633. А.Д. С т о л я р, Энеолитическое поселение Мешоко, тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам работы Государственного Эрмитажа за 1959, Ленинград, 1960, стр. 33.

З.А. А а т ы н и н, Молотовидные бусинки и их культурная атрибуция и датировка, Археологический сборник, вып. 6, Ленинград, 1957, стр. 93.

634. М.В. А н д р е е в а, К вопросу о южных связях майкопской культуры, СА, 1, Москва, 1977, стр. 47.

М.В. А н д р е е в а, Об изображении на серебряных майкопских сосудах, СА 1, Москва, 1979, стр. 34.

З.А. Т р и ф о н о в, Некоторые вопросы переднеазиатских связей майкопской культуры, КСИА, 192, Москва, 1987, стр. 20.

კი – დასავლეთთან, ევროპასთან[635].

იყო თუ არა მარტყოფის და ბედენის ეტაპებს შორის ასაკობრივი სხვაობა, ჯერჯერობით გარკვევით თქმა ჭირს. მტკვარ-არაქსის კულტურასთან მათი ურთიერთობა თითქოსა მათ თანადროულობაზე მეტყველებს. ჩრდილო-მტკვარ-არაქსის კულტურის ზოგიერთი გვიანდელი ნამოსახლარების ფენებში მათთან თანაარსებობის შემთხვევები დასტურდება. მაგრამ, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ იმ ნამოსახლარებზე, სადაც შერეული ხასიათის ფენებია გამოვლენილი, არსად ორი ეტაპის ერთად აღმოჩენა შენიშნული არ არის. მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ ფენებში ერთ-ერთი მათგანის არსებობა დასტურდება. არც სამარხეულ ძეგლებშია მაინცდამაინც მარტყოფის და ბედენის ეტაპების შეხვედრები დამოწმებული. როგორც ითქვა, ქვემო ქართლში, მარნეულია ველზე გათხრილ N 5 ყორღანში, ბედენური კულტურისათვის დამახასიათებელ კერამიკასთან ერთად აღმოჩნდა იმ ტიპის ტოლჩა, რომელიც ხშირად მსხლისებურ ჭურჭელს ახლავს მარტყოფის ეტაპის ყორღანებში[636]. ამ სამარხში ნაპოვნი იყო აგრეთვე მოზრდილი ბიკონუსური ჭურჭელი, რომელიც საესებით ისეთივე ფორმისაა, როგორიც მარტყოფის N 2 და N 4 ყორღანებშია აღმოჩენილი (სურ. 43). ქავთისხევის ცხრიაგორის ნამოსახლარზე მარტყოფია და ბედენის ეტაპების ერთად არსებობა თითქმის არ შეიმჩნევა. ამ ნამოსახლარზე ბედენის კულტურის ნაგვალევი არც B და არც A ფენებში მკვეთრად არ ისახება. ცხრიაგორის ნამოსახლარის B ფენა საკმაოდ ახლოსაა ქვაცხელების ნამოსახლარის ზედა B ფენასთან[637]. ქვაცხელების ამ ფენის შესახებ აღინიშნა, რომ საერთო იერით აქაური ჭურჭელი თრიალეთის აღრეული ყორღანების კერამიკას უახლოვდება. შემკულობის ხასიათშიც მათ შორის საერთო შეინიშნება[638]. ამ ნამოსახლარის ზედა ფენაში ვამოჩენას იწყებს სამნაწილადი სახის ჭურჭელი, რომელიც, ჩანს, შემდეგში სიფუძლად დაედო აღრეყორღანული კულტურისათვის დამახასიათებელ მსხლისებრ ფორმას. ცხრიაგორია ნამოსახლარზე სამნაწილადი ფორმა ჭურჭლისა საგრძნობლად მატულობს[639].

ცხრიაგორის B_2 ფენის კერამიკა თითქოა მეტ საერთოს პოულობს აღრეული ყორღანებისათვის დამახასიათებელ მსხლისებური ფორმის ჭურჭელთან. მაგრამ, მაინც ჩანს, რომ ეს ფორმა ყორღანულ კერამიკასთან შედარებით აქ ჯერ კიდევ მკვეთრად გამოსახული არ არის[640]. იგივე შეიძლება ითქვას ტოლჩისებრ ჭურჭელზე, რომელიც, სიახლოვის მიუხედავად, მაინც გარკვეული თავისებურებით ხასიათდება[641]. სამართლიანი ჩანს აზრი, რომ

---

635. В.А. Сафронов Хронология, происхождение и определение этнической принадлежности майкопской культуры по археологическим и письменным источникам. Хронология памятников эпохи бронзы Северного Кавказа, Орджоникидзе, 1982, стр. 72.

А.Д. Резепкин, К интерпретации росписи из гробницы майкопской культуры близ станицы Новосвободной. КСИА, 192, Москва, 1987, стр. 25.

А.Д. Резепкин, Проблема генезиса майкопской культуры. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Тбилиси, 1991, стр. 72.

636. ო. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, არიგბოს ხანის ყორღანები, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები (1965-1971), თბილისი, 1975, გვ. 155.

637. ზ. მ ა ხ ა რ ა ძ ე, ცხრიაგორის მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი, თბილისი, 1994, გვ. 49.

638. ალ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქ ვ ა ც ხ ე ლ ე ბ ი, ტრუდები, I, თბილისი, 1962, გვ. 35.

639. ზ. მ ა ხ ა რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომში, გვ. 52.

640. იქვე, გვ. 53.

641. იქვე.

ადრეგორღანული კულტურის კერამიკა შეიძლება გენეტიკურად დაუკავშიროთ მტკვარ-არაქსის კულტურის თიხის ნაწარმს[642]. როგორც აღინიშნა, ადრეული ეორღანებისათვის ერთ-ერთი დამახასიათებელი მსხლისებრი ფორმა ჭურჭლისა წინარე კულტურაში იღებს სათავეს[643]. ბიკონუსური ფორმაც ჭურჭლისა, ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკას უკავშირდება, თუმცა ადრეული ეორღანებისათვის დამახასიათებელი ეს ფორმა მაინც ეროგვარად განსხვავებული ჩანს. აქ უპირატესად ქვაბის ტიპის ჭურჭელია, რომელსაც ორი ნაწილის შემაერთებელი წიბური დაახლოებით შუა ადგილას აქვს. მასთან ერთად უადრეს ეორღანებში სხვა ტიპის ჭურჭლებიც გვხვდება, რომლებსაც ადგილობრივი პროტოტიპები არ ეძებნება[644]. აღსანიშნავია, რომ კერამიკის ამ კომპლექსში თითქმის აღარ ჩანს ტოლჩისებრი ჭურჭელი. იგი ეტყობა საწყისებს ნტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელ ძირვიწრო სასმისებისაგან თუ ტოლჩებისაგან იღებს და მათ ორნამენტის ხასიათიც ეახლოება.

ბარტყოფის სადეზურას ეორღანებში თითქმის არ ჩანს ჭვრელი, სუფრის ჭურჭელი. არ გვხვდება სამარხებში აგრეთვე ეორღანული კულტურის არც ერთ ეტაპზე ვვიან მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი ბადიისებრი ჭურჭელი, რომელიც თითქოს უფრო მეტად ნესაბრონეობის პროდუქტებას დამზადებას უკავშირდება. მიუხედავად თავის ჭურჭელში გარკვეული სხეობისა, მაინც ჰთელად მარცხებულად არ ჩანს ზრი. რომ აქ ძველ ტრადიციებთან სრული წყვეტილი შეინიშნება[645].

აღსანიშნავია, რომ ივრის ჭოობში, სოფთან წესწავლილ ბედიანის ნამოსახლარზე, ეორღანებისათვის დამახასიათებელი ტიპიური მსხლისებრი ჭურჭელი გვხვდება მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკის მხარდამჭერ[646]. საერთოდ ივრისპირეთში სადღეისოდ ძირითადად ცნობილი ბარტყოფის სტადიის ეორღანები. აქაურ ეორღანებშია ნაპოვნი ამ საფეხურისათვის დამახასიათებელი კერამიკული კომპლექსი — მსხლისებრი, ბიკონუსური, ნესაბრონისებრი და სხვა ფორმის მოზრდილი ჭურჭლები. აღსანიშნავია, რომ შიდა ქართლში ამ ტიპის კერამიკა, ჯარდა მსხლისებრი ფორმისა, აეროთად არ გვხვდება. არ ჩანს იგი არც ბერიკლდეებზე და არც ხაშურის ნაეარგორახე. ბედენის და მტკვარ-არაქსის კულტურების თანაარსებობა უფრო წკაფიოდ ნაეარგორის ნამოსახლარზეა გამოვლინდა. აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენას ზედაპირიდან ბედენის კერამიკასთან ნარევი დონე მოსდევს.[647] ბარტყოფის ეტაპის თიხის ნაწარმში ამ ნამოსახლარზე თითქმის არ ჩანს.

ბედენური კულტურისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭელი თითქოს ეფრო მეტი თავისებურებებით ხასიათდება და ნაკლებ კავშირს ავლენს მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკულ ნაწარმთან. ბედენის კულტურის შედარებით მოზრდილ, სუფრის ჭურჭლის პროტოტიპები წინარე ხანის კერამიკაში თითქმის არ ჩანს. ნარევული თავისებურებებით

---

642. ე. ჯ ო ხ ა ძ ე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

643. იქვე, გვ. 19.

Б.А. К у ф т и н. Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941, стр. 104.

644. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ი. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე, ვ. ე ლ ა ვ ი ძ ე, ა. წ ე რ ე თ ე ლ ი. კახეთის (ბარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1978—979 წლების შედეგების შესახებ. „ბაკურიანი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი, VII, თბილისი, 1980, გვ. 40, ტაბ. IX, X.

645. C.A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age: გვ. 175.

646. საქართველოს არქეოლოგია, II, 1992, გვ. 178.

647. ა. ი ო ნ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი. ზრდილკერამიკიანი კომპლექსები შიდა ქართლიდან, თბილისი, 1992, გვ. 3.

ხასიათდება აგრეთვე მოზრდილი ჭურჭელიც სფეროსებრი მოყვანილობის კორპუსით, დაბალი, ზოგჯერ ცილინდრული ყელით. ცილინდრული ყელი, შედარებით დაბალი — დამახასიათებელია ბეჭდის კერამიკული კომპლექსისათვის. შესაძლოა ჭურჭლის ეს დეტალი, რამდენადმე სახეცვლილი მტკვარ-არაქსის კულტურის თიხის ნაწარმიდან გადმოდის, რომლისთვისაც ცილინდრული მოყვანილობის ყელი ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია. ზოგი რამ საერთო შეიძლება შეინიშნებოდეს ჭურჭლის ტერების მოდელირებაში და აგრეთვე შემკულობაში, განსაკუთრებით გრაფიკული ორნამენტია ხასიათში[648].

მესხეთში, ახალციხის ქვაბულის მტკვარ-არაქსის კულტურას გვიანი ხანის ძეგლებზე თითქოს შიდა ქართლის მსგავსი სურათი ჩანს. ამ დროისათვის აქაც ვრცელდება სამნაწილადი ფორმის ჭურჭელი. ამირანის გორის სამარხებში გვხვდება მსხლიაებრ ტიპთან მიახლოებული ჭურჭელი (სურ. 55). ზველის ნამოსახლარის ზედა ფენებში თითქოს შეინიშნება მტკვარ-არაქსაისა და ბედენური კულტურების თანაარსებობა,[649] მაგრამ, მესხეთ-ჯავახეთში დღემდე აღრეული ყორღანები ცნობილი არ არის. ეს ტიპი სამარხისა აქ ჰიპოთეზით ხანაში გვხვდება.

არა გვგონია მთლად მართებული იყოს ბზრი ჯავახეთის პლატოზე აღრეყორღანული კულტურის გავრცელების შესახებ. სადღეისოდ არსებული მონაცემები ამის ვარაუდის საშუალებას არ იძლევა. არტანის ხეობის შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანებში მოპოვებულ მასალებში ამის ნიშნები თითქმის არ შეიმჩნევა[650].

ღირსანიშნავია, რომ ჯერჯერობით მარტყოფისა და ბედენური ხანის სამარხებში მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭელი მაინცდამაინც ცნობილი არ არაა. ამ კულტურის თანაარსებობა, როგორც აღინიშნა, სადღეისოდ მხოლოდ ნამოსახლარებზე გამოვლინდა. აღრეულ ყორღანებში ეგებ ძირითადად ახლად გამოხენილი მოსახლეობა დაკრძალა, რომლისთვისაც სამარხის ეს ტიპი იყო დამახასიათებელი. შესაძლოა ყორღანული ტიპის სამარხის პირველი გამოჩენის ხანა ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალურ სტადიას ემთხვევა. თუმცა არც ისაა გამორიცხული, რომ მისი გავრცელება ძირითადად მტკვარ-არაქსისა და ყორღანული კულტურების თანაცხოვრების დასრულების შემდეგ იწყება. ამიტომაცაა ეჭვს გარეშე, რომ აღრეულ ყორღანებში მტკვარ-არაქსიათის დამახასიათებელი ნაწარმი ნაკლებადაა წარმოდგენილი.

სადღეისოდ ჯერ კიდევ ბუნდოვანია აღრეულ ყორღანული კულტურის შეღწევით გამოყოფილ ჯგუფებს შორის ერთიერთთან დამოკიდებულების საკითხი. მტკვარ-არაქსის და აღრეყორღანული კულტურების ერთიერთობის საფუძველზე შეიძლება დავუშვათ, რომ მარტყოფის და ბედენის ჯგუფები დაახლოებით ერთდროულად ვრცელდებიან. მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ ნამოსახლარებზე ორივე ეტაპთან თანაცხოვრებაა დადასტურებული. მაგრამ ვიტყოდით ისე ჩანს, რომ აღრეყორღანული კულტურა ადრემოსაცილეთ ამიერკავკასიაში გავრცელება ორ ნაკადად ხორციელდებოდა, ერთი ჯერ ადრე, მეორე — რამდენადმე გვიან. აღრეული ნაკადის გამოხენის და მტკვარ-არაქსის

---

648. კ. ე ო რ გ ა ძ ე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 20,22.

649. ა. ო რ ჯ ო ნ ი კ ი ძ ე. საქართველოში აღრებრინჯაოს ხანაში. თბილისი, 1983, გვ. 104.

საქართველოს არქეოლოგია, II, გვ. 106.

650. ა. ო რ ჯ ო ნ ი კ ი ძ ე. მტკვარ-არაქსის კულტურა სამხრეთ საქართველოს მაითრეში (ქვაბულთან დაკავშირებით ზოგიერთი ეტაპების, I. საქართველო ანა. „მიგნებანი კულტურულ-ისტორიული პრობლემები და მიღწევები". თბილისი, 1994, გვ. 9.

კულტურასთან კონტაქტის შედეგად მარტყოფის ჯგუფი ჩამოყალიბდა. მათი თანაარსებობა თითქოს უფრო ხანგრძლივად გაგრძელდა და ეგებ ამიტომაც ეს ეტაპი უფრო მეტ საკითხს ნახულობს მტკვარ-არაქსის კულტურასთან. მარტყოფის ეტაპის ყორღანულ სამარხებში თითქოს ორი ქვეჯგუფი გამოიყოფა – სამგორის და მარტყოფის. პირველ ქვეჯგუფში გარდა სამგორის ყორღანისა, თრიალეთის ადრეული ყორღანების ერთი ნაწილი ერთიანდება, რომლებიც მართალია, თავისი ზომებით გამოირჩევიან, მაგრამ სამარხეული ინვენტარის სიღარიბით და ერთგვაროვნობით ხასიათდებიან. მარტყოფის ქვეჯგუფში კი უკვე აშკარად ჩანს, რომ მაღალი რანგის პიროვნება ეკონომიურადაც ღონძლიერდა. სამარხეული ინვენტარი გამოირჩევა სიუხვით, მრავალფეროვნებით და შესრულების უფრო მაღალი დონით.

საღღეისოდ ცნობილია ნამოსახლარები, სადაც კარგად ჩანს მტკვარ-არაქსისა და ბედენური კულტურების თანაარსებობა. ამ ურთიერთობის შედეგად ლირითადად ციდა ქართლში და მის მიმდგომ მხარეებში უნდა ჩამოყალიბებულიყო ბედენის კულტურა, რომელიც ფართოდ ვრცელდება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში თითქმის ყველა გერტიკალურ ზოლში. იგი იკავებს თითქმის მთელ იორ-ალაზნის აუზს, ქვემო ქართლს, და ჩრდილოეთით ცდება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ფარგლებს. ამ კულტურის ხანაშია ათვისებული ბედენის პლატო და მთის ზოლში პირველად ჩნდება შედარებით მდიდრული სამარხები. აღსანიშნავია, რომ ეს მოძღვნო პერიოდშიც გადადის და მაღალმთიან პლატოებზე – წალკის, ზურტაკეტის, ახჩიის და ნიალის ველებზე და სხვ. ვხვდებით თრიალეთის კულტურის მაღალ ეწყლონებს მიღწეულ პიროვნებათა მდიდრული სამარხები.

ნიშანდობლივია, რომ სამარხეულ ძეგლებში ნაკლებადაა ასახული მტკვარ-არაქსისა და ადრეყორღანული კულტურების თანაცხოვრების დამადასტურებელი ფაქტები. თითქმის არ გვხვდება ყორღანები, სადაც ერთდროულად ასახული იყოს ორივე კულტურისათვის დამახასიათებელი ნივთიერი მასალა. ეროვნული ცხოვრების მაუსუდავად, ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი მოსახლეობისათვის უცხოა ყორღანული ტიპის სამარხი. ადრეისოდ კარგადაა ცნობილი ამ კულტურის დასასრული ხანის სამარხები, სადაც მიცვალებულებს ისევ ძველი ადათ-წესით ასაფლავებდნენ და მოპოვებულ ინვენტარში არც აქ გვხვდება ადრეყორღანული კულტურისათვის დამახასიათებელი ნივთები. ყორღანული ტიპის სამარხში ეგებ ძირითადად უცხო, ახლად მოსული მოსახლეობის წარმომადგენლები იკრძალებოდნენ, რომლებმაც საზოგადოების შიგნით გარკვეულ პრივილეგიურ მდგომარეობას მიაღწიეს. როგორც ჩანს, ადრებრინჯაოს ხანის ორივე ეტაპის გარკვეულ დროს მტკვარ-არაქსის კულტურასთან თანაარსებობა ლირითადად ნამოსახლარ ძეგლებზე აისახა. შეიძლება, რომ მტკვარ-არაქსის და ყორღანული კულტურის მარტყოფის ეტაპის დასასრული დროით მაინცდამაინც დიდად დაცილებული არ ყოფილიყო. მათ საბოლოო ჩაქრობას ეგებ ბედენური კულტურის ფართოდ განფენამაც შეუწყო ხელი. საღღეისოდ თითქოს არ არის ცნობილი მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანი ხანის ნამოსახლარები, სადაც ბედენის და მარტყოფის ეტაპები ერთდროულად იყოს წარმოდგენილი. არც სამარხეული ძეგლები გვხვდება. ეჭ, არ ჩავიგდოთ თითოროლა შემთხვევას, სადაც ინვენტარში ორივე ეტაპისათვის დამახასიათებელი ნივთიერი მასალა ერთად ყოფილიყო ჩატანებული. ყორღანული კულტურის პირველი გამოჩენის დრო ეტყობა ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლო პერიოდს ემთხვევა. ადრეყორღანული კულტურის აბსოლუტური დათარიღების ცდას ასუსტებს და ერთგვარად დაბნეულობაა შეარგავს

ის, რომ ძირითადად სამარხებიდან მომდინარე მასალაა წარმოდგენილი. მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანი ხანის ნამოსახლარები, სადაც შერეული ხასიათის მასალა აღმოჩნდა, მთლად ნათელ სურათს ვერ იძლევა ადრეყორღანულ კულტურასთან თანაარსებობის ხანგრძლივობის შესახებ. მართალია, ციხიაგორის ნამოსახლარის სტრატიგრაფიული მონაცემების საფუძველზე, გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამ კულტურების თანაცხოვრება შესაძლოა ერთ საუკუნეზე მეტ ხანს გაგრძელებულიყო[651], მაგრამ ამ ნამოსახლარზე ჩანს ბედენის კულტურა მაინცდამაინც მკვეთრად არ ისახება და ამიტომ, რთულდება გარკვევით თქმა ერთდროული ცხოვრების ხანგრძლივობის შესახებ. ჭაშურის ნაცარგორის ნამოსახლარზე თითქოს ადრეყორღანულ კულტურასთან თანაარსებობა უფრო მკვეთრად ისახება და საყურადღებოა, რომ დროის უფრო დიდ მონაკვეთს მოიცავდა. როგორც ჩანს, ზოგიერთ რეგიონში მტკვარ-არაქსის და ადრეყორღანული კულტურების თანაცხოვრება ფეხრო მეტხანს გაგრძელდა. შიდა ქართლში, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურა შედარებით ძლიერი იყო, ბედენის კულტურასთან თანაარსებობა, ჩანს, უფრო ხანგრძლივი იყო. მტკვარ-არაქსის კულტურის საბოლოო ჩაქრობაზე შემდეგ ყორღანული კულტურის ორიგე ეტაპი ერთხანს ვანაგრძობს არსებობას. თუმცა, მარტყოფის ეტაპი, ჩანს, მაინცდამაინც დიდხანს არ გაგრძელებულა და აღმოსავლეთ საქართველო, მიმდგომი მხარეებით, ბედენის კულტურის გავლენის ქვეშ ექცევა. მტკვარ-არაქსის კულტურის დათარიღების საკითხს არა ერთი მკვლევარი შეხებია და მისი დასასრული ხანის შესახებ სხვადასხვა შეხედულება არსებობს. ამ კულტურის ზედა საზღვარი, უფრო გავრცელებული აზრით, ძვ.წ.III ათასწლეულის შუა ხანებზე მოდის ან მეორე ნახევრის დასაწყისს ემთხვევა. ზოგჯერ ადრეულ ყორღანებს მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალურ სტადიას აკუთვნებენ და მისი დასასრულის დრო განისაზღვრება ძვ.წ.III ათასწლეულის ბოლოთი ან II ათასწლეულის დასაწყისით[652]. ბ.კუფტინმა თავის დროზე ორიალეთის ადრეული ყორღანები „მტკვარ-არაქსის ენეოლითის" მომდევნო ხანას მიაკუთვნა და ორიალეთის „დიდი ყორღანების ბრწყინვალე" კულტურას წინ წარუმძღვარა[653]. თვითეა შემდეგში ექვი იყო შეტანილი ამ აზრის სისწორის შესახებ[654]. ადრეყორღანული კულტურის გავრცელების ხანიდან ჭკვე ისეთი მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეინიშნება როგორც კულტურის, ისე ცხოვრების საერთო ხასიათში, რომ მისი მტკვარ-არაქსის კულტურაში მოქცევა ძოლად გამართლებული არ ჩანდა იყოს. ზოგიერთი მკვლევარი ამ კულტურას ჭკვე განვითარების ახალ საფეხურს, შუაბრინჯაოს ხანის დასაწყისს აკუთვნებს[655], ზოგიც ადრიდან — შუაბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ ეტაპად მიიჩნევა[656].

ადრეყორღანული კულტურის ქრონოლოგიური ჩარჩოები საკმაოდ მკაფიოდ ისახება, მისი ქვედა საზღვარი მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალურ სტადიას ემთხვევა, ზედა კი

---

651. ზ. ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ციხიაგორის მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი, გვ. 66.

652. К.Х. К у ш н а р е в а, Т.Н. Ч у б и н и ш в и л и, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182.

653. Б.А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, I, 1941, стр. 102.

654. К.Х. К у ш н а р е в а, Т.Н. Ч у б и н и ш в и л и, დასახ. ნაშრომი, გვ. 156.

655. Е.Н. Ч е р н ы х, Культурные контакты в циркумпонтийской области Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Тбилиси, 1987, стр. 103.

656. А.И. Д ж а п и д з е, Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V-III тысяч. до н. э., Тбилиси, 1973, стр. 255.

თრიალეთის კულტურის დასაწყის ხანას. თავის დროზე ბ.კუფტინმა თრიალეთის ადრეული ყორღანების დათარიღებისას განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია ერთ-ერთ ყორღანში აღმოჩენილ ბემბატის ლახტისთავს და წინააზიური ანალოგიების გზით ყორღანების ეს ჯგუფი ძვ.წ.III ათასწლეულის ბოლოს მიაკუთვნა[657]. საჩხერის ყორღანული სამაროვნების მასალების საფუძველზე, მან თრიალეთის ადრეული ჯგუფის ყორღანების თარიღი ძვ.წ. XXIV-XXII საუკუნეებით განსაზღვრა. ივი უფრო შორსაც მიდის და აქ ეთნიკური ერთიანობის შესაძლებლობებსაც კი უშვებს[658], საჩხერის ყორღანული სამაროვნები დროის საკმაოდ დიდ მონაკვეთს მოიცავდნენ[659]. ადრეული სამარხები აქ, ჩანს, ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურს მიეკუთვნებიან. ბ.კუფტინს ამ სამაროვნების თარიღი ძირითადად წინა აზიისათვის დამახასიათებელი იარაღის საფუძველზე განუსაზღვრა[660]. ამ ტიპის იარაღი ადრეულ ყორღანებში ნაკლებად გვხვდება. ბაკურციხის ყორღანში ნაპოვნი ბოლოდახვეული ორი შუბისმაგვარი იარაღი ერთგვარად განსხვავებული ხასიათისაა (სურ.53.). შუბისმაგვარი ორი იარაღი აღმოჩნდა აზერბაიჯანში ასტარისის ყორღანში[661]. სხვა შემთხვევაა ამ ტიპის იარაღის ყორღანში ჩატანებისა სადღეისოდ ცნობილი არ არის. ძნ ჩანს ადრეულ ყორღანებში არც ხიშტისმაგვარი იარაღი, რომელიც მართალია იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება მტკვარ-არაქსის ფინალური საფეხურის ძეგლებზე (ქვაცხელები, ქიულთეფე). ხიშტისა და შუბისმაგვარი იარაღი ფართოდ იყო გავრცელებული წინააზიაში ძვ.წ.III ათასწლეულის პირველ ნახევარში და მის შუა ხანებში. შედარებით იშვიათად ცხვდებით მათ აგრეთვე მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების არეალში[662]. ამიერკავკასიაში შუბისმაგვარი იარაღი სადღეისოდ ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიიდანაა ცნობილი, თითო-ოროლა ცალი აქ იარაღისა აღმოჩენილია სომხეთსა და აზერბაიჯანში. მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების არეალში შუბისმაგვარი იარაღი შედარებით ფართოდ გვხვდება აღმოსავლეთ ანატოლიაში. აღსანიშნავია, რომ არსებულ მონაცემებში აღმოჩენილ განძში ამ ტიპის ძირითადი იარაღი ესა ნაპოვნი[663]. აღმოსავლეთ ანატოლიის მეზობელ ტერიტორიებზე გვხვდება სხვადასხვა ადგილებში აღმოჩენილი შუბისმაგვარი იარაღები[664].

ჩრდილო კავკასიაში შუბისა და ხიშტისმაგვარი იარაღი აღმოჩენილია მის აღმოსავლეთ ნაწილში, დაღესტანში – პირველი ჩირქის სამაროვანზე, შემდეგ კი ზემოგუნიბის ნამოსახლარზე[665]. აღსანიშნავია, რომ ამ ტიპის იარაღები მეტად იშვიათია მაიკოპის კულტურაში, ეს კი ის დროა, როდესაც ამ კულტურას ახლო კონტაქტები აქვს წინააზიურ

657. Б.А. К у ф т и н. დასახ.ნაშრომი, გვ. 101.

ბ.კუფტინი, ქართული კულტურის ფესვების ძიება არიალეთში, თბ. 1949, გვ. 18.

658. Б.А. К у ф т и н, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949, стр. 76.

659. ა. ჯავახიშვილი, ქართული ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოებია ადრეულ საფეხურზე, გვ. 194.

660. Б.А. К у ф т и н. დასახ.ნაშრომი, გვ. 71.

661. Д.А. М а х и н д а о в а Р.М. М у н ч а е в, И.Г. Н а р и м а н о в, О древнейшей металлургии Кавказа, стр. 21.

662. ა. ჯავახიშვილი, ქართული ტომების ეთნიკური ისტორიის საკითხებისათვის, გვ. 173.

663. A. P a l m i e r i, Excavations at Arslantepe (Malatia), Anatolian Studies, vol.XXXI, 1981, გვ. 108, სურ.4.

664. Önder Bilgi, Some Unstatified Metal Weapons from the East Anatolian Museums. Between the Rivers and Over the Mountains, Roma, 1993, გვ.600.

665. История Дагестана, т.I, Москва, 1967, стр. 53.

საწყაროსთან. აქ მათ ეხვდებით გვიანშომაკოპის, ნოვოსვობოდნაიას ეტაპზე. ერთი შუბისმგავარი იარაღი ნაპოვნია ნოვოსვობოდნაიას, მეორე კი — ბსებაის კაიას ყორღანებში[665]. ხმლისმაგვარი იარაღი, რამდენადმე განსხვავებული ფორმის, ცნობილია ბამუტის ერთერთი ყორღანიდან[667].

ადრეულ ყორღანებში აღმოჩენილ ლითონის იარაღიდან თითქოს უფრო მეტად მსგავსება წინარე ხანისათვის დამახასიათებელ ცულებთან ჩანს. საგრძნობი სხვაობაა აგრეთვე სამკაულია ხასიათში. საჩხერის ყორღანული სამაროვნების ძირითადი სამარხების ადრეულ ყორღანებთან გატოლება ვთლად სწორი არ უნდა იყოს. ეს სამაროვნები, ჩანს, დროის საკმაოდ ხანგრძლივ პერიოდს მოიცავდნენ და ჩვენდა ფენის სამარხები ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურს უნდა მიეკუთვნებოდეს. ნდ.ყვირილას აუხის ეს რეგიონი ამ დროისათვის საკმაოდ ძლიერ გავლენას განიცდის მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაჭარაიულური ვარიანტისა. არც საჩხერის სამაროვნის გვიანდელი სამარხებიდან მომდინარე ნასალა ნახელობს ბევრ საერთოს ადრეული ყორღანების ინვენტართან. შესაძლოა გარკვეული მსგავსება შეინიშნებოდეს კერამიკაში, ორნამენტია ხასიათში და სხვ., მაგრამ ეს ალბათ საერთო წინაპრის, მტკვარ-არაქსის კულტურის თიხის ჭურჭლებიდან მომდინარეობს, თიხის ნაწარმი უფრო კონსერვატული ბუნებისაა და უფრო მეტად ინარჩუნებს საერთო ნიშნებს. სხვა მხრივ, როგორც აღინიშნა, არც სამკაულში და არც იარაღ-საბრძოლოს ხასიათში მსგავსება მაინცდამაინც არ იგრძნობა. ამიტომ, საჩხერის სამაროვნების მთლიანად გაიგივება ბედენის, თემთრიწყაროს ყორღანებთან ზუსტი არ უნდა იყოს[668]. არა გვგონია სავსებით სწორი იყოს მოსაზრება, რომ თრიალეთის უადრესი ყორღნების თანადროულია საჩხერის, ქვაცხელების და ხიზანაანთგორის B ფენის ფინალური საფეხური[669]. არც ის აზრი ჩანს ვთლად სწორი, რომ, თითქოს მეტი ნდობით უნდა მოვეკიდოთ ვარაუდს მტკვარ-არაქსის და ადრეყორღანული კულტურების სინქრონულობის საკითხს[670]. ეს კულტურები, ჩანს, ერთხანს თანაარსებობდნენ, ოღონდ მათი სრული სინქრონიზაციის საკითხი ნაკლებად სანდო ჩანს. გამოითქვა მოსაზრება, არც თუ მთლად დამაჯერებელი, რომ საჩხერის სამაროვნების ზედა საზღვარი ძვ.წ.XXIV საუკ.არ უნდა სცილდებოდეს, ადრეული სამარხები კი ძვ.წ.III ათასწლეულის პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს. თითქოს საეჭვო უნდა იყოს საჩხერის სამარხების გვიანი ჯგუფის გამოყოფა, რომლებიც დროით წავიძლება თრიალეთის ადრეულ ყორღანებს გაუტოლდეს[671]. მაგრამ, ისე ჩანს, რომ საჩხერის სამაროვნებია გვიანი სამარხები ბედენის კულტურის სინქრონულები უნდა იყოს. ქორეთის ყორღანული სამაროვნის N 1 სამარხში აღმოჩენილი ბედენური ხასიათის ჭურჭელი და ინვენტარიც აქ შედარებით გვიანი ჩანს[672]. უფრო დამაჯერებელი ჩანს აზრი, რომ თრიალეთის ადრეული ყორღანები ქრონოლოგიურად უშუალოდ მოყვებიან

---

666. А.А. И е с с е н, К хронологии «больших кубанских курганов», СА. М-Л., 1950, стр. 176.

667. Р.М. М у н ч а е в, Кавказ на заре бронзового века, стр. 336.

668. Ch. B u r n e y, D. L a n g, დასახ.ნაშრომი, გვ. 67.

669. Г. К е в т а р е а н и, К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии, Тбилиси, 1983, стр. 105.

670. გ. ჭ ი ნ ჭ ა რ ა ძ ე, ადრეული ყორღანები საჩხერეთ კავკასიაში, გვ. 6

671. А.И. Д ж а в а х и ш в и л и, დასახ.ნაშრომი, გვ. 266.

672. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, გვ. 195.

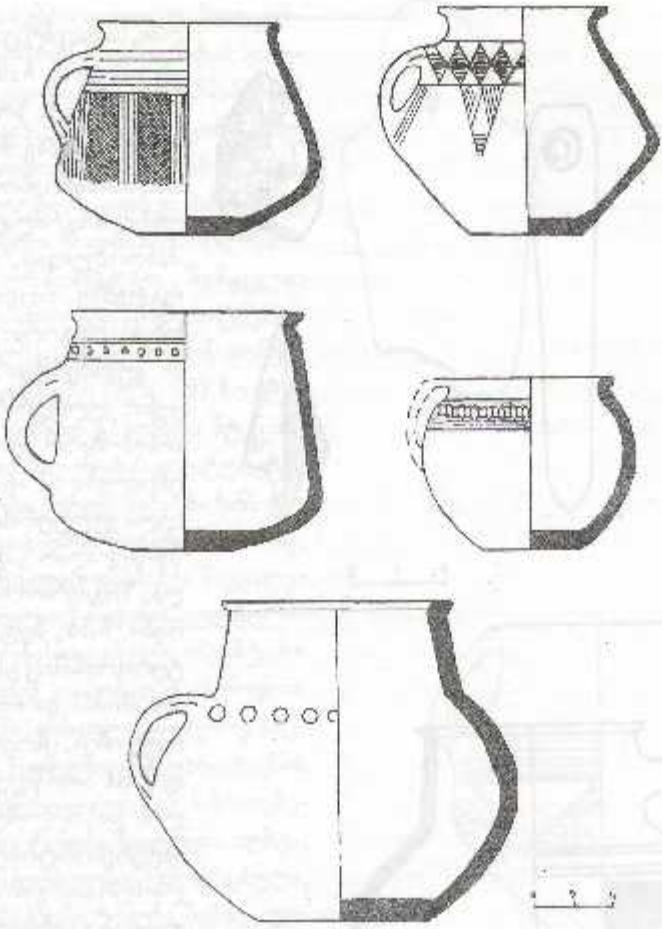

სურ. 57. ხოვლეს N2 ყორღანის კერამიკა.

საჩხერის ძირითად სამარხებს ან ნაწილობრივ მათი სინქრონული უნდა იყოს[673]. მართალია, მეტისმეტად ფრთხილად, მაგრამ მაინც გამოითქვა ვარაუდი, რომ თრიალეთის ადრეული ყორღანების ერთი ნაწილი შეიძლება მიეკუთვნებოდეს მტკვარ-არაქსის, მეორე კი თრიალეთის კულტურას[674]. და მაინც, ვითქოს უფრო ისე ჩანს, რომ ყორღანული კულტურის გამორჩენით აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში სახლოვადოების განვითარების ახალ საფეხურს ეწერება საფუძველი, რომელიც უკვე საგრძნობლად სცილდება მტკვარ-არაქსის კულტურას. ამიტომ, შესაძლოა, ეს ახალი ეტაპის – ბედენისწყაროს ხანის დასაწყისი იყოს, რომლის აყვავების პერიოდი თრიალეთის „დიდი ყორღანების ბრწყინვალე" კულტურაზე მოდის[675].

მტკვარ-არაქსის კულტურის დასასრულის შესახებ არსებული განსხვავებული აზრის მიუხედავად, მაინც თითქოს ფეხრო ისე ჩანს, რომ იგი ძვ.წ. III ათასწლეულის შურე ხანების დაასრულა ხანებში წყვეტს არსებობას. ამ კულტურის ფართოდ განფენის გამო შესაძლოა, მისი ზედა ზღვარი ცალკეულ რეგიონებში სხვადასხვა ყოფილიყო. შიდა ქართ-

673. ე. გ ო გ ა ძ ე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და ქრონოლოგია, გვ. 35

674. А.И. А ж и а а х и ш и л и. დასახ.ნაშრომი, გვ. 268

675. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ზღა ბრონზის ხანა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბილისი, 1970, გვ. 201.

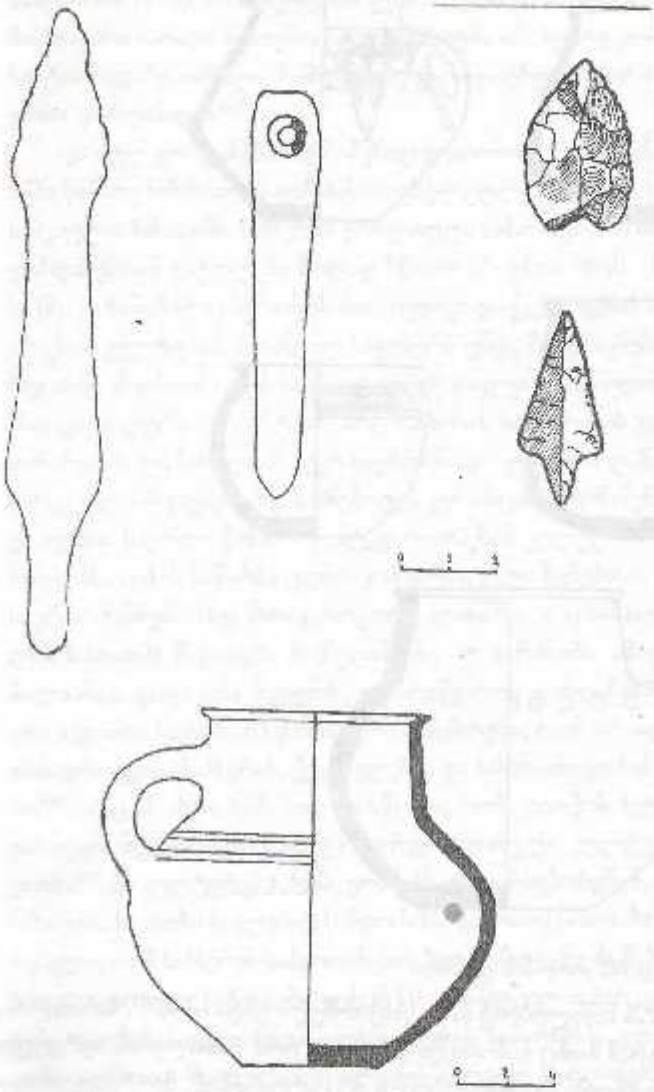

სურ. 58. ხოვლეს ყორღანის N2 სამარხის ინვენტარი.

ლში, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურა, ჩანს, უფრო ძლიერი იყო, ზოგიერთ ნაწოსახლარებზე მისი ბედენთან თანაარსებობა თითქოს უფრო ხანგრძლივი იყო. ხიშანდობლიგია, რომ ისეთ ძეგლებზე, როგორიც იყო ხიზანაანთ გორა, ქვაცხელები, გედაბერტყა და სხვ. ბედენის კულტურასთან თანაარსებობა არ შეინიშნება და ცხოვრება აქ ადრეყორღანული კულტურის გამოჩენის შემდეგ აღარ გაგრძელებულა. ზოგიერთი ნამოსახლარები, ჩანს, ბედენის კულტურის ხანაშიც განაგრძობენ არსებობას და როგორც ვარაუდობენ, ცხოვრება მაიზე ძვ.წ.III ათასწლეულის ბოლოს დასრულებულა[676]. საინტერესო სტრატიგრაფიული სურათი გამოჩნდა ხოვლესთან გათხრილ ყორღანში. ყორღანის სიმაღლე – 1,5 მ, დიამეტრი კი – 22,0 მ. უდრიდა. ცენტრალურ ნაწილში აღმოჩნდა სამარხი – ორმო სწორკუთხა მოყვანილობის 3,80X2,40 მ, სიღრმე – 1,2 მ. ორმოში აღმოჩნდა ერთი მიცვალებული ხელფეხმოკეცილი, მარჯვენა გვერდზე მწოლიარე, უინვენტარო. სამარხი-ორმო გადახურული იყო ხის ძელებით, რომელსაც ზემოდან 1,20 მ. სიმაღლის ქვაყრილი ჰქონდა. ქვაყრილს ზემოდან 0,30 მ. სისქის ღორღიანი მიწა ედო.

ქვაყრილის ცენტრალურ ნაწილში ერთმანეთის თავზე ორი ჩაღრმავებული სამარხი აღმოჩნდა – ერთი N 1 - 0,60 მ. მეორე – N 2 - 1,0 მ. აღრმეჩე[677]. N 2 სამარხში აღმოჩნდა ტანსაცმლის ბეღურა ქვრამაკა, შავპრიალა ქოთნები და სასმისები, შემკული „მარგალიტისებრი" და წვრილად ნაკეწრი ორნამენტით. აქვე იდო ბრტყელი შუბისა, ოთ ხელშუბის

676. ზ. მახარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

677. ვ. გრიგოლია, ყორღანი სოფ. ხოვლესთან, ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშაკთა IX სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი, 1958, გვ. 41.

პირი, რომბისებური თავით, ფართო ყუნწით, კაფისა და რომაული ხანის პირები, სალესი ქვა და სხვ. (სურ. 57,58). ამ სამარხის თავზე აღმოჩნდა მეორე საფლავი N1, რომელშიც იდო გვიანბრტყელარაჭის კულტურისათვის დამახასიათებელი ძარეიწრო ტოლჩა ჩაღარულ-ამოღარული ორნამენტით შემკული, ბრტყელი ფართოყუნწიანი სატევრის პირი, რომელსაც შუაში მხრების დონეზე ერთი ნახვრეტი აქვს (სურ. 59). ხოვლეს ყორღანში კარგად გამოჩნდა მტკვარარაქსისა და ბედენური კულტურების თანაარსებობა. ორივე სამარხი ჩანს დაახლოებით თანადროული უნდა იყოს. აქ, ეტყობა, პირველად დაიმარხა მიცვალებული, რომელსაც ბედენის კულტურისათვის დამახასიათებელი ინვენტარი ახლდა, შემდეგ კი ალბათ დაახლოებით იმავე ხანებში, დასაფლავდა მეორე მიცვალებული, რომელსაც მტკვარ-არაქსის გვიანი საფუძვლისათვის დამახასიათებელი ტიპიური ტოლჩა ჩაატანეს. იქნება, არც ის შესაძლებლობაა გამორიცხული, რომ ადრე ნაპოვნი ტოლჩა შემდეგ ეფრო გვიანდელ სამარხში მოხვდა. ასეა მაგალითები არცთუ იშვიათია არქეოლოგიაში. მიცვალებულს, რომლისთვისაც ხოვლეს ყორღანი იყო აგებული, თან არაფერი ჩაატანეს. ტრიკვენტარო ყორღანები სამარხეული ინვენტარის გარეშე საკმაოდ ხშირია ძველი ორმოსამარხების კულტურაში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ხოვლეს N 2 სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს შუბის ორ ხვრელშუბია პირა, წელთან შეკეწროებული, რომბისებური მოყვანილობის თავით და მოგრძო ბრტყელი ყუნწით (სურ. 58). ანალოგიური იარაღი ჩვენში და კავკასიაში, საერთოდ, სადღეისოდ ცნობილი არ არის. თითქმის საკმაებით ასეთივე იარაღია ნაპოვნი კალმაკეთში, ელისტის სამაროვნის N 8 ყორღანის, N 6 სამარხში[678] (სურ. 60). ამ ტიპის იარაღი აქაც შედარებით იშვიათია, მაგრამ, სამაგიეროდ ხშირად გვხვდება ბრტყელი სატევრის პირები რომბისებური მოყვანილობის პირით[679]. ელისტის ყორ-

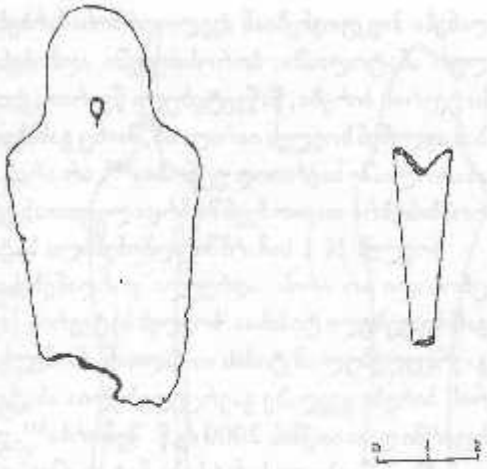

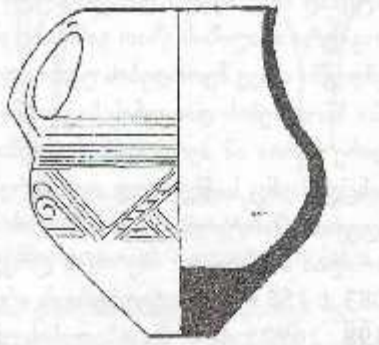

სურ. 59. ხოვლეს ყორღანი. N1 სამარხის ინვენტარი.

678. И.В. Синицын, У.Э. Эрдниев. Элистинский могильник. Элиста, 1971. стр. 15, табл. II,5.

679. იქვე, გვ. 14.

დანები მიეკუთვნებიან ძველი ორმოსამარხების და კატაკომბურ კულტურებს. ცენტრალურ ანატოლიაში, ჰოროსთეფეში აღმოჩენილი გვერდებშეკეცილი შუბისა თუ სატევრის პირები, წაწვეტებული წვერით, რომლებიც თითქოს რაღაც შორეულ მსგავსებას ავლენენ ხოვლეა იარაღთან, მაინც განსხვავებული ტიპისაა (სურ.60). მსგავსი იარაღი ანატოლიაში საერთოდ უცნობია[680]. არ არის გამორიცხული, რომ ბრტყელი შუბის პირი რომბისებრი თაგით ჩვენში ჩრდილოეთთან ურთიერთობის შედეგად გავრცელებულიყო.

ხოვლეს N 1 სამარხში აღმოჩენილი სატევრის პირის ანალოგიური იარაღი ჩვენში ცნობილი არ არის. ადრეული ყორღანებისათვის დამახასიათებელი სატევრის პირები განსხვავებული ტიპისაა. ხოვლეს სატევრის პირი თითქოს უფრო ახლოს დგას ანატოლიაში გავრცელებულ ამ ტიპის იარაღთან, რომელსაც დ.სტრონახი II ტიპში აქცევს. ეს სატევრის პირები ყველაზე გავრცელებულია ანატოლიაში ძვ.წ.III ათასწლეულის პირველ ნახევარში და თითქმის 2000 ძვ.წ. შემორჩა[681]. უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენში აღრეულ ყორღანებში ჩამვებული სამარხები მეტად იშვიათია. არც მოძღვნარი, ორიალეთის ყორღანებისთვისაა დამახასიათებელი ყრილში სამარხების მოწყობა. ჩრდილო კავკასიის, კალმაკეთის და სხვ. ყორღანებში ხშირად გვხვდება ჩაშვებული სამარხები.

ადრეყორღანული კულტურის ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენა დღესაც უპირატესად ისევ ძველი ტრადიციული მეთოდებია გამოყენებითაა შესაძლებელი. ტიპოლოგიური ანალიზის გზით განისაზღვრა თავდაპირველ ამ კულტურის საყარაულო თარიღი. შემდეგში ამავე მეთოდების უფრო ფართოდ გამოყენებამ კიდევ მეტი სიზუსტე შეიტანა მისი ხანგრძლივობის დადგენის საკითხში. მართალია, სადღეისოდ უკვე გვაქვს შედარებით მცირე სერია ამ პერიოდის ძეგლების რადიონახშირბადის თარიღებისა, მაგრამ ისინი მაინცდამაინც საქმეს დიდ დამაჯერებლობას არ მატებს, ვინაიდან საგრძნობ სხვაობას იძლევიან. მარტყოფის ეტაპისათვის მხოლოდ მარტყოფის N 4 ყორღანიდან რამდენიმე თარიღია მიღებული. ამერიკის ლოველის უნივერსიტეტის ლაბორატორიის gx-9252 : 2083 ± 155 ძვ.წ.; პეტერბურგის არქეოლოგიის ინსტიტუტის ლაბორატორიის -LE – 2198 : 1690 ± 40 ძვ.წ.; თბილისის უნივერსიტეტის ლაბორატორიის TB - 325 : 2180 ± 80 ძვ.წ., კალიბრებული თარიღი - 2650 ძვ.წ. ბერლინის ლაბორატორიის - Bln - 2917 : 1930 ± 60 ძვ.წ.; ორი თარიღია ცნობილი ჰეროპაჯანში გათხრილ ფრ-თეფეს ყორღანიდან, პეტერბურგის ლაბორატორიაში განსაზღვრული - LE 305 : 4500 ± 120 = 2539 ± 120 ძვ.წ. და LE 300 : 4830 ± 230 = 2867 ± 230 ძვ.წ. მაგრამ აღსანიშნავია იმისაგითვე ეჭვი შეიტანა ამ თარიღების სისწორეში და აღნიშნა, რომ ისინი რამდენიმე საუკუნით უფრო ადრეულებია. ჩვენი აზრით, ამ ყორღანის საყარაულო დრო უნდა იყოს ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარი ან მისი ბოლო[682]. ფრ-თეფეს ყორღანი გაძარცვული აღმოჩნდა, მაგრამ იქ შემორჩენილი სამარხეული ინვენტარის საფუძველზე გამოითქვა მოსაზრება მაიკოპის ყორღანის კერამიკულ ნაკალისთან სიახლოვის შესახებ[683]. მაიკოპის კულტურის და, კერძოდ, მაიკოპის ყორღანის თარიღის შესახებ, წინააზიური ანალოგიების

---

680. T. Özgüç, M. Akok. Objects from Horoztepe. Bel. tem. XXI, 82, 1957; გვ. 216. სურ. 14, 16-19.

681. D.B. Stronach, Development and Diffusion of Metal Tipes in Early Bronze Age Anatolia. Anatolian Studies, VII, 1957, გვ. 92.

682. А.А. Иессен. Раскопки большого кургана в урочище Уч-Тепе. МИА 125, М.-А., 1965, стр. 186.

683. ქვე. გვ. 183.

ვზიო, კვლავ აღინიშნა მაღალი თარიღები[684], შესაძლოა, მაიკოპის კულტურის ხნოვანობა მართლაც გადადიოდეს ძვ.წ. IV ათასწლეულში და ამას თითქოს ბერიკლდეების სტრატიგრაფიული მონაცემებიც მოწმობენ, მაგრამ საკუთარივ მაიკოპის ყორღანის თარიღის შორს სიღრმეში გადატანა მთლად გამართლებული არ უნდა იყოს. ჩრდილო კავკასიაში ყორღანული ტიპის სამარხის ძვ.წ.III ათასწლეულზე უფრო ადრე გამოჩენა ნაკლებ სავარაუდო ჩანს. არსებობს რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული უჩ-ჯეჯუტინის ყორღანების რამდენიმე თარიღი, ეს სამარხები დროით უშუალოდ უნდა მოსდევდნენ მაიკოპის ეტაპს (2090 ± 60; 2260± 60; 1950 ± 60 ძვ.წ.)[685].

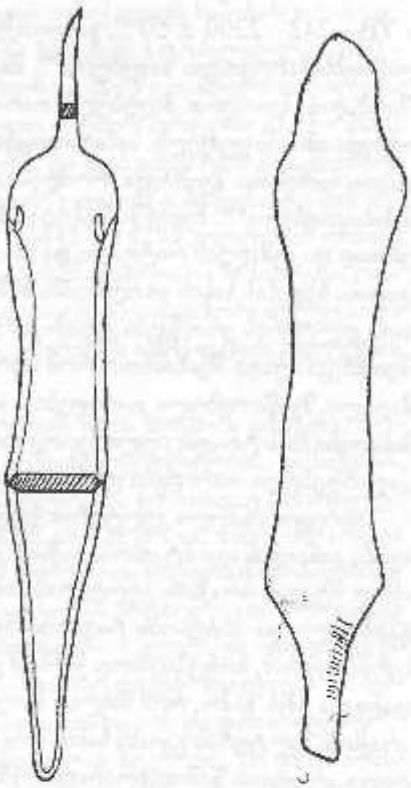

სურ. 60. ელასტის სამარხების N8 ყორღანის N6 სამარხში ნაპოვნი ზუმბასპირი. ხორასანელის სამარხში ნაპოვნი ზუმბასა თუ სატყვრის პირი

დროის რა მონაკვეთს მოიცავდა ადრეყორღანული კულტურის მარტყოფის ჯგუფის სამარხები, დაზუსტებით თქმა გაჭირდება, მაგრამ, ამ კულტურის პირველი გამოჩენა, ჩანს, უნდა ემთხვეოდეს ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლოს ნახევრის პირველ საუკუნეებს და მის შუა ხანებს მაინცდამაინც შორს არ ცდება.

მართალია, ბედენის კულტურისათვის ოდნავ შეტი რადიონახშირბადის თარიღები გაგვაჩნია, მაგრამ მაინც ამ პერიოდის ხანგრძლივობისა და დასასრულის შესახებ ყველაფერი ნათელი არ არის. მარტყოფის ბედენური დროის ყორღანებისათვის ორი თარიღი განისაზღვრა თბილისის უნივერსიტეტის ლაბორატორიაში – N 3 ყორღანის TB - 317 : 1800 ± 50 და N 5 ყორღანის ორი თარიღია მიღებული ᲡᲣᲑ - 809 : 2040 ± 90 ძვ.წ. (კალიბრებული - 2440) და ᲡᲣᲑ - 813 : 2060 ± 100 ძვ.წ. (კალიბრებული - 2465)[686]. წნორის N 1 ყორღანის ორი თარიღია მიღებული – ერთი ლოს-ანჯელესის უნივერსიტეტის ლაბორატორიაში - 2170 ± 50/90, მეორე თბილისის უნივერსიტეტში - 2155 ± 50[687]. ზეიანის ყორღანის თარიღი განისაზღვრა თბილისის უნივერსიტეტის ლაბორატორიაში - 1890 ძვ.წ. (კალიბრებული TB - 328 : 2350 + 316 ძვ.წ.)[688], ხრამების ყორღანის თარიღია

---

684. М.А. Алтухов а, К вопросу о южных связях майкопской культуры, СА. N1, Москва, 1974, стр. 43

685. Р.М. Мунчаев, დასახ.ნაშრომი, გვ. 325.

686. გ.გობეჯიშვილი, ნ.ჯაფარიძე, ო.ჯაყელი, მ.ქობულაძე,მ.ხუბუაშვილი, ო.წერეთელი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი არქეოლოგიური კვლევითობის 1989-1990 წწ. შედეგების ანგარიში, არქეოლოგიის კრებული, 1, თბილისი, 1994 წ. გვ. 66.

687. Ш. Дедабришвили, Курганы Алазанской долины, Тбилиси, 1979, стр. 25.

688. А.М. Апакидзе, А.А. Бурчуладзе, Радиоуглеродное датирование археологических и палеоботанических образцов Грузии, Тбилиси, 1987, стр. 31.

- TB - 242 : 2200 ± 50[688]. გამოითქვა ვარაუდი, რომ თითქოა ბედენის კულტურა წინ უსწრებს ჩარტყოფის საფეხურს[689]. მაგრამ, ამ მოსაზრებას წხარს არ უჭერს რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული თარიღები და არც სამარხეული ინვენტარის ანალიზი იძლევა ამის საფუძველს. სამართლიანად აღინიშნა, რომ ბედენის კულტურაში უკვე რიგი ისეთი ნიშნებისა შეიმჩნევა, რომლებიც შეცდომაში შეიყვანეს თრიალეთის კულტურისათვის ჩანს დამახასიათებელი[690]. ბედენში შემოდის პირველად მიცვალებულის ხის ოთხთვალა ეტლთან ერთად დაკრძალვის რიტუალი და ეს ტრადიცია შემდეგში თრიალეთის კულტურაში გადადის. ბედენის ხანის კორლანებში ნაპოვნი მოხატული ჭურჭელი უახლოვდება თრიალეთის კულტურის ერთ წყებას კეჩამიკას და საერთოდ თიხის ნაწარმში სხვა საერთო ნიშნები შეიმჩნევა. უნდა შეინიშნოს, რომ აღრეყორღანწლი კულტურის ძეგლებისათვის ყველა მაღალი შესწორებული თარიღებიც არსებობს[691]. მაგრამ ჯერჯერობით თითქოს უფრო ნიხაღები ჩანს ტრადიციული მეთოდით მიღებული განსაზღვრები. თუმცა ზოგჯერ თითქოს კალიბრებული თარიღები უფრო ახლოსაა ჭეშმარიტებასთან.

აღრეყორღანწული კულტურის ქვეყლა საბეღვრის დადგენა თითქოს უფრო საიმედო უნდა იყოს, ვინაიდან იგი ბტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლო პერიოდს წკაფშირდება. სადღეისოდ ბტკვარ-არაქსის კულტურის რიგი გვიანი ხანის მრავალფეხიანი ნამოსახლარებია გათხრილი და არსებობს რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული თარიღების მცირე სერია. მაგრამ, მაინც საკმაოდ ჭირს ამ კულტურებს შორის მეტ-ნაკლებად ზუსტი ზღვარის დადგენა იმის გამო, რომ მოლად ნათელი არ არის მათი თანაარსებობის დრო. მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანი ხანის ორი თარიღია მიღებული, ახჩხერის ნახლობლად გათხრილი არგვეთის ნამოსახლარიდან TB - 416 : 2390 ± 60 და TB - 417 : 2110 ± 40 ძვ.წ.[692] საკმაოდ გვიანი თარიღია ამირანის გორის ნამოსახლარიდან TB - 3 : 1850 ± 165 ძვ.წ.[693] სამაგიეროდ ნაღალი თარიღია მიღებული ციხიაგორის B_2 ფენიდან - 2900 ± 110 ძვ.წ. და აღინიშნა კიდეც, რომ იგი არ შეეფერება სინამდვილეს[694]. შენგავითის ნამოსახლარის ზედა IV ფენიდან ერთი თარიღია ნაღებული LE - 459 : 2020 ± 80 ძვ.წ.[695] ამ ფენაში აღმოჩენილი შავპრიალა თიხის ჭურჭელი, თითქოს გარკვეულ მსგავსებას აჩენს ბედენური კულტურის კერამიკასთან. აქ ნაპოვნი ერთი მოზრდილი ჭურჭელი, დამახასიათებელი ყველა ბედენის თიხის ნაწარმს მოგვაგონებს[696].

პატარა სერია რადიონახშირბადის თარიღებისა, მიღებულია ურმიის ტბის რეგიონში

---

689. ა.მ. ა პ ა კ ი ძ ე, ა.ა. ბ უ რ ჭ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

690. ო.ა. ა ო რ ტ კ ი ც ა ნ ი ა ნ ა ძ ე. Наследие Армянъй Грузии. Тбилиси. 1983. с. 118.

691. ე. გ ო გ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომში, გვ. 24.

ა.მ. ა ჟ ი ე ვ ა ჟ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომში, გვ. 265.

692. გ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე. საქართველოს ტერიტორიაზე ნახის აღრეყორღანწლი კულტურების ქრონოლოგიის ახალი მონაცემების შესახებ. თბილისი, 1981, გვ. 94.

693. ა.მ. ა პ ა კ ი ძ ე, ა.ა. ბ უ რ ჭ უ ლ ა ძ ე დასახ. ნაშრომში, გვ. 46.

694. ა.მ. ა პ ა კ ი ძ ე, ა.ა. ბ უ რ ჭ უ ლ ა ძ ე დასახ. ნაშრომში, გვ. 9.

695. ხ. მ ა ხ ა რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომში, გვ. 61.

696. ს.ა. ს ა რ ა ფ ი ა ნ. Первобытное общество в Армении. Ереван. 1967. с. 297.

697. იქვე, გვ. 295, სურ. 20,21.

შესწავლილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებიდან. იანიქ თეფეს ნამოსახლარის ადრებრინჯაოს II პერიოდიდან ოთხი თარიღია – და ეს ხანა ჩანს გაგრძელებულა 2650 - 2200 ძვ.წ.[698], იანიქ თეფეს ადრებრინჯაოს III პერიოდის საკმაოდ გვიანდელი თარიღებია - 2086 ± 104 და 1816 ± 63 ძვ.წ.[699] ჰასანლუ VII ზუთი თარიღი მერყეობს 2157 - 2002 ძვ.წ.[700] აღინიშნა, რომ ურმიის ტბაა ზოგიერთ რეგიონში და ეგეებ ვანის ტბის მიდამოებშიც მტკვარ-არაქსის კულტურის ტრადიციები ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისამდე შენარჩუნდა[701]. ერთი თარიღი გე-თეფეს K, ფენიდან P - 199 : 2442 ± 142 ამ კულტურას ურმიის ტბის არეალში ადრე გავრცელებაზე ღნება მიუთითებდეს[702]. გამოითქვა მოსაზრება, რომ დასავლეთ ირანში მტკვარ-არაქსის კულტურის განფენა ორ ნაკადად ხორციელდებოდა - ერთს გე-თეფეს K პერიოდის ჩამოყალიბება მოჰყვა, მეორეს კი იანიქ-თეფეს კულტურის წარმოქმნა[703].

კიდევ უფრო რთულია ადრეყორღანული კულტურის ზედა ზღვარის დადგენა, რომელიც ამავე დროს თრიალეთის „დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურის" დასაწყისი, მისი ქვედა საზღვარი ღნდა ყოფილიყო. თრიალეთის კულტურა ძირითადად სამარხეული ძეგლებიდან ბომდიხარე მასალითაა წარმოდგენილი და არც ამ დროის ნამოსახლარებია მაინცდამაინც შესწავლილი. თითქმის არა გვაქვს ამ კულტურის რადიონახშირბადის მეთოდით განსაზღვრული თარიღები. თრიალეთის კულტურის ქრონოლოგია ძირითადად ტრადიციული მეთოდის გამოყენების ვხითაა განსაზღვრული. ბ.კუფტინმა ამთავითვე ეს კულტურა ძვ.წ.II ათასწლეულის პირველი ნახევრის შეა საუკუნეებს მიაკუთვნა[704]. შეჯდგში არა ერთი ცდა იყო თრიალეთის კულტურის პერიოდიზაციის და დათარიღების[705]. მისი აწყვისი ხანა განისაზღვრებოდა ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლოთი, III და II ათასწლეულებია მიჭნით ან კიდევ ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისით. ბაითებულად აღინიშნა, რომ თრიალეთის XIV ყორღანის ინვენტარში კარგად შეინიშნება გარდამავალი ხასიათი, განსაკუთრებით კერამიკაში, რომელშიაც ჯერ კიდევ წემორჩენილია ბეყდუნური კულტურის თიხის ჭურჭლისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. ეს ყორღანი თრიალეთის კულტურაში ადრეული ღნდა იყოს და ძვ.წ. III-II ათასწლეულის მიჭნის ღნდა მიეკუთვნებოდეს[706]. შეიძლება, მართლაც, პრინციპული მნიშვნელობა არ ჰქონდეს „დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურის" აწყვისი პერიოდის ძვ.წ. XXI საუკუნებით დათარიღებას[707],

---

698. Ch. Burney, D. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ 60.

699. იქვე, გვ. 65.

700. R.H. Dyson, Jr., The Hasanlu Project 1961-67, The Memoria. Volum of the VTH International Congress of Iranian Art and Archaeology. Vol. I, Tehran, 1972, გვ.57.

701. Ch. Burney, D.M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.

M.N.van Loon, Korucutere, Eastern Anatolia, 1968-1970, Volum 2, 1978, გვ. 73.

702. R.H. Dyson, დასახ.ნაშრომი, გვ. 58.

703. Г. Кавтарадзе, დასახ.ნაშრომი, გვ. 103.

704. Б.А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941. стр. 96.

705. C.A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, Anatolian Studies, VIII, გვ.175.

ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, ქართველი ტომების ისტორიისათვის, ძვ.წ. II ათასწლეულში, თბილისი, 1969, გვ. 238. გ. ნიორაძე, დასახ.ნაშრომი, გვ. 39.

706. ე. კოვპანძე, დასახ.ნაშრომი, გვ. 44.

707. А.И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268.

ოღონდ მისი უფრო სიღრმეში გაღატანას, სათანადო საფუძველი არ უნდა მჭონდეს. ამას თითქოს უნდა მოწმობდეს ზემომოტანილი მცირე სერია რადიონახშირბადის თარიღებისა.

მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიან პერიოდში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ჩანს, რეგიონალური კულტურები ჩამოყალიბდა (შენგავითურა კულტურა, შიდა ქართლში თავისებური ვარიანტი და სხვ.). შიდა ქართლში შიმდგომი მხარეებით მტკვარ-არაქსის კულტურა ძვ.წ.III ათასწლეულის მეორე ნახევრამდე გაგრძელდა. დაახლოებით ამავე პერიოდში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გავრცელებას იწყებს ადრეყორღანული კულტურა. იქ, სადაც ამ კულტურამ მაინცდამაინც ფეხი არ მოიკიდა, მტკვარ-არაქსის კულტურა, ჩანს, უფრო დიდხანს ძვ.წ III ათასწლეულის მეორე ნახევრის შუა ხანებამდე წემორჩა. ადრეყორღანული კულტურა ერთხანს მტკვარ-არაქსის კულტურასთან თანაარსებობს. შემდეგ ბედენური კულტურა ვრცელდება და დროის რა მონაკვეთს მოიცავდა, მთლად ნათელი არ არის. უფრო ისე ჩანს, რომ იგი ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის შუა ხანებიდან მოკიდებული, ვიდრე მის ბოლომდე გაგრძელდა. შემდეგ მას III-II ათასწლეულის მიჯნაზე თრიალეთის „დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურა" ეპაცვლება. აღსანიშნავია, რომ ცირკუმპონტური პროვინციის არეალში შეახრინჯაოს ხანაზე გადასვლა დაახლოებით 2300-2100 წლებს ემთხვევა[708]. ჩვენშიც ჩანს, ეს პროცესი დაახლოებით ამავე ხანებზე, უფრო კი ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლოზე მოდის.

---

708. Ел. Ч е р н ы х. Горное дело и металлургия в древней Болгарии. София 1978 стр. 271.

IV თავი

ერთი სამარხი ქსნის ხეობიდან

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიცია არქეოლოგ ნოე აფხაზავას ხელმძღვანელობით წლების მანძილზე ფართო სამუშაოებს აწარმოებს ქსნის ხეობაში. 1985 წ. სოფ.კორინთიდან დაახლ. 1 კმ. დაშორებით ლარგვისიაკენ მიმავალ გზის პირას, ადგილ საკირეებთან, აღმოჩნდა ადრე ფეოდალური ხანის სამაროვანი*. ამ დროის ერთ-ერთი ქვაფუთის ქვეშ 0,75 მ. სიღრმეზე გამოჩნდა ქვაყრილი. ქვები თითქოს საგანგებოდ იყო ჩაწყობილი და ისე ჩანდა, რომ ყრილის თავსა და ბოლოში უფრო მოზრდილი ქვები ელაგა. ქვაყრილში ჩნდებოდა მახვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები და კერამიკის ფრაგმენტები. ქვაყრილის ქვეშ აღმოჩნდა სამარხი ორმო. თითქმის ოთხკუთხა ფორმისა 2,38X2,90 მ. ორმოს ძირზე, ქვაყრილიდან 1,35 მ. სიღრმეზე ორი მიცვალებული აღმოჩნდა.

ორმოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მიცვალებული, ჩანს ქალი, ზურგზე ესვენა ოდნავ გვერდზე გადახრილი, ხელფეხმოკეცილი, ხელის მტევნებთან თავის ქალის უკან კოჭობი იდო. თავის ქალასთან აღმოჩნდა ძვლის სამი საკინძი ჩაქუჩისებრი თავით, სამილენძას ერთი მარყუჟისებრთავიანი საკინძი და ძაღლის სამარე კბილებისაგან ნაკეთები ოთხი საკიდი (ტაბ. XLIII).

მამაკაცის სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა მეორე ჩონჩხი, ჩანს მამაკაცისა. მიცვალებული მარჯვენა გვერდზე ესვენა ძლიერ მოკეცილი ფეხებით. თავთან ელაგა თიხის ოთხი ჭურჭელი, ფეხთით კი იდო ქვიშაქვის ლახტისთავი. ზურგს უკან ბაქნისებრ შემაღლებაზე აღმოჩნდა ცხოველის ჩონჩხი (გოჯი?). ორივე მიცვალებული თავით ჩრდილო-დასავლეთით ესვენა.

1. კოჭობი, მორუხო-მოშავო თიხისა, უხეშად ნაძერწი, არათანაბრად გამომწვარი, ცილინდრული ყელით; ბრტყელი ყური მიძერწილი აქვს ყელის ძირსა და პირთან. ზუცლის ზემო ნაწილი გამობერილია და თანდათანობით ვიწროვდება ძირისაკენ. სიმაღლე - 11,7 სმ; ყელის სიმაღლე - 3,5 სმ; ზუცლის დიამეტრი 10,0 სმ; პირის დიამეტრი - 7,9 სმ (სურ. 61).
2. ხელადა, მოწითალო-მოყავისფრო თიხისა, უხეშად ნაძერწი, არათანაბრად გამომწვარია, ბრტყელი ყური ზუცლის ზედა ნაწილზე და ყელზეა მიძერწილი. ცილინდრული ყელი მხართან ფართოვდება და გაპობრილ მუცელში გადადის. ზუცელზე გადასვლის ადგილას წიბური აქვს: ძირიწვრო, სიმაღლე – 18,8 სმ; ყელის სიმაღლე – 8,0 სმ; პირია დიამეტრი - 9,2 სმ; მუცლის

* ცნობა მოგვაწოდა ქსნის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელმა ნოე აფხაზავამ, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

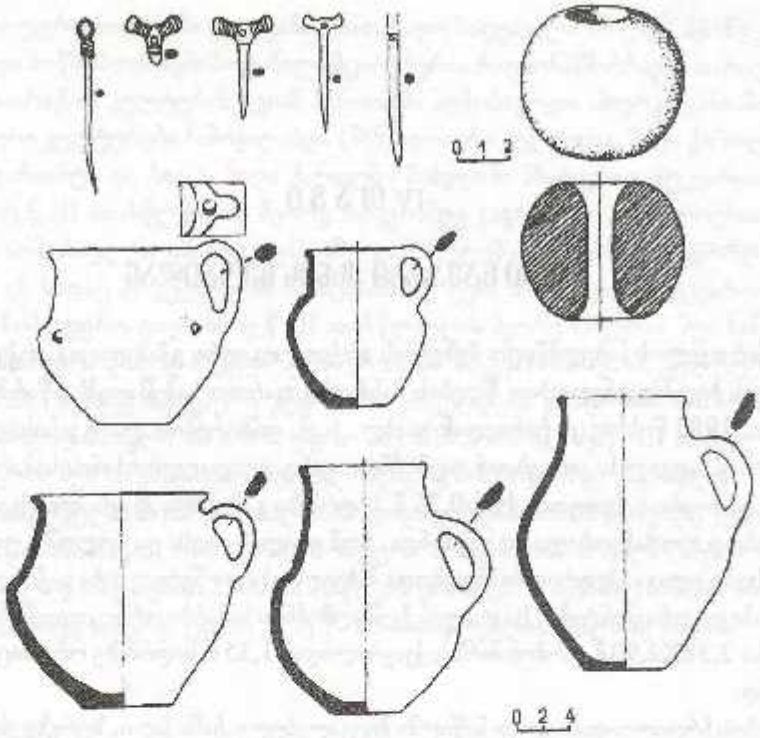

სურ. 61. კორინთოს სამარხის ინვენტარი.

დიამეტრი - 16,0 სმ; ძირის დიამეტრი - 5,2 სმ (სურ. 61, ტაბ. XLIII).

3. ხელადა, ნოყავისფერო-ჭრიაყო თიხისა, უხეშად ნაძერწი, არათანაბრად გამომწვარი, მსხლისებრი ფორმის, ბრტყელი ყურით ჩიძერწილია ზუცლის ზედა ნაწილზე და ყელზე. სიმაღლე - 20,7 სმ; პირის დიამეტრი - 8,9 სმ; ზუცლის დიამეტრი - 17,0 სმ; ძირის დიამეტრი 6.7 სმ (სურ. 61, ტაბ. XLIV).

4. ტოლჩა, მოყავისფერო-ჭოწითალო-მონაცრისფრო თიხისა, უხეშად ნაძერწი არათანაბრად გამომწვარია, ფართო ყელით, პირგადაშლილი, ყური ასხია მხარსა და ზუცლის ზედა ნაწილზე; ზუცელზე გადასვლის ადგილას მკვეთრი წიბური აქვს. ძირისაკენ სწრაფად ვიწროვდება. სიმაღლე - 16,0 სმ; ყელის სიმაღლე - 7,0 სმ; პირის დიამეტრი - 13,2 სმ; ზუცლის დიამეტრი - 17,0 სმ; ძირის დიამეტრი - 7,2 სმ (სურ. 61, ტაბ. XLIV).

5. ტოლჩა, მოყავისფერო-ჭოწითალო თიხისა, უხეშად ნაძერწი, არათანაბრად გამომწვარი; ფართო ყელით, პირი ოდნავ გადაშლილი, ყური ასხია მხარსა და პირის მხრიდან ზუცელზე გადასვლის ადგილზე წიბური აქვს. ზუცლის ზედა ნაწილზე ოთხი კოპი აზის; პირთან ყურს მრგვალი ჩანაჭდევი აქვს. ძირისაკენ სწრაფად ვიწროვდება. სიმაღლე - 12,0 სმ; ყელის სიმაღლე - 5,0 სმ; პირის დიამეტრი - 11,2 სმ; ზუცლის დიამეტრი - 14,0 სმ; ძირის დიამეტრი - 5,3 სმ (სურ. 61).

6. საკინძი, ბრინჯაოსი; ნარყუჟისებრი თავით, მრგვალგანივკვეთიანი ღეროთი; ღეროზე სამი ხვეული აქვს.

სიგრძე - 6,6 სმ (სურ.61, ტაბ. XLIII).

7. საკინძი ძვლის, ჩაქუჩისებრი თავით, რომელიც წვრილად ამოღარული კონცენტრული ხაზებითაა შემკული. ოთხი ასეთივე ხაზი ღეროს ზედა ნაწილზე გადადის. ღეროს თავთან ნახვრეტი აქვს. ღეროს ქვედა ნაწილი აკლია. თავის სიგანე - 2,2 სმ (სურ. 61, ტაბ.XLIII).

8. საკინძი ძვლისა, ჩაქუჩისებრი თავით. თავზე შემოყყვება წვრილად ამოღარული კონცენტრული ხაზები. მოკლე ღეროს ბოლოში წაწვეტებულია. თავზე შუაში ნახვრეტი აქვს. სიგრძე - 3,6 სმ; თავის სიგანე - 2,2 სმ (სურ. 61, ტაბ. XLIII).

9. საკინძი ძვლისა, ჩაქუჩისებრი თავით, სადა; თავზე შუაში ხვრელი აქვს. ღეროს ბოლოში წაწვეტებულია. სიგრძე - 4,5 სმ; თავის სიგანე - 1.6 სმ (სურ.61, ტაბ. XLIII).

10. საკინძის ღეროს ნატეხები, ძვლისა (ტაბ.XLIII).

11. საკიდები, ძაღლის საძირე კბილებისა, ფესვზე ნახვრეტით 4 ც.

12. ღახტის თავი, ქვიშაქვისა, გლეჯვი ზედაპირით. ხვრელი ორივე მხრიდან ძაბრისებრი მოყვანილობა აქვს. სიმაღლე - 5,0 სმ; დიამეტრი - 5,8 სმ, ხვრელის დიამეტრი - 2,5 სმ (სურ. 61, ტაბ. XLIII).

სამარხეული ინვენტარიდან, განსაკუთრებით საყურადღებოა სამარხში ნაპოვნი ძვლის ჩაქუჩისებრი საკინძები. ეს ამ ტიპის საკინძების კავკასიის ქედის სამხრეთით, ამიერკავკასიაში, აღმოჩენის პირველი შემთხვევაა. ჩაქუჩისებრი საკინძები ძვლისა ან ბრინჯაოსი, ჩვირად გვხვდება სამხრეთ რუსეთის სტეპურ ზოლში და ჩრდილო კავკასიაში გავრცელებულ ძველ ორმოსამარხებსა და კატაკომბურ კულტურებში. საღღეისოდ ერთი გარკვეული აზრი არ არსებობს ამ ტიპის საკინძების წარმოშობელობის შესახებ. ზოგიერთი მკვლევარი ძვლის ჩაქუჩისებრ საკინძებს ძირითადად ძველი ორმოსამარხების კულტურისათვის დამახასიათებლად თვლის[709]. ზოგიც მათ ორმოსამარხებსა და კატაკომბურ კულტურებში გავრცელებულ საშკაულად მიიჩნევს[710]. ეს ტიპი საშკაულისა თავისი წარმოშობით ძველი ორმოსამარხების კულტურასთან იყო დაკავშირებული. ჩრდილო კავკასიაში ჩაქუჩისებრი საკინძი, ჩანს, ამ კულტურის გაქრობის შედეგად გრცელდება, ზოგის აზრით, მაიკოპის კულტურის ხანაში[711], ზოგის კი — უფრო გვიან მოწდევნო პერიოდში[712]. აქ ისინი, ეპარატულად, კავკასიის დასავლეთ ნაწილში გვხვდებიან. ისიც ითქვა, რომ ეს საკინძები დასავლეთ კავკასიიდან გრცელდებიან[713]. გარდა ძვლისა, ჩრდილო

---

709. Б.Н. Л а т ы ш и н а, Малоторкновидные булавки и их культурная атрибутация и датировка. «Археологический сборник», вып. 9. Ленинград, 1967, стр. 40.

710. Т.Б. П о п о в а. Племена катакомбной культуры. М., 1955, стр. 25.

711. Б.А. Л а т ы ш и н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67.

712. В.И. М а р к о в и н, Курганы Конституционовского плато у г. Пятигорска. КСИА, 127, Москва 1971, стр. 43.

А.А. П е ч и т а й л о, Верхнее Прикубанье в бронзовом веке, Киев, 1978, стр. 64.

713. В.И. М а р к о в и н, Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы. МИА, 93, Москва, 1963, стр. 93.

Ch. Burney, D. Lang, The Peoples of the Hills Ancient Ararat and Caucasus, London, 1971, გვ. 71

კავკასიაში ამ ტიპის ბრინჯაოსაგან ნაკეთები საკინძებიც ვრცელდება. ზოგი ფიქრობს, რომ ლითონის საკინძების პროტოტიპი შეიძლება ყოფილიყო ორმოსამარხების კულტურაში ცნობილი ძვლის ჩაჭეჭისებრი საკინძები და აგრეთვე საჩხერის ტიპის T-ს მაგვარი ქინძისთავები[714]. მაგრამ, ამ საკინძისთვის ორი პროტოტიპის ძიების ცდა ნაკლებ დამაჯერებელი ჩანს[715]. მითუმეტეს, რომ საწინააღმდეგო ვარაუდიც არსებობს, რომ T-ს მაგვარი ქინძისთავის წარმომავლობა თითქოს უკავშირდება ლითონის და უფრო ადრე კი ძვლის საკინძებს[716].

უფრო დამაჯერებელი ჩანს მოსაზრება, რომ ჩრდილო კავკასიაათვის დამახასიათებელი ბრინჯაოს ჩაქუჩაიებრი საკინძები წარმოიქმნენ ძველი ორმოსამარხებისა და კატაკომბურ კულტურებში გავრცელებულ ძვლის ანალოგიური საკინძებისაგან[717]. თუმცა საპირისპირო აზრიც გამოითქვა, რომ მცირე აზიურ-ამიერკავკასიური სპილენძის ქინძისთავების საფუძველზე წარმოქმნილმა ჩრდილო-კავკასიურმა ქინძისთავებმა გამოიწვიეს რქის საკინძების გამოჩენა, რომლებმაც შემდეგში ფართოდ გავრცელება პოვეს ჩრდილო-შავიზღვისპირეთის სტეპებში[718]. ზოგი ფიქრობს, რომ კავკასიისპირეთის და ძველი ორმოსამარხების კულტურის მატარებელ ტომებში დამოუკიდებლად უნდა წარმოქმნილიყო ეს ფორმა საკინძებისა ერთ შემთხვევაში ლითონისა, მეორეში — რქისა[719], მაგრამ, როგორც ჩანს, უფრო მართებულია ვიფიქროთ, რომ ძვლისა და რქის ჩაჭეჭისებრი საკინძები უნდა წაქმნილიყო ძველი ორმოსამარხების კულტურაში. ეს ტიპი საკინძისა ერთერთ ყველაზე დამახასიათებელი სამკაულია ამ კულტურის დასავლური ვარიანტისა[720], მათი გავრცელება უშუალოდ საჩხერის ტიპის T-ს მაგვარ ქინძისთავისაგან, როგორც ეს ზოგიერთ მკვლევარს წარმოუდგენია, ნაკლებად დამაჯერებელი ჩანს. ვ.საფრონოვს, რომელმაც შეიმუშავა ჩაქუჩისებრი საკინძების კლასიფიკაცია[721], ეს ტიპი საკინძისა უშუალოდ გამოჰყავს შიდა ქართლში — ყორნისწინა აღმოჩენილ T-ს მაგვარ ქინძისთავისაგან[722], მაგრამ გაირკვა, რომ ეს ქინძისთავის ნაწილი კი არ იყო, როგორც ადრე ეგონათ, არამედ ჩვეულებრივი ალიდი, რომლის მსგავსიც აღმოჩნდა ატირფაზის კრომლეხში[723].

---

714. В.И. М а р к о в и н, დასახ.ნაშრომი, გვ. 35,114

715. Б.Я. А л т ы н и н, დასახ.ნაშრომი, გვ.49

716. Б.Г. Д е г е н, Курганы Кабардинского парка г. Нальчика, МИА, №3, М. А., 1941, стр. 246.

717. Т.Б. П о п о в а, დასახ.ნაშრომი, გვ. 120.

Р.М. М у н ч а е в, К.Ф. С м и р н о в, Памятники эпохи бронзы в Дагестане, СА, XXVI, М., 1956, стр. 187.

718. ჭ.არტანიძეების წინა სიტყვა ბ.ტატინცევის ნაშრომზე.

M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europa, Cambridge, Massechusetts, USA, 1956, გვ. 76.

719. Б.Я. А л т ы н и н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 87.

720. Н.Я. М е р п е р т, Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского Междуречья. Москва, 1974, стр. 68.

721. Б.А. С а ф р о н о в, Классификация предкавказских костяных молоточковидных булавок, КСИА, вып. 134, М., 1973, стр. 42.

722. Н.А. Н и к о л а е в а, Б.А. С а ф р о н о в, Классификация предкавказских костяных молоточковидных булавок, КСИА, вып. 142, М., 1975 стр. 17.

723. Б.В. Т е х о в, Бронзовые молоточковидные булавки из талайского могильника, Северный Кавказ в древности и средние века, М., 1980, стр. 61.

აღსანიშნავია, რომ იქ, სადაც ძველი ორმოსამარხის კულტურის ოდნავი ნაკვალევიც კი შეინიშნება, თითქმის ყველგან გვხვდება ძვლის ჩაქუჩისებრი საკიძეები[724]. ევროპაში ეს ტიპი საკინძისა, რამდენადმე შეცვლილი, საკმაოდ შორს ვრცელდება[725]. ჩაქუჩისებრი საკინძების შემცველი კომპლექსების ხნოვანების დადგენას გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა შუა ევროპის წინა ისტორიისათვის[726]. ცენტრალურ ანატოლიაში, ალაჯა ჰიუკის „მეფეთა" სამარხებში აღმოჩენილ ვერცხლის ქიბძისთავებს მსგავსი ფორმის საკინძებად მიიჩნევენ[727]. სწორედ ეს ანალოგიები, ზოგის აზრით, იძლევა ევროპის იმ ძეგლების კომპლექსების დათარიღების საფუძველს, რომლებშიც ჩაქუჩისებრი საკინძები აღმოჩნდა[728]. თუმცა, ზოგი ვერ ხედავს მათ შორის რაიმე საერთოს[729].

ევროპაში ძვლის ჩაქუჩისებრი საკინძები გვხვდება ადრე ძველი ორმოსამარხების კულტურის გამოჩენასთან ერთად. როგორც ჩანს, ჩრდილო კავკასიაშიც ამ კულტურის გამოჩენასთან იყო დაკავშირებული ჯერ ძვლის, შემდეგ კი ბრინჯაოს ჩაქუჩისებრი საკინძების გავრცელება. აქედან უნდა შემოსულიყო ძვლის ჩაქუჩისებრი საკინძე ჩვენში, ქსნის ხეობაში, ალბათ, ჩრდილო კავკასიაში ძველი ორმოსამარხების კულტურია გაბოჩენის ხანაში.

კორინთოს სამარხში აღმოჩენილი ძვლის ჩაქუჩისებრი საკინძები, ჩანს, უადრეს ტიპს ეკუთვნებიან. ისინი როგორც ფორმით, ისე ზომითაც და ორნამენტის ხასიათით ძველი ორმოსამარხების კულტურაში გავრცელებულ ადრეულ საკინძებს ეახლოვდებიან. ვ.ხაფროხოვმა საკინძის ეს ტიპი თავისი კლასიფიკაციის ყველაზე საუკეთესო მიაკუთვნა[730], თუმცა მისი კლასიფიკაციის სისწორეში ეჭვია გამოთქმული[731].

კორინთოს საკინძები განსაკუთრებით ახლო დგანან კისლოვოდსკის მახლობლად მდ. პოდკუმკის მარცხენა ნაპირზე სტანიცა მინუტკასთან დანგრეულ ყორღანში ნაპოვნ ეგზემპლართან[732]. მაგრამ, მინუტკაში აღმოჩენილი ამ საკინძების შესახებ აღნიშნა, რომ იგი ლითონისაა და არა ძვლის[733], მინუტკაში, ჩანს, ნარილაც, ნაპოვნია ლითონის ეგზემპლარი[734], ოღონდ აქ ძვლის საკინძიც აღმოჩნდა[735]. კორინთოს ნსგავსი საკინძები ნაპოვნია სტ.კოსტრაშსკაიასთან და სტ.ბერეზანსკაიასთან ა.ვესელოვსკის მიერ

---

724. С. Н. К о р е н е в с к и й, Т- и У-образные булавки эпохи средней бронзы Большого Кавказа и Предкавказья. Этнокультурные проблемы бронзового века Северного Кавказа, Орджоникидзе, 1986, стр. 22.

725. M. G i m b u t a s, დასახ. ნაშრომი, გვ.76, 152.

726. V. M i l o j č i ć, Zur Zeitstellung der Hammeraxte, «Germania" Bd. 33, 1955, გვ. 240.

727. Г. Ч а й л д, У истоков европейской цивилизации, Москва, 1952, стр. 222.

Б.А. А в г у ш е в и ч, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85.

S. P i g g o t t, Heads and Hoofs, Antiquity, XXXVI, 1962, გვ.113.

S. P i g g o t t, Ancient Europa, Edinburg, N.E., გვ. 84.

728. V.V. M i l o j č i ć, დასახ. ნაშრომი.

729. Т.Б. П о п о в а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26.

730. Б.А. С а ф р о н о в, დასახ. ნაშრომი, გვ.47.

731. А.А. Н е ч и т а й л о, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64.

732. Б.А. С а ф р о н о в, დასახ.ნაშრომი, გვ. 47.

733. С.Н. К о р е н е в с к и й, დასახ.ნაშრომი, გვ.22.

734. В.Б. К о р о л е в, Могильник эпохи бронзы в окрестностях г. Кисловодска, СА, 1, М, 1962, стр. 284.

735. Б.А. А т ы п и н, დასახ.ნაშრომი, გვ. 60.

გათხრილ კორღანებში[736]. ეს ტიპი საკინძისა ცნობილია სტეპურ ზოლში კალმიკეთში, ელისტას მახლობლად გათხრილ ლოლას ერთ-ერთ კორღანში[737]. როგორც ჩანს, ძვლის ჩაქჩაქისებრი საკინძები კავკასიაში, ისევე როგორც ევროპაში, ძველი ორმოსამარხების კულტურის გავლენის შედეგად ვრცელდება.

კორინთოს სამარხში ძვლის ჩაქჩაქისებრი საკინძების გვერდით აღმოჩნდა ბატარა ზომის ლითონის საკინძი მარყუჟისებრი თავით. მსგავსი საკინძები ჩვენში ცნობილია ანრახანის გორის ნამოსახლარებზე[738] და ძალინას სამაროვნის დასავლეთი უბნის ერთ-ერთი სამარხიდან[739]. ახალგიური საკინძი აღმოჩნდა დაღესტანში მანასის ერთ-ერთ დანგრეულ კატაკომბაში[740]. განსხვავება მათ შორის მხოლოდ იმაშია, რომ კორინთოს საკინძს ღეროზე მავთულის ორი ხვეული აქვა, ძალინას, ანრახანის გორის და მანასის ეგზემპლარს კი — უფრო მეტი. რამდენადმე ემსგავსება ამ საკინძებს დაღესტანში, მიათლის ერთ-ერთ კორღანში ნაპოვნი საკინძი, ოღონდ მას მავთული იმგვარად აქვს დაკველილი, რომ თავზე ორი მარყუჟი წარმოდგება[741].

ჩვენში მარყუჟისებრი ქინძისთავები კარგადაა ცნობილი ყვირილას აუზის ზედა წელიდან, საჩხერის და ჭორვილის კორღანული სამაროვნებიდან. მაგრამ, ეს ქინძისთავები გაცილებით უფრო დიდი ზომისაა და ფორმითაც ერთგვარად განსხვავებული. ამ ტიპის პატარა ზომის ცალები აქ არ აღმოჩენილა. საჩხერის ტიპის მარყუჟისებრი ქინძისთავები ჩვენში და საერთოდ კავკასიაში, გარდა ყვირილის აუზის კორღანული სამარხებისა, სხვაგან ცნობილი არ არის[742]. საჩხერული ვარიანტი მარყუჟისებრი ქინძისთავებისა, გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. მათ ღეროს ზედა ნაწილი გაბსხვილებული აქვთ ან კიდევ ქოლგისებრი შვერილი ეკეთდებათ. აღსანიშნავია, რომ თიხქმის ზუსტად ასეთივე ქინძისთავი ქოლგისებრი შვერილით ცნობილია ამუქის H ფაზიდან[743]. ეს კი ის დროა, როდესაც ჩრდილო სირიაში, ამუქის გელზე მტკვარ-არაქსის კულტურა ვრცელდება.

მარყუჟისებრი ქინძისთავი ფართოდ იყო გავრცელებული როგორც ძველ აღმოსავლეთში, ასე ევროპაში[744]. წინა აზიაში ამ ტიპის ქინძისთავები ცნობილია ალალახში, ბიბლოსში, ჯვარიტში, ტროაში, სიალკში და სხვ. ჩნელია გარკვეული რაიმეს თქმა მარყუჟისებრი ქინძისთავების წარმოშობის შესახებ, თუმცა ეათან დაკავშირებით გამოთქმა

---

736. Б.А. Латынин, დასაბეჭდად, გვ. 55, ტურ. 43, გვ. 57, ტურ. 50.

737. И.В. Синицын, У.Э. Эрдниев. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР. Элиста, 1966, გვ. 8, ტურ. 43, 4.

738. К.Х. Кушнарева, Т.Н. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград, 1970, გვ. 116, ტურ. 21.

739. ო. ჯაფარიძე, ქართული ტომების ისტორისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბილისი, 1961, გვ. 205.

740. Г.С. Фёдоров. Еще одна мужская катакомба. Древние памятники Северо-Восточного Кавказа, Махачкала, 1977, стр. 23.

741. В.М. Канивец. Миатли - новый памятник бронзового века в Северном Дагестане. Материалы по археологии Дагестана, т. 1, Махачкала, 1959, стр. 44.

742. ო. ჯაფარიძე, ციტ. ნაშრომი, გვ. 170.

743. Klein H., Untersuchungen zur Typologie bronzezeitlicher Nadeln in Mesopotamien und Syrien, Saarbrücken, 1990, გვ. 126, ტაბ. 126.

744. Claude F.A. Schaeffer, Stratigraphic Comparee et Chonologie de l'Asie Occidentale, London, 1948, გვ. 65, 459, 5.6.

Г. Чайлд. У истоков европейской цивилизации, стр. 189

N Aberg, Bronzezeitliche und Früheisenzeitliche Chronologie. T.III. Stockholm. 932, გვ.125.

მოსაზრება წინა აზიაში მათი ჩრდილოეთიდან სამხრეთ კავკასიისკენ გავრცელების შესახებ[745]. კავკასიაში ამ ტიპის ქინძისთავი, ჩანს, ადრე იწყებს გამოჩენას, მაგრამ აქ მას ფართო გავრცელება არ მოუღია. ჩრდილო კავკასიაში საჩხერის ტიპის მარჯვეტისებრი ქინძისთავი არ გავრცელებულა, მაშინ, როდესაც ცენტრალურ კავკასიაში კარგადაა ცნობილი საჩხერის ყორღანული სანართებისათვის დამახასიათებელი T-ს მაგვარი ქინძისთავები[746].

მარჯვეტისებრი ქინძისთავები არც ამიერკავკასიაში გავრცელებულა და მათ დღემდე ეარეალად ყვირილის აუზის ზემო წელის ყორღანულ სამარხებში ვხვდებით. აქ არც ამ სამაროვნებისათვის დამახასიათებელი T-ს მაგვარი ქინძისთავი გავრცელებულა მაინცდამაინც და მათი ჰხლოდ თითო-ოროლა ცალია ცნობილი. შიდა ქართლიდან[747], მარჯვეტისებრი ქინძისთავი, ჩანს, კავკასიაა იქით სტეპურ ზოლში არ გავრცელებულა. იგი არ გვხვდება ძველი ორმოსამარხების და კატაკომბური კულტურების. კორიაროს სამარხში ავლის ჩაჭენისებრი და ლითონის მარყუჟისებრი საკინძების ერთად აღმოჩენის პირველი შემთხვევა ჩანს.

კორიაროს სამარხში ქვიშაქვის სფეროსებრი ლახტის თავი აღმოჩნდა. მას ცილინდრული ხვრელი აქვს, რომლის ორივე ბოლო ძაბრისებრია მოვლინილობისაა. ქვის ლახტის თავები ამიერკავკასიაში, და საერთოდ კავკასიაში, ადრეულ ბრონზიდან გვხვდება. ჩრდილო კავკასიაში ისინი ცნობილია ალტუბეკოვის ნამოსახლარიდან[748] და ხალჩაის სამაროვნიდან[749]. ამიერკავკასიაში მათ ვხვდებით ნახიჩევანის ქალაქთაფლის ძირა ფენაში[750], უადრესი ფორმა ლახტის თავისა, ჩანს, სფეროსებრი იყო, თუმცა კავკასიაში მსხლისებრი ფორმაც საკმაოდ ადრე ჩანს[751]. ვხვდებით მათ ადრესაბრონზაო კულტურაში[752], ცნობილია ქვის ლახტის თავები შულავერ-შომუთეფეს კულტურაში. ვხვდებით მათ ჰტკვარ-არაქსის კულტურაში[753]. სხვადასხვა ტიპის ქვის ლახტის თავები წარმოდგენილია ადრეულ ყორღანებში. ბემატატის ლახტის თავი აღმოჩნდა თრიალეთის და შულავერის

---

745. Б.А. К у ф т и н, Древнейшие корни грузинской культуры на Кавказе. Зари Востока, 1946. 28.09.

746. Б.Б. Д е т е н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 249.

С.Н. К о р е н е в с к и й, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

В.А. Р о с т у н о в, Вопросы бытования кубо-аракских племен на Центральном Кавказе и их роль в этно-культурном процессе второй половины III - начале II тысяч. до н.э. Этно-культурные проблемы бронзового века Северного Кавказа, Орджоникидзе, 1968, стр. 27.

747. А. Г л о н т и, А. Д ж а в е х и ш в и л и, Г. Д ж а в е х и ш в и л и, Я. К и к в и д з е, О. Т у ш а б р а м и ш в и л и, Некоторые итоги полевых работ 1964 г. урбнисской и кэпильской археологической экспедиции, საქართველოს სსრ. მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XXV, №2, 1968, გვ. 5.

748. Б.Ю. К р и ч е в с к и й, А.П. К р у г л о в, Неолитическое поселение близ г. Нальчика, МИА, 3, М., 1941, стр. 60.

749. А.П. К р у г л о в, Б.Б. П и о т р о в с к и й, Г.В. П о л т а в е т с к и й, Могильник в Нальчике, МИА, 3, 1941, стр. 112.

750. О.А. А б и ш о в а, Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, 1962, стр. 60.

751. Р.М. М у н ч а е в, К.Ф. С м и р н о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 200.

752. Д.Н. Р у с т а м о в, Разведочные раскопки в Тойра-Тепе, Материальная культура Азербайджана, т. VI, Баку, 1965, стр. 18.

753. Б.Б. П и о т р о в с к и й, Поселения медного века в Армении, СА, XI, М., 1947, стр. 174.

ადრეულ ყორღანებში[754], ხაჩანაგეტის და სტეპანაკერტის სამარხებში[755], მაიკოპის კულტურაში ქვის ლახტის თავები შედარებით იშვიათია[756]. ქვის ლახტის თავი კარგადაა ცნობილი საკმაოდ ადრეული ხანიდან როგორც აფერისებრი, ისე მსხლისებრი, წინა აზიაში. ბოვიერთ მკვლევარს, ორიაღლეთის ყორღანების თარიღი მათი ანალოგიების საფუძველზე გამოჰყავდა[757], კორნეთის ლახტის თავთან ახლო დგას ხაჩანაგეტის ყორღანში აღმოჩენილი ეგზემპლარი[758]. ფორმით უახლოვდება მას დაღესტანში ბუინაკსკის მახლობლად ერთ-ერთ დანგრეულ აკლდამაში ნაპოვნი ლახტის თავი[759]. საერთოდ, აქ კარგადაა წარმოდგენილი ქვის ლახტის თავები. კელიკენტის ერთ-ერთ კატაკომბაში 30 ზე მეტი ლახტის თავი აღმოჩნდა[760].

ლახტის თაყს, ჩვეულებრივ, ორმაგ ფუნქციას მიაწერენ – სახრეოლოა და ძალაუფლების სიმბოლოს[761]. შეიძლება ადრეული ლახტის თავები უფრო ახბრძოლო დანიშნულებისა იყო. მეორე ფუნქციას ეგნებ, იგი უფრო გვიან ხასიათს ატარებს, როცა ციცერკენტის კატაკომბის მაგალითის საფუძველზე ეცვა გამოითქვა მათი ძალაუფლების სიმბოლოდ გამოყენების შესახებ[762]. ნიშანდობლივია, რომ კორნეთის სამარხში ლახტის თავი მამაკაცის ხონჩასთან აღმოჩნდა.

ქვის ლახტის თავი, ჩანს, ძველი ორმოსაფარხების კულტურისათვის მაინცადამაინც დამახასიათებელი არ იყო[763]. აღინიშნა კიდეც, რომ მსხლისა და სფეროსებრი ქვის ლახტის თავები ძირითადად ჩრდილოკავკასიურ კულტურებში გვხვდებიან და არ შეიძლება ვთქვა მაკუთვნება კატაკომბური კულტურის ტიპიურ ნივთებად[764].

კორნეთის სამარხში ძაღლის ჩამარხვამ გაგვრეტისა საძირე კბილი აღმოაჩნდა. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ამგვარ კავკასიაში ცხოველის კბილისაგან ნაკეთები საკიდები საერთოდ ბევრადაა გავრცელებული. სამაგიეროდ ჩრდილო კავკასიაში და, განსაკუთრებით, ჩრდილო შავიზღვისპირეთში ეს სამკაული საკმაოდ ადრინდელი პერიოდიდან იყო გავრცელებული. ხალხების სამარხოებზე ცხოველის ნახვრეტიანი კბილი, თუ ეშვი ტბირატყასად

---

754. Б.А. К у ф т и н. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941. стр. 91.

ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, ბრინჯაოს ხანის ყორღანები, ქვემო ქართლი და არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. თბილისი, 1975, გვ. 154.

755. К.Х. К у ш о а р е в а. Памятники медного века в Нагорном Карабахе. СА. XX, М. 1954. стр. 168.

756. Р.М. М у н ч а е в. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975, стр. 324.

757. Б.А. К у ф т и н. დასახ. ნაშრომში, გვ. 101.

ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ადრეული ლითონის ეპოქის ერთი ძეგლის ისტორიისათვის, არტანი, 1949, გვ. 18.

758. К.Х. К у ш о а р е в а. დასახ. ნაშრომი, გვ. 168.

759. М.Г. М а г о м е д о в, Грабница эпохи бронзы в урочище «Гептах», Древние памятники Северо-Восточного Кавказа. Махачкала, 1977, стр. 16.

760. М.Г. Г а д ж и е в. Разноземледельческая культура Северо Западного Кавказа, Москва, 1984, стр. 185.

761. Р.М. М у н ч а е в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 200.

762. М.Г. Г а д ж и е в. დასახ. ნაშრომი, 181

763. Н.Я. М е р п е р т. Ранние скотоводы Восточной Европы и судьбы древнейших цивилизаций. Studia Praehistorica, 3, Sofia, 1980, გვ. 81.

764. Т.Б. П о п о в а. დასახ. ნაშრომში, გვ. 168.

ორმოსა, თითქმის ყველა სამარხში აღმოჩნდა[765]. ეხვდებოდა მათ მაღალის კულტურაში, სადაც ადრეთვე უმთავრესად ირმის გახვრეტილი კბილებია დადასტურებული[766]. ქვაკაბისპირეთში საკიდებად უპირატესად თეძოს გახვრეტილი კბილებია გამოყენებული[767].

ჩრდილო შავიზღვისპირეთში ქველი ორმოსამარხების კულტურის ხანაში დართოდ იყო გავრცელებული ცხოველების კბილებისაგან და ეშვებისაგან საკეთები აკიდები[768]. აქ ამ დროს, ტახირატესად, ძაღლის კბილების და ეშვების საკიდები გვხვდება[769]. ამ კულტურაში ძაღლის ძვლებისგანაა ნაკეთები ყველაზე ცილანდრული საკიდები და მძივები[770].

ჩანს, ამ დროს აქ ძაღლი ერთ-ერთი გავრცელებული ცხოველი იყო. ნეოლითის შუდმივი თანამგზავრი. აღსანიშნავია, რომ ცხოველის კბილებისაგან ნაკეთები საკიდები ხშირად ძვლის ჩაქუჩიანებთან ერთად გვხვდება[771]. დნეპროპეტროვსკის მხარეში სოფ. შარინსკოეში გათხრილ ყორღანში ძვლის ჩაქუჩისებრ საკინძებთან ერთად აღმოჩნდა ძაღლის საბერე კბილებისაგან ნაკეთები საკიდები, ასევეა ისეთივე, როგორც კორინთის სამარხში ნაპოვნი[772].

ჩვენში კორინთის სამარხის გარდა, ძაღლია სახირე კბილების საკიდები ცნობილია მარტყოფის N 4 დიდ ყორღანში. აქ ძაღლია გახვრეტილ ეშვებთან და სხვა ცხოველების კბილებთან ერთად ოთხი ასეთი საკიდი აღმოჩნდა[773] (სურ. 16). აღსანიშნავია, რომ ქველი ორმოსამარხების კულტურის გავრცელების ფარგლებში აღმოსავლეთ რეგიონისათვის ცხოველის კბილებისაგან ნაკეთები საკიდები მაინცდამაინც დამახასიათებელი არ არის. კლდეკლეთის მსგავსებაში ეს საკიდები საკმაოდ იშვიათია. აქ, უპირატესად, საკიდებად თეძოს კბილებია გამოყენებული[774]. როგორც ჩანს, ამიერკავკასიაში აღმოსავლური კულტურის ხანაში ძაღლის კბილებისა საკიდების სამარხებში აღმოჩენა ჩრდილოეთიდან მოძღვნარე გავლენის შედეგი უნდა იყოს. ჩვენში ცხოველის კბილების და ეშვების სამკაულად გამოყენების ტრადიციამ ჩვენში ვერც ამ ხანაში მოიკიდა ფეხი. ადრეულ ყორღანებში ცხოველების კბილების, იგი ეშვების საკიდები რჩებათად გვხვდება. მარტყოფის ჯგუფის ყორღანებში, გარდა N 4 დიდი ყორღანისა, ცხოველის ეშვის ერთი საკიდი აღმოჩნდა N 1 ყორღანში. ცხოველის კბილებისა და ეშვების საკიდები ნაპოვნია სოფ. მაღაროსთან გათხრილ ყორღანში.

ყორინთის სამარხში თიხის ხუთი ჭურჭელი იდო – ერთი კოპობი, ორი ხელადა და ორიც ტოლჩა. თიხის ხასიათის, ლერწვის წვერით თიხის ნაწარმი თითქმის არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან. კერამიკა ტლანქია, უხვად ნაღერწი, არათანაბრად გამომწვარი, მოყავისფრო-მოწითალო ფერისა. ფორმით ეს ჭურჭელი საგრძნობლად

765. А.Н. К р у т и л о в, Б.Б. П и о т р о в с к и й, Г.В. П о д у ш е т с к и й, დას. ნაშრომი, გვ. 116.

766. А.А. Ф е р м е з о н, Каменный век и энеолит Прикубанья, М., 1963, стр. 121.

Т.Б. П о п о в а, Дольмены станицы Новосвободной, Москва, 1962, стр. 42.

767. Б.А. А т ы н я е, დას. ნაშრომი, გვ. 55, 89.

768. იქვე, გვ. 87.

769. იქვე, გვ. 37.

770. იქვე, გვ. 11.

771. Н.Я. М е р п е р т, დას. ნაშრომი, გვ. 68.

772. Б.А. А т ы н я е, დას. ნაშრომი, გვ. 191.

773. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, აღმოჩენილი ყორღანი ანტიკურში. ნაკვ. XI, თბილისი, 1988, გვ. 34.

774. Н.В. С и н и ц ы н, У.Э. Э р а н и а н, დას. ნაშრომი, გვ. 9,22.

განსხვავდება ძველი ორმოსამარხების კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკისაგან. თავისი იერით იგი თითქოს უფრო მეტად მსგავსებაა მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელ ჭურჭელთან იჩენს. ამ დროისათვის ეს კულტურა ცენტრალურ კავკასიაში უკვე საგრძნობლად ძლავრად იკიდებს ფეხს[775]. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამ ბოლო დროს ჩრდილო ოსეთში, ყობანის ხეობაში აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის სამი სამაროვანი, ერთ-ერთი მათგანი — ზაგლი ბარხონა[776] სოფ.ზჯმო ყობანთან, ადრევე იყო ცნობილი, მაგრამ თავის დროზე ეს სამაროვანი ჩრდილო კავკასიურ კულტურას მიაკუთვნეს[777]. შემდგომში აქ მეორე სამაროვანიც აღმოჩნდა, რომელიც ანალოგიურ მასალას შეიცავდა. ერთი ამ დროის სამაროვანი გაითხარა ქვემო ყობანში. ამ სამაროვნებზე მოპოვებულ-საინტერესო ინვენტარი ბევრ საერთოს ნახულობს მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდა ქართლურ ვარიანტისათვის დამახასიათებელ ნასალასთან. აქაც გვხვდება სარჩვრის ტიპის T-ს მსგავსი ჭინჭისთავები და სპირალური სამაჯურები, ჭინჭისთავები, „ცხვრის რქისებრი" დაბეჭდილი თავით, სასაფეთქლე რგოლები, მძივები და სხვ. დიდი მსგავსება ჩანს ავრეთვე თიხის ჭურჭელში და სხვ.[778]. გამოთქმა მოსაზრება ამ პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოდან ცენტრალურ კავკასიაში მოსახლეობის გარკვეული მასის გადადგილების შესახებ[779]. როგორც ფიქრობენ, ცენტრალურ კავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის ტრადიციები უფრო დიდხანს შემორჩა[780]. ამას თითქოს კორინთოს სამარხიც უნდა მოწმობდეს. აქ მოპოვებული თიხის ნაწარმი ინარჩუნებს მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკიდან წამოვიანარე ზოგიერთ დამახასიათებელ ნიშანს — ცილინდრული მოყვანილობის ყელი, ჰხრიდან ყელზე გარდატეხის ხაზი და სხვ.

აღსანიშნავია, კორინთოს სამარხში აღმოჩენილი-ხელადა, რომელსაც მსხლისებრი მოყვანილობის ტანი აქვს. იგი ფორმით თითქოს სავსებით ისეთივეა, როგორც ზაგლი - I სამაროვნის N 6 სამარხში აღმოჩენილი ხელადა[781]. მსხლისებრი ფორმა ჭერჭლისა დამახასიათებელია აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის უადრესი კორელენებისათვის. კორინთოს სამარხის მსხლისებრი ხელადა უფრო უხეშადაა ნაძერწი, კუდად გამოწვარი, მაგრამ იმეორებს უადრესი კორელენებისთვის დამახასიათებელ ფორმას, როგორც ჩანს, კონტაქტები ცენტრალურ კავკასიასთან შემდეგაც, ადრეკორელენული კულტურის ხანამიაც გაგრძელებულა[782].

საფიქრებელია, რომ კორინთოში აღმოჩენილ სამარხში ჯახრ ტომის წარმომადგენ-

---

775. Р.М. М у н ч а е в, დასახ. ნაშრომში, გვ. 191.

776. В.А. Р о с т у н о в, Куро-аракские могильники Северной Осетии, Погребальный обряд древнего и средневекового населения Северного Кавказа, Орджоникидзе, 1988, стр. 21.

777. Е.И. К р у п н о в, Погребения эпохи бронзы в Северной Осетии, Труды ГИМ, М., 1938, стр. 40.

778. В.А. Р о с т у н о в, Куро-аракская культура на Центральном Кавказе, Античность и варварский мир, Орджоникидзе, 1985, стр. 108.

779. Р.М. М у н ч а е в, დასახ. ნაშრომში, გვ. 91, В.А. Р о с т у н о в, დასახ. ნაშრომი, გვ.26.

780. В.А. Р о с т у н о в, Куро-аракские могильники Северной Осетии, стр. 33.

781. იქვე, გვ.28, სურ. 23,1.

782. იქვე, გვ. 32.

ცები ითვლენ დაკრძალული, თანაც ისე ჩანს, რომ სამტროდ არ წოსულან. საკრებების სამაროვანზე კორინთოში, როგორც შეჯდომმა გათხრებმა დაადასტურა, ადგილობრივი მოსახლეობა საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე კრძალავდა თავის მიცვალებულს. მტერს, რა თქმა უნდა, სამაროვანზე არ დამარხავდნენ, თანაც გარკვეული რიტუალის დაცვით, როგორც ჩანს, ასეთი ცეხტრალური კავკასიის რეგიონიდან ნოვიდნენ. ამ მხარესთან თითქმის მთელი III ათასწლეულის მანძილზე საქართველოს მოსახლეობა საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობაში იყო. კორინთოს სამარხეული ინვენტარი წერილი ხასიათისაა. იგი შედგება ძველი ორმოსამარხების კულტურისათვის და ცენტრალური კავკასიისათვის დამახასიათებელი ნივთებისაგან. სამარხი, ჩანს, იმ დროისაა, როდესაც ძველი ორწახამარხების კერტერის მატარებელი ტომების ერთმა ტალღამ ცენტრალურ კავკასიაში შეიჭოლჭია. ასინი, ეტყობა, ადგილობრივ მოსახლეობაში ითქვიფებიან და მათი კერტერის ჭარაგვარ ზეგავლენას განიცდიან. კორინთოს სამარხი, ალბათ, უფრო ამ ტომების პირველი გამოჩენის დროისა უნდა ითქვიფოს, არა უადრეს ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრისა. მასში ჭერ კიდევ შეინიშნებოდა ძველი ორმოსამარხების კერტერისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. ადგილობრივი ძირითადად კერამიკა. ეს ის დროა, როდესაც ცენტრალური კავკასია ჭერ კიდევ საკმაოდ მჭიდროდ ურთიერთობაშია აქარათველოს აღმოსავლეთრეგიონებთან. ძველი ორმოსამარხების კერტერას მატარებელი ტომების შეძრომა სამხრეთით, ჩანს, შედარებით სუსტი იყო. ამიერკავკასიაში ჭორდანული სამარხების გამოჩენა შესაძლოა ჩრდილოეთიდან მოძინარე მოკლენებთან იყო დაკავშირებული. ახალმოსულთა რიცხვი, ეტყვ, არცთუ ისე დიდი იყო და მათ თითქმის მთლიანად დამზვდურა მოსახლეობის კულტურა ითვისეს. კორინთოში, საკრებების სამაროვანზე აღმოჩენილი საშარხი იმითაა განსაკუთრებით საინტერესო, რომ ჩვენში პირველად გამოჩნდა ძველი ორმოსამარხების კულტურის ნაკვალევი.

V თავი

ადრეშუარდანული კულტურის მატარებელი ტომების ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის

ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარი ცენომანურ-ტურონულ ფიქლებიანში მთელი რიგი ახალი მოვლენებით ხასიათდება. ამ პერიოდში აქ მოსახლე ტომებში ნიშანდობლივი ეთნოკულტურული ძვრები შეინიშნება. საბოლოოდ ირღვევა თითქმის სამ ათას წელს გაგრძელებული ადრეხამიწათმოქმედო ტომებია კულტურის სტაბილური ხასიათი. ადგილობრივად იცვლება ადრე არსებული წესი ცხოვრებისა და საზოგადოების განვითარების განსხვავებულ, ახალ გზას დაადგა. ცვლილებები შეეხო ცხოვრების თითქმის ყველა მხარეს – დასახლების ხასიათს, ეკონომიკას, ტოპოგრაფიას, ქვაზე და ლითონის ნაწარმს, კერამიკის ფორმებსა და ორნამენტს და, რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, დასაფლავების წესს. ასეთი მკვეთრი გარდატეხა საზოგადოების ცხოვრებაში მარტო შიგნით მიმდინარე პროცესებით კერ აიხსნება. აქ, ჩანს, გარკვეული როლი გარედან მომდინარე ფაქტორებსაც უნდა შეესრულებინა, რაც, ალბათ, ეთნიკურ ძვრებთანაც იყო დაკავშირებული. ირღვევა და იცვლება ადრე არსებული რიტმი ცხოვრებისა და სრულიად ახალ ტრადიციებს ეყრება საფუძველი, რომლებსაც ცოტა რამ შემორჩა წინამორბედი ეპოქიდან. ძველი საცხოვრებელი ადგილები მიტოვებულ იქნა. საგრძნობლად ათხელდა მოსახლეობა ბარში და იგი ძირითადად სხვა ადგილებში გადადის. მაგრამ სად და რა პირობებში ხდებოდა ცხოვრება ახალ ადგილას, ჯერჯერობით გარკვევით თქმა ძნელია. ჩანს, ძირფესვიანად იცვლება საერთოდ ცხოვრების წესი. ამიტომ, მთლად მართებული არ უნდა იყოს ამ საფეხურის შტკეარ-არაქაის კულტურისათვის მიკუთვნება[783]. ამ პერიოდიდან ცხოვრების სრულიად ახალი ეტაპი იწყება. მაგრამ, როგორი იყო ახლად ჩამოყალიბებული გზა ცხოვრებისა ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის. საღდეისოდ ცნობილია ძირითადად ამ დროის სამარხები და აქედან მომდინარე მასალების საფუძველზე ხერხდება მეტ-ნაკლებად სახოგადოებაში ცხოვრების ახალი სისტემის აღდგენა. ამ დროს ალპოსავლეთ ამიერკავკასიაში ცვლილებები შეინიშნება დაკრძალვის რიტუალში. ვრცელდება დასაფლავების ახალი წესი – ინდივიდუალური ყორღანული სამარხები, რომელთაც არ გააჩნია აგებულობრივი ტრადიციები. ასეთი მკვეთრი სხვაობა ეთნოგრაფიული ნიშნისა, როგორიც დაკრძალვის რიტუალია, ჩანს, მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაში მოხდარ გარკვეულ ცვლილებებთანაც უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

მართალია, მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურზე ჩვენში ცნობილია ცოლდაღლი ტიპის კოლექტიური სამარხები, სადაც მიცვალებულები ჭაყრილის სხვა-

783. К.Х. Кушнарева. Т.Н. Чубинишвили. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград. 1970. стр. 158

დასხვა დონეზე დაიკრძალნენ. პირველი ნიცვალებულები აქ ორიოში ან ნიჭის პირზე დაასაფლავეს, შემდგომ კი ახალი სამარხების გამაროვის შედეგად ყრილის დონე თანდათანობით მაღლა იწევდა. ანდრიადუალური ყორღანული სამარხი მომდევნო ხანაში ვრცელდება, ადრეყორღანული კულტურის საბოლოო გაბარჯგვების შემდეგ. ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ყორღანის ტიპის სამარხი ჩვენში თითქოს უკვე მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში გვხვდება[784] და ბაბალითად საჩხერის და ტყვიავის კოლექტიური ყორღანული ტიპის სამარხებზე მიუთითებენ[785]. ზოგიც კავკასიონის ქედის ბიდის და კახეთის რეგიონისათვის ვულისხმობს ყორღანის პირველი გაბოჩენის თარიღად ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებს ნიშნავს[786]. ტყვიავში კოლექტიური სამარხის გვერდით აღმოჩნდა ანდივიდუალური ყორღანი[787]. აქ აღმოჩენილი მასალა იმას მოწმობს, რომ ტყვიავის ამ სამარხის თარიღი შეიძლება ადრეყორღანული კულტურის ხანას გაუტოლოთ.

როგორც ჩანს, ადრეყორღანულ კულტურას უნდა მიეკუთვნებოდეს აგრეთვე მილისა და წუღანის ველზე შესწავლილი ყორღანები ასტარიანისა და მასალიანის რაიონში. ამ ყორღანებში, განსაკუთრებით კი კერაბიკაში, ჯერ კიდევ შეგხვდათ მტკვარ-არაქსის კულტურის თიხის ჭერწლისათვის დამახასიათებელი ნაწნები. ეტყობა ეს სამარხებიც ყორღანული კულტურის პირველი გამოჩენის დროისა უნდა იყოს[788]. ამავე ხანისა ჩანს აგრეთვე მთიანი ყარაბაღის ყორღანები[789].

ამრიგად, ყორღანული ტიპის სამარხი, რომელიც ერთი მაცვალებულისთვის იყო საგანგებოდ აგებული აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში და, კერძოდ საქართველოში, პირველად გამოჩენას იწყებს მტკვარ-არაქსის კულტურის პომდევნო ხანაში, ადრეყორღანული კულტურის გავრცელების პერიოდში. დაკრძალვის ამ ახალ წესს არ გაუჩნია აქ ადგილობრივი ტრადიციები. დასაფლავების ყორღანული წესი კავკასიის ჩრდილოეთით მოსახლე მესაქონლე-მეწოგე ტომებისათვის იყო დამახასიათებელი. სავრთოდ ყორღანი, როგორც სამარხის ტიპი, ჩანს, უნდა წარმოქმნილიყო თავდაპირველ ტრადიციებში, ვრცელ ველებზე პომბიანდრე ტომებში[790]. გაწელილ ადგილას, ერთფეროვან ლანდშაფტში, სტეპში, სამარხს თაღზე ამობიდული ხელოვნური ყრილი ადვილად გამოსარჩევი იქნებოდა[791]. პარადოქსია, შემდეგში ყორღანული ტიპის სამარხი სხვა ლანდშაფტურ გარემოშიც ვეხვდებით, მაგრამ

---

784. Р.М. М у н ч а е в, Кавказ на заре бронзового века, М, 1975, стр. 339.

785. ქ. გ ო გ ა ძ ე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის პრობლემატიკა და ზემხრეთ, ძიებანი, 1972, გვ. 93.

786. Ш.Ш. Д о л у х а н о в, Курганы Алазанской долины, Тбилиси, 1978, стр. 58.

787. ს. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ტყვიავის ყორღანული სამარხების არქეოლოგიური კვლევები, ამილახვრის 1943, გვ. 36.

788. Ф.А. М а х м у д о в, Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа, Автореферат, Тбилиси, 1979, стр. 5.

Ch. B u r n e y, D. L a n g, The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus, London, 1971, გვ. 77.

789. К.Х. К у ш н а р е в а, Памятники медного века в Нагорном Карабахе СА, XX, М, 1954, стр. 155, Я.И. Г у м м е л ь, Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана, КСИИМК, XX, Москва, 1948, стр. 89.

790. В.П. Ш и л о в, Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья, Ленинград, 1975, стр. 81.

791. Н.Я. М е р п е р т, Раннее скотоводство Восточной Европы и судьбы азиатских цивилизаций, Studia Praehistorica, 3, София, 1980, стр. 79.

თვედაბირველად, ჩანს, ივი სტეპებში მცხოვრები ტომებისათვის იყო დამახასიათებელი. ყორღანის გავრცელების ძირითადი რეგიონი სწორედ სტეპი იყო და აქ უნდა ჩამოყალიბებულიყო დაკრძალვის ეს ტრადიცია. ხელოვნური ბორცვის ქვეშ, ყორღანში მიცვალებულის დასაფლავების წესი, საშრეო რუსეთის სტეპებრ ზოლში ათასწლეულების მანძილზე საშარხის ერთ-ერთი ძირითადი დამახასიათებელი ტიპი იყო და ივი აქ საკმაოდ გვიანობამდე შემორჩა[792].

ყორღანი, როგორც სამარხის ტიპი, ჩანს, პირველად კავკასიის ჩრდილოეთით გავრცელებულ ე.წ. ძველი ორმოსამარხების კულტურის წიაღში უნდა წარმოქმნილიყო[793]. ამ კულტურის ყორღანები უძველესი უნდა იყოს[794]. უფრო უხვესი ყორღანები სადღეისოდ ცნობილი არ არის[795]. ოღონდ აღინიშნა, რომ ყირიმის სტეპურ ზოლში მათზე უფრო ადრეული ყორღანული სამარხები აღმოჩნდა.[796] ის აზრიც გამოითქვა, რომ სამარხის ეს ტიპი სამხრეთ რუსეთის სტეპურ ზონაში ცენტრალური ევროპიდან ვრცელდება[797]. ზოგიც მაისი გამორიცხავს შესაძლებლობას ჩრდილო-კავკასიაში ამიერკავკასიიდან აღმოცენდეს[798]. ფიქრობენ, რომ ჩრდილო კავკასიაში ყორღანი ძველი ორმოსამარხების კულტურასთან ერთობლიობის შედეგად ვრცელდება მაიკოპის კულტურაში[799].

ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში კავკასიის ჩრდილოეთით, სტეპურ ზონაში, ჩამოყალიბდა მოძოაბარე-მეკვლე ტომების კულტურა, რომელიც დღეს ძველი ორმოსამარხების ან ყორღანული კულტურის სახელითაა ცნობილი. ძვ.წ. III ათასწლეულის დაწყებისთანავე ეს ტომები აქტიურდებიან და იწყებენ მოძრაობას, აღმოსავლეთის და დასავლეთის მიმართულებით[800]. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, აღმოსავლეთიდან ნოსახლეობის ახალი ტალღის გამოჩენას ევროპაში კულტურის მკვეთრი ცვლილებები მოყვა „ყორღანული კულტურის" გავრცელება[801].

თუმცა საწინააღმდეგო აზრიც არსებობს, ჩანს უმართებულო, რომ ძველი ორმოსამარხების კულტურის მატარებელი მოსახლეობა ადრეულ ფაზაზე, პირდაპ

---

792. И.Я. Мерперт. Древнейшие скотоводы Волжско Уральского междуречья, М. 1974. стр. 132.

793. Энеолит СССР, М., 1982. стр. 328. З.А. Шилова დასახ. ნაშრომი, გვ. 85.

794. Энеолит СССР. стр. 326. И.Я. Мерперт, დასახ. ნაშრომი, გვ. 79.

795. Н.Я. Мерперт, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

796. А.А. Нечитайло, Особенности степных влияний на население майкопской культуры. Вопросы археологии Адыгеи, М. 1988, стр. 143.

797. А.Д. Резепкин, Проблема генезиса майкопской культуры Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Тбилиси, 1991 стр. 75.

798. Р.М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 209.

799. А.А. Нечитайло, დასახ. ნაშრომი, გვ. 143. А.А. Нечитайло, О значении связей степной Украины и Северного Кавказа в эпоху ранней бронзы. Культурный прогресс и эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1982, стр. 44.

800. Н.Э. Мерпарт. Из истории древнейших племен, Проблемы археологии Евразии и Северной Америки, М. 1977, стр. 59.

А.Х. Маккуин, Хетты и их современники в Малой Азии, М. 1983 стр. 22. Ch. Burney, D. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 80.

801. M. Gimbutas. Notes on the Chronology and Expansion of the Pit-grave cultur L'Europe a la fin l'age de la Pierre. Prague, 1960, გვ.163.

დასავლეთიდან აღმოსავლეთით მოძრაობდა[802]. ამას თითქოს უნდა მოწმობდეს ანთრო-პოლოგიური მონაცემებიც[803].

დასავლეთით მესაქონლე ტომები საკმაოდ შორს ვრცელდებიან და სამხრეთ რუსეთის სტეპების გზით დუნაისპირეთსა და ბალკანეთს აღწევენ[804]. ეს მოძრაობის ამ დიდ გზაზე ისინი მიწათმოქმედი მოსახლეობის ზონებში აჭრებიან და არღვევენ მათი მეურნეობის სტაბილურ ხასიათს. ეს, ჩანს, დასაწყისია იმ დიდი მოვლენებისა, რომლებიც შემდეგში ისტორიის მანძილზე არაერთგზის განმეორებული და მომთაბარე-მესაქონლე ტომები არაერთხელ გვევლინებიან კულტურის განვითარებია შემაფერხებელ ძალად. როგორც ჩანს, ადრეული მოძრაობა ამ ტომებისა რამდენიმე ტალღად ხორციელდება ძვ.წ. III ათასწლეულის მანძილზე. მათი მოძრაობის პირველმა ტალღამ, ჩანს, გვერდი აუარა კავკასიას და ჩრდილო შავიზღვისპირეთის გზით, სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპას, დუნაის მხარეს მიაღწია. შესაძლოა, ადრეული ტალღა ყველა ორმოსამარხების კულტურის მატარებელი ტომების კავკასიისპირეთში შეჭრა ჩრდილოკავკასიური მოსახლეობის ძლიერმა გაერთიანებამ[805]. ორმოსამარხების კულტურის გამოჩენამ მნიშვნელოვნად დაარღვია და შეცვალა სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის მოსახლეობის ცხოვრების ხასიათი. საგრძნობლად შეფერხდა ევროპის ამ რეგიონში არსებული დაწინაურებული კულტურის განვითარების გზა, რომელიც ამ დროისათვის წინაზღვრულ საწყისოთან ერთიერთობის შედეგად საკმაოდ მაღალ დონეს აღწევს[806]. ამ მოვლენებმა აქ მოსახლე ტომებია ცივილიზაციაში გადაზრდის პროცესი საკმაო ხნით გადადო. როგორც ჩანს, აქ მიმდინარე პროცესებმა უფრო შორს ანატოლიამდეც მოვა გარკვეული გამოძახილი, რაც ეპირატესად გამოიხატა დამარხვის რიტუალში. თუმცა აქ ცორლანული ტიპის სამარხები არ გვხვდება. ჩანს, აქ სამარხის თავზე ქვრილის მოწყობის ტრადიცია იკარგება, თორემ სხვა მხრივ სამარხის კონსტრუქციაში და საერთოდ დაკრძალვის წესში გარკვეული სიახლოვე ეტიმნება ორმოსამარხების კულტურისათვის დამახასიათებელ დამარხვის რიტუალთან[807]. ეს თითქოს ჩანს ცენტრალურ ანატოლიაში აღაჯა ჰუიუკის ცნობილ

---

802. Н.А. Н и к о л а е в а, В.А. С а ф р о н о в, Проблема появления колесного транспорта в Европе. Древнейшие повозки Восточной Европы. Кочевники Азово-Каспийского Междуречья. Орджоникидзе, 1983, стр. 61.

803. А.В. Ш е в ч е н к о, Палеоантропологические данные к проблеме происхождения индо-европейцев. Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока, ч. I. М. 1984, стр. 118.

804. Н.Я. М е р п е р т, Древнейшая культурно-историческая область и вопросы формирования культур шнуровой керамики, Восточная Европа в эпоху камня и бронзы, 1976, стр. 123, Е. И о в а н о в и ч, Курганы ямной культуры в Поднепровье. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Тбилиси, 1987, стр. 211.

805. Н.Я. М е р п е р т, Из истории древнеямных племен, Проблемы археологии Евразии и Северной Америки, М., 1977, стр. 70.

806. M. G i m b u t a s, Old Europe C. 7000-3500 B.C.; The Early European Civilisation befor the infiltration of the Indo-European Peoples, The Journal of Indo-European Studies, Vol. N1, 1973, გვ. 2.

Т.В. Г а м к р е л и д з е, Зач. Вс. И в а н о в, Индоевропейские языки и индоевропейцы, стр. 91.

807. J. M e l l a a r t, Anatolia and the Indo-Europeans. Journal of Indo-European Studies, vol. 9, N3, 1980, გვ. 135.

Ch. B u r n e y, D. L a n g, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

Н.Я. М е р п е р т, Об этнокультурной ситуации IV-III тысячелетий до н.э. в циркумпонтийской зоне, Древний Восток, этнокультурные связи, М., 1980, стр. 31.

„მეფეთა" სამარხებში. არაერთგზის აღინიშნა, რომ ამ სამარხების თავისებურება ფცხო წარმოშობის მშვილი წრისადმი მათი კუთვნილებით აიხსნება, რომლებიც ჩრდილოეთიდან უნდა ყოფილიყვნენ გამოსულნი[808]. საინტერესოა, რომ ალაგას სამარხებში ეტლთან ერთად დაკრძალვის წესის არსებობასაც ვარაუდობენ[809]. ჩრდილოურ გავლენას მიაწერენ აგრეთვე ანატოლიაში ცხენის გამოჩენის ფაქტს[810].

თითქმის ყველგან, სადაც კი ველ სამყაროში ორმოსამარხების კულტურა ვრცელდება, გამოიჩენას იწყებს ყორღანული ტიპის სამარხი. როდესაც კავკასიის ჩრდილოეთით ფხარმახარ სივრცეზე ძველი ორმოსამარხების კულტურულ-ისტორიული ერთობა იქმნება, ყორღანი მისი ერთ-ერთი მთავარი ნიშანთვისება ხდება, როგორც ჩანს, ორმოსამარხების კულტურის მატარებელი ტომების დასავლეთით მოძრაობის პირველი ტალღის გზა კავკასიის მიღმა მიდიოდა[811]. მათი გავლენა ჩრდილო კავკასიაზე შედარებით სუსტი იყო. მაიკოპის კულტურის წინარე პერიოდში ინდივიდუალური ყორღანული სამარხები მეტად იშვიათია, როგორც აღვნიშნეთ, შესაძლოა მათი ადრეული ტალღა ჩრდილოკავკასიურმა ტომებმა შეაჩერეს. ბავრამ, ცალკეული ჭუჭყები, ჩანს, მაინც იჭრებიან, თითქმის თერგამდე აღწევენ და აღმოსავლობრივ მოსახლეობასთან შედიან კონტაქტში. შესაძლოა ამან შემდეგში გარკვეული როლი ითამაშა მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბებაში[812]. ცენტრალურ კავკასიონისპირეთში მოზდოკის სტეპურ ზოლში გუხვდება უადრესი ყორღანული ტიპის სამარხები, დაბალი ყრილით, რომლებშიც ერთი მიცვალებული იყო[813]. ეს სამარხები, შესაძლოა, ან ორმოსამარხების კულტურის პირველი გამოჩენის შედეგად ვრცელდება. მაიკოპის კულტურის ხანაში ეს ურთიერთობა კიდევ უფრო ინტენსიური ხდება.

როგორც ჩანს, ამიერკავკასიას ამ დროისათვის ეს მოვლენები არ შეხებია. მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ხანაში არ შეინიშნება რაიმე კვალი ძველი ორმოსამარხების კულტურასთან[814]. მხოლოდ მისი ძლიერების შესუსტების შემდეგ, ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში, ამიერკავკასიაში აქტიურდება ჩრდილოეთის გავლენები. აქ დაახლოებით იგივე სურათი შეიმჩნევა, როგორიც ყირიმში, სადაც კემი-ობინის კულტურა პირველ ხანებში წინ აღუდგა სტეპური ტომების კულტურის გავრცელებას[815]. მტკვარ-არაქსის კულტურა ამ პერიოდში თითქოს ახდენს ეგზაპანსიას ცენტრალურ კავ-

---

808. S. P i g g o t t, Ancien Europa, Edinburg, 1965

Г.А. К а ц и т а д з е. Вопросы этнической истории Кавказа и Анатолии и проблемы хронологии и периодизации. Автореферат, Тбилиси, 1992 стр. 35.

809. J. M e l l a a r t, The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia, Beirut, 1965.

W. O r t h m a n n, Zu den «Standarten» aus Alaca Höyük. Instanbuler Mitteilungen, Bd. 17, 1967, გვ. 35.

810. J. M e l l a a r t: Anatolia and the Indo-Europeans, გვ. 136;

811. Н.Я. М е р п е р т. Древнейшая культурно-историческая область и вопросы формирования шнуровой керамики. Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. 1976, стр. 123.

812. Н.Я. М е р п е р т. Из истории древнеямных племен, стр. 70.

813. С.Н. К о р е н е в с к и й, А.О. Ш а г а е р. Некоторые вопросы изучения энеолита центрального Предкавказья и моздокских степей. Проблемы интерпретации археологических источников. Орджоникидзе, 1977, стр. 77.

814. Н.Я. М е р п е р т. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья, 1974, стр. 140.

815. Н.Я. М е р п е р т. Из истории древнеямных племен, стр. 74.

კასიანი. უკანასკნელი ხანების აღმოჩენები აქ მიეთითებენ მჭიდრო ურთიერთობაზე გვიან ბრინჯაო-არაქსის კულტურასთან[816]. როგორც ჩანს, სტეპური კულტურის გავლენას პირველად უფრო განიცდიან ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის რეგიონები, სადაც მაკოპის კულტურა ჩამოყალიბდა. ამის შედეგად ჩნდება კავკასიაში ყორღანული ტიპის სამარხი[817]. ზოგიერთის აზრით, ყორღანი სამხრეთ რუსეთის სტეპებში ცენტრალური ევროპიდან გრცელდება[818]. კავკასიის ცენტრალურ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ოლქებში სტეპის გავლენა შედარებით სუსტია, ალბათ, იმის გამო, რომ აქ ამ დროისათვის მტკიცედ იკიდებს ფეხს მტკვარ-არაქსის კულტურა, თუმცა ის ამბრიც არსებობს, რომ ადრებრინჯაოს ხანის სტეპების ძეგლების კავშირი მაკოპის კულტურასთან არ დასტურდება და უფრო მეტად ისახება მათი ურთიერთობა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიასთან და ანატოლიასთან[819]. ნაშანდობლევია, რომ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში ამიერკავკასიის ანალოგიური სურათი შეიმჩნევა ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან. აქაც კულტურაში ახალი მოვლენები შეინიშნება. ძლიერდება სტეპური კულტურის გავლენა, შემოდის დაკრძალვის ყორღანული წესი, მკურნეობაში ძლიერდება მესაქონლეობის როლი და სხვ.[820].

ყორღანული ტიპის სამარხი ამიერკავკასიაში ძირითადად გავრცელდა მის აღმოსავლეთ ნაწილში. საქართველოში მათ ვხვდებით ეპოქალურად ირა-ალბნის ორმოსამარხებთან და შიდა ქართლში, ცნობილია ყორღანები სამხრეთ-აღმოსავლეთ ბერდაიჭანში, მილის, ყარაბაღის და ღლღანის ველებზე. აქ ყორღანული სამარხები საკმაოდ ადრეხდელ პერიოდიდან გვხვდებიან და, ჩანს, ყრილობს ადრე ყორღანელი და ყვავილ მტკვარ-არაქსული კულტურები თანაარსებობდნენ[821]. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ადრე ყორღანული კულტურის უკიდურესი დასავლეთი საზღვარი ლანჩხუთამდე აღწევს. გადადიოდა თუ არა ეს კულტურა დასავლეთ საქართველოში, ჯერჯერობით გარკვევით თქმა ძნელია. ყოველ შემთხვევაში, ყორღანული ტიპის სამარხი აქ სადღეისოდ ცნობილი არ არის.

---

816. Э.А. Р о с т у н и н а. Куро-аракские могильники Северной Осетии. Материальная обрядность древнего и средневекового населения Северного Кавказа. Орджоникидзе, 1988. стр. 21.

817. А.А. Ш е ч и т а й л о. О влиянии степной Украины и Северного Кавказа в эпоху ранней бронзы. 1982, стр. 44.

818. A. H ä u s l e r. Ist eine Ableitung des Schnurkeramik von der Ockergrabkultur möglich, Forschungen und Fortschritte, H.12, Berlin, 1963 s. 365.

819. А.А. Р о м а н о в с к а я. Проблема генезиса Майкопской культуры. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Тбилиси, 1991, стр. 74.

А.С. К а п о й. Ранние индоиранцы на Кавказе и северо-восточных степях. Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей. Ереван, 1988, стр. 189.

819. Н.Н. Ч е р е д н и ч е н к о. О некоторых аспектах развития раннебронзового века в степном Причерноморье. Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1982, стр. 75.

820. М.Г. Г а д ж и е в. Северо-Восточный Кавказ в эпоху ранней бронзы. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Тбилиси, 1987, стр. 97.

821. Ф.А. М а м е д о в. Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Автореферат. Тбилиси, 1979, стр. 6.

როგორც ჩანს, ყორღანული ტიპის სამარხი არც ამიერკავკასიის სამხრეთის რეგიონებში ჩანს მაინცდამაინც გავრცელებული. არარატის ველზე აღრეული ყორღანები ნაკლებადაა ცნობილი. არც აღმოსავლეთ ანატოლიისთის ჩანა დამახასიათებელი ამ ტიპის სამარხი. ჩრდილოური იმპულსები აქ ტუყობა უფრო სუსტი იყო და მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაქრობა სულ სხვა მოვლენებთან იყო დაკავშირებული. მას აქ ამიერკავკასიის სამხრეთი რეგიონების ჩათვლით, მოხატულკერამიკიანი კულტურები ენაცვლება. აღმოსავლეთ ანატოლიაში კოროკუოფეზე ყორღანული ტიპის სამარხების გამოჩენის ვ.წ. 3000 წ. დათარიღება ვიღაც სწორი არ უნდა იყოს. თუ აქ მართლაც გვხვდება ყორღანული სამარხი, ამ მოვლენის ვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის დასაწყის ხანებზე უფრო აღრეულად მიჩნევა მართებული არ უნდა იყოს[822].

რა იყო მიზეზი მტკვარ-არაქსის კულტურის ფუძრო სამხრეთით განვრცობისა, მთლად ნათელი არ არის. აქ როგორც ჩანს, მოსახლეობის მასიური გადანაცვლებასთან გვაქვს საქმე, რომელებიც საკმაოდ ფართო ტერიტორიას ითვისებენ. აღმოსავლეთ ანატოლიაში ახლად მოსულები აღრე დასახლებულ აღგილებს იკავებენ და უკვე არსებულ ნამოსახლარებზე ჯდებიან, რაც, ალბათ, მაინცადამაინც მშვიდობიანი შემოღწევის შედეგი არ უნდა ყოფილიყო. სამხრეთით გადანაცვლების მიზეზი, გარდა გარკვეულწილად დემოგრაფიული აფეთქებისა, შესაძლოა ეკონომიკური ფაქტორით იყო განპირობებული. მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს ამიერკავკასიაში თანდათანობით იზრდება მეცხოველეობის როლი, გახსოვდეთ მისი უფრო მოძრავი ფორმა – წვრილფეხა პირუტყვობა. ეს კი, თავის მხრივ, იწვევდა ახალ-ახალი მიწების, საძოვრების ათვისების საჭიროებას. შესაძლოა მტკვარ-არაქსის კულტურაში მეცხვარეობის ხვედრითი წონის ამაღლება აღრეყორღანული კულტურის მატარებელ ტომებთან ურთიერთობის გახშირების შედეგი იყოს. მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთით უფრო ინტენსიური გავრცელება ევგებ ამიერკავკასიაში აღრეყორღანული კულტურის მატარებელი ტომების პირველმა გამოჩენამაც დააჩქარა. ახალი ეთნიკური ელემენტების შემოღწევამ შესაძლოა ერთგვარად ხელი შეუწყო მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების ერთი ნაწილის უფრო სამხრეთით გადახიზვნებას. ეს ტომები აქ საკმაოდ მშვიდობიან დასახლებულ აღგილებზე იპრეპიანეს, სრულიად განსხვავებულ გარემოში ხვდებიან, მაგრამ არ კარგავენ საკუთარი კულტურის ხასიათს. შესაძლოა, მათი გადაადგილება აღრეც ხდებოდა, მაგრამ ხასიერი გადასვლა ევგებ სწორედ ყორღანული კულტურის ამიერკავკასიაში გამოჩენას უკავშირდება. ძნელი წარმოსადგენია, რომ ძვ.წ. III-II ათასწლეულების მიჯნაზე ქართველ ტომთა რაიმე მნიშვნელოვან მოვლენებთან ხასიათდება, ახალი შეპარისპირების ხანის კულტურის ჩაწოყალიბება შემდინარეობს. ნაკლებ სავარაუდოა ამ დროს დაწყებულ ინდოევროპელთა მიგრაციაში ქართველურენოვანი ტომების მონაწილეობა, რომლებსაც ექტორი როლი ენდა ეთამაშათ შეამელადური კულტურის ფორმირებაში[824].

სპეციალურ ლიტერატურაში აღინიშნა, რომ ყორღანული სამარხები არანაკლებ აღმოჩენილა. თვით ექტორი ითხოვს მის მიერ გათხრილ ყორღანს ვ.წ. VII-V საუკუნეებს

---

822. S h a n M.M. W i n n, Burial Evidenze and the Kurgan Cultur in Easter Anatolia c.3000 B.C.: an Interpretion, The Journal of Indo-European Studies, vol. 9, N 1, 1981, გვ. 113.

823. ა. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, წინაბერძნული დ. ქართველური, თბილისი, 1985, გვ. 10.

824. იქვე, გვ. 156.

მიაკუთვნებს. ყველა ყორღანი აქ გაძარცვული აღმოჩნდა[825]. მაგრამ, ამ თარიღის სისწორის შესახებ ეჭვი გამოითქვა და ყორღანის კონსტრუქციის და ინვენტარის საფუძველზე აღინიშნა, რომ ეს საწარხეები ნოვოავობოდნაიას ტიპის ყორღანებს უახლოვდებიან[826]. წინა ბიბიშვ ყორღანის ტიპის საწარხეებს რკინის ხანით ან უფრო გვიანი დროით ათარიღებენ[827]. თუ გაიართლდა ადრეული ყორღანის არსებობა კავკასიის სამხრეთით, მაშინ ღირდა ვიფიქროთ, რომ ისინი აქ ამიერკავკასიის გზით გავრცელდნენ. მაგრამ, როგორც სადღეისოდ არსებული მასალებით ჩანს, ამ ტიპის საწარხეს ს. ზრეთით მაინცადამაინც ფეხი ვერ მოიკიდა. ისეთი ეთნოგრაფიული ნიშნის გავრცელება, როგორც დაწარხვის წესია, ნაკლებ სავარაუდოა უწყალო კონტაქტების გარეშე[828]. როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სამხრეთით ყორღანული კულტურის მატარებელი ტომები არ გავრცელებულან.

უნდა აღინიშნოს, რომ იქ, სადაც მომთაბარე-მეცხოველე ტომები ვრცელდებიან, მათი გამოხენით მკვეთრი გარდატეხა შეინიშნება ცხოვრების ხასიათში. ეს პროცესი ეფრო ადრე სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპაში ბალკანეთ- დუნაის მხარეში შეინიშნება, ამ ტომების პირველი ტალღის შემოპრის დროიდან[829]. აღსანიშნავია, რომ კარპატებსა და დუნაისპირეთში სამხრეთ რუსეთის სტეპური მოსახლეობის გამოჩენასთან ერთად ფართოდ ვრცელდება ყორღანული ტიპის სამარხები. მათი ნამოსახლარი აღგილები კი დღემდე თითქმის უცნობი რჩება[830], როგორც აღინიშნა, ამიერკავკასიაში ამ ტომების გამოჩენა რამდენადმე დაყოვნდა და ამიტომ ეს მოვლენებიც აქ უფრო გვიან შეინიშნება. მეცხოველე ტომების სამხრეთით გავრცელებამ მნიშვნელოვანი დალი დასდო ცხოვრების თითქმის ყველა მხარეს და, რაც მთავარია, ძირეულად შეარყია მანამდე არსებული მეურნეობის ხასიათი. ძველი აღმოსავლეთის ისტორიაში არაერთგზის შეინიშნება, თუ როგორ ფერხდება მეცხოველე ტომების შემოსევების შედეგად ცივილიზაციის დონეზე ადგომ ქვეყნებში განვითარება პროცესი – დასავლეთ სეპიტების მომთაბარე ტომების მიგრაცია შუამდინარეთში[831], გუტების გამოჩენა მესოპოტამიაში, უფრო გვიან კასიტების გავრცელება ბაბილონში, ჰიქსოსების შემოჭრა ეგვიპტეში და სხვა, კარგი მაგალითებია ამისა[832].

როგორც ჩანს, ბტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელი საფეხურის დროს საგრძნობლად იზრდება მეცხოველეობის როლი და მეურნეობაში მისი ხვედრითი წონა თითქმის მიუახლოვდება უთანაბრდება. მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლია სულადობის რა-

---

825. O.W. Muskarella, The Tumuli at SE Gurdan, Second Report Metropolitan Museum Journal, vol. 4, 1971, გვ. 5-28.

O.W. Muskarella, The Tumuli at SE Gurdan. A preliminary Report, Metropolitan Museum Journal, vol. 2, 1969.

826. А.Д. Резепкин, Северо-Западный Кавказ в эпоху ранней бронзы, Автореферат, Ленинград, 1980, стр. 16.

827. J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 138.

828. Н.Я. Мерперт, Древнеямная культурно-историческая область и вопросы формирования культур шнуровой керамики, Москва, 1976, стр. 125.

829. Н.Я. Мерперт, Этнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннего бронзового века. Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья, М., 1984, стр. 235.

830. Б. Нидерле, დასახ. ნაშრომი, გვ. 213.

831. В.С. Титов, К изучению миграций бронзового века, Археология Старого и Нового Света, М., 1982, стр. 116.

832. Н.Я. Мерперт, Ранние скотоводы Восточной Европы и судьбы древнейших цивилизаций, стр. 83.

ოდენობა ჯოგში, ჩანს, დაახლოებით თანაბარი უნდა ყოფილიყო. ამიტომ, ამ კულტურის წოსახლეობა, განსაკუთრებით შიდა ქართლში ჩრდილოში მხარეებით, უფრო წობილური ჩანს. ამ დროის ნამოსახლარები აქ არ გამოირჩევიან მაინცადამაინც თავისი სიდიდით და შეღარებით ხსელი კულტურული ფენებით ხასიათდებიან[831]. საერთოდ ამიერკავკასიაში, თავისი ბუნებრივი პირობების და რელიეფის თავისებურების გამო, სხვადასხვა რეგიონებში მეურნეობის ხასიათში გახსხვავებული ვითარება შეიქმნა. ზოგან, ეპირატესად მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ოლქებში, ჩანს, ამ დროს მეურნეობა უფრო მეტად მიწათმოქმედების ჰიმართულებით ვითარდებოდა და მოსახლეობაც მყარად იყო მიჯაჭვული მიწას. აღსტოვაცია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის აქაური ნამოსახლარები შედარებით უფრო მოზრდილებია, ალიერი კულტურული ფენებით ხასიათდებიან, რასაც საცხრეთის ევლება მოგვაგონებენ.

როგორც ჩანს, ამ კულტურის გვიანდელ საფეხურზე თანდათანობით კიდევ უფრო იზრდება მესაქონლეობის, განსაკუთრებით მეცხვარეობის როლი. მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს ტყის ინტენსიური განადგურების შედეგად თანდათანობით კლიმატის ერთგვარი გაშრალება მოდა. ურწყვი მიწათმოქმედება ბარში სულ უფრო და უფრო აფერხებს მეურნეობის ამ დარგის განვითარებას[834]. შექმნილმა მდგომარეობამ ირიგაციულად მეარყია არსებული მეურნეობრივი სისტემა. კრიზისულმა ვითარებამ აიძულა მოსახლეობა ახვა, ახალ ზონას დადგომოდა, რომელიც უკვე საგრძნობლად სცილდება განვითარების საცხრეთულ ჰიმართულებას და უფრო მეტ საერთოს ჩრდილოეთით მოსახლე ტომების ტრადიციებთან ნახულობს. ყორღანული კულტურის მატარებელი ტომების გამოჩენამ, ჩანს, გარკვეულად შეაყოვნა მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში საზოგადოების განვითარების მიღწეული დონე. საბოლოოდ დაირღვა თითქმის „პროტოცივილიზაციის“ დონემდე მიახლოებული საზოგადოების განვითარების ზრა. ჩრდილოეთიდან წამოსულმა იმპულსებმა უთუოდ დააჩქარა ეს პროცესი. იქაურ ტრადიციებზე დაფუძნებულმა ეკონომიკამ განაპირობა ახალი ზრის ძორედება. ზოლად მართებული არ ეჩვა იყოს წოსაზრება, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალური ხანის ნამოსახლარებზე მიპოვებული მასალების საფუძველზე თითქოს შეიძლება ადრეყორღანული კულტურის მატარებელი ტომების ეკონომიკური ცხოვრებია აღდგენა[835].

როგორც ჩანს, სადაც კი მომთაბარე-მეკოგე ტომები იჭერენ განოჩენას თითქმის ყველგან ცხოვრების თავისი ზრის ამკვიდრებენ. იქაც კი, სადაც საზოგადოება თითქმის ცივილიზაციის ზღურბლამდე იყო ნასული, მათი განოჩენით შეფერხდა ამ ზღვარის გადალახვა. ჩვენშიც ამ ტომების ბერ დანერგილი ზრა იმდენად ძლიერი აღმოჩნდა, რომ მომდევნო ისტორიულ კულტურაში საზოგადოების განვითარება იმავე ჰიმართულებით გრძელდება. თრიალეთის კულტურის ხანაში აზრდება კავშირი სამხრეთის ქვეყნებთან და კულტურა განვითარების საკმაოდ მაღალ დონეს აღწევს, ბაგრამ საზოგადოებაც ვერც აქ შეძლო ცივილიზაციის ზღურბლის გადალახვა და იგი ისევ პირველყოფილი-თემური წყობილებია საფ-ხურზე დარჩა.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, კერძოდ საქართველოში აღმოჩენილ მტკვარ-არაქსის კულტურის ზოგიერთ ნამოსახლარზე კარგად შეინიშნება აღრეყორღანული კულტურას-

---

833. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, საქართველოს არქეოლოგია, ტბილისი, 1991, გვ. 131.

834. ი. გ ო გ ი ჩ ა ი ა, პოპულაციური და წარმოებითი ძალები საქართველოში, თბილისი, 1976, გვ. 58.

835. გ. ჭ ი ტ ა ი შ ვ ი ლ ი, ადრეული ყორღანული საზოგადოება საქართველოში, ლიტერატურა, თბილისი, 1993, გვ. 9.

თან თანაარსებობის კვალი. ეს ნათლად გამოჩნდა თიხენთის ხაიონში, სოფ. მადაანთან გაჩხრილ ბტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელ ნამოსახლარზე. აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკასთან ერთად წარმოდგენილია ადრეეორღანული კულტურისათვის დამახასიათებელი ჭიხის ნაწარმი, განსაკუთრებით მსხლისებრი ბოყუანილობის ჭურჭელი[832]. ხაშურის რაიონში, ნაცარგორასთან შესწავლილი ნამოსახლარის ზედა ფენებში ერთად აღმოჩნდა მტკვარ-არაქსის და ბედენური კულტურებისათვის დამახასიათებელი ჭურჭელი[833]. აღსანიშნავია, რომ ბერიკლდეზე ამ კულტურების თანაარსებობამ არ წეიქმნეა[834].

მართალია, ზოგიერთ რეგიონში დროის გარკვეულ მონაკვეთში ბტკვარ-არაქსის და ადრეეორღანული კულტურები თანაარსებობდნენ, ეტყობა ადრეეორღანული კულტურის მატარებელი ტომები გურ შეეგუენ ცხოვრების არსებულ წესს. მტკვარ-არაქსის კულტურის საბოლოო დაცემის შემდეგ მათ ნამოსახლარებზე ცხოვრება საერთოდ ქრება და, ჩანს, ადრეეორღანულ ხანაში აღარ გაგრძელებულა. ამიტომ, მთლად მართებული არ ჩანს მოსახრება, რომ თითქოს ადრეეორღანების თანადროული ნამოსახლარები უძველ დადასტურებულია და მნიშვნელოვან წილად შესწავლილია[835]. ყველა ეს ნამოსახლარი ბტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალური სტადიისაა და ამ კულტურის არსებობის შეწყვეტის შემდეგ აქ ცხოვრების კვალი აღარ ჩანს. ადრეეორღანული კულტურის მატარებელი ტომები, ჩანს, კვლ შეეგუნენ მეურნეობის არსებულ სისტემას და ნათი მტკვარ-არაქსის კულტურის სამეურნეო ტრადიციების გამგრძელებლად მიჩნევა მთლად დამაჯერებელი არ არის. პირიქით, ისე ჩანს, თითქოს იცვლება ცხოვრების ტრადიცია და ეეურნეობის ხასიათი. საზოგადოება ცხოვრების სრულიად განსხვავებულ, ახალ გზას ადგება. ის, რომ ამ დროს ნამოსახლარები თითქმის არ გვხვდება, ალბათ, ეკონომიკაში ძირითადად მეცხოველეობის როლის გაზრდასთან იყო დაკავშირებული და მოსახლეობის უფრო მოძრავ, მომთაბარულ ცხოვრების ხასიათზე უნდა მიუთითებდეს.

საინტერესოა აღინიშნოს ანთროპოლოგიური მონაცემები, მიღებული სოფხეთში შესწავლილი მეიდნარის სამაროვნიდან, სადაც გვიანბტკვარ-არაქსული პერიოდის ერთ-ერთ სამარხში 10 თავის ქალა აღმოჩნდა[840]. მთელ ამერიაში კარგად გამოირჩევა ანდრეეორღანული რასის როგორც ჩრდილოური, ისე სამხრეთული შტოსათვის დამახასიათებელი თავუა-

---

836. Г.И. М и р и ц х у л а в а. Н.А. М и р и ц х у л а в а, Археологическая экспедиция Иорского ущелья. Полевые археологические исследования в 1983 году. Тбилиси, 1986, стр. 30, табл. V, 2.

837. А.Т. Р е м и ш в и л и, Раскопки в Хашурском районе в 1984-1986 гг. Полевые археологические исследования в 1986 г. Тбилиси, 1991, стр. 21, табл. 43-46.

838. А.И. Г л о н т и, А.И. Д ж а в е х и ш в и л и. Ежный адрес о многослойном памятнике эпохи энеолита - поздней бронзы в Шида-Картли-Берикальони, КСИА, 192, М., 1987, стр. 32.

839. გ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური ძიებანი ჭალაბანდის ტერიტორიაზე, ანდრეძე, 1939, გვ. 18.

840. В.Н. А л а д а ш к и н а, Р.А. М а р т и р о с, Палеоантропологические материалы из куро-аракских погребений в Армении и вопросы генезиса населения куро-аракской культуры раннебронзового века. Межрегиональные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей. Ереван, 1990, стр. 22.

ბურებები[841]. მტკვარ-არაქსის პოპულაციები უახლოვდებიან წინა აზიურს, ე.ი. ამავე დროს, მათში კარგად ჩანს ძველი ორმოსამარხების პოპულაციის ნიშნებიც[842]. ამიტომ, როგორც აღვნიშნავენ, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ზონა შეიძლება მივიჩნიოთ გარდამავლად ჩრდილოეთსა და სამხრეთს შორის, რომელშიც ასახა როგორც ჩრდილოეთ, ისე სამხრეთ ევროპეიდების ნიშნები[843].

ღნდა აღინიშნოს, რომ კულტურის ხასიათში ეს ახალი მოვლენები ნაკლებად შეიმჩნევა. ადრე ყორღანული კულტურა ძირითადად ადგილობრივ ტრადიციებზე ჩანს დაფუძნებული. თუ დაკრძალვის წესი მოსახლეობის ახალი მასის გამოჩენასთან ღნდა ყოფილიყო დაკავშირებული, ჩანს, რომ მათ ძირითადად ადგილობრივი კულტურა ათვისეს. მესაქონლე ტომებს შედარებით ადგილად გადაავიწყდათ უფრო მაღალი კულტურის ტრადიციები[844]. შესაძლოა რიცხობრივად ახალმოსულები არცთუ ისე ბევრნი იყვნენ და შედარებით სწრაფად აითვისებენ ადგილობრივ მოსახლეობაში, მაგრამ დასაფლავების თავის წესს აერცელებენ, რომელიც ამ კულტურის ერთ-ერთი ძირითადი დიფერენციალური ნიშანი ხდება. ჩანს, რომ ახალი ეთნიკური ელემენტის გამოჩენამ გარკვეულად დააჩქარა წინამორბედი, მტკვარ-არაქსის კულტურის საბოლოო დაცემა. ადრეყორღანული კულტურის ჩანაში უპირატესად დიდი და საშუალო ზომის ყორღანები გვხვდება; მომცრო ზომის ამ ტიპის სამარხი შედარებით იშვიათია. ამიტომ, საფიქრებელია, რომ ისინი უფრო მაღალი წყების წარმომადგენელთა სამარხები იყო, ცნება, უპირატესად საზოგადოების იმ წევრებისა, რომლებიც ჩრდილოეთიდან იყვნენ გადმონაცვლებულნი. ასეთი ჩანს, აქ დაწინაურებულ მდგომარეობას აღწევენ და დიამარხნენ მათთვის დამახასიათებელი დაკრძალვის რიტუალის წესით. ადრე ყორღანული კულტურის ხანაში ინერგება შეხედულება, რომელშიაც ბელადი წარსულან ადგილს იკავებს საზოგადოებაში. ეს კი პირველყოფილი საზოგადოების განვითარების უკვე საკმაოდ მაღალი საფეხურის მაჩვენებელი იყო. როგორც ფიქრობენ, ყორღანის აგებაში შესაძლოა ჩადებულია იგივე იდეა სამარხის თ. ბე მონუმენტური ნაგებობის აღმართვისა, რომელმაც სხვადასხვა მხარეში თავისებური ასახვა პოვა — ეგვიპტის პირამიდები, ევროპაში მეგალითური ძეგლები და სხვ.[845].

ადრეული დიდი ყორღანები საკმაოდ რთულ და შრომატევად ნაგებობას წარმოადგენდა და მიწას სამუშაოების გარდა ზოგჯერ აქ საკმაოდ მოზრდილი ქვისა ან ხის კონსტრუქციები იგებოდა. საჭირო მასალის მოზიდვაც ხანდახან საკმაოდ დაძაბულებული ადგილიდან ხდებოდა, ალბათ გამწევი ძალის გამოყენებით[846]. ყორღანის აგება საკმაოდ ხანგრძლივი პროცესი იყო და ზოგჯერ, ალბათ, ერთი ან ორი წლის ამბავი არ იყო. ამ სამუშაოში, ჩანს, საკმაოდ დიდი კოლექტივი იყო ჩაბმული. ბერბაიჯანში მილის სტეპში გათხრილ უძ-თეფეს ნოხრიღილი ყორღანის შესახებ გამოითქვა ვარაუდი, რომ მის ასაგებად უნდა დახარჯულიყო დაახლოებით 21.000 კაც-დღე. წნორის დიდი ყორღანის აგების კი დევ

---

841. ВП. А л е к с е е в, Р.А. М к р т ч я н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

842. იქვე, გვ. 30, 31.

843. იქვე.

844. Н.Я. М е р п е р т, Древнеямная культурно-историческая область и вопросы формирования культур шнуровой керамики, 1976, стр. 126.

845. А.А. О р м о з о в, Памятники первобытного искусства, М, 1966, стр. 88.

846. А.А. И е с с е н, Раскопки большого кургана в урочище Уч Тепе, Труды Азербайджанской экспедиции, МИА 125, М.-Л., 1965, стр. 68.

ცდრო მეტ დრის ვარაუდობენ — 22.200 კაც-დღეს[847]. ამ ზღაპრ და სანგრძლივი საშუშაოს ჩატარება მეტ-ნაკლებად დამჯდარი ცხოვრების გარეშე ალბათ შეუძლებელი იქნებოდა. მაგრამ სად და როგორ ეხდა ეცხოვრა ხალხს, რომლებმაც აღმოსავლეთ საქართველოში აღრეული ყორღანების კულტურა დაგვიტოვა, ჯერჯერობით ნათლად ნათელი არ არის. როგორი იყო იმ დროს სოფელი, სად მდებარეობდა, როგორი იყო მისი დაგეგმარება, საშენებლო საქმე და არქიტექტურა, ახლა ძნელია რაიმეს გარკვევით თქმა. მაგრამ ამ დროს რომ კარგად ფლობდნენ საინჟინრო-საშენებლო საქმეს, მოწმობს დიდებული სანაპიროები, აქ დამოწმებული ხის ან ქვისაგან ნაგები დასაკრძალავი შენობა. როგორც ჩანს, სამარხის აგებას დიდრო ბევრ დროსა და ძალას ანმარდნენ, ვიდრე საცხოვრებელი კომპლექსის მშენებლობას. საფიქრებელია, რომ საცხოვრებელი ტიპიურად ხისაგან იყებოდა. ქვახა და თიხის, ხანს, ამ საქმისათვის ნაკლებად იყენებდნენ. დასაკრძალავი კამერა ალბათ საცხოვრებელი სახლის წაბაძვით იყო ნაგები. ხისაგან ნაგებმა შენობამ ჩვენამდე ვერ მოაღწია და ანთანაც გაარაულა ალბათ იმ დროის სოფლის, საცხოვრებელი ადგილის დადგენა.

რა თქმა უნდა, ნარტო სამარხებიდან მიღებული ცნობებით ძნელია საზოგადოების ცხოვრების სრული სურათის წარმოდგენა. თუმცა ზოგიერთ კულტურებში სწორედ სამარხებიდან მოპოვნილ ნაკლებად ბევრით ხდება შესაძლებელი ვეტ-ნაკლები სიზუსტით საზოგადოების განვითარების ყველაზე ბერიოდის აღდგენა[848]. ადრეული ყორღანების ხანაში საზოგადოების სოციალური სტრატიფიკაციის პროცესი განსაკუთრებით კარგად ვისახა სამარხულ ძეგლებში. წინარე ხანაში, ბედკვარ-არაქსის კულტურაში საზოგადოების შიგნით დიფერენციაცია ვერ კიდევ ნკვეთრად გამოსახული არ უნდა ყოფილიყო[849]. საკვლევისად არსებული მასალები საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის წვეულისათვის მაინცდამაინც ბევრს არაფერს იძლევა. ამ დროს ნამოსახლარებზე განსხვავებული, ყველა ნოხრდილი შენობები, ცალკე შეძლებულთა უბნების არსებობა არ ვეინიშნება. არ გვხვდება აქ ტაძრის ტიპის ნაგებობა და თითქმის ყველა შენობა ერთნაირი სტანდარტით ნაგები. არც ბედკვარ-არაქსის კულტურის სამარხულ ძეგლებში შეინიშნება რაიმე ნკვეთრი სხვაობა, რაც საგრძნობი სოციალური იერარქიის და ქონებრივი დიფერენციაციის მანიშნებელი იყოს. ამ პერიოდში დაწყება პროცესი წედარებით ნელი ტემპით მიმდინარეობდა. ამიტომ, მთლად ნარეთებული არ უნდა იყოს მოსაზრება, რომ ამ დროის საზოგადოებაში ღრანასწორობის პროცესი უკვე შორს წასული იყო, თითქმის ადრეკლასობრივ ღონემდე მისული[850]. ყორღანული კულტურის პირველი გამოვენის ხანაში, რომელსაც იგი

---

847. Ш. М е р п е р т. Ранные скотоводы Восточной Европы и судьбы древнейших цивилизаций, стр. 19. Ш. Ш а а д а б р и ш в и л и. Курганы Алазанской долины, стр. 69.

848. В.М. М а с с о н. Экономика и социальный строй древних обществ. Ленинград, 1976, стр. 149.

849. Г.Б. А в а л и ш в и л и. Попытки социологической интерпретации некоторых памятников Юго-Восточной Грузии эпохи энеолита. Кашкол в системе палеометаллических культур Евразии. Тбилиси, 1991, стр. 173.

850. გ. ნ ი ო რ ა ძ ე, ქრისტიანული ტაძრების დიდგვაროვანი მშენებლობა ბედკვარ-არაქსის კონტექსტში. მიხეილ ქავ ნ. შ. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნებათმცოდნეობის სერია, N 4, თბილისი 1984, გვ. 66.

ვ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, ბედკვარ-არაქსის კულტურა, თბილისი, 1980, გვ. 134.

ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურასთან ერთად თანაარსებობს, ამ დროის ყორღანებში, როგორც ჩანს, ძირითადად ასახული უნდა იყოს პიროვნების სოციალური რანგი. ქონებრივი სხვაობა მოსახლეობის სხვადასხვა ჯგუფებს შორის ჯერ, ჩანს, სუსტადაა გამოკვეთილი. სამგორის ყორღანში, მიუხედავად დაკრძალვის რთული რიტუალისა, სამარხეული ინვენტარი მეტად მწირია და ჯერ კიდევ არ ჩანს ქონებრივი დანაწევრების ნიშნები. იგივე სურათი შეინიშნება თრიალეთის აღრეულ ყორღანებში, სადაც ყორღანების ასაგებად დახარჯული შრომა სრულიად არ შეესაბამება იქ ღარიბულ ინვენტარს, რომელიც აქ აღმოჩნდა[851]. თუმცა თრიალეთის ყორღანების შესახებ, ვფიქრობთ არც თუ მთლად მართებულად, გამოთქმულა მოსაზრება, რომ ინვენტარის სიმწირე აქ მათი გაძარცვით აიხსნება[852]. როგორც ჩანს, ეს ვითარება საზოგადოებაში დიდხანს არ გაგრძელებულა. გამორჩეულ მდგომარეობაა მიღწეული წევრი ყამირმიკერადაც წინაურდება. ეს კარგად გამოჩნდა მარტყოფთან შესწავლილ ყორღანებში. ბათალია, დროით ისახი სამგორის და თრიალეთის ყორღანები, ჩანს, ბევრით არ ჩამორჩებიან, მაგრამ ბათში კარგად გამოჩნდა, რომ დაკრძალული წევრი საზოგადოებისათვის ქონებრივადაც გამორჩეული. მარტყოფის ყორღანები საკმაოდ ბედიდარ ინვენტარს შეიცავდნენ, თუმცა ნივთები უფრო დახვეწილია და დამზადების მაღალი დონით ხასიათდებიან. როგორც კი საზოგადოების არისტოკრატიული ფენა ქონებრივადაც მომძლავრდა, მოთხოვნილება იზრდება, რასაც შედეგად ხელოსნობის სხვადასხვა დარგების დაწინაურება მოყვა. ამ ყორღანების აგება დიდ შრომას ითხოვდა, ინვენტარი მათში საკმაოდ მდიდარი აღმოჩნდა. ასეთი არარეპტაბელური გამოყენება დახარჯული შრომისა და სიმდიდრის, დაზახასიათებელია საზოგადოების დიფერენციაციის ადრეული ეტაპისთვის. მერე და მერე დაკრძალვის რიტუალის დროს ეფერ რაციონალურად იყენებენ შრომას და გარკვეულად ზოგავენ ქონებას[853].

ადრეყორღანული კულტურის ხანაში საზოგადოების შიგნით მიმდინარე დიფერენციაციის პროცესი ჯერ საკმაოდ შორსაა წასული. როგორც ჩანს, ჩრდილოეთიდან გადმოსული მასა მოსახლეობია ერწყმის ჩვენდა, ადგილობრივ მაცხოვრებლებს, რამაც ჩანს საზოგადოების რღვევის პროცესი უფრო დააჩქარა. თუმცა ძველი ორმოსაბარხების კულტურაში საზოგადოების დიფერენციაციის ნიშანი თითქოს შესამჩნევი არ არის. აქ უბრალოდ მკვირინვენტარიანი სამარხები გეხვდება, სმირად კი საერთოდ ინვენტარო საფლავებია ცნობილი[854]. რა იყო უმეტესად მიზეზი საზოგადოების შიგნით მიმდინარე პროცესის ასეთი გარდაქმნისა, ახლა ძნელი სათქმელია – შესაძლოა აქ გარკვეული როლი ითამაშა იმ ეკონომიკურმა ძვრებმა, რომელიც მოსახლეობის ახალი ტალღის გამოჩენას მოჰყვა. მესაქონლეობის დაწინაურებამ, განაკეთარებით კი ბეღვარეობის როლის გაზრდამ, რომელიც უფრო ადვილად იღებდა ნამატ პროდუქტს[855], ხელი შეუწყო ქონებრივი და

---

851. Б.А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941, стр. 101.

852. გ. ნ ი ო რ ა ძ ე, მტკვარ-არაქსის კულტურის სოციალური სტრუქტურის პრობლემისათვის. ძიებანი, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნებათმცოდნეობის სერია, N 4, თბილისი, 1983, გვ. 185; გ. გ ო გ ა დ ზ ე, ნ. ჩ ი ტ ა ი ა, ნ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76.

853. Т. Ч у б и н а в а, Прогресс и археология. М., 1949, стр. 169.

854. Н.Я. М е р п е р т, Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья, Москва, 1974, стр. 30.

855. Эпохалит СССР, М., 1982, стр. 322

სოციალური დიფერენციის გაღრმავებას[856]. სანახრეთან ურთიერთობამ კი დააჩქარა ეს პროცესი[857]. როგორც ჩანს, ახლად წოსულები აქ გაბატონებულ მდგომარეობას აღწევენ და ეპირატესად მათთვის დამახასიათებელი ჩრდილოური ტრადიციები ვრცელდება როგორც ყოფაში, ასე დაკრძალვის რიტუალში.

ადრეული ყორღანული სანარხები, ჩანს, ეპირატესად ტომისა თუ გვარის წარჩინებულებს, არისტოკრატიულ ნაწილს ეკუთვნოდა. მაგრამ უკვე კარგად ჩანს ის „მარადისული ბრძნისხვლება", რომელსაც საზოგადოების ამ ფენამ ნიადგწია. ისიც კი თქმა, რომ ეს ყორღანები ძალიან გავლენიანი წიდებულების, ანუ, ეგებ, „მეფეთია" სანარხებია[858].

მარტყოფის ჯგუფის ყორღანებია მაგალითად ჩანს, რომ ისინი ტერიტორიულად არეთუ ისე დაშორებულები არიან ერთმანეთისაგან, ამიტომ, შესაძლოა ეს ყორღანები ძირითადად ერთი ტომობრივი ჯგუფის ბელადების და მათთან დაახლოებელ პირთა სანარხები იყო[859]. ამ ჯგუფიდან მხოლოდ ერთი ყორღანი გამოირჩევა თავისი ზომებით და განსაკუთრებული მდებარეობით, იგი აღმართული იყო სავანგებოდ შერჩეულ მაღალ ადგილას და კარგად გამოირჩეოდა თითქმის ყოველი მხრიდან. სხვა ყორღანები როგორც ზომით, ისე არქიტექტურის ხასიათით არ გამოსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. სავარაუდო ყორღანებიც შესაძლოა ტომთა ბელადების სამარხები იყო. ავრეთვე, ტომთა წინამძღვრის სამარხი ღნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია, რომ ამ დროისთვის მხვედრი ტომობრიეი გაერთიანებები ჯერ კიდევ მკვლთრად სპოეციალიზებული არ უნდა ყოფილიყო.

ახლა ძნელია გარკვეით თქმა, თუ ვინ უკუნ ადრეყორღანული კულტურის მატარებელი ტომები. ზევით აღინიშნა, რომ ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლო ნახევარში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მნიშვნელოვნად იცვლება ცხოვრების ხასიათი. სახოგადოების განვითარება ახალი, სრულიად განსხვავებული გზით წარიმართა, რაც გარკვეულ ეთნიკურ ძვრებთან იყო ალბათ დაკავშირებული. ახლა ძნელია ეთნოგენეტიკურ პროცესებში მიმდინარე ცვლილებების შესახებ რაიმეს გარკვევით თქმა, მაგრამ, ჩანს, რომ პოსაბლეობის ახალი ტალღის შემოსვლამ ღრუოდ განაპირობა სახოგადოების განვითარების განსხვავებული მიმართულების ხასიათი. კულტურული ძვრები, რომლებიც საკმაოდ რელიეფურად აისახა ამ დროის არქეოლოგიურ წყაროებში, ეხებიან, მაგრამ მაინც, ეთნიკურ სიტუაციაში მიმდინარე სიახლეზე უნდა მიეთითებოდეს. მართალია, არქეოლოგიური მონაცემების ეთნიკურ კატეგორიასთან გაიგივების ცდილობა საკმაოდ ძნელია და რთული, ვგრძნობ არქეოლოგიურ მასალებს ადრეულ ხანაში გარკვეული სინთალის შეტანა შეუძლია ეთნიკური ინტერპრეტაციის საკითხში და ამ მონაცემებია გათვალისწინებით ეფრო ღეტი გაბედულებითა დასაშვები ცდა ვიაკეთო ეთნიკურ ჯგუფებში მოხდარ ცვლილებებზე.

მომთაბარე-მეცხოველეობის ტომების დასავლეთით ეწსპანსია რამდენიმე ეტაპად პოროციელ-

---

856. Г. К а п т а р е д з е. Вопросы этнической истории Кавказа и Анатолии в проблеме хронологии и периодизации. Тбилиси, 1992, стр. 34

857. А.А. И в с с е н, К хронологии больших кубанских курганов. СА. XII. М-Л., 1950. стр. 196.

858. ქ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, „ამბები ალდებულ" საეთნოლოგიო ინტერპრეტაციისათვის. მასალები ამერიკულია და ეთნოლოგიისათვის. VII, თბილისი, 1979, გვ. 86.

859. Е.Н. Ч е р н ы х, Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы. Древний Восток, этнокультурные связи. Москва, 1988, стр. 45

859. Г.Е. А л а д а ш в и л и, ციტ. ნაშრომში, გვ. 172.

დებოდა[859]. მათ ადრეულ მიგრაციებს კავკასიაში მაინცადამაინც წესაბამისი კვალი არ დაუტოვებია. აქ ამ ტომების გავლენა უფრო მეტად საგრძნობია ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში ძველი ორმოსამარხების ან, როგორც უწოდებენ, ყორღანული კულტურის ხანაში. ეს ამ კულტურის მატარებელი ტომების დასავლეთით მოძრაობის ყველაზე მძლავრი და თანაც ფინალური ეტაპია[860]. ამ პერიოდში საგრძნობლად აქტიურდება ჩრდილოეთიდან წამოსული იმპულსები, რაც სათანადოდ აისახა ჩრდილო კავკასიიდან მომდინარე არქეოლოგიურ მასალებში[861]. სტეპების მოსახლეობის მოძრაობა კავკასიის მიმართულებით დიდი ეთნიკური მიგრაციის ხასიათის არ უნდა ყოფილიყო. უფრო სამხრეთით, ამიერკავკასიაში უმეტესი კონტაქტები ყორღანულ კულტურასთან, ბანს, უფრო სუსტი იყო. სადღეისოდ ამიერკავკასიაში მხოლოდ ერთი სამარხია ცნობილი ჭნის ხეობაში, ახალგორის მახლობლად სოფ. კორინთოდან, რომელიც უშუალოდ ამ კულტურას მიეკუთვნება.

საინტერესოა ანთროპოლოგიურ მასალების საფუძველზე გაკეთებული მოსაზრება, რომ ინდოევროპელები სტეპური ზოლიდან კავკასიაში შემოდიან, ამიერკავკასიაში ხვრეტილ და ჭარხვლერ ტომებთან შედიან კონტაქტში; მცირერიცხოვნების გამო ისინი ლინგვისტურად და კულტურულად ბაში იქცევიან, მაგრამ ანთროპოლოგიური თავისებურებების რაღაც კვალს მაინც ტოვებენ[862].

ყორღანული კულტურის მატარებელი ტომების კავკასიაში გაბატონება ეარქეული ეთნიკური ჯგუფების ძირები უნდა მოყოლოდა შედეგად. მაგრამ, ვინ იყვნენ ეს ტომები, სადან, როდის და რა გზით ვრცელდებიან კავკასიაში, მთლად ნათელი არ არის. ყორღანული კულტურის მატარებელი ტომების ეთნიკური ვინაობის. მათი განსახლების საკითხს უკვე კარგა ხანია მიექცა სათანადო ყურადღება; განსაკუთრებით იმის გამო, რომ ამ კულტურას უშუალოდ ინდოევროპელ ტომებს უკავშირებენ[863]. მათი მოძრაობის შედეგად თითქმის მთელი ევროპა და აზიის გარკვეული ნაწილი ინდოევროპული ხდება. ყორღანული კულტურის მატარებელი ტომების, ინდოევროპელების წარმომავლობის, პირველსაცხოვრისის, გავრცელების, მათი შემდგომი ბედის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებაა გამოთქ-

---

860. ИЯ. М е р п е р т, О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке, КСИА, вып. 105, М., 1965, стр. 10.

Г.Н. Ч е р н ы х, Культурные контакты в циркумпонтийской области, Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Тбилиси, 1987, стр. 104.

861. M. G i m b u t a s, Old Europe C. 7000-3500 B.C: The Earlist European Civilization before the Infiltration of Indo-European Peoples, გვ. 16.

862. А.А. Ф о р м о з о в, Каменный век и энеолит Прикубанья, стр. 130.

Е.И. К р у п н о в, ИЯ. М е р п е р т, Курганы у станицы Мокеевский, Древности Чечено-Ингушетии, Москва, 1963, стр. 14.

863. В.П. Л а л е к с е е в, Р.А. М к р т ч я н, Палеоантропологический материал из куро-араксских погребений в Армении и вопросы генезиса носителей куро-араксской культуры раннего бронзового века, Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей, Ереван, 1990, стр. 34.

864. ИЯ. М е р п е р т, Этногенез в эпоху энеолита и бронзового века, История СССР, Москва, 1966, стр. 156.

А.Д. Р е з е п к и н, К интерпретации росписи из гробницы майкопской культуры близ станицы Новосвободной, КСИА, 192, Москва, 1987, стр. 31.

ული და ინტერესი ამ პრობლემისადმი დღესაც არ განელებულა[865]. უფრო ის არია გავრცელებული, რომ ამ ტომების პირველადი საბრძოლო ველობა იყო. მართალია ინდოევროპელების ჩრდილო ევროპიდან წარმოშობილობამ დაკარგა პოპულარობა, მაგრამ ევროპის შიგნით ბევრი ლოკალიზაციის შესახებ ერთი აზრი არ არსებობს. ზოგი ვარაუდ ინდოევროპელების ცენტრალურ ევროპაში ხედავს, ზოგიც სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპაში დუნაისპირეთში, ამ კიდევ სამხრეთ რუსეთის სტეპებში ეძებს. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ინდოევროპული ტომების სამშობლო წიხა აზია იყო. მაინც უფრო ის აზრია გავრცელებული, რომ ამ ტომების პირველსაცხოვრისი შავი ზღვის არგვლივ მდებარე ტერიტორიების ფარგლებშია საძებარი[866]. სამხრეთით ანატოლია, დასავლეთით ბალკანეთი, დუნაისპირეთი, ჩრდილოეთით სამხრეთ-რუსეთის სტეპები. ალმოსავლეთით ამიერკავკასია. უფრო პოპულარული ჩანს თითქოს აზრი, რომ ინდოევროპელების სამშობლო სამხრეთ-აღმოსავლეთი ევროპა – ჩრდილო შავიზღვისპირეთი იყო[867]. ძვ.წ.III ათასწლეულის შეორე ნახევარში აქტიურდება მათი ექსპანსია კავკასიის მიმართულებით, ახრდება ყორღანული კულტურის გავლენა ჩრდილო კავკასიაში; ერთიერთობა ჩრდილო რეგიონებთან უფრო ინტენსიური ხდება[868]. როგორც ჩანს, ამ პროცესებმა ამიერკავკასიაზეც იქონია გავლენა და აქ ძლიერდება ჩრდილოეთიდან მოსული იმპულსები. ამ პერიოდში ჩრდილო კავკასიიდან ვრცელდება, ეტყი, გარკვეული მასა ყორღანული კულტურის მატარებელი ტომებისა ამიერკავკასიაში. ამან საფუძველი გავლენა იქონია ადგილობრივი მოსახლეობის ცხოვრების ხასიათზე. წინარე. ბუკვარ-არაქსის კულტურა ადრეყორღანული კულტურა ენაცვლება, შესაძლოა, ამის შედეგი იყო ქართველურ ენებში შენიშნული ინდოევროპული ელემენტები[869]. ჩანს, ამ დროის ანთროპოლოგიურ მასალებშიც აირეკლა ჩრდილოური გავლენები[870].

ბევრამ, ინდოევროპული ტომების წარმომავლობის, ბევი პირველი განსახლების შესახებ განსხვავებული აზრიც არსებობს. მათ პირველსაცხოვრის კავკასიის სამხრეთით წინა აზიაში გულისხმობენ. ზოგი ამ ტომების პირველადგილსამყოფელს ანატოლიაში ხედავს, ზოგიც კავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ჩრდილო მესოპოტამიაში. ცნობილი ინგლისელი არქეოლოგი კ. რენფრიუ არ ეთანხმება ლინგვისტებს და არქეოლოგებს შორის უფრო გავრცელებულ წეხედულებას ყორღანული კულტურის მატარებელი ხალხის ინდოევროპელების დასაწყისთან. ინდოევროპელების სამშობლო სამხრეთ რუსეთის სტეპებიდან დასავლეთით. მისი აზრით, ინდოევროპელების ევროპაში განსახლების უფრო დემოკრაფიული და ეკონომიკური ფაქტორები აღმოჩენილა. ძვ.წ. VII ათასწლეულში ინდოევროპელების ევროპაში განფენა ნაწილობრივ ხასიათს ატარებდა და დაკავშირებული იყო ძირითადად აქ წარმოებული წეურნეობის გავრცელებასთან. ანა-

---

865. J.P. Mallory. In Search of the Indo-Europeans, 1991, გვ. 143.

866. Т.Н. Черных. Палеометаллургическая провинция и древнейшие индоевропейцы, стр. 37.

867. იქვე, გვ. 48.

А.А. Формозов. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории Европейской части СССР. М. 1977, стр. 136.

868. А.А. Чубинишвили. Особенности исторического развития культурно-экономических связей Украины и Кавказа в эпоху раннего металла, стр. 101.

869. О.М. Джапаридзе. К вопросу этнокультурной истории Кавказа, стр. 331.

870. В.П. Алексеев и Р.А. Мунчаев. Древняя история Кавказа, გვ. 32.

ტოლიიდან ისინი ჯერ სპერძნეთს, შემდეგ კი ბალკანეთს აკავებენ, აქედან კი უფრო დრმად ერცელდებიან და ჩრდილო შავიზღვისპირეთის სტეპების ზოლს აღწევენ[871].

ინდოევროპული ტომების წინა აზიაში განსახლების და მათი მიგრაციების გზების შესახებ აზრი გამოთქვეს თ. გამყრელიძემ და გ. ივანოვმა ცნობილ ეროობლივ ფუნდამენტურ მონოგრაფიაში. მათი აზრით, წინარე ინდოევროპული ენის რეკონსტრუქციის გზით შესაძლებელია საკრაუდო გეოგრაფიული არეალის აღდგენა, ამ ენის მატარებელი ტომების პირველსაცხოვრისის დადგენა, საიდანაც უნდა დაწყებულიყო მათი მიგრაციული გერანზის ერცელ ტერიტორიაზე[872]. ძვ. წ. V-IV ათასწლეულებში მათი ძირითადი ეგალსამყოფელი ლოკალიზირდება წინა აზიის ჩრდილო პერიფერიულ ნაწილში ამიერკავკასიის სამხრეთით, აღმოსავლეთ ანატოლიის, ჩრდილო მესოპოტამიის რეგიონში[873]. პროტოინდოევროპული ენობრივი არეალის ამ მხარეში არსებობას უნდა მოწმობდეს ენერთვეს ის კონტაქტები, რომლებიც შეინიშნება წინა აზიის სხვა ენებთან, კერძოდ, ქართველურთან და ქართველურთან[874]. აქედან ხორციელდებოდა ინდოევროპული ტომებისა მიგრაციები შედარებით პატარა ჯგუფების თანდათანობითი გავრცელების ან კი დასპობითი ხასიათის მოქმედების გზით.

საერთოინდოევროპული ენის მატარებელი ტომების წინა აზიაში განსახლების იდეას ავტორები ცდილობენ არქეოლოგიური საფუძვლები მოუნახონ. მახლობელი აღმოსავლეთის ამ ტერიტორიაზე, სადაც ისინი წინარეინდოევროპული ენის არსებობას ვარაუდობენ, შეიძლება გამოიყოს რიგი კულტურებისა, რომლებიც გარკვეულ მსგავსებას ამყარებენ ლინგვისტური მონაცემების საფუძველზე რეკონსტრუირებულ პრაინდოევროპულ კულტურასთან. ესაა ჰალაფის კულტურა წინა აზიაში, ჩრდილო მესოპოტამიაში და შელავერ-შორეთეფეს და მტკვარ-არაქსის კულტურები ამიერკავკასიაში[875]. მათი აზრით, უკანასკნელი ხანების არქეოლოგიური აღმოჩენების საფუძველზე საერთო ინდოევროპული ენის გავრცელების ტერიტორიის არსებობის ვარაუდი წინააზიაში ჰალაფის კულტურის არეალში, სულ უფრო მეტ საფუძველს იძენს[876]. გამოითქვა მოსაზრება, რომ წინა აზიაში, ამიერკავკასიის ჩათვლით, ინდოევროპელების წინარე სამშობლო იმ რეგიონებს მოიცავდა, სადაც წარმოებითი მეურნეობის პირველი ნაბიჯები გადაიდგა. მეურნეობის ახალი სტრუქტურების შეთვისებასთან ერთად წინარე ინდოევროპული ენა ტომთა შორის ურთიერთობის საშუალება ხდება. ჰალაფის კულტურა, რომელიც ერთ-ერთი პირველი ნეოლითური წარმონაქმნი იყო მახლობელ აღმოსავლეთში, შესაძლოა ინდოევროპული ენის ბაზაზე ჩამოყალიბდა[877]. მაგრამ, ზოგიერთი მკვლევარი ინდოევროპული ენის

---

870. Colin Renfrew, Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. London, 1989, გვ. 147.

К р е н ф р ю. Происхождение индоевропейских языков. В мире науки. Прогресс, 2, М., 1990, стр. 79.

871. Т.В. Г а м к р е л и д з е. Вяч. Вс. И в а н о в, Индоевропейские языки и индоевропейцы, Тбилиси, 1984 стр. 870.

872. იქვე, გვ. 895.

873. იქვე, გვ. 870.

874. Т.В. Г а м к р е л и д з е. Вяч. Вс. И в а н о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 890.

875. იქვე, გვ. 964.

876. П.М. Д о л у х а н о в, Палеоэтнические процессы на территории Передней Азии и Кавказа по данным археологии и смежных дисциплин. Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных стран, Ереван, 1990, стр. 128.

მატარებელი ტომებია ჭალაფის კულტურასთან გაიგივების შესაძლებლობის საფუძველს ვერ ხედავს[878]. არც ენობრივი მონაცემებით რეკონსტრუირებული პრაინდოევროპელების კულტურის შულავერ-შომუთეფეს კულტურასთან დაკავშირება ჩანს მაინცადამაინც გამართლებული. აღინიშნა კიდეც, რომ ჭალაფის და შულავერ-შომუთეფეს კულტურებთან იდენტიფიკაციის ცდა დამაჯერებელი არ არის[879]. ინდოევროპელების სხვა ტომებთან ჭარიდამზარ შტკვარ-არაქსის კულტურის ფორმირებასა და განვითარებაში მოხალეობის შესაძლებლობა ნაკლებად წარმოსადგენია[880] ისევე, როგორც მედიტერანული ეთნიკური ელემენტის რაიმე დონეზე ამ პროცესში[881]. ზოგი აქ სემიტური ტომების არსებობას ვარაუდობს[882], ინდოევროპული ეთნოსის და მითემეტეს სემიტურის, ამ პერიოდში ანატოლიაში არსებობის ვარაუდის საფუძველი თითქოს არ ჩანს. ამ კულტურის ჩამოყალიბებაში ძირითადად კავკასიური ტომები მონაწილეობენ, უპირატესად ხურიტულენოვანი და ქართველური. ამ პერიოდში ანატოლიასა ინტენსიურადაა დასახლებული და ძნელია აქ კიდევ სხვა ეთნიკური ჯგუფების არსებობა ვიფარაუდოთ. პირიქით, ახლა ის ჩანს, რომ ეს კულტურა ფართოდ ვრცელდება სამხრეთით, რაც ეგებ მოსახლეობის გარკვეული მასის გადაადგილებაზე მეტყველებდეს[883]. ასევე აღინიშნა, რომ ამ ჩანაში აქ უშრალოდ ინდოევროპელებისათვის ადგილი არ იყო[884]. ითქვა აგრეთვე, რომ მახლობელ აღმოსავლეთში ინდოევროპელებს არ უცხოვრიათ ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისის ჩაფენამდე[885] და მახლობელ აღმოსავლეთის ძირითადი რეგიონები ადრე ინდოევროპული ტომების მიერ იყო[886]. ნაკლებ სავარაუდოდ ჩანს თითქოს, რომ ძვ.წ. IV ათასწლეულის ბოლოდან სამხრეთიდან ინდოირანული ტომების რაიმე მნიშვნელოვან მიგრაციებს ჰქონდა ადგილი კავკასიის გავლით ჩრდილოეთით[887]. ამ გზით კავკასიის ქედი საკმაო დაბრკოლებას შეექმნიდა მასიური ხასიათის მიგრაციებს[888]. ინდოევროპელი ტომების გავრცე-

878. З.А. А л а с к ш и е. Происхождение халафской культуры и проблема локализации индоевропейской прародины. Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского Нагорья и сопредельных стран, Ереван, 1990, стр. 43.

Е.Н. Ч е р н ы х. Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы. Древний Восток, этнокультурные связи. Москва, 1988, стр. 49.

879. И.М. Д ь я к о н о в. Языковые контакты на Кавказе и Ближнем Востоке. Кавказ и цивилизации Древнего Востока, Орджоникидзе, 1989, стр. 12.

880. О.М. Д ж а п а р и д з е. На заре этнокультурной истории Кавказа, стр. 375.

Н.А. Н и к о л а е в а. О сравнительно-индоевропейских контактах по археологическим данным. Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. М., 1984, стр. 74.

881. რ. გ ო რ დ ე ზ ი ა ნ ი, წინარისტორიული და ქართველური, თბილისი, 1985, გვ. 22.

882. П.М. Д о л у х а н о в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 122.

883. О.М. Д ж а п а р и д з е. На заре этнокультурной истории Кавказа, стр. 375.

884. И.М. Д ь я к о н о в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 18.

В.П. А л е к с е е в, Р.А. М к р т ч я н. დასახ. ნაშრომი, გვ. 33.

885. И.М. Д ь я к о н о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17, 14.

886. В.И. Д а н и л е н к о. Неолит Украины. Киев, 1969, стр. 252.

887. Т.В. Г а м к р е л и д з е. Вяч. Вс. И в а н о в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 917.

888. И.М. Д ь я к о н о в. დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

ლების სხვა გზა, თ.გამყრელიძის და ვ. ივანოვის აზრით, აღმოსავლეთის მიმართულებით მაღიოდა შუააზიისაკენ. მაგრამ, მოძრაობის ამ გზაზე მალაფის კულტურის ნაკვალევი არ შეინიშნება. როგორც აღვნიშნეთ, ამ დროს თითქოს საერთოდ არ ჩანს რაიმე ცალკე ხასიათური გადაადგილებისა წინა აზიიდან აღმოსავლეთით[889]. თ. გამყრელიძის და ვ. ივანოვის ვარაუდით, მიგრაციის პროცესი ძირითადად ინდოევროპელებს შეეხო. წინა აზიაში მათი მჭიდრო სემიტური და ქართველური ტომები ამ დროს მხოლოდ უმნიშვნელოდ გადაადგილდნენ. მაგრამ, თუკი აქ მასიური მიგრაციის ვითარება იქნებოდა, მაშინ იგი ამ რეგიონში მოსახლე ტომებს მეტ-ნაკლებად ერთნაირად უნდა შეხებოდა. მონოგრაფიის ავტორთა აზრით, შეა აზიიდან ერთი ნაწილი ინდოევროპული ტომებისა დასავლეთით გრცელდებოდნენ და ვოლგისპირეთია გზით სამხრეთ რუსეთის სტეპურ ზოლს აღწევენ. თავის „მეორე სამშობლოს", სადაც ამ დროს ყორღანული კულტურა იყო გავრცელებული[890], გამოითქვა მოსაზრება, რომ არქეოლოგიური ძეგლებიც მხარს არ უჭერს ინდოევროპული ტომების ხოძრაობის ამ გზას[891]. აქედან ეს ტომები კიდევ უფრო დასავლეთით გრცელდებიან, რის შედეგადაც ევროპის დიდი ნაწილი ინდოევროპული ხდება[892]. თუ დავუჯერებთ ინდოევროპული ტომების შეა აზიიდან დასავლეთით სამხრეთ რუსეთის სტეპურ ზოლში გავრცელების ვარაუდს, მაშინ არ არის გამორიცხული, რომ ამ ტომების ერთი ტალღა კავკასიაში შემოსულიყო. როგორც არ უნდა გადაწყდეს ინდოევროპელების პირველსახლის პრობლემა, მათი შემდგომი მოძრაობის საკითხი, ერთი თითქოს სავარაუდო უნდა იყოს, რომ მათი კავკასიაში გავრცელების ძირითადი გზა ე.წ. III ათასწლეულში ჩრდილოეთიდან ხოდიოდა. ამ ტომებთან უნდა იყოს დაკავშირებული ყორღანული კულტურის აქ გამოჩენა. აქედან ამ კულტურის გავლენა ამიერკავკასიაში ვრცელდება, უპირატესად ნის აღმოსავლეთ ნაწილში. აქ, ჩანს, ამ კულტურის მატარებელი ტომების შედარებით მცირერიცხოვანი ნაწილი შემოდის, ადგილობრივ მოსახლეობაში ითქვიფება და თითქმის მთლიანად მათ კულტურას ითვისებს. თუმცა ახლად მოსულებმა გარკვეული კვალი დაჩნიეს ცხოვრების საერთო ხასიათს და მათმა გამოხენამ სათანადო გავლენა იქონია ენაზეც. ეს ხოვლენა ამიერკავკასიაში გარკვეულად ასახა ანთროპოლოგიურ მასალამაც[893]. ამიერკავკასიის სამხრეთით ამ ტომების გავლენა ჩანს, წედარებით სუსტი იყო. ნაკლებ სავარაუდოა აზრი, რომ ინდოევროპელი ტომები, კერძოდ ხეთი-ნესიტები ანატოლიაში ჩრდილოეთიდან კავკასიის გაცილით გავრცელდნენ[894].

უკვე კარგა ხანია მიექცა ყურადღება ინდოევროპელი და ქართველური ენების ურ-

---

889. И.М. Дьяконов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

890. Т.Б. Гамкрелидзе и В.Вс. Иванов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 947.

891. Е.П. Черных, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49.

В.А. Сафронов, Проблемы индоцивилизации, Орджоникидзе, 1983, стр. 46

892. Т.В. Гамкрелидзе и В.Вс. Иванов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 939.

893. В.П. Алексеев, Р.А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 32.

894. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართული ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, თბილისი, 1978, გვ. 278.

Дж.Г. Макмуин, Хетты и их современники в Малой Азии, Москва, 1993, стр. 24, 154.

И.В. Пьянков, Кавказ на пути древних этнических передвижений, Кавказ и цивилизации Древнего Востока, Орджоникидзе, 1989, стр. 112.

თეორიობის საკითხს. ისიც კი აღინიშნა, რომ წინარე ქართველურ და წინარეინდოევროპულ ენებს შორის ნათესაობა იმდენად დიდია, რომ ადრე მათი საერთო წინაპარია არსებობაც კი საეჭვოდ, სადღაც ნეირე ახიის რეგიონში[895]. წინარე ქართველურის ტიპოლოგიური სტრუქტურა ძლიერ წააგავს პროტოინდოევროპულს[896]. ქართველურ ენებში შენიშნული ინდოევროპული ელემენტები ამ ენათა შორის ადრე არსებულ კონტრაქტებს უნდა მოწმობდეს, მაგრამ რა ხასიათის იყო ეს ურთიერთობა, სად და როდის ხორციელდებოდა, სადღეისოდ მთლად გარკვეული არ არის. ერთ-ერთი მიზეზი ამისა იმაში მდგომარეობს, რომ არც ინდოევროპული და არც ქართველური ტომების პირველსაც ხოვრისის შესახებ ცრთი აზრი არ არის. ზემოთ უკვე აღინიშნა, ინდოევროპული ტომების განსახლების თაობაზე გამოთქმული ვოსაზრებანი. არც ქართველური ტომების პირველადგილსამყოფელის შესახებაა ერთიანი აზრი. ქართველური და ინდოევროპული ენობრივი დამთხვევების გამო ვარაუდობენ, რომ ამ ტომებია თავდაპირველი განსახლების ტერიტორიების სიახლოვე საუღელსმო. იმის ნიხედვით, თუ სად ეწყო ლოდილიო ინდოევროპელების ადგილსამყოფელი, დასახლებით იქცა თითქოს საძებარი ქართველ ტომთა პირველსაცხოვრისიც. ეს შეიძლება ყოფილიყო კავკასია Სამხრეთით[897] ან ჩრდილოეთით[898] და სხვ. აქვე პრინციპულად კონტაქტები ამ ტომებს შორის, რამაც გარკვეული ასახვა ჰპოვა ენებში, განსაკუთრებით ქართველურში. ძველი ლიტერატურული ტრადიციებით, რომლებიც შემოგვრჩა არაერთმა ცნობილმა მეცნიერმა გაიხიარა, ქართველი და, საერთოდ, კავკასიური ტომების პირველსაცხოვრისი უფრო სამხრეთით ეძებდა არსებელ ყო. ისიც აღინიშნა, რომ ქართველური ტომები სამხრეთიდან კი არ მოვიდნენ, არამედ ჩრდილოეთიდან გავრცელდნენ[899] და რომ ცენტრი შესაძლოა მაგრების კულტურის არეალში იყო[900]. მაგრამ ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენებია და სხვა მონაცემების საფუძველზე, სულ ცოტა და უფრო ვრცელდება აზრი კავკასიური და, კერძოდ, ქართველური ტომების ადგილობრივი, ავტოხტონური წარმომავლობის შესახებ.

არტახაა მაღლად ნათელი, თუ რა დროა უნდა შესულიყვნენ კონტაქტში ინდოევროპული და ქართველური ტომები. როგორც ჩანს, ურთიერთობა ეათ შორის ძირითადად მტკვარ-არაქსის კულტურის პერიოდში უნდა დაწყებულიყო, ალბათ უფრო ვის წინაფერ სტადიაზე[901]. ეათი უფრო ადრეული კონტაქტები ნაკლებ სავარაუდო ჩანს[902]. არც ამ ტომების შეხვედრების რეგიონის შესახებაა ერთიანი აზრი. ფიქრობენ, რომ ქართველური

---

895. И.М. Дьяконов, О прародине носителей индоевропейских диалектов, Вестник Древней истории, 3, М., 1982, стр. 20.

896. И.М. Дьяконов, Языковые контакты на Кавказе и Ближнем Востоке, стр. 88.

897. Т.В. Гамкрелидзе, Зач. Вс. Иванов в.დასახ. ნაშრომი.

898. И.М. Дьяконов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

899. И.М. Дьяконов, О прародине носителей индоевропейских диалектов, Вестник Древней истории, 3, М., 1982, стр. 20.

900. И.М. Дьяконов, Языковые контакты на Кавказе и Ближнем Востоке, стр. 17.

901. О.М. Джапаридзе, На заре этнокультурной истории Кавказа, стр. 83.

902. Н.А. Прокофьева, О праиндоевропейских контактах по археологическим данным, Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока, М., 1984, стр. 73.

და ინდოევროპული ტომების კონტაქტების ძირითადი არე ჩრდილო კავკასია უნდა ყოფილიყო, უფრო მისი ცენტრალური რაიონები, ყუბან-ცერგის და მტკვარ-არაქსის კულტურების შეხვედრების არეალში[903]. ყუბან-ცერგის კულტურას ინდოევროპელ ტომებს აკუთვნებენ[904]. ზოგიც იმ აზრისაა, რომ ამ ტომების ურთიერთობა ძირითადად აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ხორციელდებოდა, რომელიც ინდოევროპული ტომების ადგილსამყოფელი იყო და მათმა ენამ სუბსტრატის როლი შეასრულა სამხრეთიდან გადმოსახლებული ქართველური ტომების ენაში[905], როგორც უკვე ზემოთ აღინიშნა. ზოგიც ამ ენების კონტაქტების ძირითად ადგილად სამხრეთით წინა აზიას გულისხმობს და სხვ. ვარაუდობენ, რომ გარკვეული კონტაქტები ინდოევროპულ და ქართველურ ტომებს შორის ცირკუმპონტური მეტალურგიული პროვინციის ფარგლებშიც მიმდინარეობდა[906]. მაგრამ, როგორც ჩანს, ქართველური და ინდოევროპული ტომების ურთიერთობა ძირითადად ჩრდილოეთიდან ამიერკავკასიაში ყორღანული კულტურის მატარებელი ხალხის გამოსვლის შედეგი უნდა ყოფილიყო ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში. აღსანიშნავია, რომ ამ კონტაქტების შედეგები უფრო მეტად ქართველურ ენაში აისახა, მაგრამ დღეს ძნელია გარკვევით თქმა იმისა, თუ კონკრეტულად რომელ ინდოევროპულ ენასთან მჭიდრო კავშირი ქართველურს. ამიტომ არ არის გაზვიადებული ნოკლებული ის აზრი, რომ ქართველურში ინდოევროპული წარმომავლობის ლექსიკა უცნობი ინდოევროპული ენისაგან უნდა იყოს შეთვისებული, რომელმაც ჩვენამდე ვერ მოაღწია[907]. ძნელია ჯერ კიდევ ბოლომდე ნათელი არ არის, თუ რა დონეზე ხორციელდებოდა ეს კონტაქტები. საერთო ქართველურს ურთიერთობა ჰქონდა საეროდ ინდოევროპელთან, თუ უკვე მისგან გამოყოფილ დიალექტებთან. ცნობილი მოსაზრება თითქოს უფრო საგვარეულო უნდა იყოს[908], თუმცა ის აზრიც არსებობს, რომ კავშირი ინდოევროპელ ტომებთან საერთო ქართველურიდან სვანურის გამოყოფის შემდეგ, ქართულ-ზანური ერთობის დონეზე ხორციელდებოდა[909], რაც ნაკლებად დამაჯერებელი ჩანს. სამართალია, საერთო-ქართველური ენის დაშლის პროცესი თითქოს რამდენადმე უფრო ადრე უნდა დაწყებულიყო, ვიდრე ამას ნაშამდე მიაჩნიათ[910]. მაგრამ არა გვგონია, რომ იგი ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებზე ადრე განხორციელებულიყო. ეს ის დროა, როდესაც მტკვარ-არაქსის

---

903. ი.ა. ი ო ს ე ლ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75.

904. В.А. С а ф р о н о в, Кавказ и рашеворонцовую эпоху и проблема локализации индоевропейской прародины. Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. ч. 1, М., 1984, стр. 84.

905. ვ. ა ბ ა ე ვ ი, ოჯახისშვილა, კავკასიის და ხალხთმეტყველის უძველესი მოსახლეობა ისტორიისთვის, ჟ., 1965, გვ. 244.

906. О.М. Д ж а п а р и д з е, დასახ. ნაშრომი, გვ. 382.

907. ვ. ა ბ ა ე ვ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 248.

А.Е. К а з а р и, Ранние индоевропейцы на Кавказе и в Северо-восточных степях. Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского Нагорья и сопредельных областей, Ереван, 1990, стр. 169.

908. Т.В. Г а м к р е л и д з е, Вяч. Вс. И в а н о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 877.

909. Р.Э. Г о р д е з и а н и, Кавказ и проблемы древнейших средиземноморских языковых и культурных взаимоотношений. Тбилиси, 1975, стр. 12.

ა. ა ო ნ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

დ. ლ ო მ ი ნ ა ძ ე, ქართველურ ენებზე მოქმედება ცნობილი ვარიანტის საკითხისათვის. ქართველურ ენათა დანართის დროის ისტორიისათვის, თბილისი, 1982, გვ. 7.

910. Г.А. К а п ы о в а, В.М. А л е к с е е в, Типология кавказских языков. М., 1980, стр. 187.

კულტურა შედარებით უფრო ფართოდ ვრცელდება დასავლეთ ამიერკავკასიაში. ყორღანული კულტურის მატარებელი ტომების ამიერკავკასიაში გამოჩენამ ეგებ უფრო დაჩქარა მტკვარ-არაქსის კულტურის დასავლეთით განფენა. შესაძლოა სწორედ ამ დროიდან იწყება თანდათანობით სვანურის საერთო ქართველურიდან გამოყოფის პროცესი[311]. ადრეყორღანული კულტურა ამიერკავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ხაჭილბიც ვრცელდება, სადაც ამ დროისათვის ხურიტ-ურარტული ტომების აღგილსამყოფელს ვარაუდობენ. შესაძლოა ხურიტულ ენაში შენიშნული ინდოევროპეიზმები ამის შედეგი იყოს.

ჩრდილო კავკასიურ ენებში ინდოევროპული ელემენტი, ჩანს, ძველი ორმოსამარხების, ყორღანული კულტურის კავკასიაში გავრცელების შედეგად აირეკლა. შესაძლოა მათი გარკვეული კონტაქტები ინდოევროპულთან ფეხრო ადრეც იყო. მაგრამ ჩრდილო კავკასიურ ენებში ინდოევროპული ენის ელემენტები ძირითადად ძველი ორმოსამარხების კულტურის მატარებელ ტომებთან ურთიერთობის შედეგი უნდა იყოს. არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ფიქრობენ, რომ წახარე-ჩრდილოკავკასიური ენის კონტაქტები ინდოევროპულთან ჩრდილო კავკასიის ტერიტორიაზე ხორციელდებოდა[312]. თუმცა ის აზრიც არსებობს, რომ ურთიერთობა ჩრდილოკავკასიურსა და ინდოევროპულ ენათა შორის კავკასიის ტერიტორიის ნაღმა მიმდინარეობდა. ჩრდილო-კავკასიური ენების წინარე სამშობლო უფრო სამხრეთით ვდებარეობდა და აქვე უნდა დამდგარიყო საერთო ჩრდილო-კავკასიური ენა ნახურ-დაღესტნურ და აფხაზურ-ადიღეურ ენებად. უფრო გვიან ეს ენები კავკასიის ჩრდილო რეგიონში ვრცელდებიან[313].

მართალია, კავკასიურმა ენებმა უკვე კარგა ხანია მიიქცია მკვლევართა ყურადღება, მაგრამ ჯერ კიდევ ერთი აზრი არ არის როგორც მათი ერომანეთთან დამოკიდებულების, ისე ამ ენების სხვა ლინგვისტურ ჯგუფებთან ურთიერთობის შესახებ. ენობრივი მასალების ანალიზის საფუძველზე ზოგი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ კავკასიური ტოტები მოპაოცხავები არიან და მათ ერთი საერთო წინარე ენა უნდა ჰქონოდათ, რომლის დაშლის შედეგად კავკასიური ენების სამი ვარიანტი ჯგუფი უნდა წარმოქმნილიყო: აფხაზურ-ადიღეური, ნახურ-დაღესტნური და ქართველური. მაგრამ კავკასიური ენების გენეტიკური ნათესაობის შესახებ განსხვავებული აზრი არსებობს და ეჭვქვეშაა დაყენებული მათი სიახლოვის საკითხი[314]. განსაკუთრებით ჩრდილო-კავკასიურ და სამხრეთ-კავკასიურ ქართველურ ენათა შორის. ზოგიერთი მკვლევარი ჩრდილო-კავკასიური ენების პარველსაცხოვრისს კავკასიის გარეთ ვარაუდობს და ვით გენეტიკურ ნათესაობაში ეჭვი არ შეიქვთ. მათი აზრით, წინარე ჩრდილო-კავკასიურ ენებში გვხვდება სტრუქტურები, რომლებიც მიუთითებენ, რომ სახლზეა საკმაოდ განვითარებული ნოღალითური კულტურა. არქეოლოგიური მონაცემები კი იმას მოწმობენ, რომ თითქოს, წარმოებითი ეკონომიკის კომპ-

---

311. ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, გვ. 192.

312. А.С. Х а л и л о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 162.

313. С.А. С т а р о с т и н. Культурная лексика и общекавказский словарный фонд. Древняя Анатолия, М., 1985, стр. 89.

314. Г.И. М а ч а в а р и а н и, Общекавказская консонантная система, Тбилиси, 1965, стр. 6.

С.А. Л и к о а е в, С.А. С т а р о с т и н, Северокавказские языки, их место среди других языковых семей Передней Азии. Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока, ч. 3, М., 1984, стр. 28.

ლექსი ჩნდება ჩრდილო კავკასიაში არა უადრეს ძვ.წ. III ათასწლეულისა[915]. მაგრამ, სწორედ არქეოლოგიური წყაროები, განსაკუთრებით უახლოესი აღმოჩენები, იმაზე მიუთითებენ, რომ კავკასიაში და განსაკუთრებით მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ რეგიონში ახალი ტიპის ეკონომიკა, მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა, საკმაოდ ადრინდელი პერიოდიდან ისახება[916]. იმ დროს, როდესაც კავკასიაში სამხრეთიდან ახალი ხალხის გადმონაცვლებას ვარაუდობენ, აქ აკმაოდ მაღალი დონის ადგილობრივი კულტურების აყვავების ხანა იყო - სამხრეთში მტკვარ-არაქსისა, ჩრდილოეთში - მაიკოპისა. ამიტომ, არქეოლოგიური მონაცემები იმის საბუთად ვერ გამოდგება, რომ კავკასიური ტომები და შესაბამისად მათი ენები გარედან ერცელდებიან. კიდევაც რომ დაეშვათ ამ ტომების სამხრეთიდან გადმონაცვლება, რა დროს არ უნდა იგულისხმებოდეს, ისინი კავკასიაში ცარიელ ადგილას კი არ ჯდებიან, არამედ ინტენსიურად დასახლებულ რეგიონში, საკმაოდ მაღალი კულტურით. აღსანიშნავია, რომ ადრეული ხანის არც ერთ კულტურაში არ შეინიშნება ახალმოსულთა რაიმე შესაჩნევი ნაკვალევი. შეიძლება, რა თქმა უნდა, დავუშვათ, რომ წოსული ტომები არცთუ ისე მრავალრიცხოვანი იყვნენ და მათ კულტურა ადგილობრივი ითვისეს, ენა კი თავისი გაავრცელეს. აწის მავალითები არის ისტორიაში[917]. მაგრამ, ასეთ შემთხვევაშიც ძირითადი მასა მოსახლეობისა ადგილობრივი რჩება, კულტურებიც რაიმე ნიშანდობლივად ცვლილებებს არ განიცდიან. როგორც არ უნდა გადაწყდეს კავკასიური ენების საკითხი, ყველა სიფრთხილე არსებობს იმის, რომ კავკასიის ტომების ავტოხტონური განვითარება დავუშვათ და ის ვივარაუდოთ, რომ კავკასიაში მოსახლე ცალკე ძირძველი ხალხი ეთნოკულტურულად ადგილობრივი წარმოშობისაა.

ზხოლოდ ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის დაწყისი ხანებიდან, როდესაც ჩრდილოეთიდან ყორღანული კულტურის მატარებელი ტომები, ინდოევროპელები იწყებენ გაჩოჩნას, შესაჩნევი ხდება გარკვეული ცვლილებები სახოგადოების ცხოვრებაში. მათთან კონტაქტში, ჩანს, ამიერკავკასიაში გარკვეული გაელვება იქონია ადგილობრივი მოსახლეობის განვითარების პროცესზე. შესაძლებელია, რომ ეს ზოგიერთ ადგილობრივ ენებში ინდოევროპული ელემენტების გამოჩენით გამოიხატა. სამხრეთ კავკასიაში ინდოევროპული ტომების შეღწევამ, ჩანს, ერთგვარად დააჩქარა მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაქრობა. ჩრდილოეთ ამიერკავკასიაში კი მან უფრო გამოიხატა ცვლილებები ცხოვრების ხასიათში. ძველი ნამოსახლარი ადგილები საბოლოოდ მიტოვებულ იქნა და საკრძნობლად ათხელდა მოსახლეობა ბარში. სულ უფრო და უფრო მეტად იგრძნობა ჩრდილოური გავლენები და ახზოგადოება განვითარების ახალ, განსხვავებულ გზას დაადგა.

915. С.А. Стародубцев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 89.

916. О.М. Джапаридзе, На заре этнокультурной истории Кавказа, стр. 326.

917. И.М. Дьяконов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9.

Otar Dshapharidse

ZUR ETHNOKULTURELLEN GESCHICHTE DER GEORGISCHEN STÄMME IM 3. JAHRTAUSEND V. CHR.

Zusammenfassung

In der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. sind im Leben der in Transkaukasien und namentlich in Georgien wohnenden Stämme wesentliche ethnokulturelle Veränderungen zu bemerken. Der stabile Charakter der beinahe dreitausendjährigen Ackerbaustammeskultur fällt endgültig auseinander. Die alte Lebensweise verändert sich wesentlich. Die Gesellschaft wählt einen neuen, andersartigen Entwicklungsweg. Es entstehen völlig neue Lebenstraditionen, die nur Geringes von den vorangehenden Kulturen aufnehmen. Der Charakter der Siedlungen verändert sich. Die alten Wohnorte werden verlassen, die Bevölkerung, die sich vermindert hat, sucht nach neuen Häusern; Es bleibt aber weiterhin unklar, wo und unter welchen Umständen diese Menschen ihr neues Leben beginnen. Heutzutage sind aus dieser Epoche hauptsächlich Gräber bekannt und die Rekonstruktion des neuen gesellschaftlichen Entwicklungssystems erfolgt vorwiegend auf ihrer Grundlage. Um diese Zeit verändert sich wesentlich die Bestattungssitte. Es entstehen individuelle Hügelgräber. Diese Art der Beerdigung hat keine einheimische Tradition. Eine derart auffällige Veränderung eines ethnografischen Zeichens – des Bestattungsritus dürfte mit einigen Veränderungen im Ethnos der Bevölkerung verbunden sein. Die Verbreitung der Hügelgrabbestattung in Transkaukasien hängt bestimmt mit den Ereignissen zusammen, die nördlicher Herkunft sind. Diese Bestattungssitte war für die nördlich des Kaukasus wohnenden und die alten Gruben - Hügelgräberkulturen tragenden Viehzuchtstämme typisch. In der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. wird der nördliche Einfluß auf Osttranskaukasien immer stärker. Dies ist an der Lebensweise deutlich zu sehen. Die Orientierungssphären ändern sich und die Gesellschaft geht einen neuen, nördlichen, europäischen Entwicklungsweg.

Im 3. Jahrtausend v. Chr. werden im Norden Kaukasiens Viehzuchtstämme aktiv, die sich weit nach Westen ausbreiten und über die Steppen Südrußlands hinweg die Täler der Donau erreichen. Auf ihrem langen Weg drangen sie in die von einer Ackerbaubevölkerung besiedelten Zonen hinein und zerstörten die Stabilität ihrer Wirtschaft. Scheinbar ist das der Anfang jener großen Prozesse, die sich später im Laufe der Geschichte mehrmals wieder-

holen, und zwar des Auftretens der Nomadenstämme als einer die kulturelle Entwicklung hemmender Kraft. Offensichtlich blieb Transkaukasien in der Blütezeit der vorangehenden Kura - Arax - Kultur, von diesen Prozessen unberührt. Erst nach der Schwächung der Kura-Arax – Kultur in der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. wird der nördliche Einfluß in Transkaukasien spürbar.

In den Steppen Südrußlands war das Hügelgrab - der Kurgan - die typische Grabform. Offensichtlich sollte das Hügelgrab im Schoße der nördlich von Kaukasien existierenden Grubengräberkultur am Ende des 4. Jahrtausends v.Chr. entstanden sein. Später begann die Wanderung der Stämme, die diese Kultur trugen, in verschiedene Richtungen, insbesondere nach Westen. Gemeinsam mit diesen Stämmen erscheinen auch die Hügelgräber. Als im 3. Jahrtausend v. Chr. eine kulturhistorische Einheit - die alte Grubengräberkultur, sich auf einer riesigen Fläche ausbreitete, wird das Hügelgrab zu ihrem charakteristischen Merkmal.

Das Aufkommen des Ritus der Hügelgrabbestattung in Ostranskaukasien in der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. war wahrscheinlich mit den aus Norden kommenden Ereignissen, verbunden, obwohl sich dies in der Kultur sonst nur wenig abzeichnet. Die in den Hügelgräbern offenbarte Kultur fußte hauptsächlich auf einheimischer Tradition. Sollte die neue Bestattungssitte mit dem Erscheinen einer neuen Bevölkerung verbunden sein, dann haben die Neuankömmlinge hauptsächlich die einheimische Kultur angeeignet. Die Viehzuchtstämme übernahmen leicht die Traditionen der vergleichsmäßig höherer Kultur. Diese Stämme waren nicht zahlreich und mischten sich relativ schnell mit der einheimischen Bevölkerung. Aber, es ist zu denken, daß sie jedoch den endgültigen Zerfall der vorangehenden Kura - Arax - Kultur, welche die wirtschaftliche Krise nicht überwinden konnte, beschleunigten.

Der nördliche Einfluß verschwand offenbar nicht spurlos, sondern bestimmte die allgemeine Lebensweise in Transkaukasien. Die alten Wohnorte verödeten und die Lebensweise der Gesellschaft scheint sich völlig geändert zu haben. Aber wie der neue Lebensweg aussah, ist noch nicht klar zu sehen. Denn bisher sind nur Materialien bekannt, die die Gräber enthalten. Wo lagen die damaligen Siedlungen? Wie waren sie geplant? Wie sahen das Bauwesen und die Architektur aus? Was war die wirtschaftliche Grundlage der Bevölkerung? Diese Fragen sind schwer eindeutig zu beantworten. Aber daß in dieser Zeit das Bauwesen gut entwickelt war, beweisen die Grabbauten aus Stein und Holz, die in den Hügelgräbern entdeckt worden sind. Es ist zu vermuten, daß die Wohnhäuser vorwiegend aus Holz waren, und daß Stein

und Lehm für die Bauzwecke weniger benutzt wurde.

Die Grabkammer ist genetisch mit dem Wohnhaus verbunden. Die mit den frühesten Hügelgräbern gleichzeitigen Siedlungen sind bis jetzt noch fast unbekannt. Deswegen ist es schwer zu sagen, wie die damalige Wirtschaft, d.h. der Ackerbau aussah. Man kann sagen, daß es in der Zeit der frühen Hügelgräber feste und starke Gemeinschaften gab. Ohne diese wäre es nicht möglich, solche großen Hügelgräber zu bauen. Außerdem enthalten die frühen Hügelgräber ein ziemlich kompliziertes Gebäude, für das außer Erde auch große Stein - und Holzkonstruktionen benutzt wurden. Deswegen ist es zu vermuten, daß die Durchführung dieser Arbeiten eine ziemlich ansässige Lebensweise voraussetzte.

Die Kultur der frühen Hügelgräber ist in Osttranskaukasien im Osten und dem Zentralgebiet in Aserbaidshan und Georgien bekannt. Weiter südlich, im Ararattal und seiner Umgebungen sind die Spuren dieser Kultur seltener zu finden. Es ist bemerkenswert, daß die frühen Hügelgräber südlich von Transkaukasien fast nicht vorkommen. Auch in Westgeorgien, in der Kolchis wurden bisher noch keine von ihnen entdeckt.

Die Kultur der frühen Hügelgräber umfaßt ganz Ostgeorgien; sowohl Flach - als auch Bergland. Die Hügelgräber sind heutzutage aus Trialeti - Tsalkaplatean, aus Martkhopi und Samgori bei Tbilissi, aus dem Iori - Alasani - Becken und aus Schida - Kartli bekannt.

Über fünfzig Jahre sind es vergangen, seit dem es in Trialeti - im Hochgebirge in Südgeorgien - zum ersten Mal eine Kurgankultur der Bronzezeit entdeckt wurde. Eine Gruppe der Hügelgräber ordnete B. Kuftin in die früheste Stufe der Bronzezeit ein. Die neuesten Forschungen der Fundorte des frühen Stadiums der Hügelgräberkultur sind durch herforragende Entdeckungen gekrönt, die Licht auf eine Reihe außerordentlich wichtigen Fragen werfen. Man unterscheidet zwei Gruppen der Fundorte der frühen Hügelgräberkultur. Die erste stellt die frühere Martkhopietappe dar, die andere - die Bedenikultur.

Eine interessante Gruppe der Hügelgräber befindet sich unweit von Tbilissi, im Dorf Martkhopi. Hier sind sechs Hügelgräber beider Gruppen ausgegraben. Die frühen Hügelgräber unterscheiden sich in der Struktur ihrer Aufschüttung kaum von einander. Die Aufschüttung besteht im oberen Teil aus Erde, im unteren aus Steinen. Die Grabkammer liegt im Zentrum des Hügelgrabes, direkt auf der Oberfläche, unter der Steinaufschüttung. In einem Hügelgrab war die Grabkammer aus Steinplatten gebaut; in den anderen bestand sie aus Holzbalken. Die Grabkammer des Hügelgrabes N1 war aus Steinplatten gebaut (Abb.2. Taf.I). Das trocken gebaute Gebäude war vi-

ereckig (Taf.II). Die Überdachung war vermutlich in Form einer Steinkuppel aus flachen Steinplatten. Auch der Boden war mit Steinplatten belegt. Man fand in der Kammer keine Totenreste. Außer Keramik fand man Perlmutteranhänger unterschiedlicher Form, eine Steinaxt, bronzene Pfeilspitzen usw (Abb.3.Taf.III).

Besonders zu erwähnen ist das große Hügelgrab N4 der Martkhopi - gruppe, in dessen Zentrum sich eine gut erhaltene hölzerne Kammer befindet. Der Durchmesser dieses Hügelgrabes reicht über 100 m hinaus, die Höhe erreicht 12.0 m. (Abb.9. Taf. IX). Im Zentrum des Hügelgrabes, unter dem Steindamm befand sich eine gut erhaltene Grabkammer aus Holzbalken. Die Kammer bestand aus zwei, ineinandergestellten Bauten (Abb.10.Taf.XII). Der Raum zwischen den Bauten war mit großen Steinen ausgefüllt. Die Maßen des äußeren Baus betrugen 11, 0 m X 10,0 m; des inneren - 8,0 m X 6,0 m; die Höhe - 2.0 m. Die Wände waren aus 9 gewaltigen Eichenstämmen errichtet, die an den Ecken stabil befestigt waren (Abb.11. Taf. XII). Der Boden war mit Steinplatten belegt (Taf. XIII). Die Bedachung war wahrscheinlich aus Holzbalken, von der aber keine Reste erhalten blieben.

Im zentralen Teil der Kammer lagen einige Tote. Alle vier Wände entlang lag das Tongeschirr (Abb. 17. Taf. XX,XXI). Das ziemlich reiche Grabinventar bestand aus zahlreichen Anhänger von verschiedenen Formen, Karneol - und Fritteperlen (Abb.15.Taf.XVII, XVIII). Anhänger aus Zähnen und Hauern von verschiedenen Tieren (Abb. 16. Taf. XIX), bronzenen und silbernen Schläfenringe, goldenen und silbernen Halsketten. Hier wurden zwei breite Goldringe gefunden (Abb.15. Taf. XVI). Im Hügelgrab N4 gab es viele bronzene Waffen - Dolche, Pfeilspitzen, Flachäxte, Äxte u. a. m. (Abb. 12, 13.Taf. XIV,XV). Ein ähnliches Hügelgrab, sowohl der Konstruktion als auch dem Grabinventar nach wurde bei Dorf Magaro im Iorital erforscht (Abb.35,46. Taf. XXXI, XXXII).

Interessant ist das Hügelgrab N6 von Martkhopi, in dessen Mittelteil, auf dem Boden einer mit großen Steinen gefüllten Grube ein mit Steinplatten belegter Fußboden entdeckt wurde (Abb.32,33. Taf. XXVIII). In der Südwestecke wurde ein schwarzpoliertes großes Gefäß entdeckt, das mit reliefierten Spiralen verziert war (Abb. 34. Taf. XXIX). Auf der gesamten Bodenfläche waren Viehknochenreste verstreut. In allen vier Ecken des Bodens wurde Stierskelette gefunden. Die Stierköpfe lagen in den Ecken der Grube, die Hinterteile im Mittelteil des Fußbodens. Bei einem Stierkopf wurde zwischen den Hörner eine bipyramidele bronzene Pfeilspitze gefunden (Abb. 34).

Die Funde aus den Hügelgräber zeugen von dem weiteren Aufschwung

des Handwerks. Die Keramik aus den Martkhopi Kurganen ist vielfältig. Sie ist hauptsächlich schwarzpoliert, gut modeliert und zeichnet sich durch Feinheit der Formen aus (Abb.5,7. Taf. V,VII,VIII,XX,XXI). Unter der Keramik sind besonders die großen birnenförmigen Gefäße zu nennen, große Krüge mit schmalen Boden, bipyramidale Gefäße usw. Die Keramik ist häufig mit graviertem oder reliefiertem geometrischen Ornament verziert. Trotz einiger Unterschiede zeigt die Keramik, die insgesamt einen einheitlichen Charakter besitzt, eine genetische Verwandtschaft zu dem Tongeschirr der vorangehenden Kura - Araxs - Kultur. Eine Ähnlichkeit ist auch in den Metallgegenständen zu bemerken. Besonders erwähnenswert ist es, daß in dieser Zeit die Metallurgie in Vordergrund tritt. In den Hügelgräbern von Martkhopi sind Metallwaffen und - schmuck gut dargestellt. Besonders reich an Metallproduktion ist das große Hügelgrab N4 von Martkhopi. Hier wurden vier völlig identische Äxte gefunden. Sie sind gut bearbeitet, eine von ihnen ist mit Tannenzweig - Muster verziert (Abb. 12). Diese Form der Äxte hat sich in einer späten Stufe der Kura - Araxs - Kultur entwickelt und setzt sich bis in die Zeit der frühen Hügelgräber fort. Diese Axtform ist in Nordkaukasien und sogar weiter verbreitet. Daneben fand man in diesem Hügelgrab drei Flachäxte - eine Form, die seit der Vorzeit existiert und später auch in Vorderasien und Kaukasusgebiet bekannt ist.

Fast in allen Hügelgräbern dieser Zeit werden flache, blattförmige Dolchklingen gefunden (Abb.14. Taf. XV). Diese primitive Waffe unterscheidet sich von den Dolchklingen der Kura - Araxs - Kultur und nähert sich den nordkaukasischen Waffen. Blattförmige Waffen sind für die alte Grubengrabenkultur typisch. Diese Waffenart kommt mit der Entwicklung der Hügelgräberkultur nach Transkaukasien. In einem Hügelgrab in Martkhopi wurde eine silberne blattförmige Dolchklinge gefunden. Heutzutage ist sie die älteste Waffe, die aus Edelmetall angefertigt ist (Abb.6. Taf. IV).

Für die Martkhopietappe der frühen Hügelgräberkultur sind die bronzenen pyramidalen Pfeilspitzen typisch (Abb.14. Taf. XV). Pfeilspitzen dieser Art sind weder in den vorangehenden, noch in den nachfolgenden Kulturen zu finden. Es ist zu bemerken, daß es um diese Zeit noch keine Pfeilspitzen aus Knochen und Stein gibt. Ähnliche pyramidenförmige Pfeilspitzen wurden nur in Tschetschenien in einem Grab gefunden.

In einem Hügelgrab von Martkhopi wurde eine mit einer Durchbohrung versehene, gut bearbeitete Steinaxt gefunden (Abb.3. Taf. III). Auch im Hügelgrab von Samgori lag eine flache Steinaxt (Abb. 45). Steinäxte mit Durchbohrung trifft man in dieser Zeit in Georgien und überhaupt in Transkaukasien selten an. Einige Steinäxte wurden auch in den frühen Hügelgräbern

Aserbaidshans gefunden. In Nordkaukasien und Südrußland sind dagegen die durchbohrten Steinäxte gut bekannt. Dort sind sie in einem ziemlich langen Zeitabschnitt vertreten.

Das große Hügelgrab N4 von Martkhopi war besonders reich an Schmuck. Man fand hier bronzene Perlen und Schläfenringe, silberne und goldene Perlen, breite goldene Ringe usw. Besonders interessant ist der Goldschmuck aus dem Hügelgrab N2 von Ananauri, im Alasanital: goldene Doppelvolutenanhänger, goldene und silberne Perlen (Abb.51). Besonders zu erwähnen ist ein massiver Anhänger, der wahrscheinlich den Mittelteil einer Halskette darstellt (Taf.XXXIV). Die Zylinderförmige Goldperlen stehen den ähnlichen Perlen aus dem Hügelgrab N4 von Martkhopi nahe. In diesem Kurgan wurden breite Goldringe gefunden. Solche breite Goldringe gibt es auch im Hügelgrab N4 von Martkhopi. Außer den Schläfenringen gibt es ähnliche Schmucksachen aus Gold weder in Nordkaukasien, noch in Vorderasien. Dies spricht von dem einheimischen Charakter der Goldschmiedeproduktion. In der frühen Hügelgräberkultur entwickelt sich eine ziemlich hohe Juwelierkunst, die keine Vorläufer hat, denn die vorangehende Kura - Araxs - Kultur, kennt trotz einer hochentwickelten Metallindustrie, keine Gegenstände aus Edelmetalle. Es ist bemerkenswert, daß auch die nordkaukasische Maikopkultur ein hohes Niveau der Goldschmiedekunst erreicht.

Es wurde bereits erwähnt, daß die Entwicklung der Goldschmiedekunst in Kaukasien die Folge der Kontakte zu der vorderasiatischen Welt sein sollte, aber wie sich diese Beziehungen im Süden äußerten, ist immerhin unklar. Es ist zu vermuten, daß einer der Hauptwege über Transkaukasien führte, obwohl es auch die Meinung besteht, daß die Kontakte zwischen Nordkaukasien und dem Süden sich über das Schwarze Meer verwirklichten. Anscheinend verbreiten sich die Gegenstände aus Edelmetall in Transkaukasien in der Zeit der Kultur der frühen Hügelgräber.

In den Hügelgräbern von Martkhopi wurde Fritte - und Karneolperlen gefunden. Bei den Karneolschmuckstücken herrschten verhältnismäßig große Perlen in dreieckiger Form vor (Abb.15. Taf.XVIII). Hier fand man Perlmutteranhänger in verschiedenen Formen (Taf. XVII), flache Perlen aus Knochen und, was besonders bemerkenswert erscheint - Anhänger aus Tierzähnen und - hauern (Abb.16. Taf.XIX). Solche Anhänger kennt man kaum aus den frühen transkaukasischen Kulturen, sie sind aber aus den Gräbern Nordkaukasiens und der nördlichen Schwarzmeerküste seit ziemlich früher Zeit gut bekannt.

Besonders zu nennen sind die zahlreichen figürlichen Anhänger aus Perlmutt: runde, manchmal mit eingekerbten Rändern und einem Loch in der

Mitte, andere rund mit seitlichen Vertiefungen, wieder andere viereckig mit eingekerbten Ränder usw (Taf. XVII). Sie dienten wahrscheinlich zur Verzierung von der Kleidung oder anderer Gegenstände. Dem Perlmutt - Schmuck anderer Art begegnet man auch in den frühen Gräbern Nordkaukasiens.

In der Zeit der frühen Hügelgräberkultur entwickelt sich die sogenannte Bedeni - Kultur. Das Problem der Beziehungen zwischen den Etappen innerhalb der frühen Hügelgräberkultur ist immerhin ungelöst. Es scheint, daß sich die beiden Kulturgruppen - Martkhopi und Bedeni in Transkaukasien ungefähr zur gleichen Zeit, am Endstadium der Kura - Araxs - Kultur entwickeln. Eine Zeitlang koexistieren sie mit der Kura - Araxs - Kultur. Das kann man gut an späten Kura - Araxs- Siedlungen sehen, an denen teils die Koexistenz der Bedeni, teils der Martkhopigruppe bewiesen wurde. Aber diese Beziehungen waren nicht langfristig und seit der Kura - Araxs - Kultur gab es in diesen Siedlungen kein Leben mehr. Sie wurden in der Zeit der frühen Kurgane verlassen und das Leben wurde dort endgültig unterbrochen. Scheinbar könnte sich die Bevölkerung, die die frühe Hügelgräberkultur trug, an das stabile, ansässige Leben nicht gewöhnen.

Die Bedenikultur hat jedoch ihre Eigenart. Obwohl die Menschen hauptsächlich in den Hügelgräbern beerdigt wurden, sind es trotzdem am Bestattungsritus Neuerungen zu beobachten. In dieser Zeit verbreitet sich die Sitte, die Toten mit einem vierrädrigen Wagen aus Holz zu beerdigen. Auch das Grabinventar ist verschiedenartig. Die Kurgane der Bedenizeit sind mit Gruben ausgestattet. Manchmal ist in der Grube ein Holzbalkenbau zu sehen oder die Wände der Grube sind mit senkrechten Holzbalken befestigt. Die Verwendung der Holzbalkenkonstruktion ist für die Maikop - und die alte Grubengräberkultur charakteristisch. Die Bestattungssitte im hölzernen vierrädrigen Wagen scheint südlicher Herkunft zu sein und entsteht in der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. Im Süden ist diese Sitte seit dem Ende des 4. Jahrtausends bekannt. Diese Bestattungssitte verbreitet sich aus Transkaukasien weiter nach Norden. Die Bestattung mit vierrädrigen Wagen ist auch für die Kultur der Grubengräber üblich. Es gibt aber auch die Meinung, daß der Brauch, mit Wagen zu begraben, die Steppen Südrußlands über einen anderen Weg, aus Mittelasien über die Nordküste des Kaspischen Meeres erreicht.

Die Epoche der Bedeni - Kultur erfaßt einen großen Teil Ostgeorgiens, sowohl Niederungen als auch Hochgebirge. Die äußerste westliche Grenze dieser Gebiete verlief in Schida Kartli - bis Berg Lichi. Schida Kartli, wie auch das Iori - Alasani - Tal, Südgeorgien, die Hochebenen von Bedeni und

Zalka. Kwemo Kartli waren in der Zeit offenbar am dichtesten besiedelt. Unweit von Kareli wurde die Siedlung Berikldeebi, die zur Bedeni - Kultur gehört, ausgegraben. Nicht weit von der Siedlung wurden einige Hügelgräber entdeckt, die eine für die Bedeni - Kultur charakteristische Keramik enthalten. In Trialeti, in den Hochebenen von Zalka und Bedeni sind große Kurganengruppen aus jener Zeit entdeckt. Die Kurgane von Zalkaplateau enthalten vorwiegend Keramik. In einem Hügelgrab fand man silberne Schläfenringe (Taf. XXXIII), eine goldene Nadel mit Doppelvolutenkopf (Taf.XLII), in dem anderen - Metallwaffen und drei Verschalungen aus dünnem Goldblech.

Interessantes Material liefern die Kurgane der Hochebene von Bedeni. Die Mehrzahl der Kurgane ist von kleinen Ausmaßen, es sind aber auch größere Hügelgräber anzutreffen. Fast alle Hügelgräber von Bedeni sind mit Gruben ausgestattet. Der Boden aus gestampftem Lehm ist mit Filz, Bastmatten oder Fellen wilder Tiere belegt. In die Grabgrube wurde ein vierrädriger Wagen gestellt. Besonders erwähnenswert ist das große Hügelgrab von Bedeni. Es enthält ein interessantes Grabinventar. In der Grube befand sich ein rechteckiges Gebäude, dessen Wände aus senkrecht angeordneten Eichenstämmen errichtet waren. Auch der Fußboden und die Überdachung waren aus Eichenbalken. Im Mittelteil des Bauwerks war ein Ruhelager mit einer Bahre und einem vierrädrigen Wagen. Als Grabbeilage waren Speisevorräte, Wollgewebe, Filz, zahlreiche Gefäße aus Keramik und Holz deponiert. Das Hügelgrab enthielt reichlich Metallgegenstände: silberne Plättchen und Röhrchen, bronzene Nadeln mit scheibenförmigem Kopf, goldene Nadel (Taf. XLII), einen Meißel, eine Axt usw. Besonders erwähnenswert sind die hervorragenden Obsidian - und Feuersteinpfeilspitzen, die offenbar für den Prunk bestimmt waren (Taf.XL).

In der Zeit der Bedeni - Kultur wird das Alasani - Tal in Kacheti intensiv besiedelt. Unter den Fundorten dieser Zeit sind zwei riesige Hügelgräber aus Znori und ein großes Hügelgrab aus dem Dorf Bakurziche zu nennen. Die Höhe des größten Hügelgrabes aus Znori erreichte 11,0 m, der Durchmesser - 160 m. Im Mittelteil des Hügelgrabes, an der Oberfläche, unter der Steinaufschüttung war ein rundes Gebäude aus Stein, das mit Bastmatten belegt war. Die drei Meter tiefe Grabgrube, die von einer doppelten Balkenschicht bedeckt war, nahm eine Fläche von 16 m^2 ein. In der Grabkammer fand man Reste eines hölzernen Wagens, Perlen aus Gold und Karneol, Feuerstein - und Obsidianpfeilspitzen, zahlreiche schwarzpolierte Keramik usw.

Noch interessanter ist das zweite, vergleichsmäßig kleine Hügelgrab. In seinem Mittelteil war eine große Grube, die in zwei Schichten mit Balken ausgestattet war. Das Grabinventar bestand aus zahlreichen bipyramidalen

Perlen, zwei silbernen Armreifen, einer silbernen Nadel mit einem Doppelvolutenkopf, einer goldenen Nadel, einem Goldplättchen mit gebogenen Rändern, einem goldenen Röhrchen und schließlich der goldenen Figur eines Löwen (Taf. XLII). Im Mittelteil des Grabes stand ein hölzerner vierrädriger Wagen, in dem unzählige schwarzpolierte Keramik gefunden wurde.

Das Material aus den Fundorten der Bedeni - Kultur wirft ein neues Licht auf die komplizierten Prozesse innerhalb der Gesellschaft zu Beginn der Blüte der Trialeti - Kultur in der mittleren Bronzezeit. Die Funde zeugen vom Aufschwung des handwerklichen Könnens. Auffällig ist die künstlerische Qualität der Massenproduktion - der Keramik. Sie ist vorwiegend dünnwändig, aus feinem Ton hergestellt und so sorgfältig poliert, daß die schwarze Oberfläche Metallglanz gewinnt und sogar einen silbernen Farbton annimmt. Es überwiegen Kleinformen: Gefäße mit einem Henkel, manchmal mit einem zylindrischen Hals und einem kugelförmigen oder bikonischen Körper (Taf.XXXV), zweihenklige tiefe Töpfe, Krüge, "Dreifuß" - Schalen usw. Größere Gefäße sind eiförmig oder kugelrund und haben einen niedrigen oder geraden Hals (Abb.30. Taf. XXVII). Ein feines geometrisches Muster ist das vorwiegende Dekor dieser Keramik (Abb. 29. Taf. XXVI). Man begegnet einem Ornament aus Wölbungen und Vertiefungen, sowie einem "Perlen" - Ornament (Taf.XXXV). Diese Keramik unterscheidet sich wesentlich von der Keramik der Gruppe der frühen Kurgane und weist bestimmte Züge auf, die für das Tongeschirr der folgenden Epoche, der Zeit der Blüte der Trialeti - Kultur charakteristisch sind. Neben diesem, mit feinstem Ornament verziertem Tongeschirr findet man auch gut bearbeitetes Holzgeschirr. Auch die Metallproduktion ist um diese Zeit ziemlich fortgeschritten. Neben den alten Formen entstehen neue Metallgegenstände: Äxte, Flachbeile, Meißel (Abb.25;28. Taf. XXIII). Unter den Kampfwaffen ist die Dolchklinge die verbreiteteste. Sie ist primitiv, flach und blattförmig (Abb.28. Taf. XXXVIII). In einem Kurgan aus Bakurziche wurden zwei Lanzenspitzen gefunden (Abb.53). Nennenswert sind die fein geformten Obsidian - und Feuersteinpfeilspitzen, die offensichtlich keinen praktischen Wert besaßen und als Grabbeilage zum Bestattungsritus gehörten (Abb. 28. Taf. XL). Bronzeschmuck kommt in den Gräbern aus dieser Zeit seltener vor. Hauptsächlich findet man Schläfenringe und Halsketten. Besonders zu erwähnen ist die Tatsache, daß zur Bedenizeit das erste Mal zinnhaltige Bronzegegenstände erscheinen. Zinn wird in Kaukasien nicht gewonnen, so müste es vom Süden importiert sein, obwohl das Vorhandensein kleinerer Zinnvorräte in Kaukasien nicht auszuschließen ist. In der Bedenizeit wird die Zinnbronze erfolgreich produziert, obwohl es überwiegend Arsenbronze hergestellt wird.

Die Goldschmiedekunst erlebt in der Bedeni - Kultur einen weiteren Aufschwung. Man findet Edelmetallsachen vom hohen künstlerischen Wert. Nennenswert sind die goldenen und silbernen Nadeln mit einem Doppelvolutenkopf, die mit einem reliefierten Ornament verziert sind (Taf.XLII). Gold - und Silberperlen verschiedener Form, Röhrchen, Schläfenringe, Plättchen etc. (Abb.25).Besonders zu erwähnen ist die goldene Figur eines Löwen, die im Kurgan in Znori gefunden wurde (Taf.XLII). Dieser Fund ist die erste plastische Darstellung in Transkaukasien. Die Gesichtszüge der Kleinplastik wiedergeben aber schlecht die charakteristischen Merkmale eines Löwen. Dadurch unterscheidet sich diese Löwenfigur von den Löwendarstellungen aus dem Alten Orient. Vielleicht wurde sie von einem einheimischen Meister gemacht, der dieses, für die kaukasische Fauna fremde Tier wenig kannte und seine Eigenschaften schlecht darstellen konnte?

Die Bestattung in Hügelgräbern ist möglicherweise mit den Bevölkerungsbewegungen innerhalb der Gesellschaft verbunden. Mit dem Erscheinen eines fremden Ethnos verbreitet sich ein neuartiger Grabtyp. Die frühesten bekannten Hügelgräber Osttranskaukasiens können mit den in Nordkaukasien verbreiteten ähnlichen Gräbern in Verbindung gebracht werden. Aber am Grabinventar ist einfalls schwacher nördlicher Einfluß zu bemerken. Deswegen ist anzunehmen, daß die frühen Hügelgräber aus dem Norden stammenden fremdländischen Personen gehörten, die eine Zeitlang in der Gesellschaft eine privilegierte Stellung einnahmen.

Offensichtlich hat die erste Welle der Neuankömmlinge die gesellschaftliche Lebensweise wenig verändert. Auch die Art der Wirtschaft hat sich nicht umgestaltet. Die Neuankömmlinge vermischten sich mit der einheimischen Bevölkerung. Funde aus manchen späten Kura - Araxs - Siedlungen zeugen von ihrer Koexistenz. Dies ist besonders deutlich an der Keramik aus diesen Siedlungen zu sehen, die bereits Elemente des Tongeschirrs der frühesten Hügelgräber erkennen läßt. Der Charakter dieser Siedlungen ist wenig verändert. Anscheinend war diese erste Welle der Ankömmlige nicht stark genug, um die einheimische Kultur endgültig zu zerstören. Im Gegenteil, es scheint, daß die Nomaden vieles von der bodenständigen Bevölkerung übernahmen und sich ihr assimilierten. Aber trotzdem berührte das Neue das gesellschaftliche Leben, vor allem auch die Wirtschaft. Vielleicht hat es auch den Zerfall der Ackerbaugesellschaft der Kura - Araxs - Kultur beschleunigt.

Ein Grabinventar aus Korinto bei Achalgori zeigt nördlichen Einfluß. Es besteht aus fünf Tongefäßen, die in ihrer Form, ihrer Machart und ihrem Ton von der georgischen Keramik dieser Zeit unterscheiden (Abb. 61, Taf. XLIV). Besonders bemerkenswert sind drei Hammerkopfnadeln aus Kno-

chen, die in diesem Grab gefunden wurden. Die kleine Nadeln sind gut geformt (Abb.61; Taf. XLIII). Nadeln dieser Art kennt man gut aus Nordkaukasien und den südrussischen Steppen aus der Zeit der alten Grubengräber - und Katakombenkultur. Dies ist der erste Fund diesartiger Nadeln in Transkaukasien. Südlich von Transkaukasien sind Nadeln dieser Art nicht bekannt. Im gleichen Grab wurde eine kleine bronzene Nadel mit einem schlingenförmigen Kopf entdeckt (Abb.61, Taf. XLIII). Schlingenkopfnadeln sind bereits aus der späten Stufe der Kura - Arax-Kultur bekannt. Eine Keule aus Sandstein aus dem Korintograb ist kugelförmig (Abb. 61,Taf. XLIV). Kugelförmige Keulen erscheinen in Osttranskaukasien ziemlich früh, man findet sie auch in Nordkaukasien. Sehr interessant sind auch die Anhänger aus Hundezähnen, die in diesem Grab entdeckt wurden (Taf. XLIV). Ähnliche Anhänger wurden in den großen Hügelgräbern von Martkhopi und Bodbe entdeckt. Anhänger aus Tierzahn trifft man in den frühen Hügelgräbern sonst selten an. Im Norden dagegen war der Tierzahn und Tierhauerschmuck verbreitet. Anhänger aus Hundezähne und Tierhauer kennen wir aus der alten Grubengrab - Kultur. Man kann vermuten, daß in dem Grab von Korinto eine vom Norden gewanderte Person bestattet war.

Man kann an der in Georgien untersuchten frühen Hügelgräbern das Bild der Gesellschaftsstratifikation gut ablesen. Die Existenz gewaltiger Hügelgräber, deren Errichtung bedeutenden Arbeitsaufwand verlangte, die komplizierte Bestattungssitte, das reiche Grabinventar usw. zeugen von bedeutenden Wandlungen, die in der Gesellschaftsverhältnissen vor sich gingen. Es entsteht um diese Zeit wahrscheinlich eine fortgeschrittene, aristokratische Schicht, die bestimmte wirtschaftliche und politische Stärke erreicht. Die großen Kurganen könnten möglicherweise die Gräber der Stammesführer sein. Wie die einfache Bevölkerung bestattet wurde, ist noch unklar; hierfür wurden anscheinend kaum Hügelgräber benutzt.

Die Herkunft und die ethnische Zugehörigkeit der Träger der frühen Hügelgräber - Kultur sind noch schwer zu bestimmen. Hat sich die Bevölkerung geändert oder führte die Kultur der frühen Hügelgräber zu keinem großen ethnischen Umbruch? Es wurde bereits betont, daß die neuen Ereignisse die Kultur wenig beeinflußten. Im Gegenteil, die kultureile Tradition der früheren Zeit besteht weiter. Vielleicht bedeutet dies, daß in der Bevölkerung keine besonderen Veränderungen vorgingen.

In der 2. Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. werden die nördlichen Einflüsse im Osten Transkaukasiens aktiver, was wahrscheinlich die Wanderung eines Teiles der Bevölkerung nach Süden zu Folge hatte. Diese Bevölkerung assimilierte sich den einheimischen Stämmen. Es ist noch schwer zu sagen,

wer diese Neuankömmlinge waren. Es gibt die Meinung, daß um diese Zeit im Norden des Kaukasus die Indoeuropäer zu Hause waren. Vielleicht nahmen auch diese Stämme an der Wanderung nach Süden teil. Indoeuropäische Elemente, die es in den kartwelischen Sprachen gibt, spiegeln dies vielleicht wieder.

In der Frage der Datierung der Kultur der frühen Hügelgräber ist noch nicht alles klar. Man könnte allgemein sagen, daß sie sich im Osten Transkaukasiens in der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. ausbreitet.

Auf die Frage, wann, auf welcher Etappe diese Kultur erschien und wie lange sie dauerte kann man noch keine genaue Antwort geben. Scheinbar ist ihr erstes Auftreten mit dem Endstadium der Kura - Araxs - Kultur gleichzeitig. In einigen Siedlungen koexistieren die Keramiken der Kura - Araxs - und Frühhügelgräberkulturen. Das oberste Datum der Kura - Araxs - Kultur scheint von der Anfangsetappe der Kultur der frühen Hügelgräber nicht sehr entfernt zu sein. Heutzutage gibt es einige Radiokarbondaten. Für die früheste Gruppe gibt es C-14 Daten des Hügelgrabes N4 von Martkhopi (Amerikanisches Labor: gx - 9252:2083±155 v. Chr.; Labor der Universität Tbilissi - TB 325: 2028±-80 v. Chr.: Labor der Sankt Petersburger Filiale des Archäologischen Instituts: E - 2198: 1690±40 v. Chr.; Labor der Akademie der Wissenschaften der ehemaligen DDR Ber. - 291; 1930 ± 60 v. Chr.). Die C-14 Daten sind unterschiedlich und das genaue Alter läßt sich deswegen schwer bestimmen. Vielleicht wäre es richtiger, die ältesten Hügelgräber mit der Mitte der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. zu datieren.

Zur Zeit gibt es einige **Radiokarbondaten** für die Bedeni - Kultur: Hügelgrab N3 von Martkhopi - C-14 = TB-317:1800:50.

Hügelgrab N5 von Martkhopi - TB-809:2040±90 und TB 813: 2060±100 v. Chr.

Hügelgrab N1 von Znori - C-14 = 2170±50:90 (Universitätslabor Los Angeles) und 1890 v. Chr. (Universitätslabor Tbilissi).

Hügelgrab von Chramebi TB - 242:2200±50 v.Chr.

Die Bedeni - Kultur läßt sich mit dem Ende des 3. Jahrtausends v. Chr. datieren.

ტაბ. I. მარტყოფის N I ყორღანის ხედი. დასაკრძალავი კამერა.
ტაბ. II. მარტყოფის N I ყორღანის დასაკრძალავი კამერა.
ტაბ. III. მარტყოფის N I ყორღანის ინვენტარი.
ტაბ. IV. მარტყოფის N 2 ყორღანის ხედი. ლიბრონის ნივთები და მძივები.
ტაბ. V. მარტყოფის N 2 ყორღანის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. VI. მარტყოფის N 2 ყორღანის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. VII. მარტყოფის N 2 ყორღანის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. VIII. მარტყოფის N 2 ყორღანის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. IX. მარტყოფის N 4 ყორღანი.
ტაბ. X. მარტყოფის N 4 ყორღანის ყრილი.
ტაბ. XI. მარტყოფის N 4 ყორღანი.
ტაბ. XII. მარტყოფის N 4 ყორღანის დასაკრძალავი კამერა. დასაკრძალავი კამერის კუთხე.
ტაბ. XIII. მარტყოფის N 4 ყორღანის დასაკრძალავი კამერის იატაკი.
ტაბ. XIV. მარტყოფის N 4 ყორღანი: ცულები, ბრტყელი ცულები. სატეხი და სადგისი.
ტაბ. XV. მარტყოფის N 4 ყორღანი: სატევრისა და ისრისპირები.
ტაბ. XVI. მარტყოფის N 4 ყორღანი: ოქროს და ვერცხლის მძივები, ოქროს რგოლები, ბრინჯაოს ხვიები, ვერცხლის ბრტყელი მავთულის ნატეხები, სერდოლიკის თვლები.
ტაბ. XVII. მარტყოფის N 4 ყორღანის სადაფის საკიდები.
ტაბ. XVIII. მარტყოფის N 4 ყორღანი: თეთრი პასტის მძივები, სადაფისა და ძვლის მრგვალი მძივები, სერდოლიკის მძივები, სერდოლიკისა და ქარვის სამკუთხა საკიდები.
ტაბ. XIX. მარტყოფის N 4 ყორღანი: ცხოველის ეშვის საკიდები, ძაღლის საძირე კბილის საკიდები, ძვლის ნივთები.
ტაბ. XX. მარტყოფის N 4 ყორღანის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. XXI. მარტყოფის N 4 ყორღანის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. XXII. მარტყოფის N3 ყორღანის ჩაშვებული სამარხის ინვენტარი.
ტაბ. XXIII. მარტყოფის N 3 ყორღანის ძირითადი სამარხის ინვენტარი.
ტაბ. XXIV. მარტყოფის N 3 ყორღანის ძირითადი სამარხის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. XXV. მარტყოფის N 3 ყორღანის ძირითადი სამარხის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. XXVI. მარტყოფის N 5 ყორღანი: „შტანდარტი" და „საკნები".
ტაბ. XXVII. მარტყოფის N 5 ყორღანის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. XXVIII. მარტყოფის N 6 ყორღანის სამარხი.
ტაბ. XXIX. მარტყოფის N 6 ყორღანის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. XXX. სამგორის ყორღანის ხედი. თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. XXXI. მაღაროს ყორღანი. ყორღანის დასაკრძალავი კამერა.
ტაბ. XXXII. მაღაროს ყორღანის კერამიკა.

ტაბ. XXXIII. თრიალეთის ადრეული ყორღანების ინვენტარი: თიხის ჭურჭელი, ეერცხლის ხვია და ლახტის თავი.
ტაბ. XXXIV. ანანურის N 2 ყორღანის ოქროს ნივთები.
ტაბ. XXXV. მარნეულის ველის N 4 ყორღანის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. XXXVI. მარნეულის ველის N 4 ყორღანი: თიხის ჭურჭელი, ბრინჯაოს და ობსიდიანის ისრისპირები, სატევრისპირი.
ტაბ. XXXVII. მარნეულია ველის N 5 ყორღანის თიხის ჭურჭელი.
ტაბ. XXXVIII. მარნეულის ველის NN 6 და 7 ყორღანების ინვენტარი.
ტაბ. XXXIX. მარნეულის ველის N 9 ყორღანის ინვენტარი.
ტაბ. XL. თეთრიწყაროს ყორღანებში აღმოჩენილი ქაფის და ობსიდიანის ისრისპირები, თიხის ჭურჭელი ველიკენტის სამაროვნიდან.
ტაბ. XLI. თიხის ჭურჭელი ალახვის ველის ყორღანებიდან.
ტაბ. XLII. ლომის ქანდაკება წნორის N 2 ყორღანიდან. ოქროს საკიდები თრიალეთისა და ბედენის ყორღანებიდან.
ტაბ. XLIII. კორინთოს სამარხის ძვლისა და ბრინჯაოს საკიდები.
ტაბ. XLIV. კორინთოს სამარხის ინვენტარი.

BESCHREIBUNG DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Plan der Hügelgräber von Martkhopi und Samgori.
Abb. 2. Das Hügelgrab N 1 von Martkhopi
Abb. 3. Das Grabinventar aes dem Hügelgrab N 1 von Martkhopi: 1-2 Tongefäße, 7. Bruchstücke von Tongefäßen. 8. Steinaxt, 9-10. bronzene Pfeilspitzen, 11. Perlmuttringe, 15. Anhänger aus Hauer.
Abb. 4. Das Hügelgrab N 2 von Martkhopi.
Abb. 5. Tongeschirr aus dem Hügelgrab N 2 von Martkhopi
Abb. 6. Tongefäße aus dem Hügelgrab N 2 von Martkhopi, 34. Silberne Dolchklinge. 35. Bronzene Dolchklinge, 36-38. Bronzene Pfeilspitzen.
Abb. 7. Tongefäße aus dem Hügelgrab N 2 von Martkhopi
Abb. 8. Topoplan des Hügelgrabes N 4 von Martkhopi
Abb. 9. Hügelgrab N 4 von Martkhopi im Querschnitt
Abb. 10. Die Grabkammer des Hügelgrabes N 4 von Martkhopi.
Abb. 11. Die Ecke der Grabkammer des Hügelgrabes N 4 von Martkhopi.
Abb. 12. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi. Bronzene Äxte.
Abb. 13. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi. Bronzene Äxte.
Abb. 14. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi. 75-78 Dolchklingen, 79-81 Flachbeile. 82 Meißel, 83 Ahle, 84-99 Pfeilspitzen, 104 Fragment eines Stiftes. 105. Fragment der Öse einer Dolchklinge. 106 Nabel. 107 Bruch-stücke eines flachen bronzenen Drahtes. 109 Bronzener Anhänger.
Abb. 15. Hügelgrab N 4 von Martkhopi. 110 Silberne Perlen, 111 Karneol-perlen, 112 Fritteperlen 113 Fritteperlen, 114-117 Perlmuttperlen und Anhänger, 118 Knochenringe, 124 Karneolperlen, 125 dreieckige Karneolanhänger, 126 Bernsteinperlen, 127 dreieckige Bernsteinanhänger, 129-130 Goldringe, 131 goldene Perlen, 132 goldene Perlen.
Abb. 16. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi: 118-119 Ringe aus Knochen, 120 Gegenstände aus Knochen, 121 Anhänger aus Eckzähne des Hundes, 122 Anhänger aus Tierhauer
Abb. 17. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi. 135-139 Tongefäße, 148 Bruchstücke von Tongefäßen
Abb. 18. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi. Bruchstücke von Tongefäßen.
Abb. 19. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi. Bruchstücke von Tongefäßen.
Abb. 20. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi. Bruchstücke von Tongefäßen.
Abb. 21. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi. Bruchstücke von Tongefäßen.
Abb. 22. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi. Bruchstücke von Tongefäßen.
Abb. 23. Das Hügelgrab N 3 von Martkhopi. Das Hauptgrab.
Abb. 24. Das Hügelgrab N 3 von Martkhopi. Inventar aus dem hinuntergesetzten Grab: 40-42 Tongefäße. 43. "Standarte" 44. Bronzene Pfeilspitze. 45. Goldene Spirale.
Abb. 25. Das Hügelgrab N 3 von Martkhopi. Inventar aus dem Hauptgrab: 46-50 Tongefäße. 58 Axt, 59 "Standarte", 60 Meißel, 61 Ahle, 62-64 Bronzene Spirale, 65 Fritteperlen, 66 Karneolperlen, 67 dreieckige Karneolanhänger, 68 Gagatring, 70 goldene Spirale.
Abb. 26. Das Hügelgrab N 3 von Martkhopi. Tongefäße.

Abb. 27. Das Hügelgrab N 5 von Martkhopi. Grab.

Abb. 28. Das Grabinventar aus dem Hügelgrab N 5 von Martkhopi: 161 Axt, 162 Meißel, 163 Flachbeil, 164 Dolchklinge, 171-175 Obsidianpfeilspitze, 177 Goldperle, 178 silberner Henkel einer Kanne, 179. Pfeilspitze aus Knochen.

Abb. 29. Das Hügelgrab N 5 von Martkhopi. Tongefäße.

Abb. 30. Das Hügelgrab N 5 von Martkhopi. Tongefäße.

Abb. 31. Das Hügelgrab N 5 von Martkhopi. Bemalte Gefäße.

Abb. 32. Das Hügelgrab N 6 von Martkhopi.

Abb. 33. Das Hügelgrab N 6 von Martkhopi. Das Grab.

Abb. 34. Das Grabinventar aus dem Hügelgrab N 6 von Martkhopi: Tongefäße und eine bronzene Pfeilspitze

Abb., 35. Die Rekonstruktion der Grabkammer des Hügelgrabes von Magharo.

Abb. 36. Das Grabinventar aus dem Hügelgrab N 4 von Berg Dali.

Abb. 37. Das Grabinventar aus dem Hügelgrab N 1 von Enamta.

Abb. 38. Das Inventar aus dem unteren Grab des Hügelgrabes N 2 von Silitschi.

Abb. 39. Das Inventar aus dem oberen Grab des Hügelgrabes N 2 von Silitschi.

Abb. 40. Inventar aus dem Hügelgrab N 1 des zweiten Kurganfeldes von berg Dali.

Abb. 41. Die pfeilspitzen mit pyramidalem Kopf aus den Hügelgräbern von Berg Dali.

Abb. 42. Inventar aus dem Hügelgrab N 1 von Anaga.

Abb. 43. Das Inventar aus dem Hügelgrab N 5 von Marneulital.

Abb. 44. Grabinventar aus dem Hügelgrab N XXIV von Trialeti.

Abb. 45. Inventar aus dem Hügelgrab von Samgori.

Abb. 46. Inventar aus dem Hügelgrab von Magharo.

Abb. 47. Inventar aus dem Hügelgrab XIII von Trialeti.

Abb. 48. Inventar aus dem Hügelgrab XIX von Trialeti.

Abb. 49. Das Inventar aus dem Hügelgrab N 4 von Marneulital.

Abb. 50. Das Inventar der Hügelgrab N 6 und N 7 von Marneulital.

Abb. 51 Das Inventar aus dem Hügelgrab N 2 von Ananauri.

Abb. 52. Das Inventar aus dem Hügelgrab N 9 von Marneulital.

Abb. 53. Hügelgrab von Bakurziche: eine Lanze und eine Dolchklinge.

Abb. 54. Eine lanze aus Armasziche.

Abb. 55. Tongefäße aus der Siedlung Amiranis Gora.

Abb. 56. Objekte aus dem Hügelgrab N 3 bei Mozdok, Grab N 3.

Abb. 57. Keramik aus dem Hügelgrab N 2 von Khowle

Abb. 58. Inventar aus dem Grab N 2 des Hügelgrabes von Khowle.

Abb., 59. Inventar aus dem Grab N 1 des Hügelgrabes von Khowle.

Abb. 60. Die Lanze aus dem Hügelgrab N 8 von Gräberfeld Eliste. Die Klinge eines Lanze bzw. eines Dolches aus dem Grab von Chorostape.

Abb. 61. Das Inventar aus dem Grab von Korinto.

BESCHREIBUNG DER TAFELN

Taf. I. Das Hügelgrab N 1 von Martkhopi im Überblick. Die Grabkammer.
Taf. II. Die Grabkammer des Hügelgrabes N 1 von Martkhopi.
Taf. III. Das Grabinventar aus dem Hügelgrab N 1 von Martkhopi.
Taf. IV. DasHügel Grab N 2 von Martkhopi im Überblick. Metallobjekte und-perlen.
Taf .V. Tongefäße aus dem Hügelgrab N 2 von Martkhopi.
Taf. VI. Tongefäße aus dem Hügelgrab N 2 von Martkhopi.
Taf. VII. Tongefäße aus dem Hügelgrab N 2 von Martkhopi.
Taf. VIII. Tongefäße aus dem Hügelgrab N 2 von Martkhopi.
Taf. IX. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi.
Taf. X. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi. Die Aufschüttung.
Taf. XI. Das Hügelgrabes N 4 von Martkhopi.
Taf. XII. Die Grabkammer des Hügelgrab N 4 von Martkhopi. Die Ecke der Grabkammer.
Taf. XIII. Der Fußboden der Grabkammer des Hügelgrabes N 4 von Martkhopi.
Taf. XIV. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi: Äxte, Flachbeile, ein Meißel und eine Ahle.
Taf. XV. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi: Dolchklingen und Pfeilspitzen.
Taf . XVI. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi: Gold - und Silberperlen, Goldringe, Bronzespiralen, Bruchstücke eines flachen Silber-Drahtes, Karneolperlen.
Taf. XVII. Perlmuttanhänger aus dem Hügelgrab N 4 von Martkhopi.
Taf. XVIII. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi: weiße Fritteperlen, runde Perlen aus Perlmutt und Knochen, Karneolperlen, dreieckige Anhänger aus Karneol und Bernstein.
Taf. XIX. Das Hügelgrab N 4 von Martkhopi: Anhänger aus Tierhauer, Anhänger aus Eckzähne des Hundes, Objekte aus Knochen.
Taf. XX. Tongefäße aus dem Hügelgrab N 4 von Martkhopi.
Tat. XXI. Tongefäße aus dem Hügelgrab N 4 von Martkhopi.
Taf. XXII. Inventar aus dem hinuntergesetzten Grab des Hügelgrabes N 3 von Martkhopi.
Taf. XXIII. Inventar aus dem Hauptgrab des Hügelgrabes N 3 von Martkhopi.
Taf. XXIV. Tongefäße aus dem Hauptgrab des Hügelgrabes N 3 von Martkhopi.
Taf. XXV. Tongefäße aus dem hauptgrab des Hügelgrabes N 3 von Martkhopi
Taf. XXVI. "Standarte" und "Nadeln" aus dem Hügelgrabes N 5 von Martkhopi.
Taf. XXVII. Tongefäße aus dem Hügelgrab N5 von Martkhopi.
Taf. XXVIII. Das Grab im Hügelgrab N 6 von Martkhopi.
Taf. XXIX. Tongefäße aus dem Hügelgrab N 6 von Martkhopi.
Taf. XXX. Das Hügelgrab von Samgori. Überblick. Tongefäße.
Taf. XXXI. Das Hügelgrab von Magharo. Die Grabkammer.
Taf. XXXII. Keramik aus dem Hügelgrab von Magharo.

Taf .XXXIII. Das Grabinventar der frühen Hügelgräber Trialetis: Tongefäße, Silberspirale und Keulenkopf.

Taf. XXXIV. Goldene Objekte aus dam Hügelgrab N 2 von Ananauri.

Taf. XXXV. Tongefäße aus Marneulital. Hügelgrab N 4.

Taf. XXXVI. Das Hügelgrab N 4 von Marneulital; Tongefäße, Bronze - und Obsidianpfeilspitzen, Dolchklinge.

Taf. XXXVII. Tongefäße aus dem Hügelgrab N 5 von Martkhopi.

Taf. XXXVIII. Das Grabinventar der Hügelgräber N 6 und N7 von Marneulital.

Taf. XXXIX. Das Inventar des Hügelgrabes N 9 von Marneulital.

Taf. XL. Feuerstein - und Obsidianpfeilspitzen aus den Hügelgräbern von Tetrizkharo. Tongefäße aus dem Gräberfeld von Velikent.

Taf. XLI.Tongefäße aus den Hügelgräbern des Alasanitals.

Taf. XLII. Die Figur eines Löwen aus dem Hügelgrab N 2 von Znori. Goldene Nadeln aus dem Hügelgräbern von Trialeti und Bedeni.

Taf. XLIII. Das grab von Kozinto; Nadeln aus Bronze und Knochen aus dem Grab von Korinto.

Taf. XLIV. Inventar aus dem Grab von Korinto.

ტაბულები

ტაბ. 1.

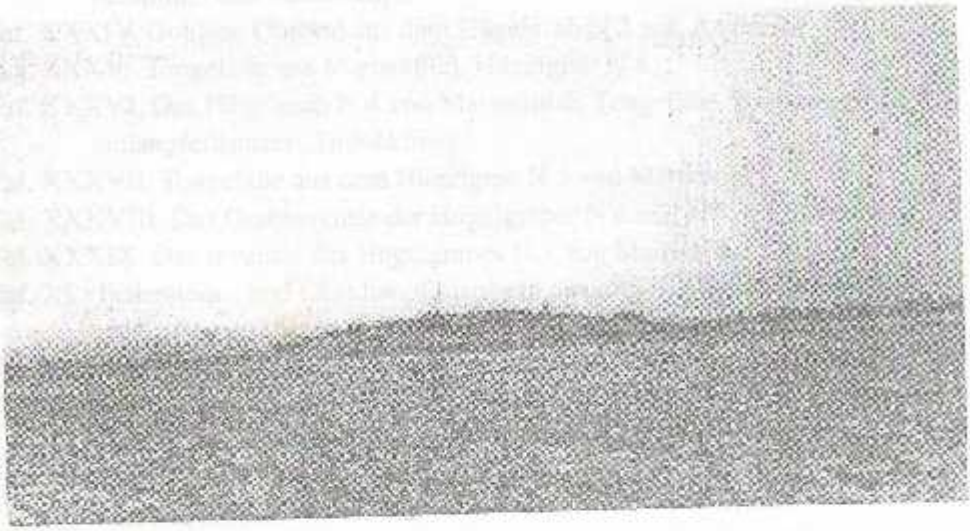

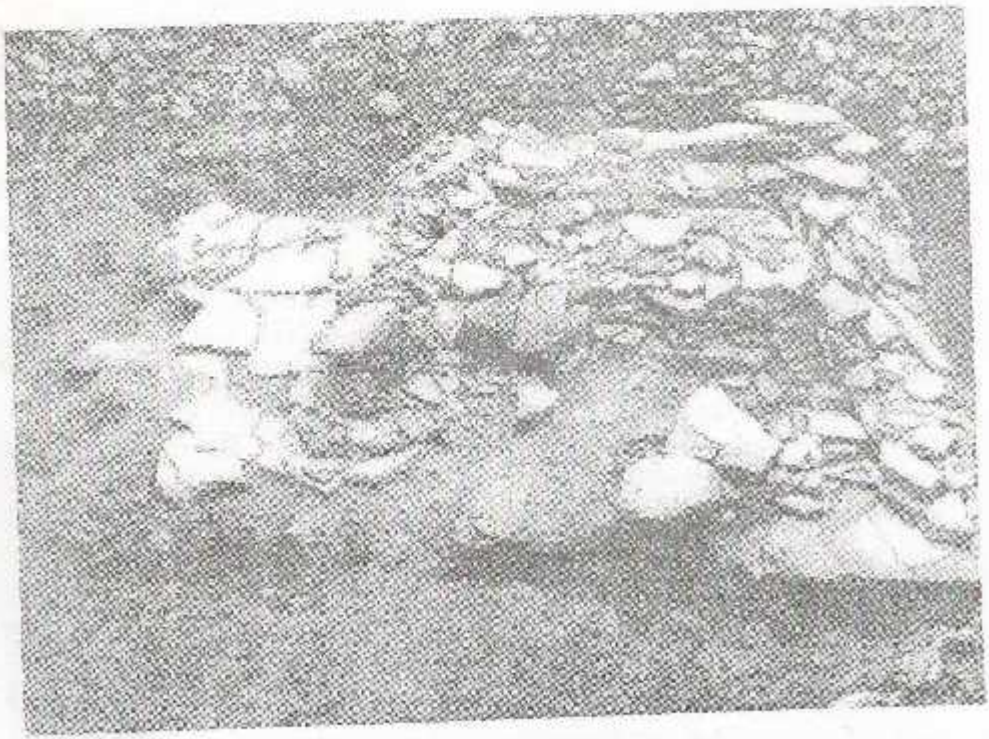

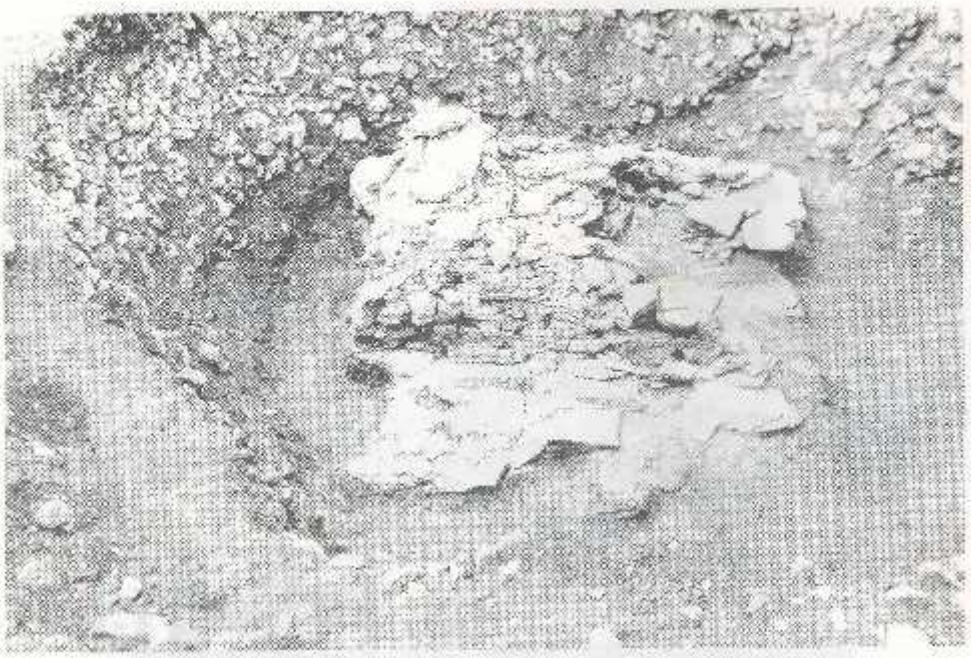

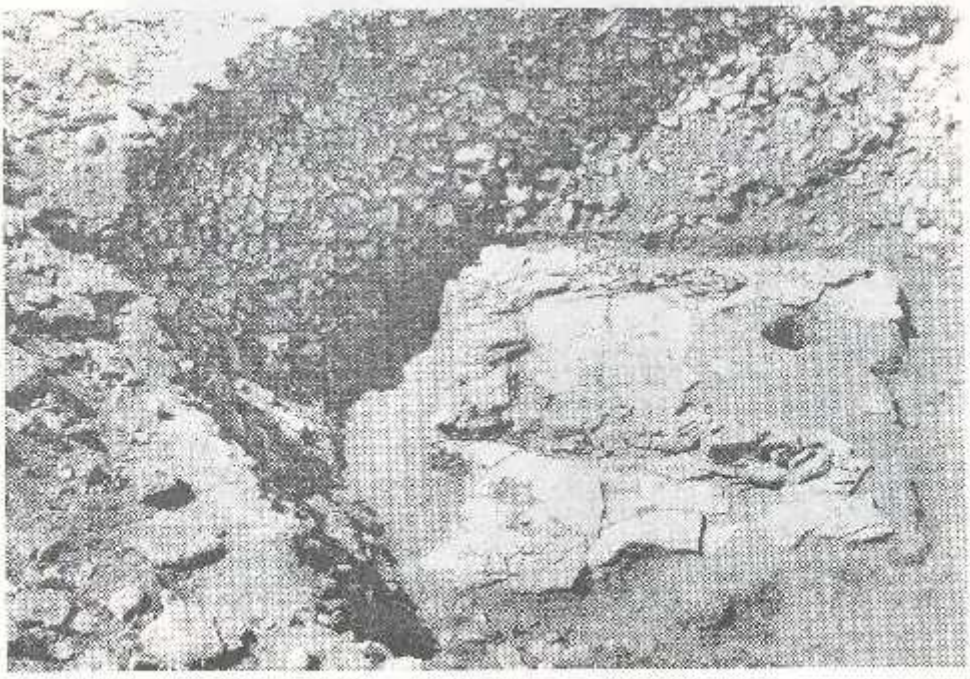

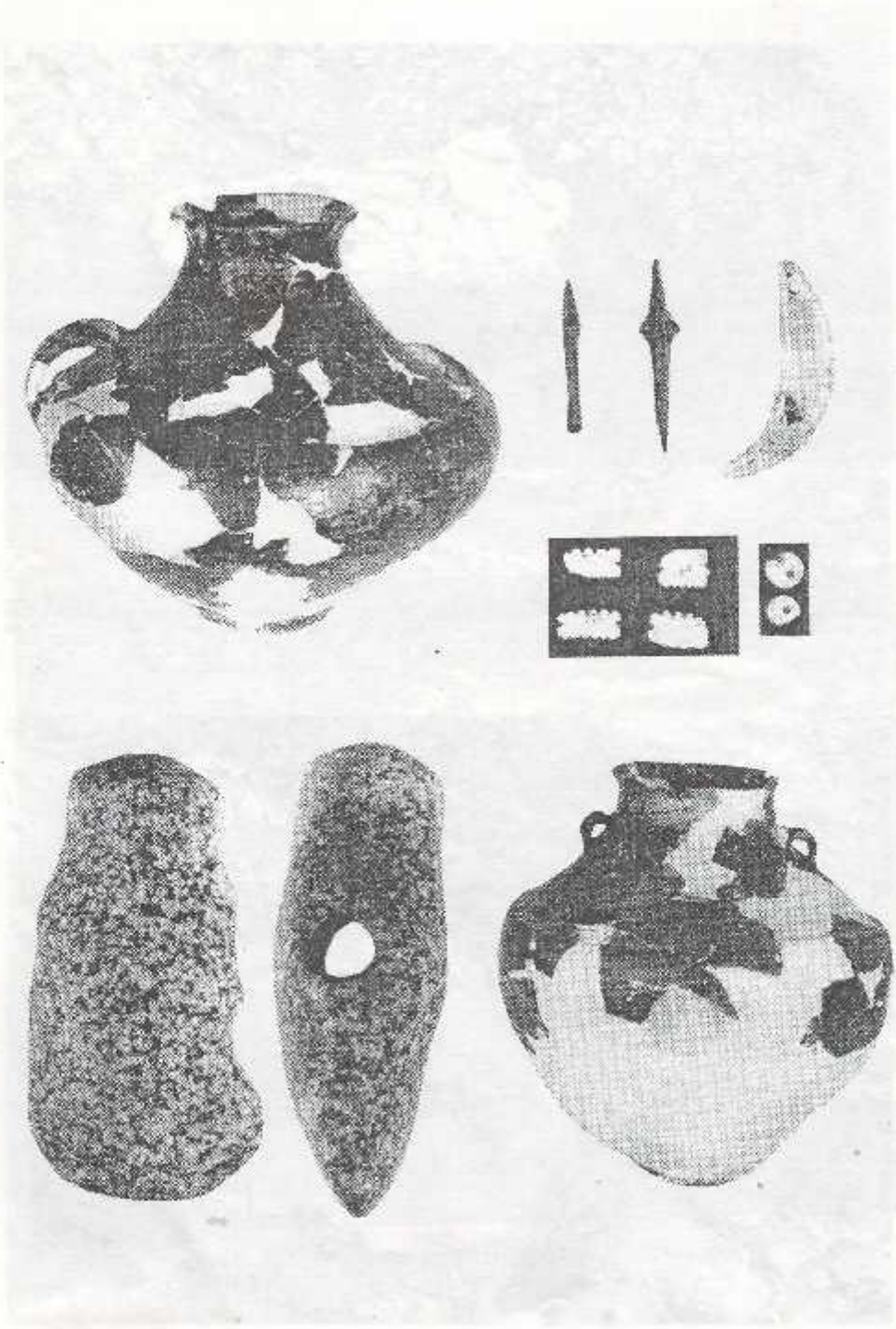

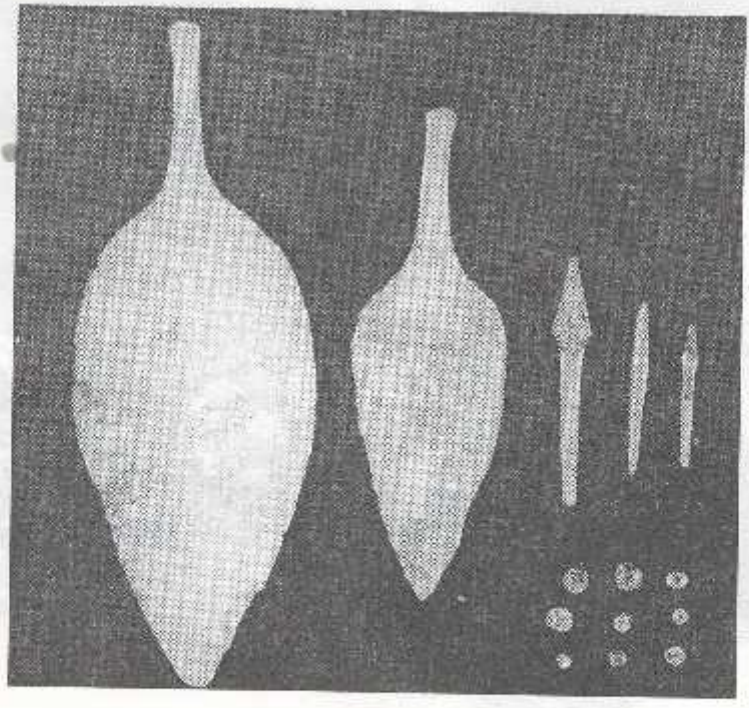

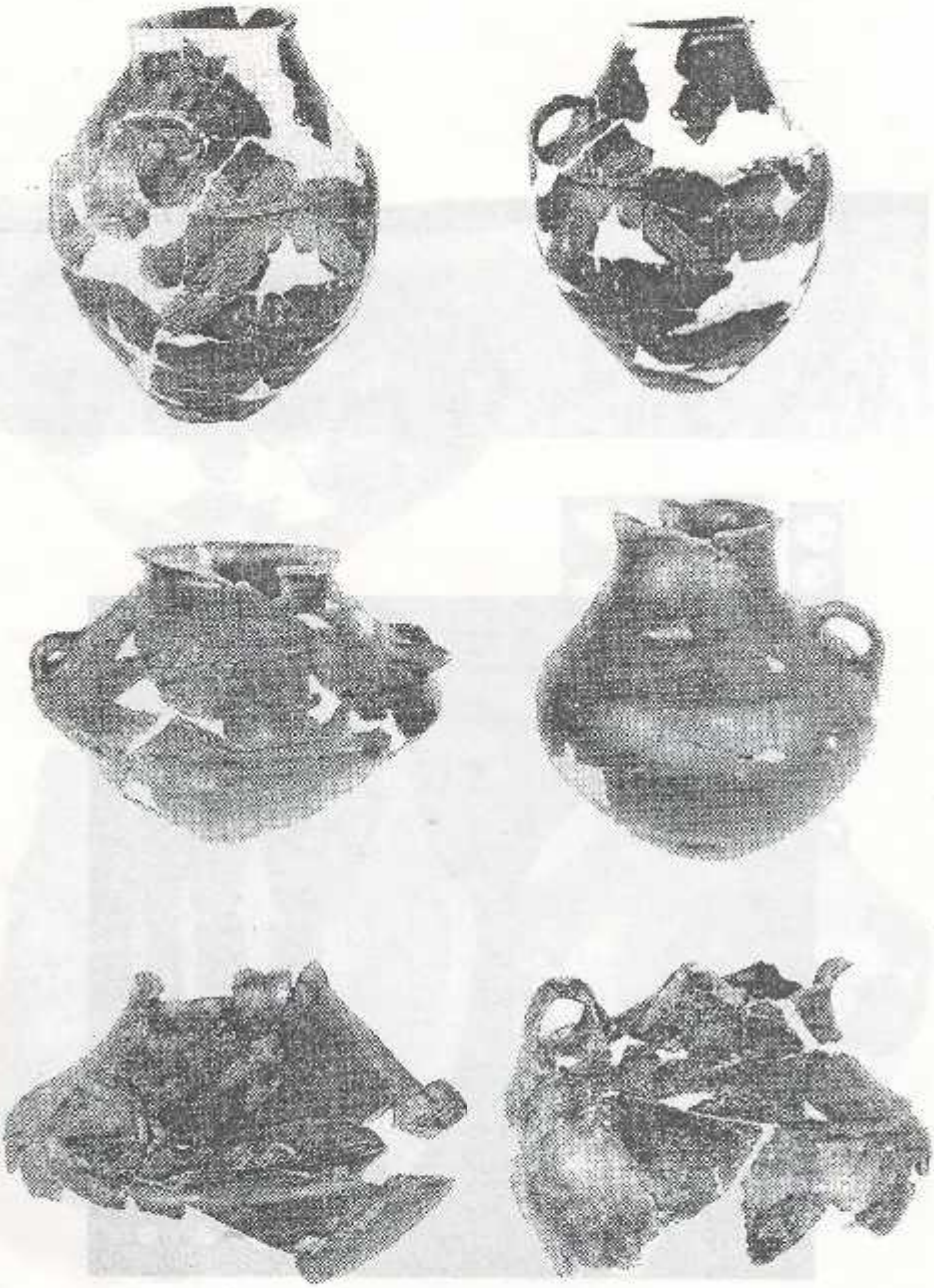

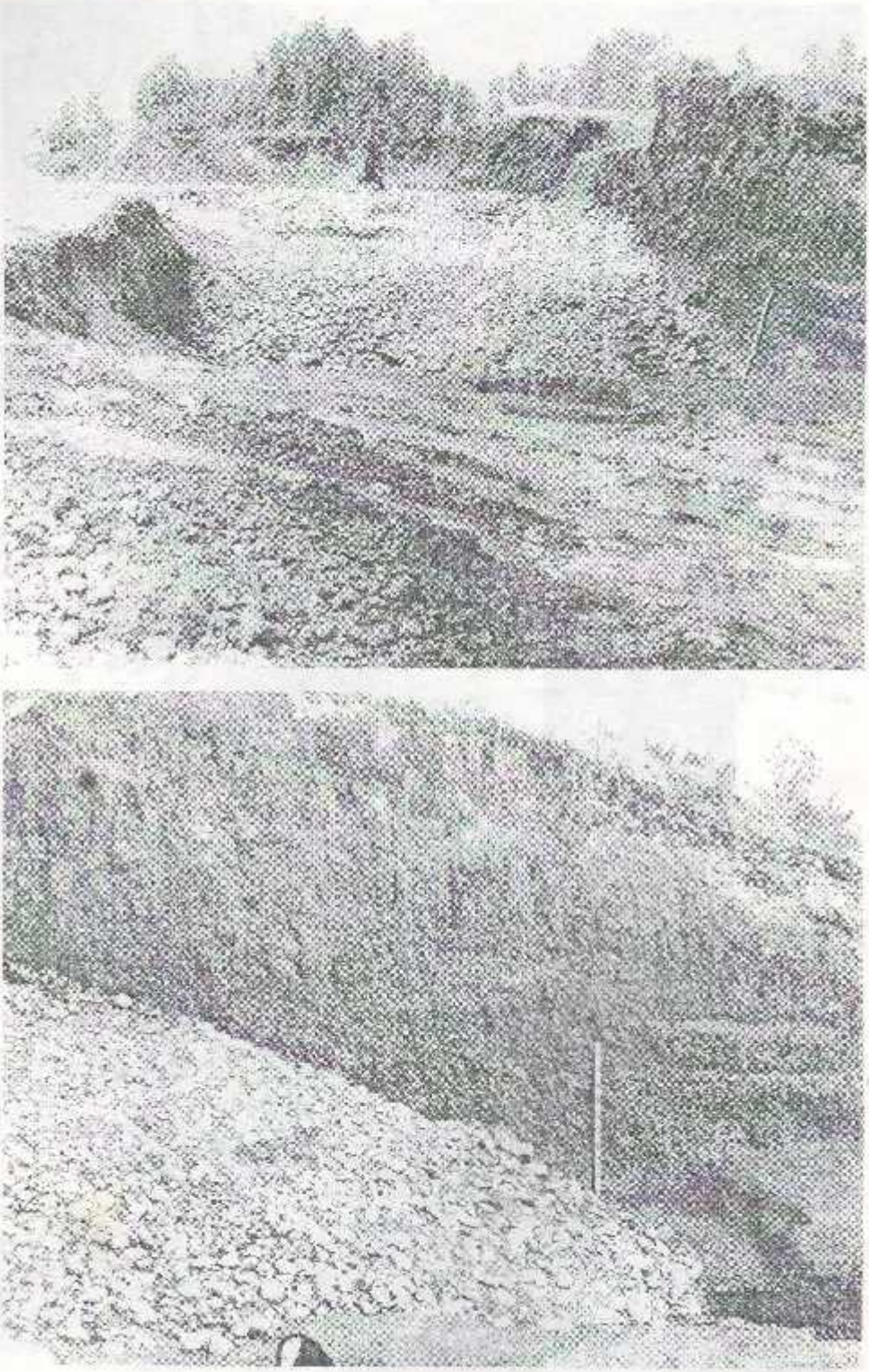

ტაბ. XI.

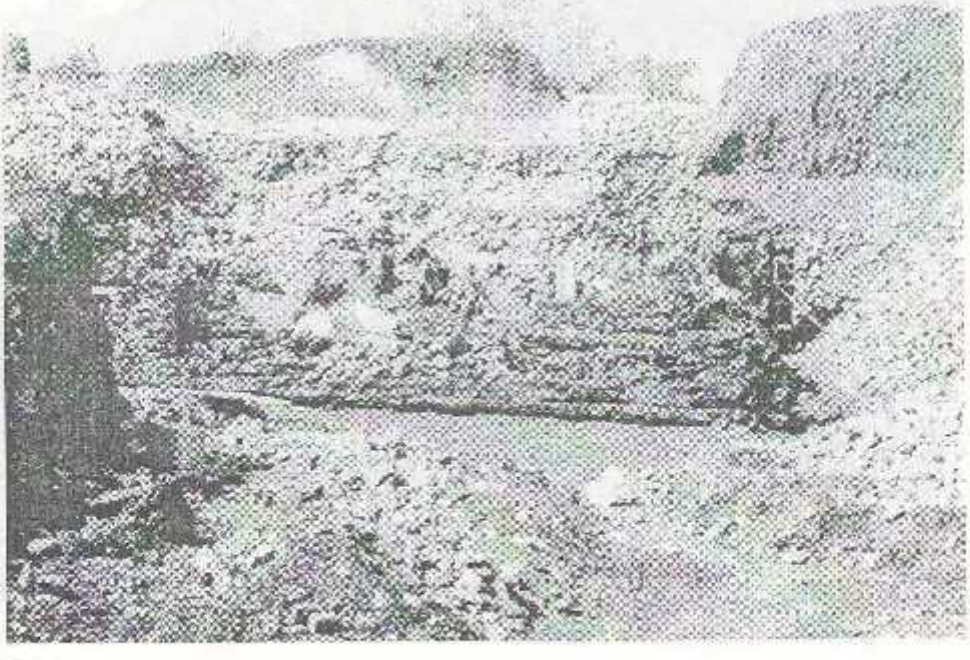

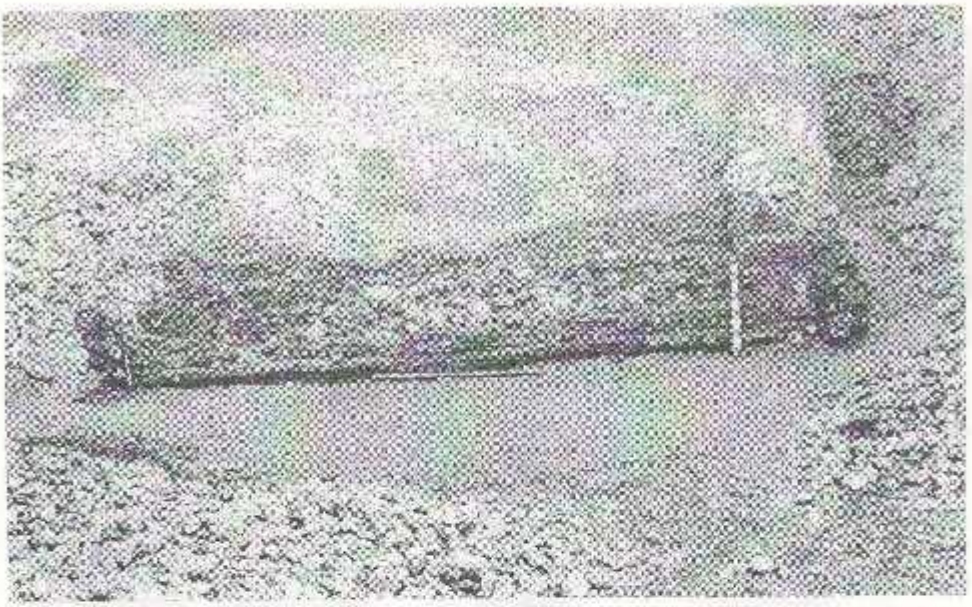

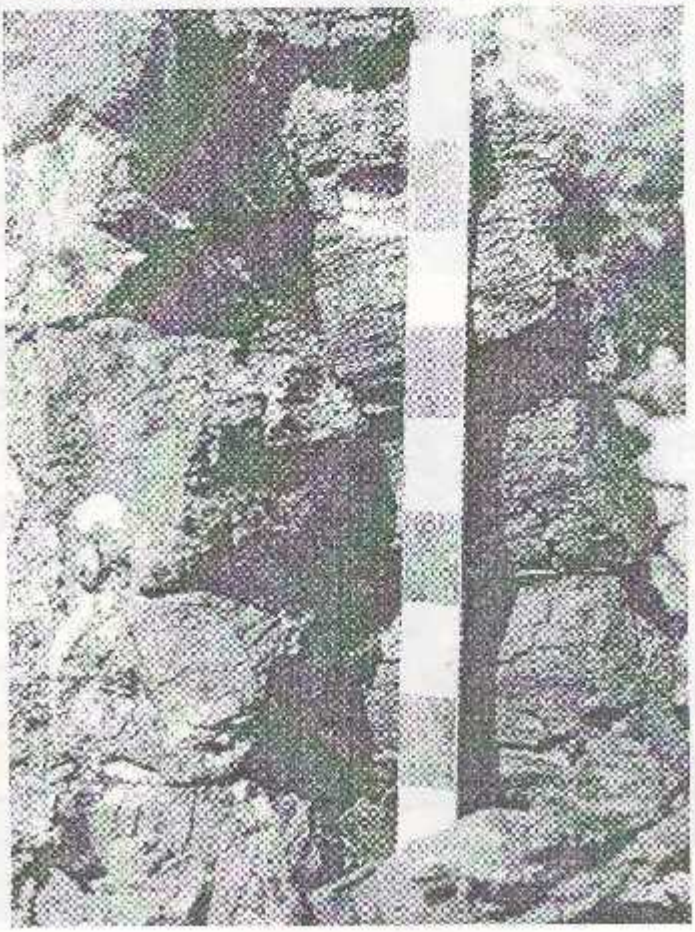

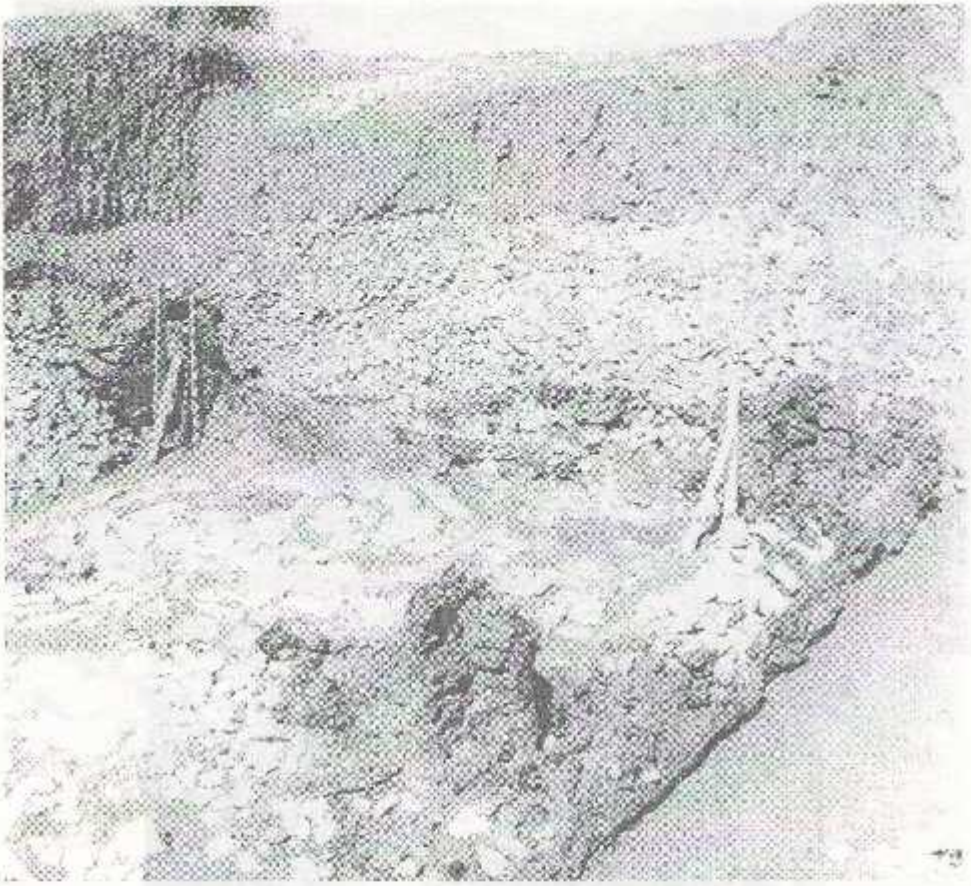

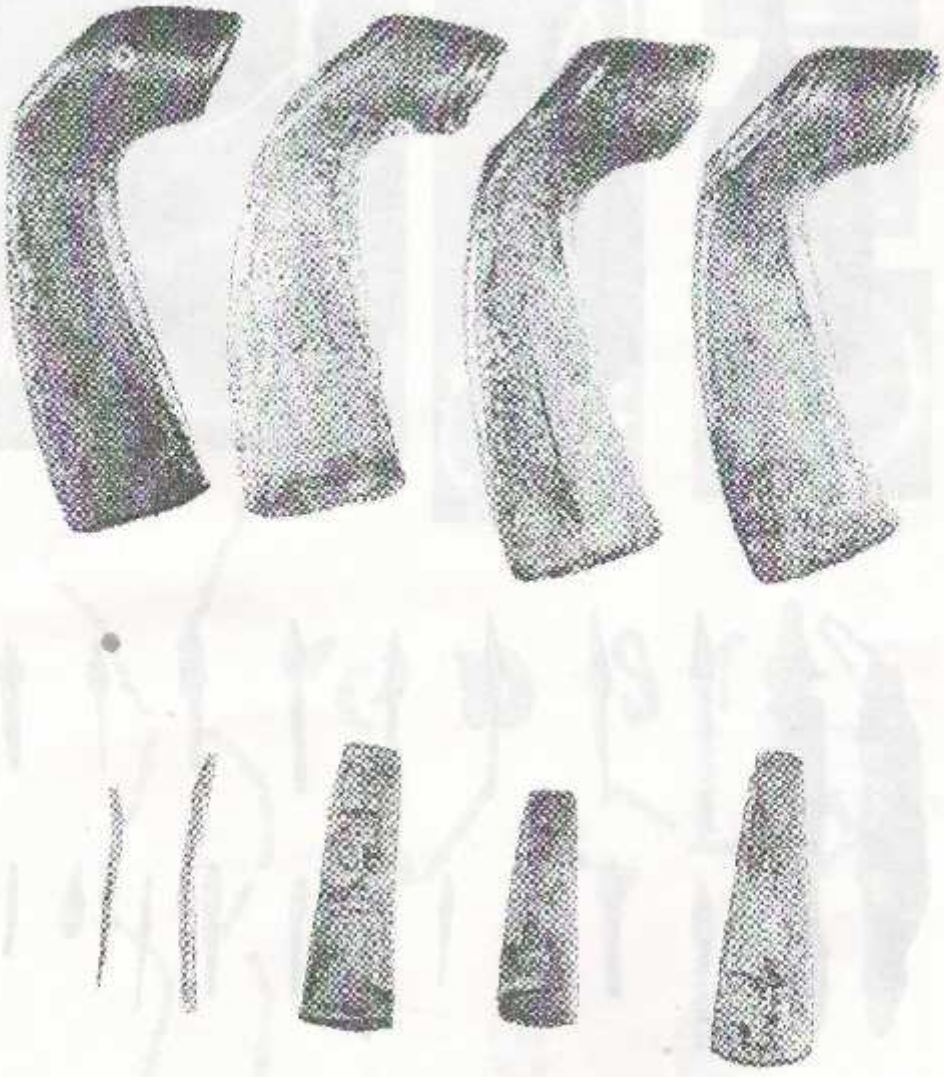

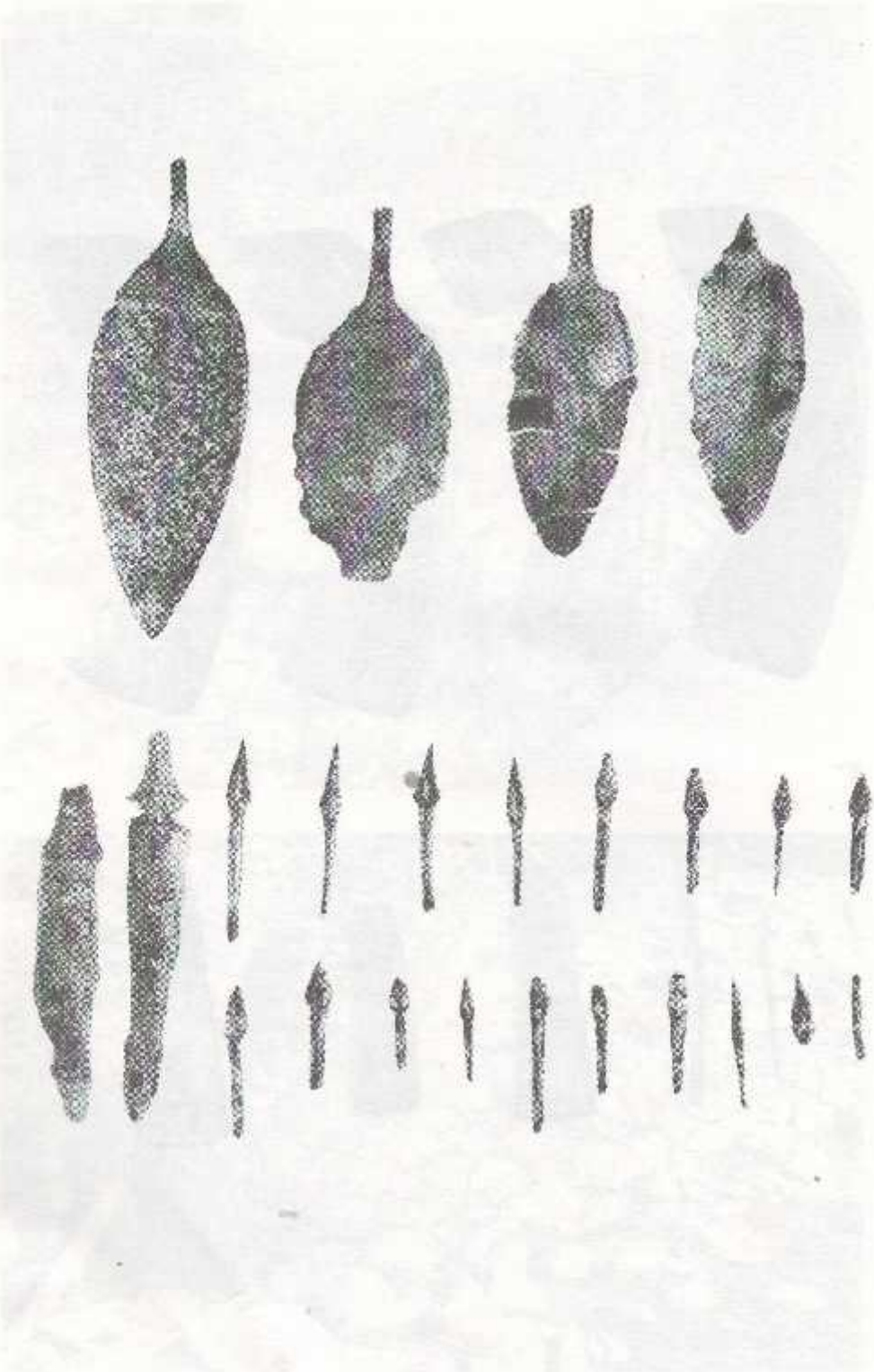

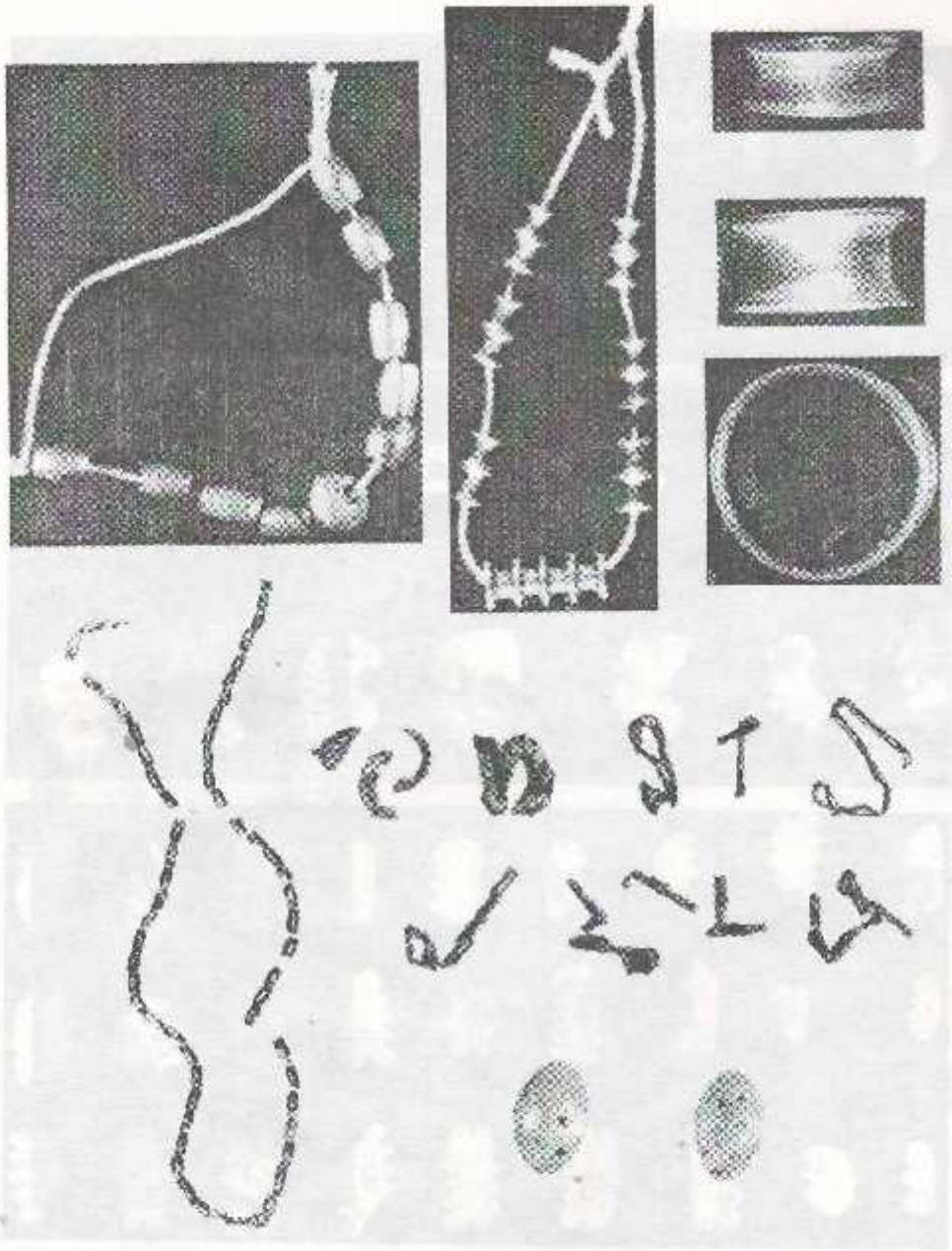

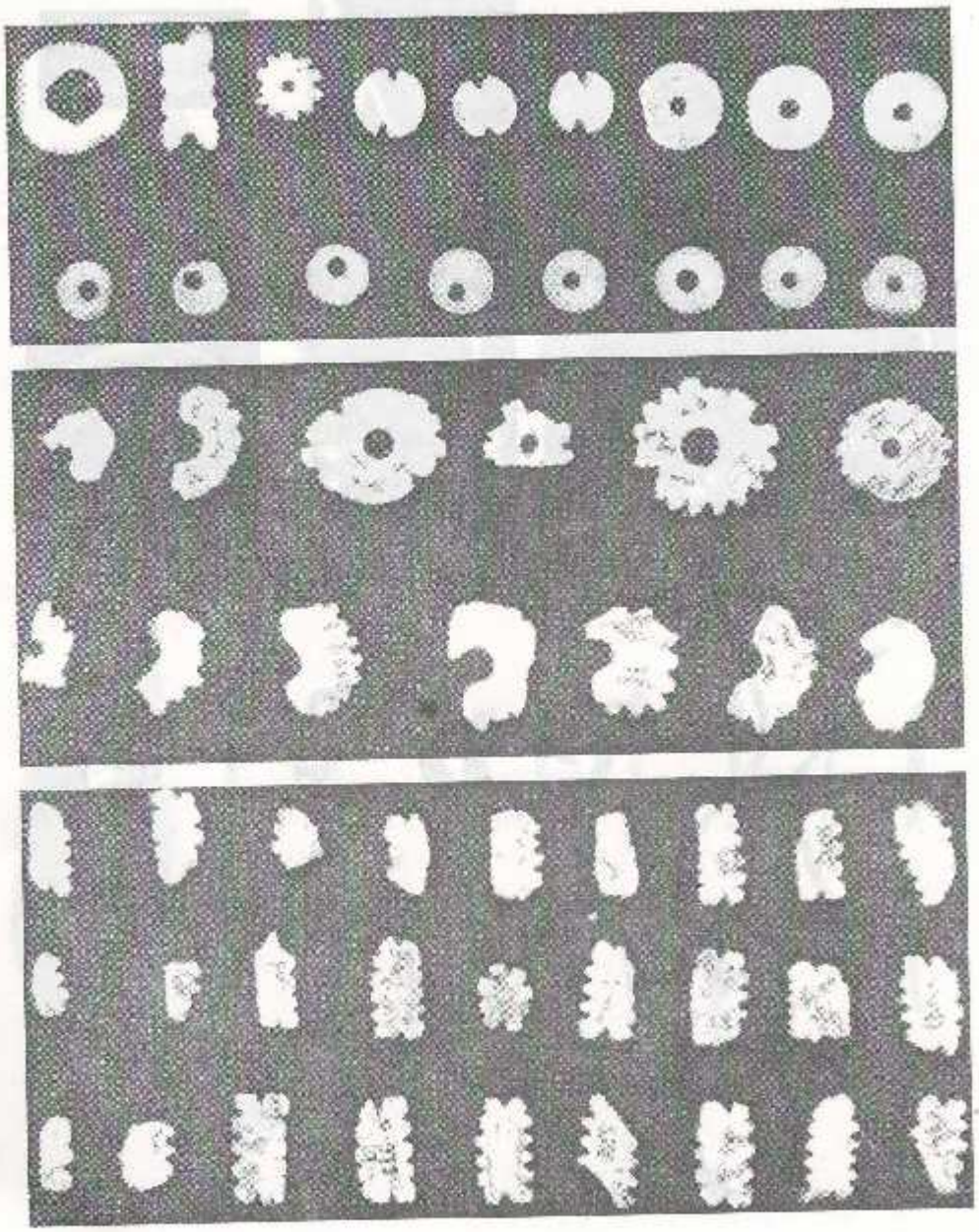

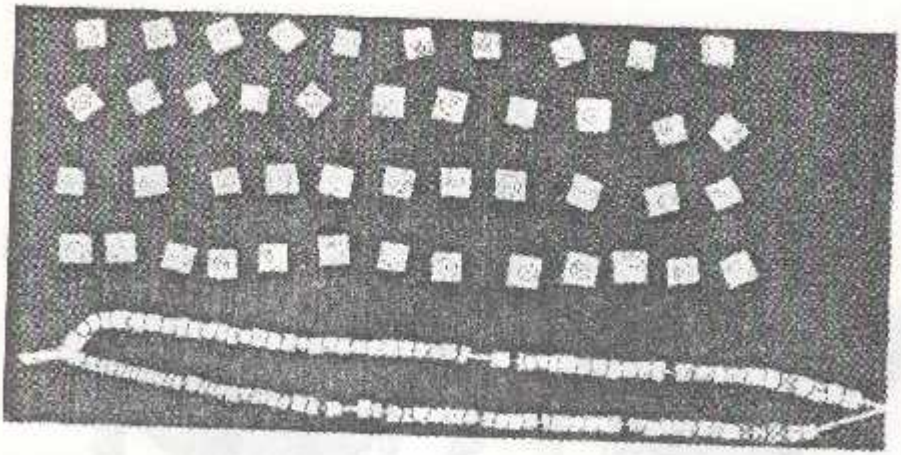

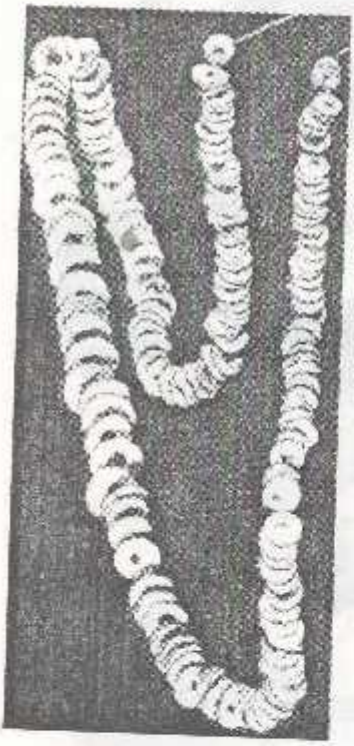

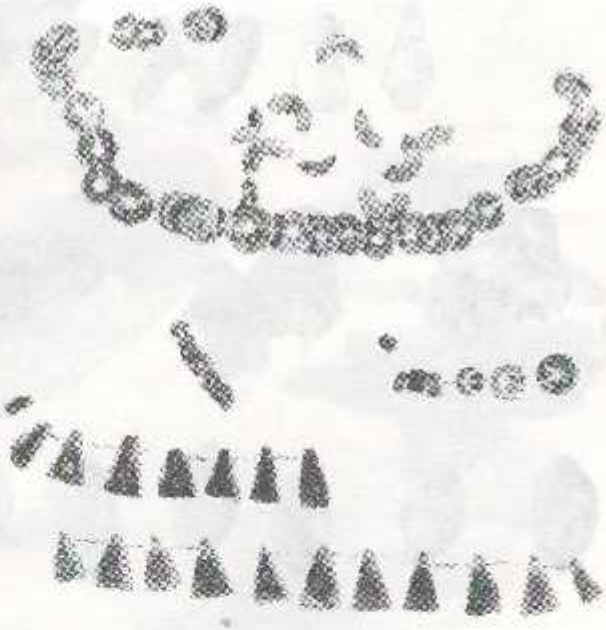

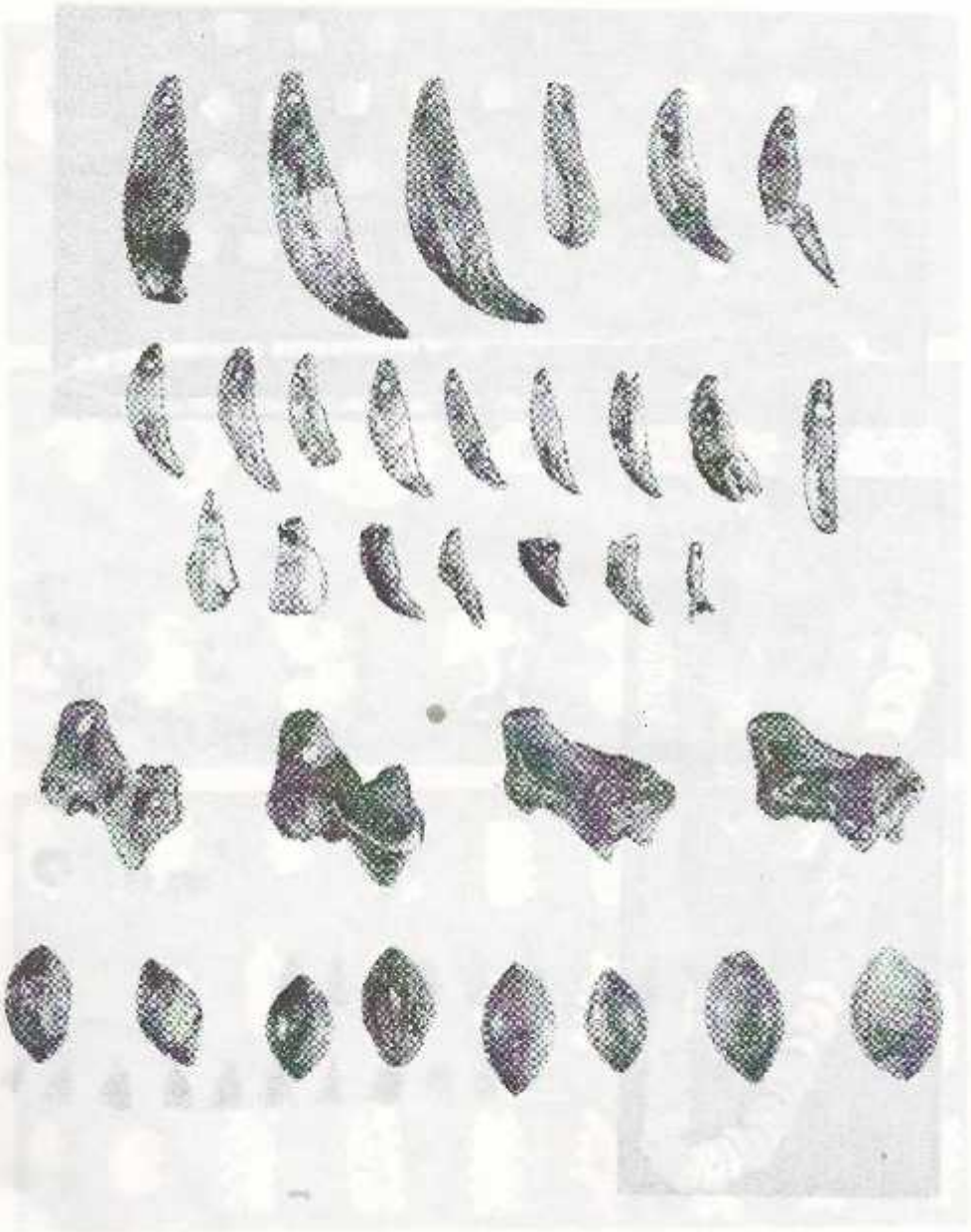

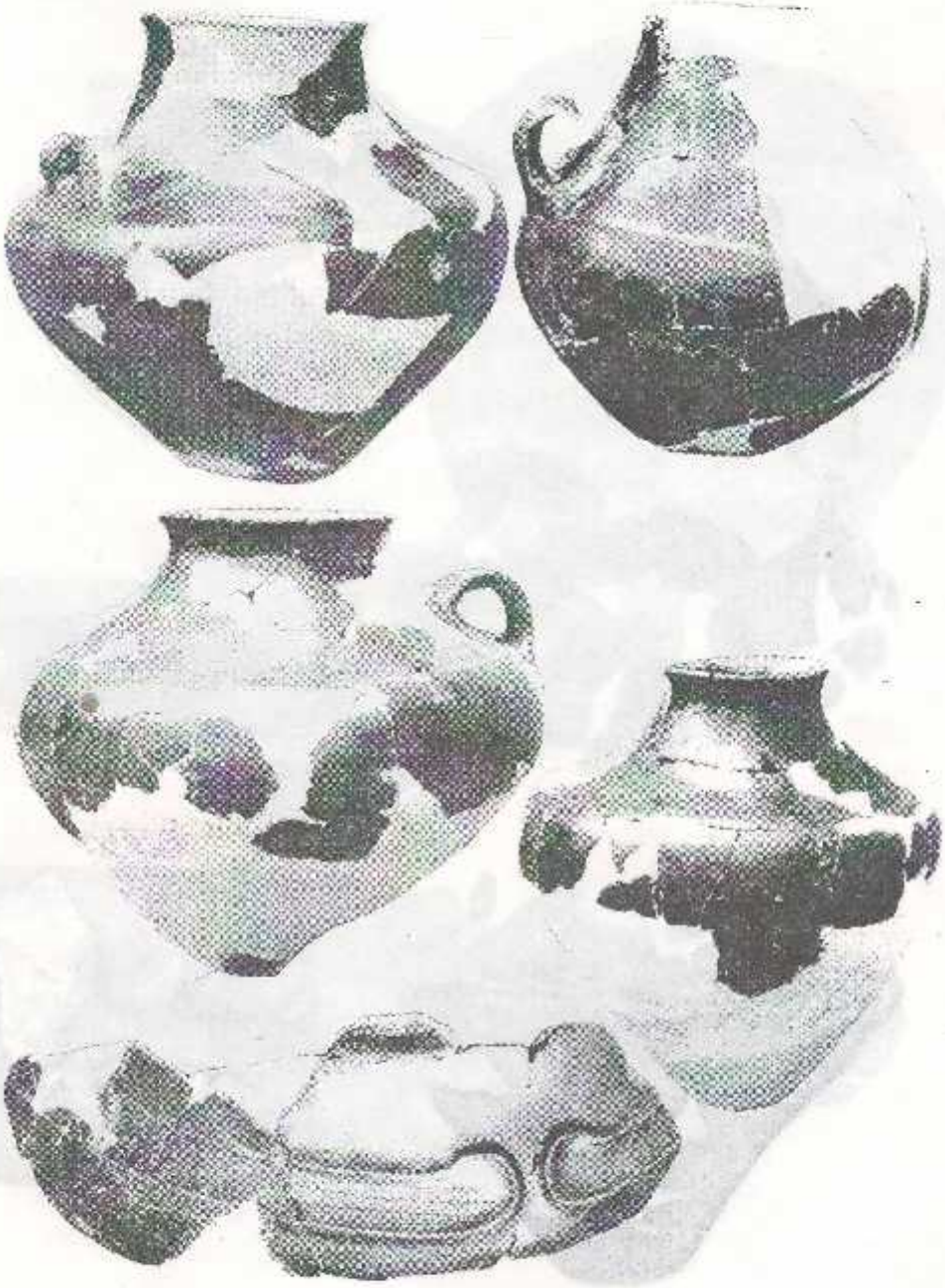

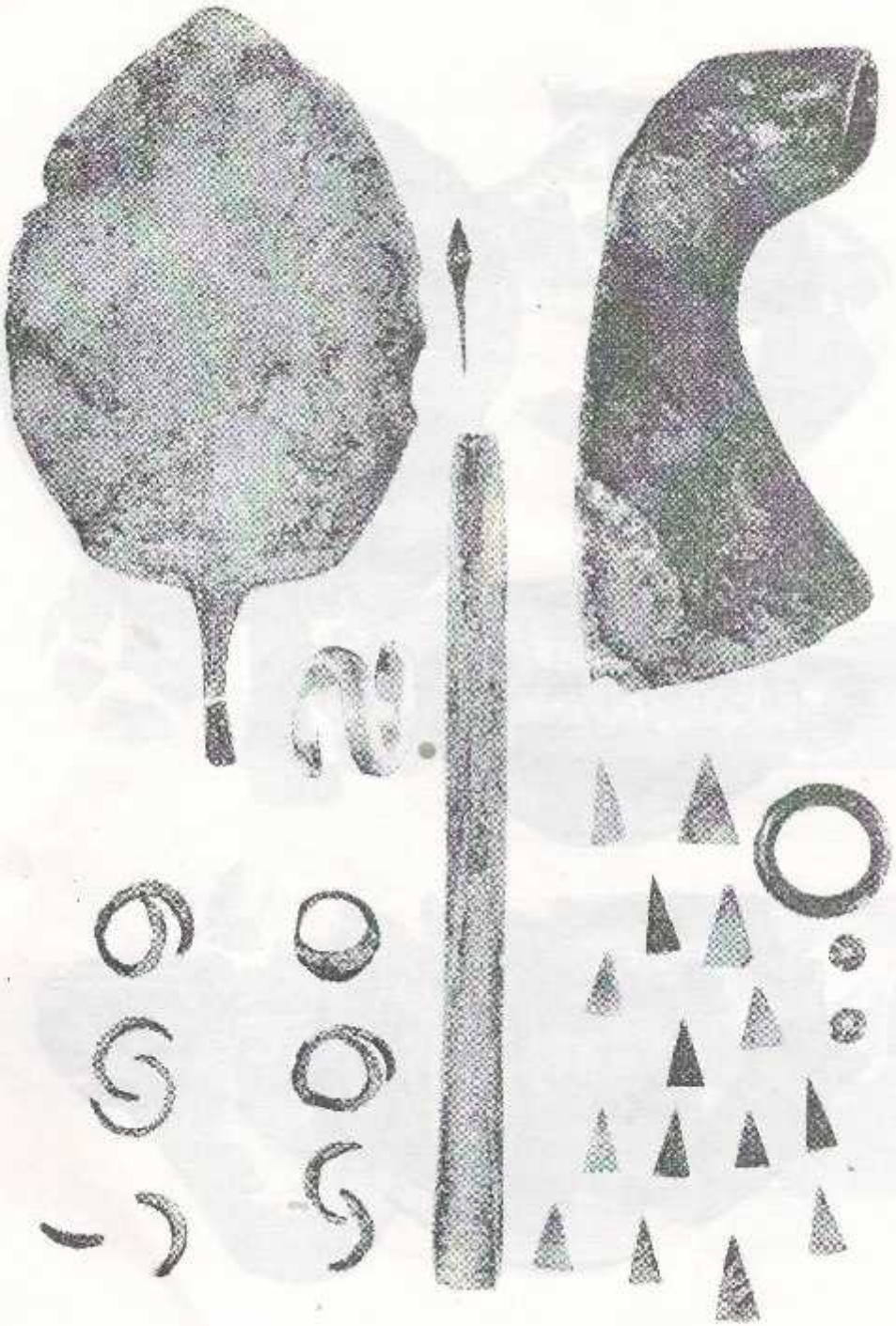

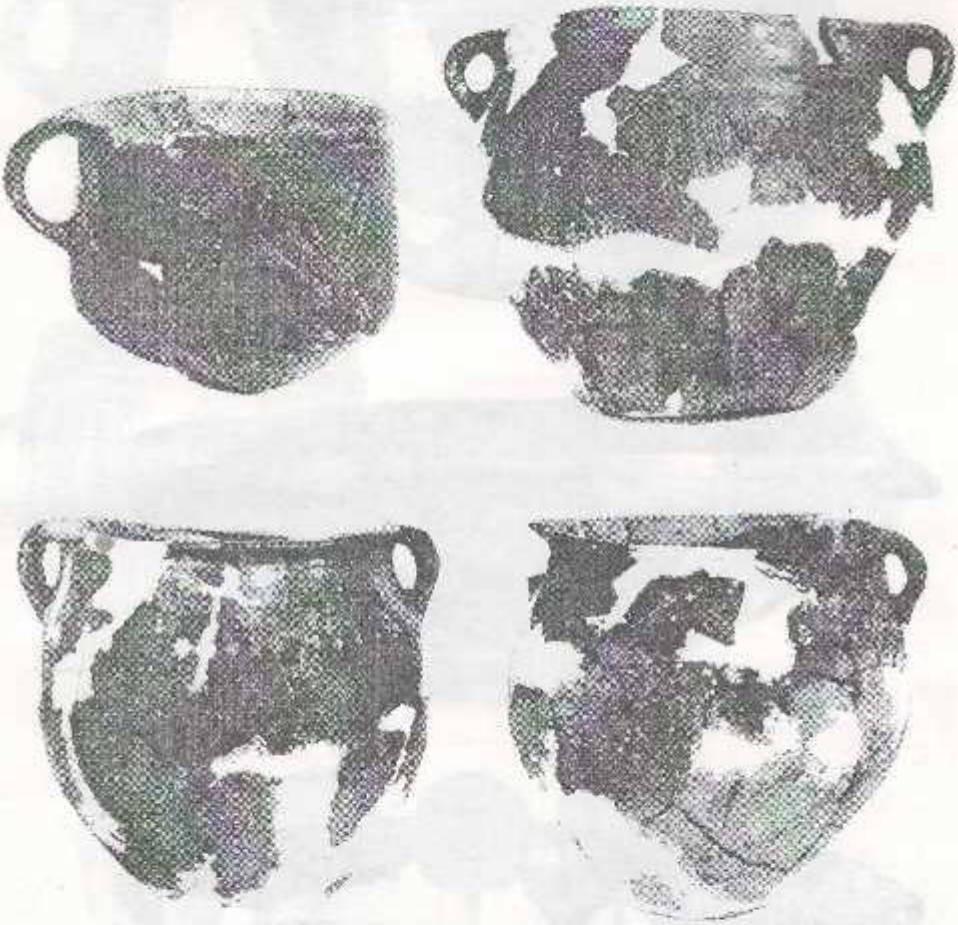

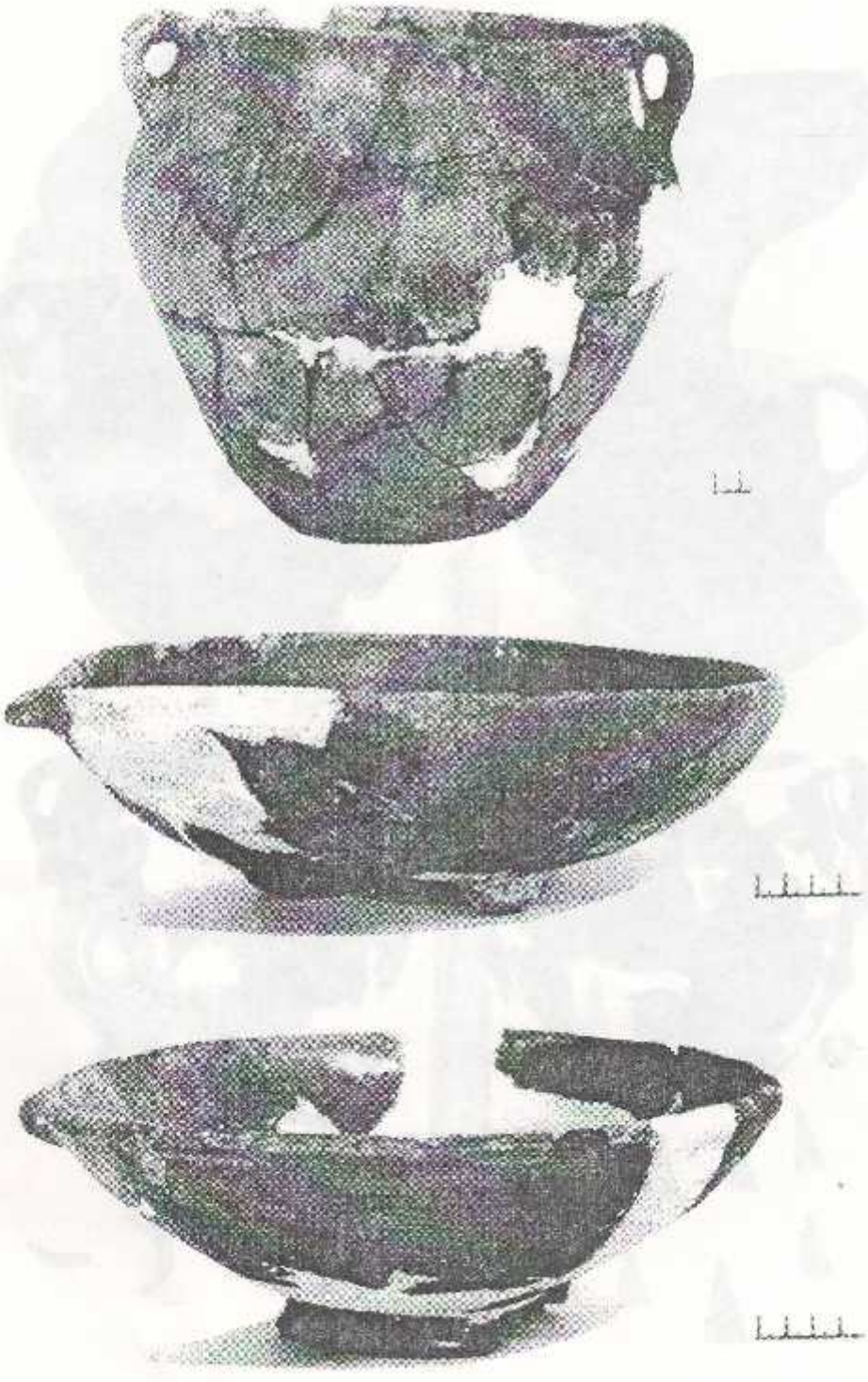

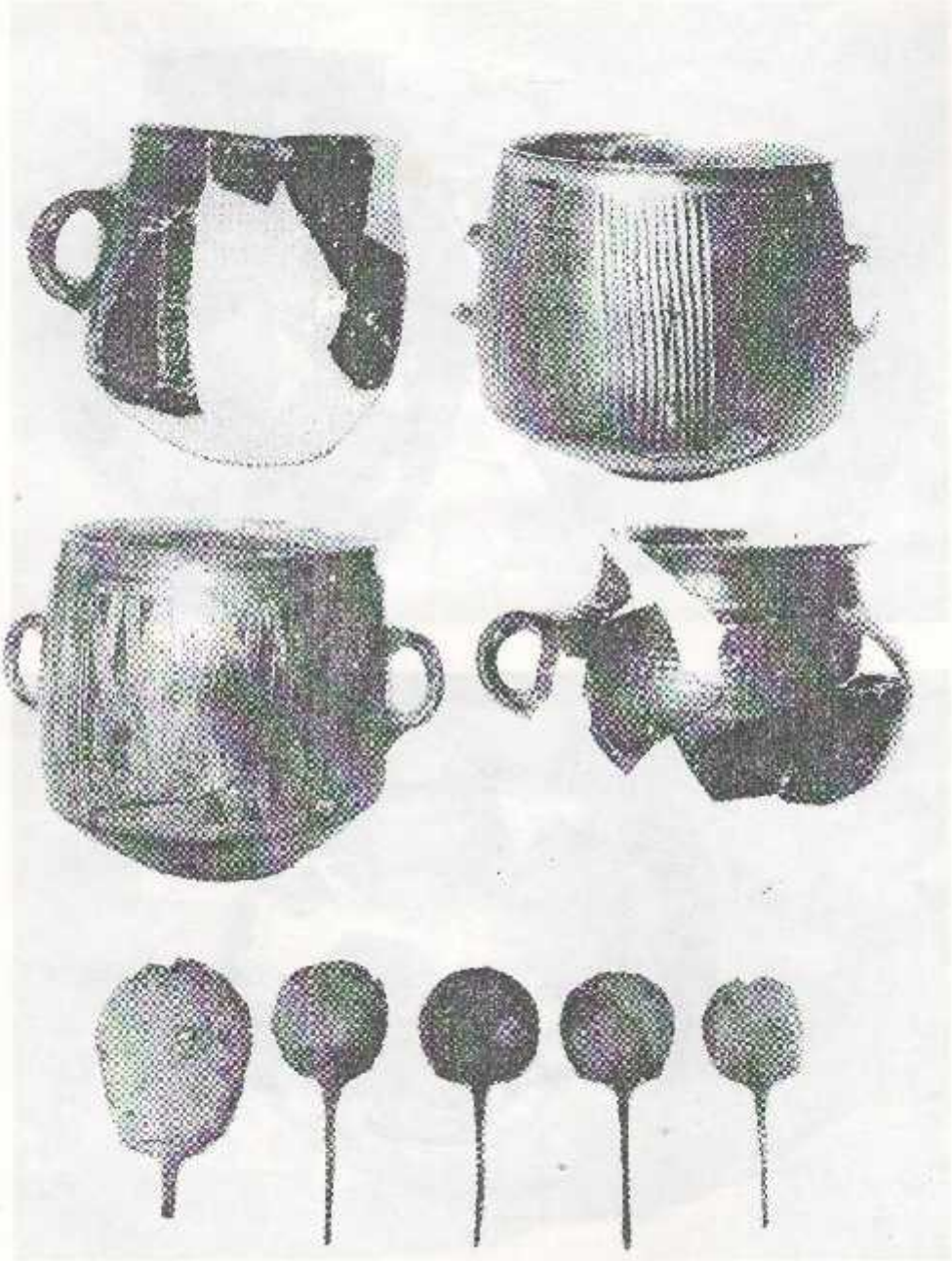

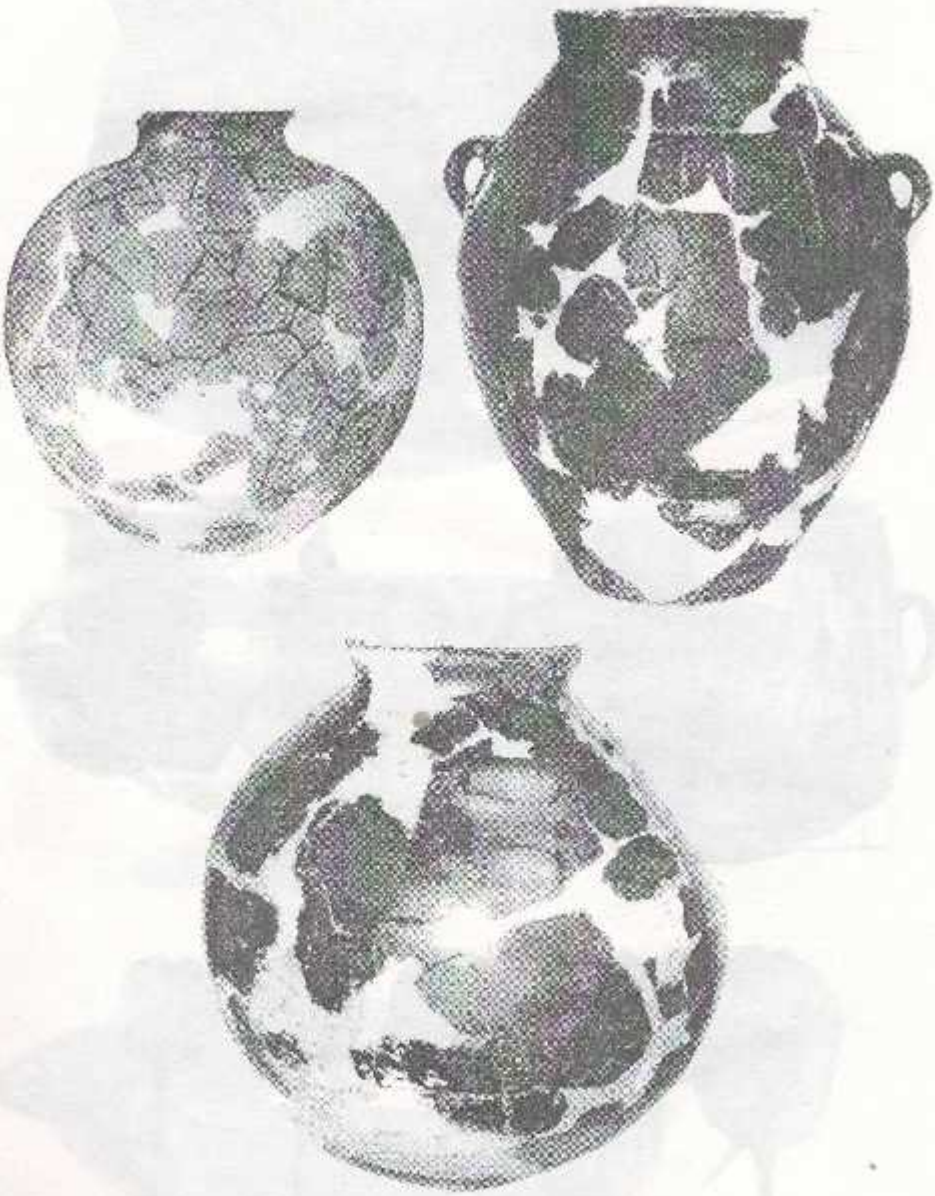

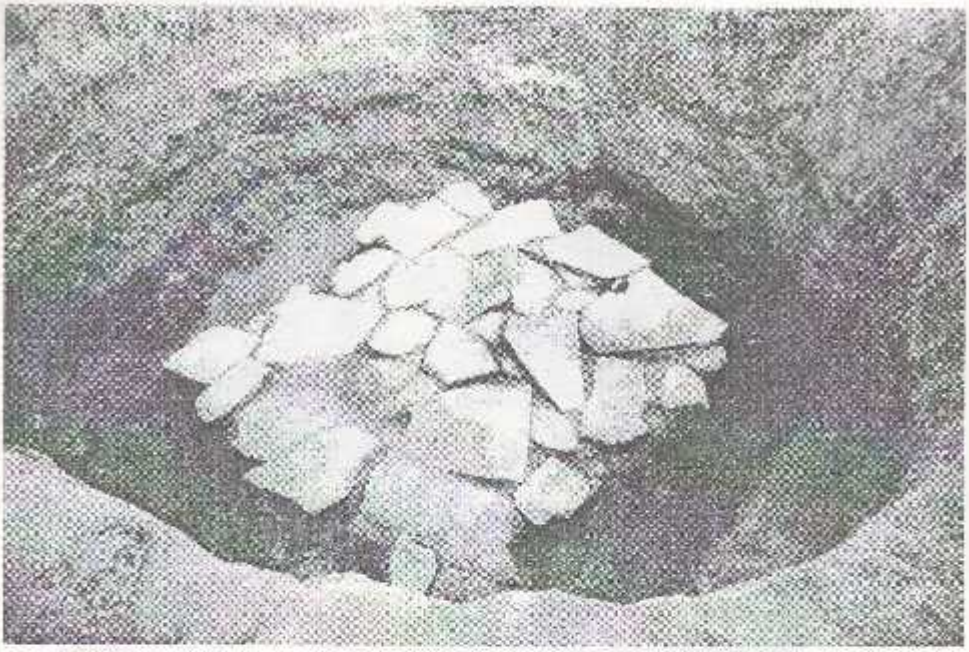

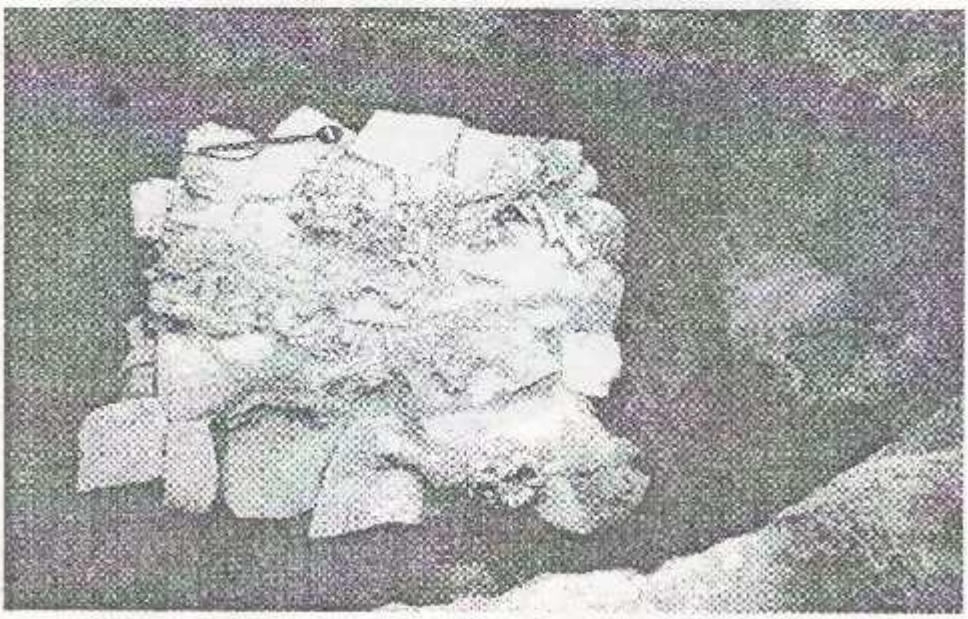

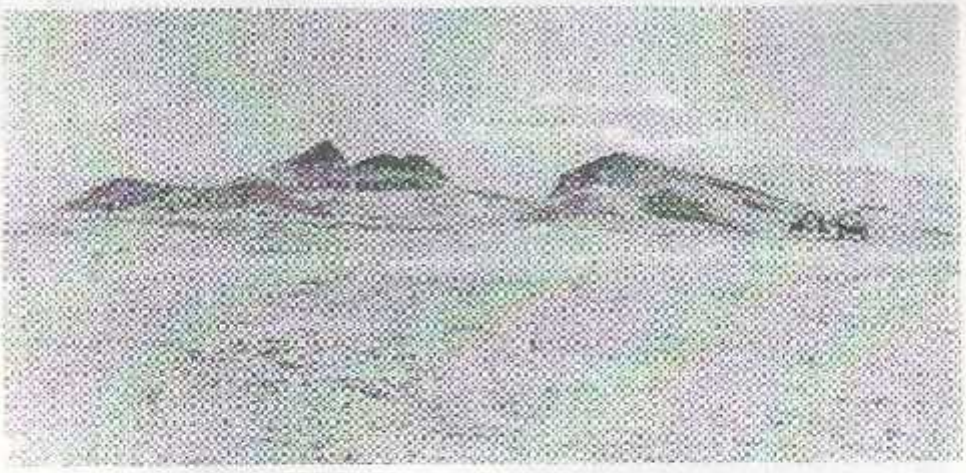

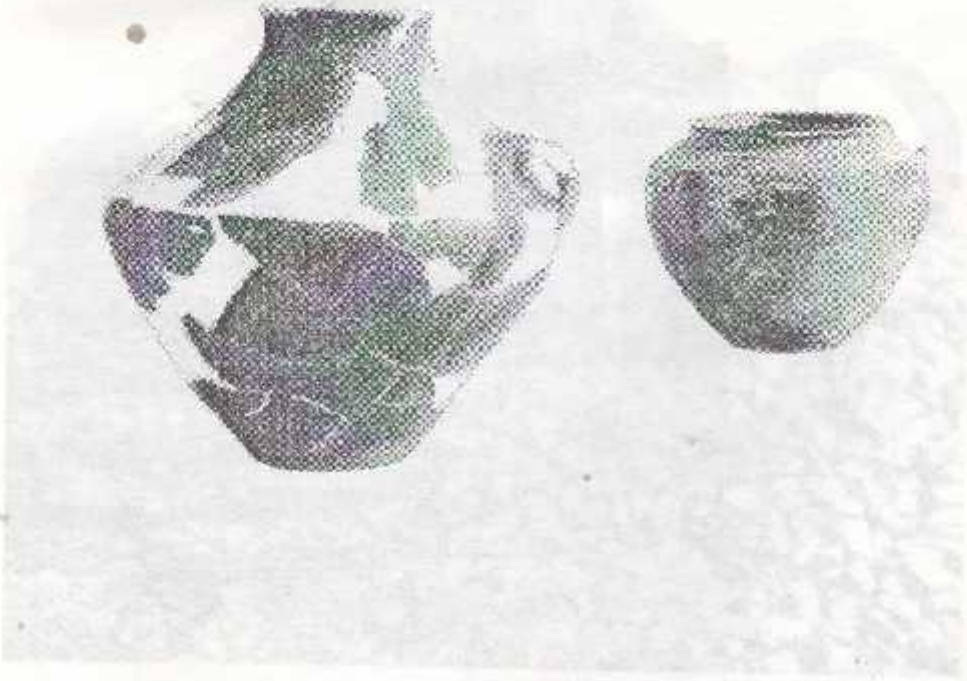

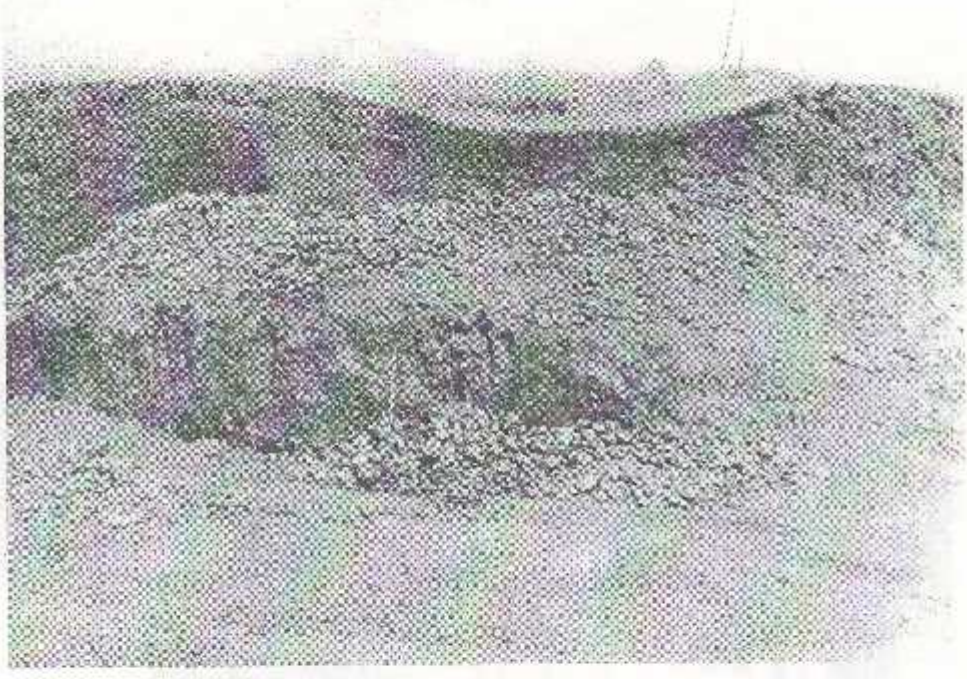

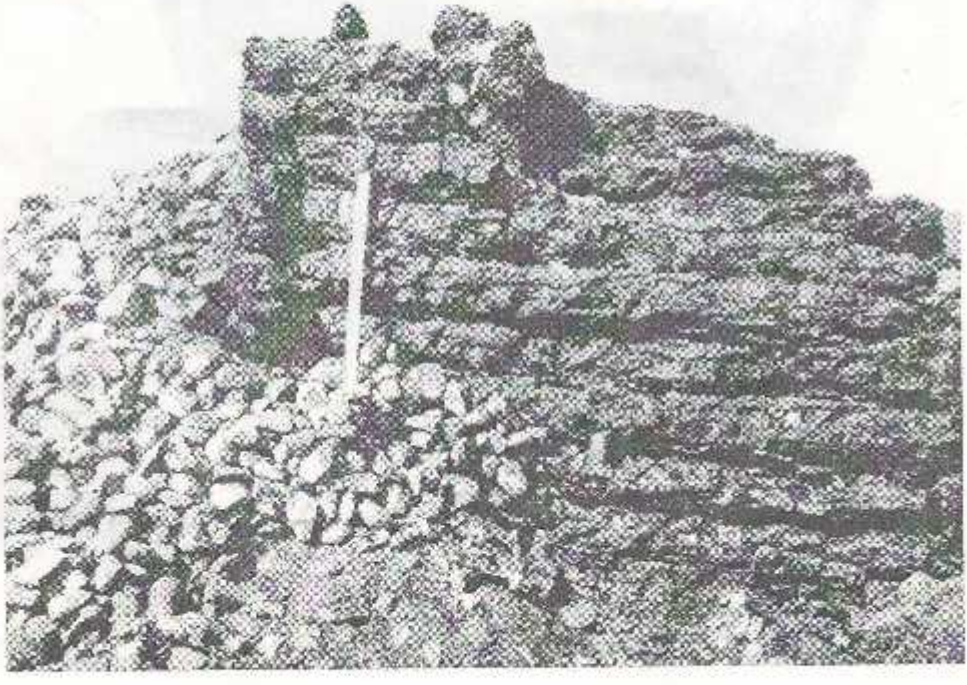

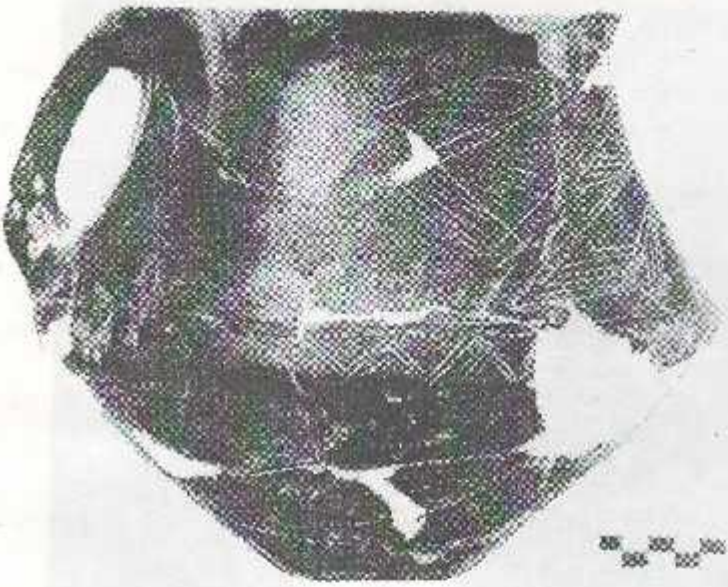

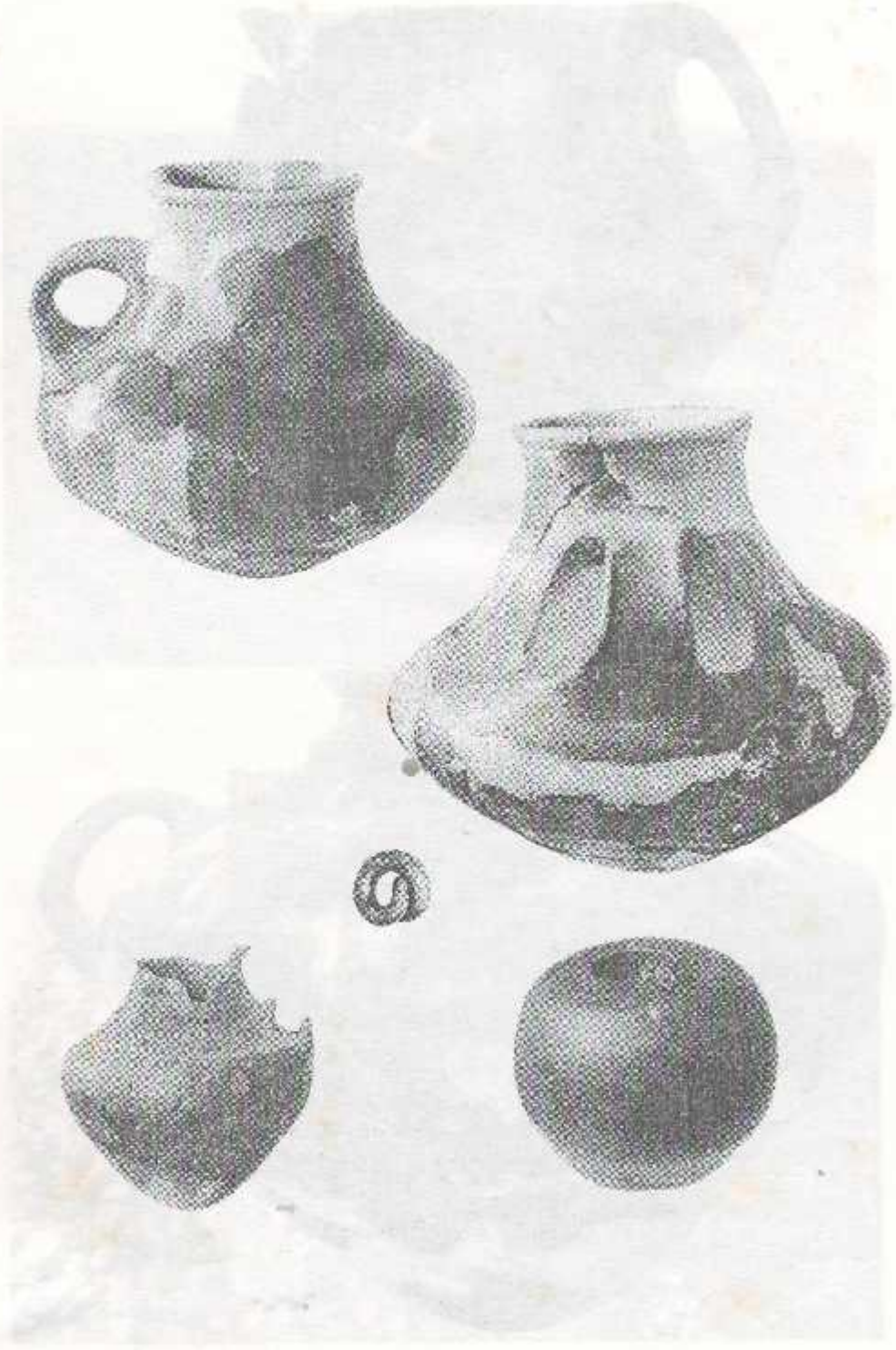

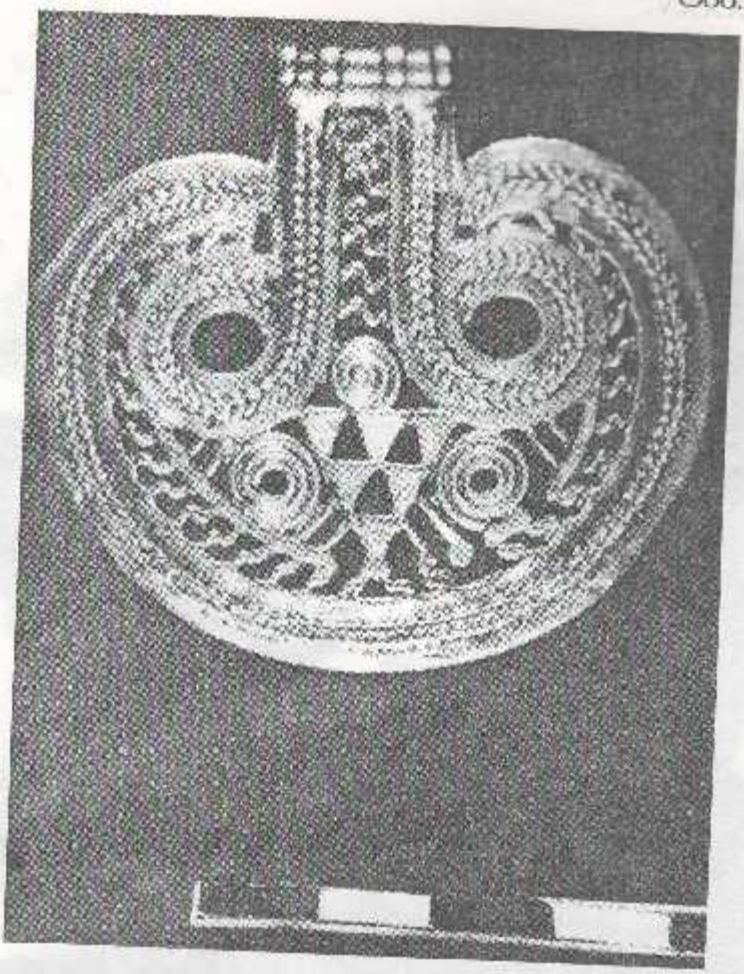

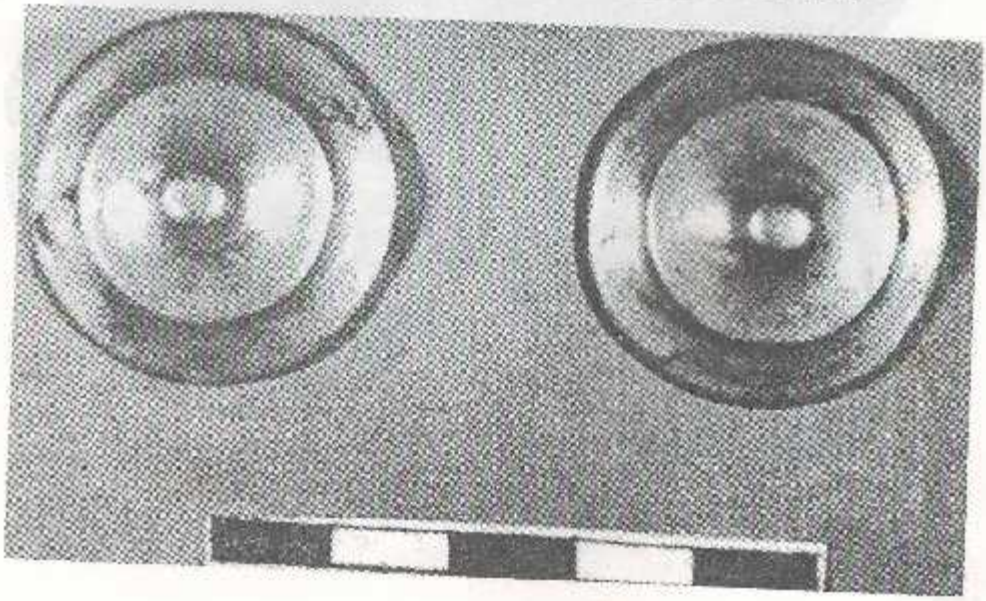

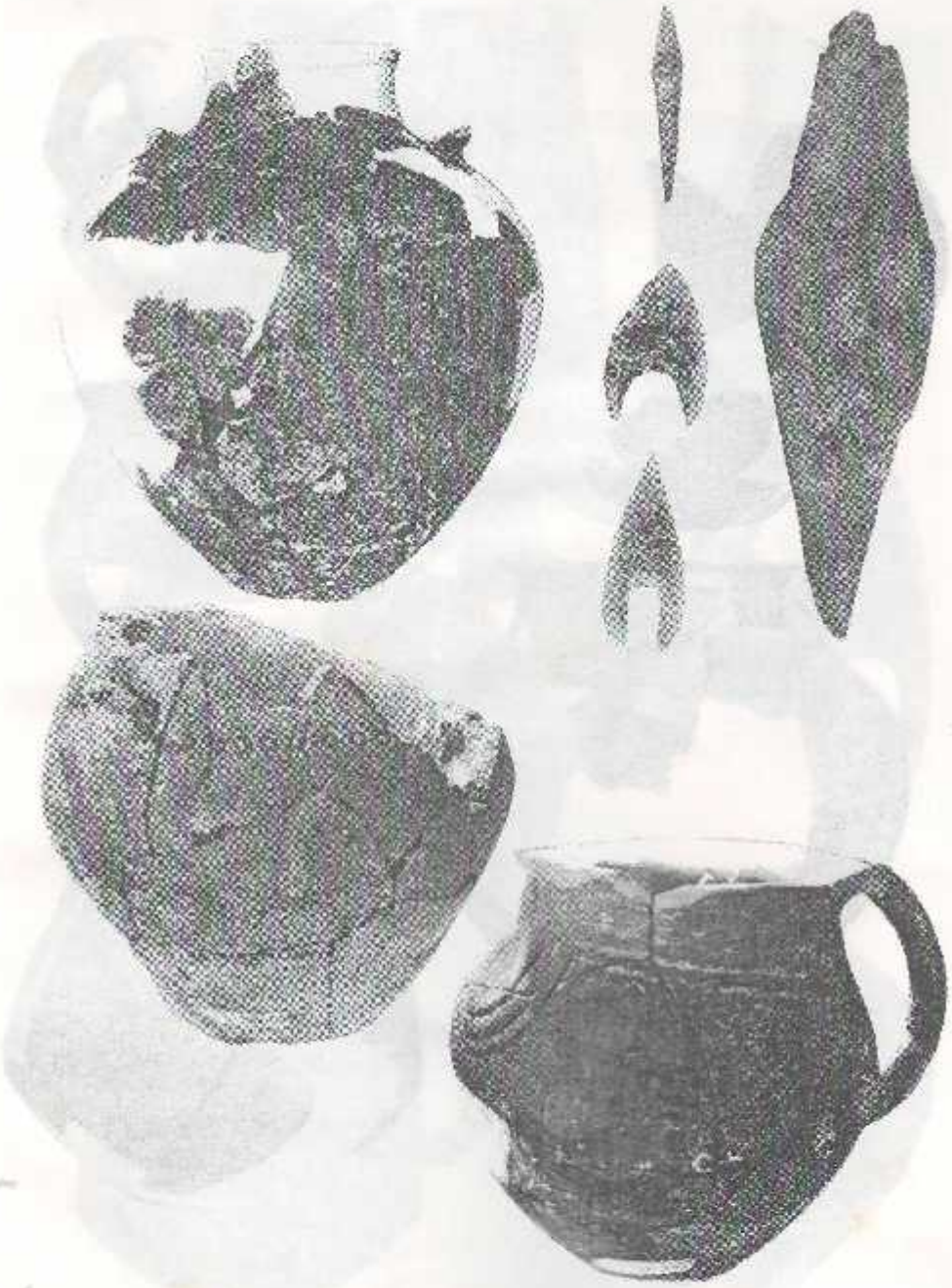

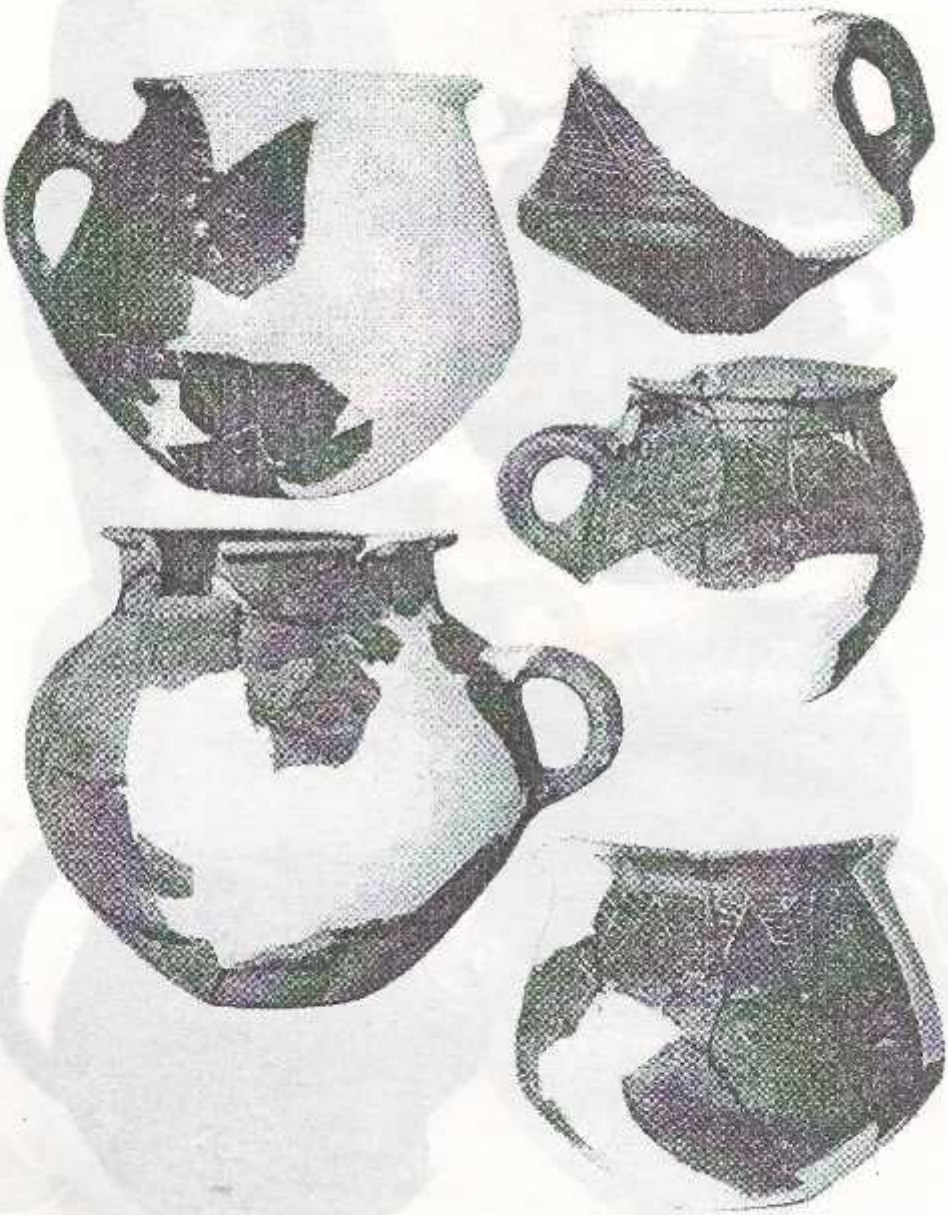

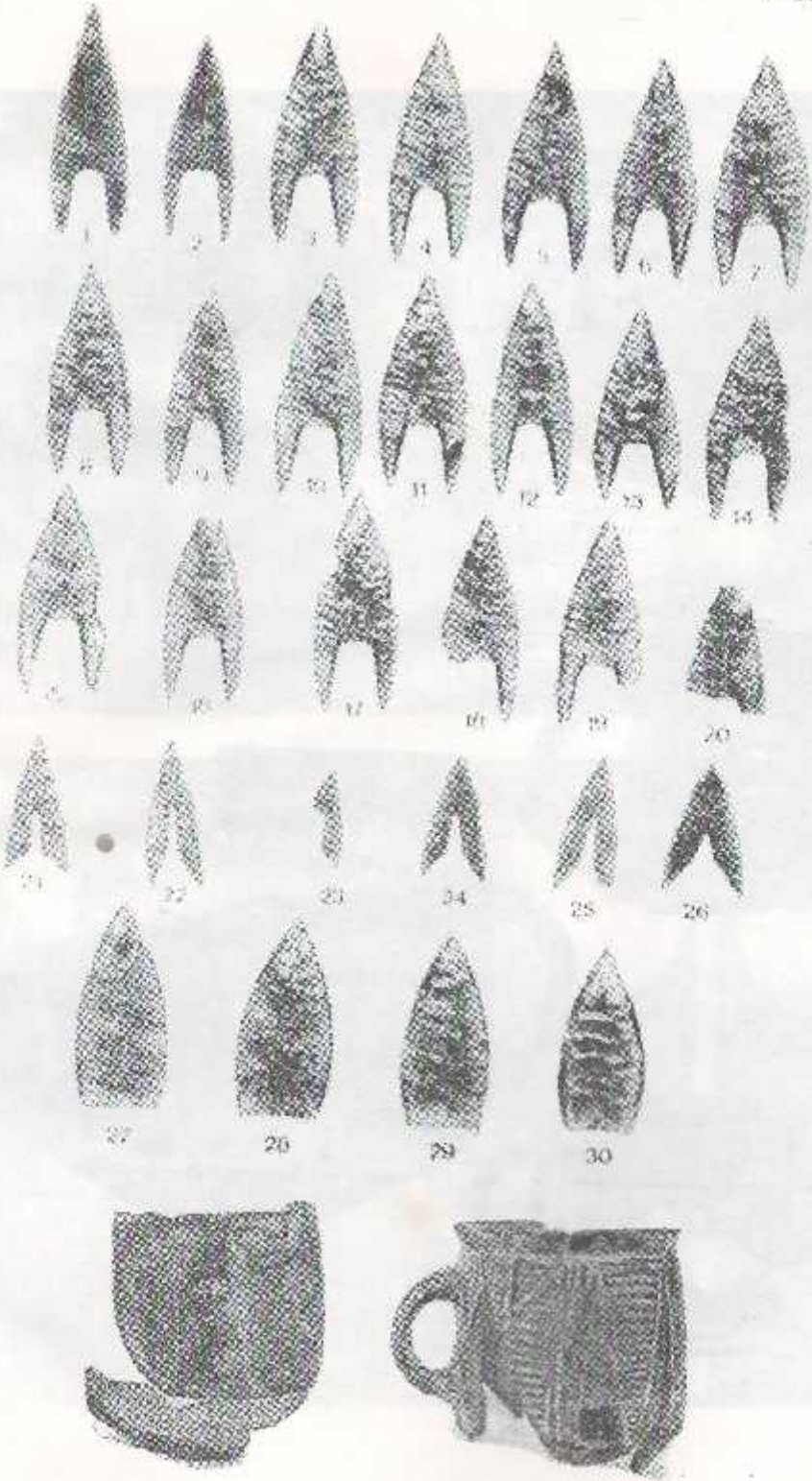

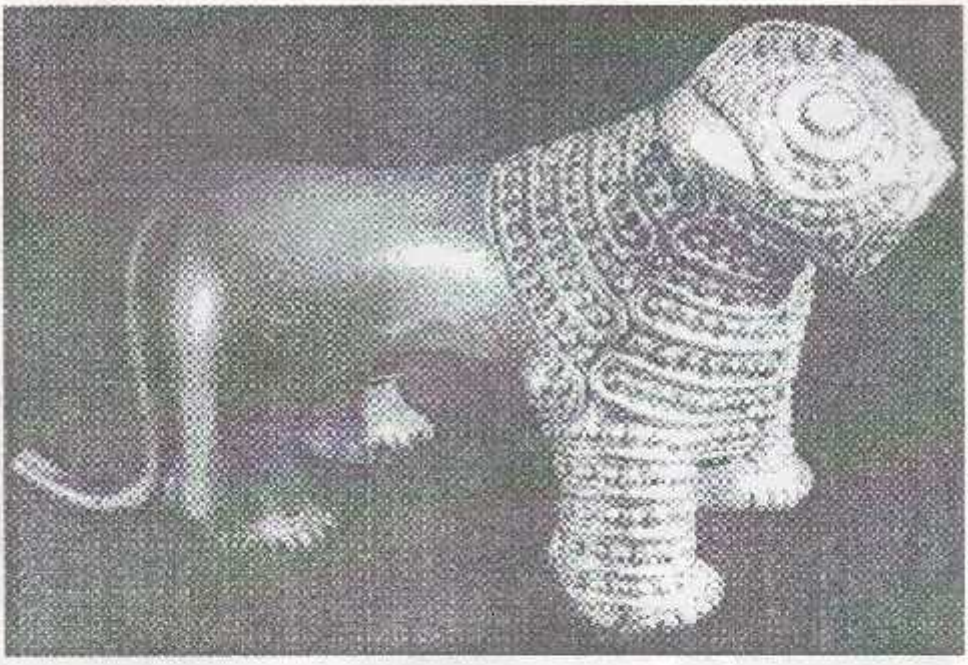

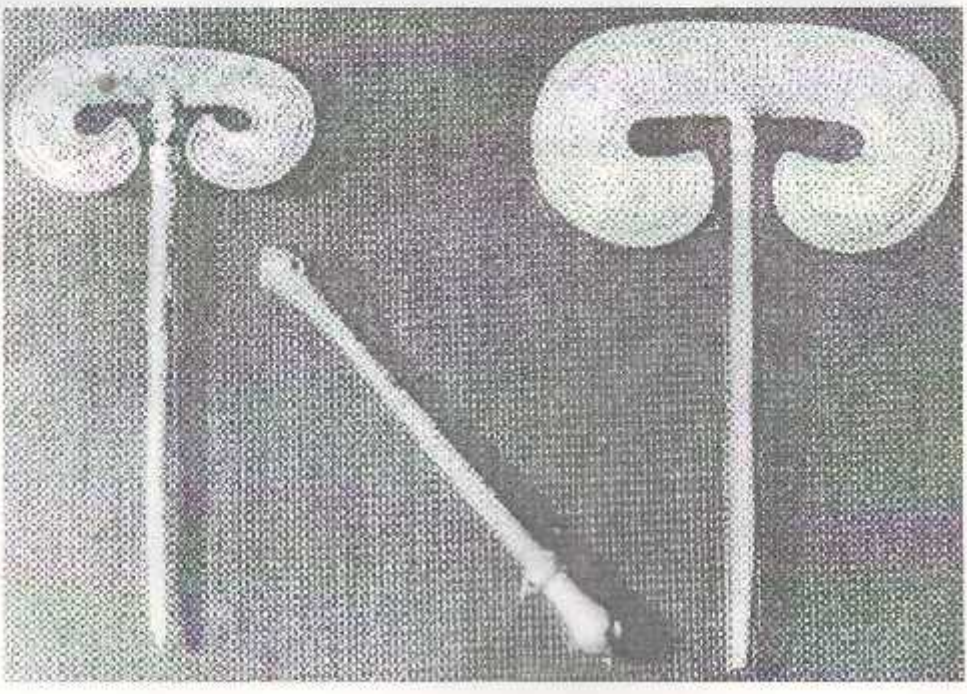

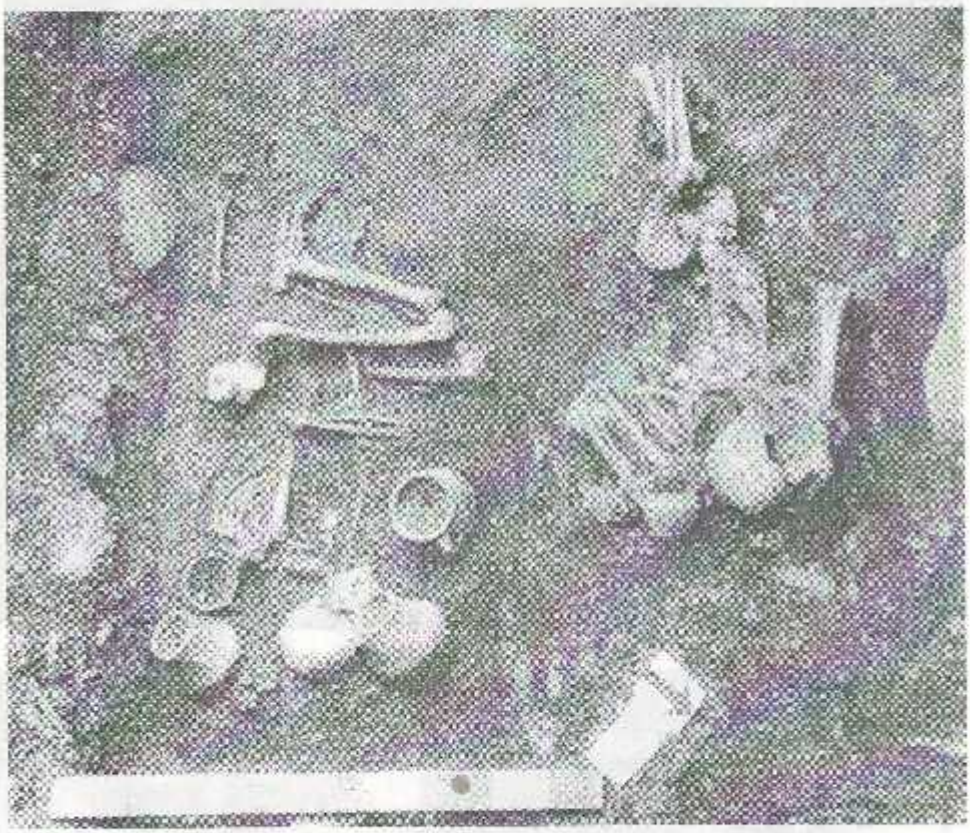

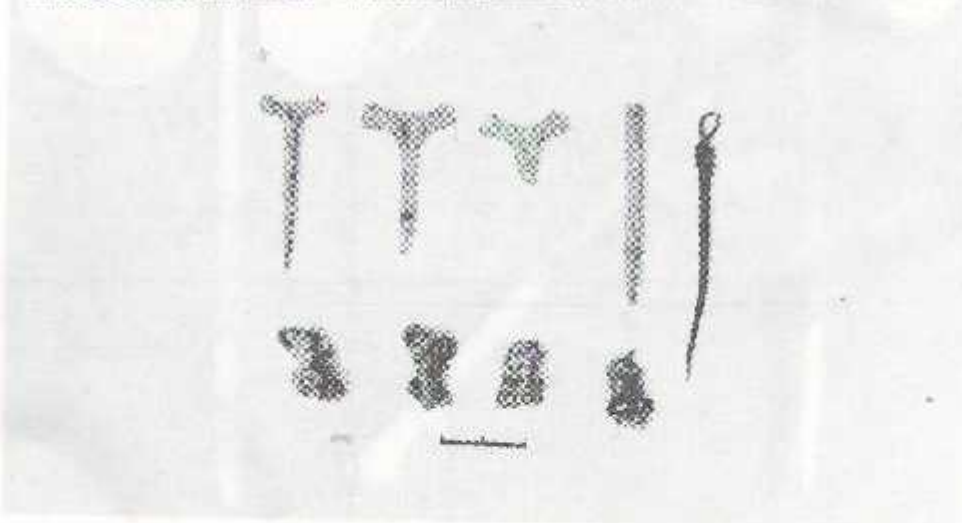

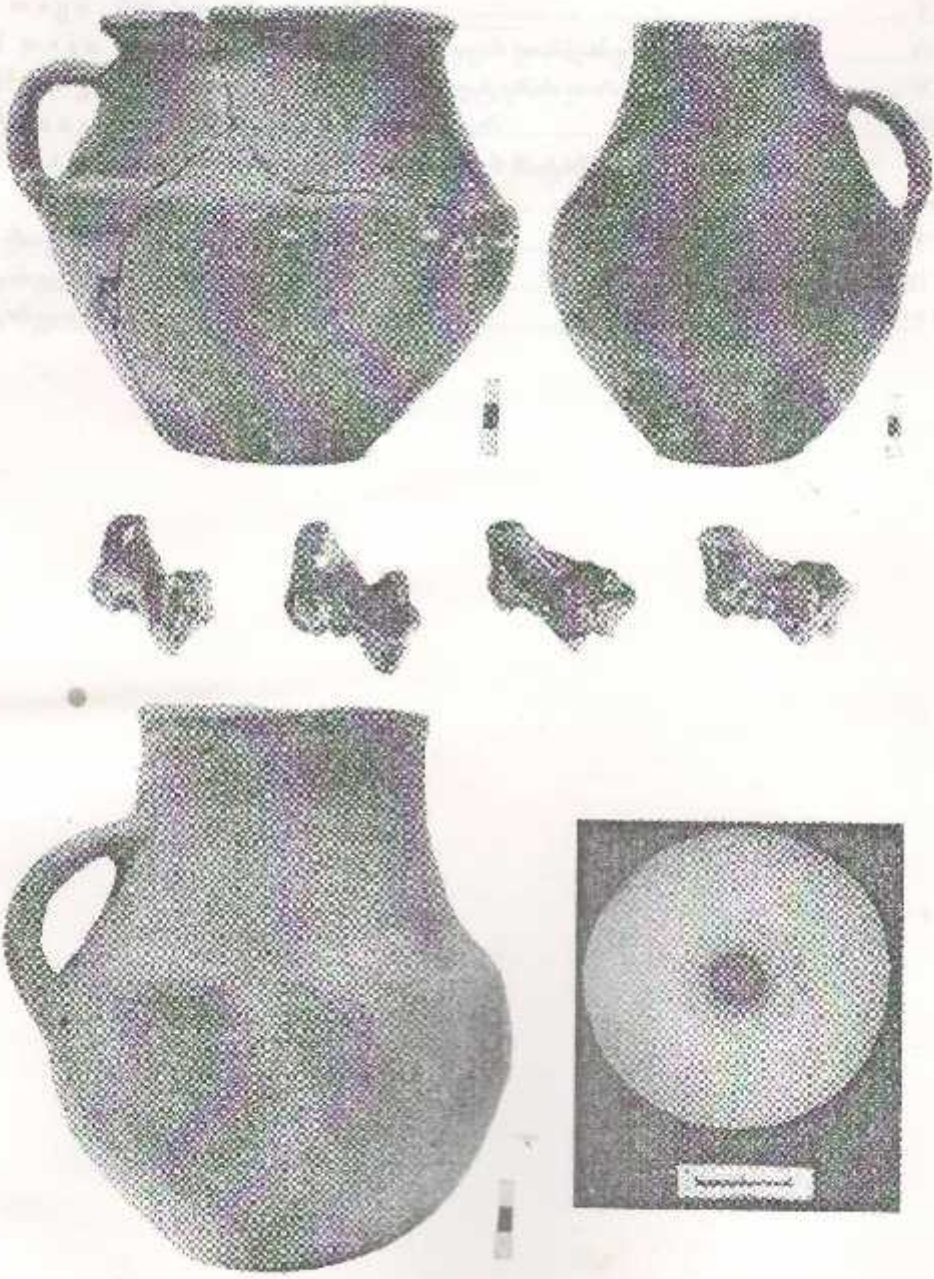

სარჩევი

წინათქმა 3
შესავალი 5
I თავი. მარტყოფის ყორღანები 12
II თავი. მარტყოფის ადრეული ჯგუფის ყორღანები 68
III თავი. მარტყოფის ბედენური კულტურის ყორღანები 97
IV თავი. ერთი სამარხი ქსნის ხეობიდან 155
V თავი. ადრეყორღანული კულტურის მატარებელი ტომების ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის 166
რეზიუმე (გერმანულ ენაზე) 189
ტაბულების აღწერილობა 201
ტაბულები 207-251

გამომცემლობის რედაქტორი ანა კაჭარავა-ქერესელიძე
სამხატვრო რედაქტორი ია კლიმიაშვილი-ჩიქვინაძე
ტექნიკური რედაქტორი ფრიდონ ბუდღიაშვილი
კორექტორი მარინე ვირამაშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 24.05.98
აბეჭდი ქაღალდი 70x108 1/16
პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 22,4
საღრ.-საგამომც. თაბახი 20,31
შეკვეთა N138 ტირაჟი 300

ფასი სახელშეკრულებო

ცისტრის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
თბილისი, 380028, ი.ჭავჭავაძის გამზ. 1

გამომცემლობა „ნერიდიანი", „კისტალონი",
თბილისი, გურამიშვილის გამზ., 74